

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

ปริญญาบัตร

ของ

นิศยา วงศ์วิวัฒน์

18 พ.ย. 2524

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท 23 พระโขนง กรุงเทพฯ 11 โทร. 3921575, 3915058

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประธานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

พ.ศ. 2524

ลิขสิทธิ์ เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิติได้พิจารณาปัญหานี้อย่างถี่ถ้วนแล้ว
เห็นสมควรรับเป็นวาระหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

..... พล.ต.ท. ประธาน

..... กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปณิธานอันแน่วแน่ของผู้วิจัยได้รับความช่วยเหลืออย่างดียิ่งจากรองศาสตราจารย์
ศาสตราจารย์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ อรรถก พวงพิศ ที่กรุณาให้ข้อคิดเห็น
แนะนำ และแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ตั้งแต่แรกเริ่มจนสำเร็จจนส่งไปถวายที่ ผู้วิจัย
ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ทั้งสองท่านไว้ ณ โอกาสนี้ และขอขอบพระคุณ
รองศาสตราจารย์ นันทา โสภิตะทุกุลละ

ขอกราบมนัสการ พระศรีปริยัติเมธี รองเจ้าอาวาสวัดกะพังสุรินทร์
อำเภอเมือง จังหวัดตรัง ตลอดจนพระคุณเจ้าวัชรบรรณวิเวกวิหาร และวัด
ราชสีหขาราม ที่ให้ความช่วยเหลือในด้านเอกสารและขอเท็จจริงบางประการแก่
ผู้วิจัย

ขอขอบพระคุณความช่วยเหลืออย่างดียิ่งจาก คุณเมธี กสิโกศล คุณนราพร
วงศ์วิวัฒน์ และขอขอบคุณ คุณระวี อดัมไพจิตรกุล ตลอดจนเพื่อน ๆ และน้อง ๆ
ทุกคนที่ช่วยช่วยเหลือและให้กำลังใจแก่ผู้วิจัยตลอดมา

ขอขอบคุณเจ้าหน้าทีประจำถนนเอกเขñar และเจ้าหน้าที่ห้องสมุดต่าง ๆ
ที่ให้ความสะดวกในการค้นคว้าเอกสารเป็นอย่างดี

ท้ายสุดขอกราบขอบพระคุณคุณแม่ ที่ให้กำลังใจและสนับสนุนการศึกษา
ของผู้วิจัยมาโดยตลอดมา

นิตยา วงศ์วิวัฒน์

สารบัญ

บทที่

หน้า

บทนำ	ก
1 สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในไทยและความสัมพันธ์ระหว่าง พระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนา ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	1
สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในไทยก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	1
สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในลพบุรี	3
สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย	6
สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในสมัยพญารามคำแหง	6
สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย	11
การปกครองคณะสงฆ์สมัยสุโขทัย	16
สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงศรีอยุธยา	18
การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดตลอดจนการอุทิศที่ดินและผู้คนให้แก่วัด	19
การออกผนวชของพระมหากษัตริย์ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้านายและประชาชน	22
วรรณคดีพุทธศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยา	29
การเสด็จทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทางศาสนา	30
การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม	31
การปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงศรีอยุธยา	33
ความสัมพันธ์กับต่างประเทศด้านศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยา	34
สภาพพระพุทธศาสนาหลังเสียกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงธนบุรี	36
สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	40

การสังคายนาพระไตรปิฎก : การฟื้นฟูค่านพระธรรมวินัย	41
การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม	47
การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด	50
การจัดการปกครองคณะสงฆ์	59
ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา ก่อนสมัย	
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	63
หลักธรรมในพระพุทธศาสนา	63
หลักทศพิธราชธรรมและสังคหวัตถุ	63
จักรวรรดิวัตร 12	71
ความเชื่อในเรื่องกรรม	72
คติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์	76
คติเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา 5,000 ปี	77
2 ปัจจัยสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง	
ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา	82
หลักธรรมและคติความเชื่อบางประการในพระพุทธศาสนา	83
หลักทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุและจักรวรรดิวัตร	85
ความเชื่อในเรื่องกรรม	91
คติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์	95
การเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาทของบุรพกษัตริย์	96
การเสด็จประพาสทั้งภายในและต่างประเทศ	100
การเสด็จประพาสภายในกรุงและบริเวณใกล้เคียง	101
การเสด็จประพาสหัวเมือง	103
การเสด็จประพาสต่างประเทศ	107

สถาปณฺ์คณในสมณัพระบาทสมเ้จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	108
สถานการณ์ทางการ เมืองภายในประเทศสมัยรัชกาลที่ 5	114
อิทธิพลการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก	123
3 การชำระ การพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยและการเผยแผ่	
พระพุทธศาสนา	129
การชำระและการพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย	129
สาเหตุที่โปรดเกล้าฯ ให้ชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย	129
วิธีดำเนินการในการชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย ..	132
การเผยแผ่พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นอักษรไทย	138
การเผยแผ่พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นอักษรไทยภายในประเทศ	138
การเผยแผ่พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นอักษรไทยไปยังต่างประเทศ	142
การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5	153
พระไตรปิฎก : คัมภีร์สำคัญของพระพุทธศาสนา	153
การชำระและการพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย	153
การพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งที่ 2	154
โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหอพุทธศาสนสังคหะ	158
โปรดเกล้าฯ ให้แต่งหนังสือที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา	159
หนังสือเบญจศีลและเบญจธรรม	159
หนังสือเทศนา	162
หนังสือสวดมนต์	166
หนังสือธรรมจักขุ	170
หนังสือชาดก	171
ความสัมพันธ์กับต่างประเทศทางคานพระพุทธศาสนา	177

ความสัมพันธ์กับอินเดีย	177
การแบ่งพระสารีริกธาตุ	179
ความสัมพันธ์กับพม่า : โรงพิมพ์ฮันทาวที่เมืองร่างกุ้ง ขอ พระบรมราชูปถัมภ์ในการพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับพม่า	186
4 การส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์และการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา	189
การส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์	189
จัดตั้งสถานการศึกษาของคณะสงฆ์	191
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	191
มหามกุฏราชวิทยาลัย	200
ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม	220
การจัดการศึกษาหัวเมือง	221
การดำเนินการและผลการจัดการศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441 - 2442	226
การดำเนินการและผลการจัดการศึกษาหัวเมืองภายหลังปี พ.ศ. 2442	228
การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา	236
โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ใน พ.ศ. 2445	236
การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก่อนตราพระราชบัญญัติ ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ใน พ.ศ. 2445	236
พระราชประสงค์และสาเหตุที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ตรา พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ใน พ.ศ. 2445 ...	239
ลักษณะสำคัญของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445	245

พระบรมราชโองบายของรัชกาลที่ 5 : พิจารณาจากพระราชบัญญัติ

ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445	247
การนำหลักการบริหารใหม่มาใช้ในการปกครองคณะสงฆ์ ..	248
การจัดการปกครองบังคับบัญชาภายในคณะสงฆ์	249
การจัดควบคุมผลประโยชน์ของพระศาสนา	251
กำหนดให้พระสงฆ์เป็นกำลังสำคัญในการจัดการศึกษาแผนใหม่ ของชาติ	251
การทูลบำรุงพระพุทธศาสนาค้นอื่น ๆ	257
การกวตขันความประพฤติของพระสงฆ์	257
ทรงจัดตั้งหน่วยงานและบุคคลากรที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา	261
โปรดเกล้าฯ ให้ทรงตรวจสอบพระไตรปิฎกฉบับเดิมและหาเพิ่มเติม	264
ทรงกระทำพระราชกุศลในวโรกาสต่าง ๆ	266
การสร้างบูรณะและปฏิสังขรณ์วัด	270
5 ผลจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทูลบำรุง	
พระพุทธศาสนา	283
ด้านการคณะสงฆ์	283
ด้านการสังคม	285
ด้านการศึกษา	288
ด้านการเมืองการปกครอง	289
ด้านเศรษฐกิจ	291
ด้านประเพณีและวัฒนธรรม	295
ด้านความสัมพันธ์กับต่างประเทศ	297

บทที่

หน้า

6 บทสรุป 303

บรรณานุกรม 311

ภาคผนวก 341

บัญชีตาราง

ตาราง		หน้า
1	จำนวนพระสงฆ์ที่สอบพระปริยัติธรรมไล่และตก พ.ศ. 2388 และ พ.ศ. 2393	49
2	บัญชีแสดงจำนวนพระไภรไปฏศร ราชทานศึกษาสถาน ทางประเทศ	145
3	หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมในมหาวิทยาลัย	197
4	การดำเนินการจัดการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัยในระยะ แรกเริ่ม	204
5	เปรียบเทียบลักษณะการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม ตามแบบเก่ากับแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย	210
6	แสดงจำนวนนักเรียนผู้เข้าเรียน เข้าสอบไล่และผลการสอบ ของมหามกุฏราชวิทยาลัย ระหว่างปีพ.ศ. 2436-2439 ...	215
7	แสดงจำนวนโรงเรียน นักเรียนและครูใน 14 มณฑล ตั้งแต่ พ.ศ. 2440-2442	227

บทนำ

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สถาปนาเมืองกำลังอยู่ในภาวะของการปรับตัว เพื่อยุติฐานะให้ทัดเทียมกับนานาประเทศตะวันตก ซึ่งกำลังแผ่อิทธิพลลัทธิจักรวรรดินิยมเข้ามาคุกคามประเทศต่าง ๆ แถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รัชกาลที่ 5 จึงทรงดำเนินการปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ โดยดำเนินรัฐประศาสน์นโยบายดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถ ได้ทรงวางไว้ และขยายวงให้กว้างขวางออกไปอีก เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพสังคมในเวลานั้น และเตรียมรับสถานการณ์อันเนื่องมาจากการขยายอิทธิพลของประเทศตะวันตก

แม้ว่ารัชกาลที่ 5 จะทรงมีพระราชภารกิจทางด้านการปรับปรุงประเทศอยู่มากแล้วก็ตาม แต่พระองค์ก็ทรงมีพระราชศรัทธาอันแรงกล้า ในการที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นด้วย ดังจะเห็นได้จาก พระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า "เมื่อข้าพเจ้าได้ทรงสรีราชสมบัติแล้ว ก็ตั้งใจทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และทำนุบำรุงพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงอยู่เป็นนิจ...ข้าพเจ้าอาจปฏิญาณใจได้ว่า ถ้าชีวิตข้าพเจ้ายังอยู่ตราบไต่ แลข้าพเจ้าคงคิดจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอยู่เป็นนิจ"¹ และอีกตอนหนึ่งกล่าวว่า "ข้าพเจ้ายอมรับรู้ดีว่าเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้า ซึ่งจะต้องทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสิ่งคู่กับพระราชอาณาจักร ให้ดำเนินไปในทางวัฒนาถาวร พร้อมกันทั้งสองฝ่าย"²

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 - 2453) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 81

การที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชพิธีราชาภิเษกอันแรงกล้าที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญก้าวหน้าดังพระราชดำริส้นั้น คงสืบเนื่องจากการที่ทรงยึดถือปฏิบัติตามกฎที่มีอยู่ในพระธรรมศาสตร์* ถือว่าพระมหากษัตริย์มีหน้าที่ทรงเป็นองค์อุปภัมภ์ศาสนา¹ เช่นเดียวกับบูรพกษัตริย์ ซึ่งปฏิบัติสืบต่อกันมา

รัชกาลที่ 5 ได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ กันนี้ ใน พ.ศ. 2416 ในขณะที่พระองค์เสวยราชสมบัติ แม้จะทรงมีพระราชกรณียกิจเป็นอันมาก ก็ยังได้ทรงพระราชอุทิศลาหะเสด็จออกผนวช² เป็นพระภิกษุสืบอายุพระพุทธศาสนา และได้ทรงจัดการบวชพระภิกษุทุกปีมิได้ขาด แสดงถึงความมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนา

ใน พ.ศ. 2431 โปรดฯ ให้ชำระพระไตรปิฎก และพิมพ์เป็นอักษรไทย³ เรียกว่าพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์⁴ นับเป็นครั้งแรกที่มีการตีพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย

* รัชพิธีพลจากมอญ ถือว่าพระมหากษัตริย์ที่ดีเลิศ คือพระมหากษัตริย์ผู้ทรงซึ่งธรรมคุณหรือธรรมราชา ทรงได้รับเลือกจากราษฎร ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ประกอบด้วยทศพิธราชธรรมได้แก่ การทำทาน การรักษาศีลเป็นนิจ การบริจาคทรัพย์ ทำบุญ ความซื่อตรงทั้งกาย วาจา ใจ ความอ่อนโยน ความประพฤติดี ความไม่โกรธ ความไม่เบียดเบียนในหมู่ประชาราษฎร ความอดทน ความไม่ประพฤติดิ

¹ ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 หน้า 99

² พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระยาเจ้าวรวงศาธิบดี ความทรงจำ หน้า 284

³ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "เรื่องการสาสนูปัมภก คือ การพิมพ์พระไตรปิฎก และประกาศสังคายนา" "ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 กฎหมาย จ.ศ. 1250 หน้า 192 - 195 และ 196 - 201

⁴ เณริณ อยู่เวียงชัย สมัยกรุงธนบุรี สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 212

การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกในครั้งนั้น รัชกาลที่ 5 ได้พระราชทานพระราชทรัพย์จำนวน 1,000 ชั่ง เป็นค่าจ้างพิมพ์พระไตรปิฎกจำนวน 1,000 จบ¹ และโปรดเกล้าฯ ให้แจกจ่ายไปตามพระอารามต่าง ๆ ทั่วประเทศ² เป็นผลให้เหล่าพระสงฆ์ได้อาศัยพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นแนวทางในการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมจนกระทั่งปัจจุบัน และได้พระราชทานไปยังสถานศึกษาในต่างประเทศอีกหลายแห่ง³ ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลายในต่างประเทศด้วย

ต่อมาใน พ.ศ. 2445 รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์⁴ เพื่อจัดตั้งฆมณฑลให้เป็นระเบียบเรียบร้อยทั่วพระราชอาณาจักร ด้วยทรงมีพระราชดำริว่า "ถ้าการปกครองสังฆมณฑลเป็นไปเป็นระเบียบแบบแผนอันเรียบร้อย พระศาสนาจะรุ่งเรืองถาวร"⁵

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/4 เล่ม 1 ร่างประกาศของพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กราบทูลพระบรมวงศานุวงศ์ และแจ้งความแก่ผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องในพระพุทธศาสนา ร.ศ. 111

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/6 เล่ม 1 บัญชีจำนวนพระไตรปิฎกพิมพ์ที่พระราชทานตามพระอารามในกรุงและหัวเมืองกับคู่สำหรับพระไตรปิฎก ม.ป.ป.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/1 เล่ม 1 บัญชีแสดงจำนวนพระไตรปิฎกที่พระราชทานศึกษาสถานต่างประเทศ ม.ป.ป.

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.16/1 ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 121

⁵ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 กฎหมาย ร.ศ. 121 ลงวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121 หน้า 399 - 400

ในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 แสดงให้เห็นถึงพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 ในการนำหลักการสมัยใหม่มาใช้ในการปกครองคณะสงฆ์¹ ซึ่งไม่เคยมีมาก่อน กล่าวคือ มอบอำนาจบริหารให้มหาเถรสมาคม² ในอันที่จะปกครองตัดสินข้อขัดแย้งและเป็นองค์ปรึกษาแก่สังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร คำตัดสินของมหาเถรสมาคมนั้นให้อำนาจเป็นสิทธิขาด³

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ได้จัดอนุโลมตามวิธีปกครองพระราชอาณาจักร โดยมีเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และอธิการหมวด บังคับบัญชาในมณฑล เมือง แขวง ตำบล และวัด ให้ขึ้นตรงต่อกันโดยลำดับ กำหนดหน้าที่แต่ละตำแหน่งไว้โดยละเอียดชัดเจนเป็นอำนาจถอดถอน บำรุงรักษา สั่งสอนกุลบุตร ตลอดจนเผยแผ่ศาสนา³ ทำให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือเกิดเอกภาพทางบริหาร (Unity of Command) ซึ่งเป็นไปในลักษณะเดียวกัน และสอดคล้องกับการจัดการปกครองของฝ่ายพระราชอาณาจักรในสมัยนั้น⁴

¹ วิบูลย์ ภักดิ์มิ่งกุล "พระบรมราโชบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องคณะสงฆ์" ธรรมศาสตร์ 1:89 มิถุนายน - ตุลาคม 2515
² แต่อำนาจในการบังคับบัญชาคณะสงฆ์ยังอยู่ในมือของเสนาบดีกระทรวง

ธรรมการ ซึ่งเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการของพระเจ้าแผ่นดินไปยังพระสงฆ์ ต่อมาในปี พ.ศ. 2453 สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมอบภาระการปกครองคณะสงฆ์แด่พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้ทรงมีอำนาจปกครองคณะสงฆ์สิทธิขาดแต่ผู้เดียว ทำให้พระสงฆ์ได้ปกครองกันเองโดยไม่ต้องอยู่ใต้อำนาจฝ่ายคฤหัสถ์

² เสถียร ล้ายลักษณ์ และคนอื่นๆ ผู้รวบรวม "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 กฎหมาย ร.ศ. 121 ลงวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121 หน้า 401

³ ดู หน้า 404 - 416

⁴ วิบูลย์ ภักดิ์มิ่งกุล ดู หน้า 90 พิจารณาจาก จักรกฤษณ์ นรนิติติกุลการ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย หน้า 1 - 100

นอกจากนี้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ยังแสดงให้เห็นถึงพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 ซึ่งเห็นคุณค่าของการศึกษาในวัด ในพระราชบัญญัติกำหนดให้พระสงฆ์ตั้งแต่ชั้นเจ้าอาวาสขึ้นมาจนถึงระดับสูงสุดไว้ประการหนึ่งว่า "ต้องมีหน้าที่บำรุงการศึกษาด้วย"¹

จากพระบรมราโชบายดังกล่าว จะเห็นได้ว่าทรงดำเนินการให้สอดคล้องกับประกาศเรื่องจัดการศึกษาเล่าเรียนในหัวเมืองใน พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ซึ่งกำหนดให้มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัดต่าง ๆ มีพระภิกษุเป็นผู้อยู่บรมสั่งสอน² และเพื่อให้การจัดการศึกษาในหัวเมืองดำเนินไปด้วยดี รัชกาลที่ 5 จึงได้ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดการตีพิมพ์หนังสือแบบเรียนหลวง ทั้งส่วนที่จะสอนธรรมเนียมปฏิบัติ และวิชาความรู้อย่างอื่นเป็นอันมาก เพื่อจะพระราชทานแก่พระภิกษุทั้งหลายไว้สำหรับฝึกสอนลูกศิษย์ทั่วไป และทรงมอบหน้าที่ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระยาค้ำวรราชานุภาพ ทรงเป็นผู้ดำเนินการจัดการศึกษาหัวเมืองดังกล่าว³

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 กฎหมาย ร.ศ. 121 ลงวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121 หน้า 405 410 412 และ 414

² "โปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทยและสอนเลขทุก ๆ พระอาราม" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2 จ.ศ. 1237 ลงวันที่ 6 กรกฎาคม จ.ศ. 1237 (พ.ศ. 2418)

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/7 ร่างประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117 และเสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16 กฎหมาย ร.ศ. 117 ลงวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117 หน้า 414 - 417

ทั้งนี้การที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในวัดตามหัวเมืองต่าง ๆ เท่ากับเป็นการส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้เจริญแพร่หลาย และเป็นการวางรากฐานโรงเรียนหัวเมืองในปัจจุบันด้วย

แต่การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมุ่งที่จะให้พระสงฆ์ มีบทบาทในการบำรุงส่งเสริมการศึกษาของชาตินั้น ก็มีอุปสรรคอยู่บ้าง กล่าวคือ พระสงฆ์บางกลุ่มยังไม่ยอมรับวิธีการอบรมสั่งสอนแบบใหม่ เป็นเหตุให้งานด้านการศึกษาของราษฎรซึ่งรวมอยู่กับการศึกษาของคณะสงฆ์* เจริญก้าวหน้าไปเท่าที่ควรจะเป็น ทั้ง ๆ ที่การบำรุงการศึกษาของราษฎรโดยเสมอภาคนั้น เป็นจุดประสงค์อันแท้จริงที่ทรงยึดถือมาตลอดรัชกาล ดังพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า "เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉันเป็นต้นลงไปตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำที่สุด จะให้ได้โอกาสเล่าเรียนใครเสมอกันไม่ว่าเจ้าวาขุนว่าไพร่ เพราะฉะนั้นจึงขอร้องไว้ว่าการเล่าเรียนในบ้านเมืองเราจะเป็นของสำคัญหนึ่ง ซึ่งฉันจะอุตส่าห์จัดให้เจริญขึ้นจงได้"¹

* ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงแยกการศึกษาฝ่ายปริยัติธรรมและการศึกษาฝ่ายบ้านเมืองออกจากกันให้คณะสงฆ์ดำเนินการศึกษาเองเป็นเอกเทศ แผนการศึกษาของชาตินับต่อ ๆ มาทุกฉบับกำหนดไว้เฉพาะฝ่ายประชาชนเท่านั้น ไม่มีคณะสงฆ์เข้าเกี่ยวข้องด้วยเลย

¹ "การไล่นักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ"

พระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับ พระสงฆ์ นอกจากการตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 แล้ว ยังได้ทรงตั้งสถาบันการศึกษาชั้นสูงของคณะสงฆ์ทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย เพื่อให้เกิดความเสมอภาคแก่สงฆ์ทั้งสองฝ่าย พระองค์ทรงสถาปนามหามกุฏราชวิทยาลัย ขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร สำหรับเป็นที่ศึกษาของสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และเพื่อเป็น อนุสรณ์แก่พระราชบิดา ส่วนอีกสถานหนึ่งเป็นที่เล่าเรียนของสงฆ์ฝ่ายมหานิกายตั้ง ที่วัดมหาธาตุ เรียกว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อเป็นที่เฉลิมพระเกียรติ ของพระองค์เอง¹ สถาบันการศึกษาทั้งสองแห่งดังกล่าว ในปัจจุบันยังคงดำเนินการ ส่งเสริมการศึกษาของสงฆ์ทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย นับเป็นการสืบอายุ พระพุทธศาสนาอีกวิธีหนึ่ง

พระราชพิธีในพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวนั้นยังได้แสดงให้เห็นจากการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดจำนวนมากมายัง ในกรุงและหัวเมือง เช่น พ.ศ. 2442 โปรดฯ ให้สร้างวัดเบญจมบพิตรและทรง ประกาศมอบวัดให้เป็นที่พักบิณฑบาตทางสงฆ์² และโปรดฯ ให้สร้างวัดขึ้นในโอกาสต่าง ๆ

* เดิมคือ โรงเรียนสอนพระปริยัติธรรม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ตั้งขึ้นในกรมมหาดเล็ก และต่อมา พ.ศ. 2432 โปรดฯ ให้ ย้ายจากที่เดิมในวัดพระศรีรัตนศาสดารามไปตั้งที่วัดมหาธาตุ และโปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์ ศาลาเรียนเดิม 6 หลัง จัดเป็นที่เล่าเรียนใหม่ ชื่อนามว่า "มหาธาตุวิทยาลัย" ต่อมาวันที่ 13 กันยายน พ.ศ. 2439 ทรงประกาศเปลี่ยนนามเป็น "มหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย"

¹ "ประกาศพระราชปรารภในการก่อพระฤกษ์สังฆเสนาสน์ราชวิทยาลัย" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 13 ลงวันที่ 20 กันยายน ร.ศ. 115

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศพระบรมราชูทิศที่ สังฆิกเสนาสน์วัดเบญจมบพิตร" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 23 กฎหมาย ร.ศ. 128 ลงวันที่ 28 พฤศจิกายน ร.ศ. 128 หน้า 191

กันเช่น สร้างวัดเทพสิรินทราวาส เพื่ออุทิศถวายพระราชชนนี ทรงให้สร้างวัด
ราชบพิธ ขึ้นเป็นพระอารามหลวงประจำรัชกาล เมื่อ พ.ศ. 2412¹ ทรงให้
สร้างวัดนิเวศธรรมประวัติขึ้นที่พระราชวังบางปะอิน² และเอาพระทัยใส่ในการ
บูรณะและปฏิสังขรณ์วัดเป็นอันมาก ดังจะเห็นได้จากจดหมายโต้ตอบเกี่ยวกับการ
บูรณะวัดระหว่างพระองค์กับพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดยทรงเป็น
ผู้กำหนดกะเกณฑ์ลักษณะสิ่งของต่าง ๆ ที่จะใช้ในการซ่อมแซมด้วยพระองค์เอง³
เป็นการแสดงให้เห็นถึงการเอาพระทัยใส่ต่อกิจการทางศาสนา เพราะทรงมุ่งหมาย
จะให้วัดเป็นสถานศึกษาและเป็นแหล่งสืบอายุพระพุทธศาสนาดังกล่าวแล้ว

การพระราชกุศลที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนานั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินมาทุกปีมิได้ขาด เช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ เช่น
ทรงทอดพระกรฐิน⁴ และกระทำพระราชกุศลต่าง ๆ

ส่วนการพระศาสนาในต่างประเทศนั้น พระองค์ทรงไม่พระทัยอยู่เป็นนิจ
เมื่อ พ.ศ. 2414 พระองค์ได้เสด็จประพาสถึงดินแดนมอญ พม่า อินเดีย ได้
เสด็จนมัสการบวรโลกเจดีย์เดิมที่มฤตทายวัน ได้ทรงนำศาสนวัตถุและภาพพระพุทธเจดีย์

¹ เฉลิม อยู่เวียงชัย สมัยกรุงธนบุรี สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 211

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ว. 20/4 พระบรมราชูปถัมภ์
ถวายที่ดินสำหรับวัดนิเวศธรรมประวัติ ลงวันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 114 และเอกสาร
รัชกาลที่ 5 ว. 20/2 หนังสือกรมราชเลขาธิการถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 20/555
ลงวันที่ 1 พฤศจิกายน ร.ศ. 114

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ :
พระราชหัตถเลขา-ถวายพระหัตถ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แคว้นสิ้นพระชนม์
แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า
130 - 215

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 88 หมายรับสั่งรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1253

มาสู่พระราชาชาจิกร และเมื่อ พ.ศ. 2441 มาควิส เคอร์ซัน อุปราชของ
ประเทศอินเดีย เห็นว่าพระองค์ทรงดำรงเป็นพุทธศาสนิกชนกึ่ง จัณฑาล กวายเป็น
พระบรมสารีริกธาตุนั้น ครั้นนั้นประเทศใกล้เคียงเช่น ญี่ปุ่น พม่า และลังกา
ต่างก็แต่งตั้งเจ้ามาระพระบรมสารีริกธาตุ พระองค์ทรงแบ่งพระราชทานตาม
ประสงค์¹ เป็นผลให้ความสัมพันธ์กับต่างประเทศมั่นคงขึ้น

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา
ถึงกลาแล้ว ถึงแม้จะมีอุปสรรคอยู่บ้าง แต่ก็เป็นผลดีต่อประเทศในทุกด้านทั้ง
ฝ่ายสงฆ์ และฆราวาส จุดเด่นประการสำคัญที่ช่วยให้การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา
ประสบความสำเร็จ กล่าวคือ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
เลาพระทัยใส่และติดตามผลเรื่อยมา ทั้งยังได้ทรงเสด็จชวนพระบรมวงศานุวงศ์
ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ประชาชนทั่วไปให้ช่วยกันมีส่วนร่วมในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา
เป็นผลให้พระพุทธศาสนาเจริญเติบโตจนถึงทุกวันนี้

ผู้เขียนเห็นว่า การศึกษาค้นคว้าเรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวกับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องที่น่าสนใจ มีคุณค่าควรแก่
การศึกษาค้นคว้า เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาประวัติศาสตร์ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นและ
เผยแพร่ต่อไป

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาถึงสาเหตุ ลักษณะ และการดำเนินการในการทำนุบำรุง
พระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

2. เพื่อศึกษาถึงปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. เพื่อวิเคราะห์และประเมินในทางต่าง ๆ ที่เกิดจากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ทำให้ทราบถึงสาเหตุและลักษณะการดำเนินการในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย รวมทั้งการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ตลอดจนการปฏิสังขรณ์อื่น ๆ ซึ่งจะเป็นผลดีของคณะสงฆ์ในเวลาต่อมา
2. ทำให้ทราบว่าในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ปัญหาและอุปสรรคสำคัญ อยู่ที่การปรับตัวของคณะบุคคลผู้รับผิดชอบดำเนินงานเป็นสำคัญ
3. ทำให้ทราบว่าการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อให้เกิดแนวทางที่เป็นประโยชน์ต่อการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์และประชาชนทั่วไป
4. ทำให้ทราบว่าการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเตรียมคนเพื่อรับปรุงประเทศ
5. เพื่อใช้ประกอบการศึกษาค้นคว้าทางด้านประวัติศาสตร์ต่อไป

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาเรื่อง "พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา" จะเน้นหนักในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(พ.ศ. 2411 - 2453) เป็นสำคัญ ส่วนระยะเวลาก่อนหน้าและภายหลังจากนี้จะ
ศึกษาโดยสังเขปเพื่อเป็นแนวทางประกอบ ให้เห็นความสำคัญและความต่อเนื่อง กันกับ
สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เท่านั้น

สมมติฐานในการศึกษาค้นคว้า

1. การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว มีสาเหตุสืบเนื่องจากการยึดมั่นในหลักทศพิธราชธรรม
2. การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว มีสาเหตุสืบเนื่องจากอิทธิพลของการขยายตัวของมหาอำนาจตะวันตกต่อ
ดินแดนไทยตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว มีส่วนส่งเสริมให้การศึกษาระดับชาติเจริญขึ้นทั้งการศึกษาย่อยสูงและ
ประชาชนทั่วไป
4. การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ก่อให้เกิดความเป็นเอกภาพแก่คณะสงฆ์ไทย
5. การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ก่อให้เกิดความเป็นเอกภาพในสังคมไทยในสมัยหลังต่อมา

วิธีการในการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical
approach) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)
ข้อมูลที่ใช้ศึกษาค้นคว้าจะระดมจากเป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) และอาศัย
ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบ

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ

1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. หอสมุดคำร่างพระราชบัญญัติ
4. หอสมุดวัดบวรนิเวศวิหาร
5. หอสมุดอื่น ๆ เช่น หอสมุดมหาวิทยาลัยเกริก หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร หอสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดส่วนราชการเฉพาะกิจการ ฯลฯ

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources)
 - 1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์
 - เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ
 - เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงการต่างประเทศ
 - เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ
 - เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ
 - เอกสารตัวเขียนสมุดไทยคำ จดหมายเหตุสมัยกรุงศรีอยุธยา จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 - 5 และบัญชีหมายเหตุรับสั่งรัชกาลที่ 1 - 5
 - 1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว
 - ประชุมศิลาจารึกสุโขทัย
 - ประชุมกฎหมายประจำศก
 - พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 กรมพระยา
- วิทยานิพนธ์ : พระราชทานเลขานุการ - ดายพระหัตถ์

- ราชกิจจานุเบกษา
- พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-5
- เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources)

2.1 วิทยานิพนธ์และหนังสือต่าง ๆ

- เดลิน อู๋เวียงจัน สมัยกรุงธนบุรี สมัยกรุงรัตนโกสินทร์
- สุวัณทร สระคำ "นิพนธ์ราชกับพุทธศาสนา"

ประวัติศาสตร์สมัยรัชกาลที่ 5

- นันทนา วัฒนสุข มณฑลสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในสมัย

กรุงรัตนโกสินทร์ กับการ ท้าทายของพระพุทธศาสนา

- วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล
- เสืออนันต์ สุทธิโชค พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย
- ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์

พ.ศ. 2525 - 2546

2.2 วารสารต่าง ๆ

- ขรรค์ศาสตร์
- ประวัติศาสตร์
- ศิลปกรรม
- สังคมศาสตร์ปริทัศน์

สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในไทยและความสัมพันธ์ระหว่าง
พระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนา ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1.1 สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในไทยก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ก่อนที่ชาวไทย* จะรับนับถือพระพุทธศาสนา อันนับฐานว่า เกียรติยศนับถือผีหรือวิญญาณ¹ ครั้นพระพุทธศาสนาเผยมาถึง ชาวไทยก็พากันเลื่อมใสศรัทธา นับถือเช่นเดียวกับชาวลานนาไทย** เพราะปรากฏว่าพระสงฆ์ในลานนาไทย ได้สอนประชาชนให้อ่านเขียน เรียนหนังสือจนสามารถศึกษาพระไตรปิฎกซึ่งเป็นคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาได้² แต่ยังไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าในเบื้องต้นชาวไทยได้รับพระพุทธศาสนาจากมณฑลหรือจีน เพียงแต่ปรากฏหลักฐานว่า ชาวอินเฝียได้มาสอนพระพุทธศาสนาในดินแดนนี้เมื่อราวพุทธศักราช 400 ปี พระพุทธศาสนาซึ่งนำมาสอนในขั้นแรก เป็นแบบเก่า ซึ่งนับถือกันในนครราชู เรียกว่า "ลัทธิหินยาน" ใช้ภาษามาลายาลัม

*ชาวไทย หมายถึง ประชาชนของดินแดนทางใต้ของลานนาไทยลงมา ต่อมาคืออาณาจักรสุโขทัย

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 25 และ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น : พ.ศ. 2325 - 2416 หน้า 28

**ชาวลานนาไทย หมายถึง ประชาชนซึ่งอาศัยในอาณาจักรอัสสัมทางตอนเหนือของอาณาจักรสุโขทัย ประกอบด้วย นครเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง แพร่ น่าน เติญ เรียกว่า ลานนาไทย ปัจจุบันคือดินแดนภาคเหนือของประเทศไทย

²สวัสดิ์ จงกล "วิวัฒนาการของการจัดรูปบริหารการศึกษา" ใน บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา หน้า 174

พระธรรม¹ มีโบราณวัตถุที่เป็นหลักฐานอยู่ที่จังหวัดนครปฐม^{*} จึงสันนิษฐานว่าพระพุทธศาสนา
ที่แผ่มาถึงดินแดนไทยครั้งแรกนั้น เนื่องจากพระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระ
พุทธศาสนาในดินแดนต่าง ๆ โดยเฉพาะได้ส่งพระโสมเถระกับพระอุตตรเถระไปยังสุวรรณภูมิ
ซึ่งนักปราชญ์ทางโบราณคดีส่วนมากเชื่อกันว่า ศูนย์กลางของสุวรรณภูมิ คือ นครปฐม²

ต่อมาชาวอินเดียอีกพวกหนึ่งได้นำพระพุทธศาสนาดิถีมหายาน^{**} กับดิถีไสยศาสตร์
ของพราหมณ์มาตั้งสอนที่เกาะสุมาตรา และกรุงกัมพูชา มีหลักฐานปรากฏว่า ดิถีมหายาน
เข้ามาถึงประเทศสยามสองทาง³ คือจากเมืองศรีวิชัยในเกาะสุมาตราแผ่มาถึงนครศรีธรรม
ราชทางหนึ่งและมาจากกรุงกัมพูชาอีกทางหนึ่ง เพราะระหว่าง พ.ศ. 1545 - 1725 ชอม
ได้นำอำนาจครอบครองดินแดนไทยปัจจุบันหลายเมืองเป็นต้นว่า ลพบุรี สุโขทัย ศรีเทพ ฝาย⁴

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแก่โบราณ"
ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 25 - 26

^{*} ที่จังหวัดนครปฐม พบโบราณวัตถุรุ่นพระเจ้าอโศกมหาราชอยู่มาก เป็นต้นว่า
เสมาธรรมจักรกัมภีร์ ถังดินเผา รูปเคารพแทนพระพุทธรูปปางปฐมเทศนา ปรางค์รูปสัตว์ที่ป่า
อิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี พระสถูปที่เรียกพระปฐมเจดีย์องค์เก่า แทนปางเสด็จสู่
ปรินิพพาน และมีอักษรที่จารึกพระธรรม เวณ ศาสนา เบ ธมฺมา เป็นภาษามก

² เทพ สุจริตนี้ "การศาสนาสมัยอยุธยา" รวมปรากฏงานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี
เล่ม 1 หน้า 146

^{**} ดิถีนี้ สมมุติพระพุทธเจ้าเป็นหลายภูมิ และนับถือว่าพระโพธิสัตว์เป็นผู้ว่าดูโลก
ใช้ภาษาสันสกฤตจารึกพระธรรม

³ กองจดหมายเหตุ กรมศึกษากร ศบ. 2.21/7 ปรากฏว่าด้วยมูลเหตุแห่งการ
สร้างวัดในประเศสยาม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแสดงที่
สำนักคณาจารย์ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2471

⁴ เทพ สุจริตนี้ อ.ก. หน้า 151

ศิลาจารึกที่เมืองลพบุรี¹บันทึกไว้ว่า สมัยลพบุรีเป็นเมืองหลวงขอมนั้นมีทั้งพระสงฆ์
ลัทธิหินยานและมหายาน¹ แสดงให้เห็นว่าก่อนตั้งอาณาจักรสุโขทัย ดินแดนที่เป็นไทย
ปัจจุบันนับถือพุทธศาสนาทั้งลัทธิหินยานและมหายานตลอดจนลัทธิไสยศาสตร์

ภายหลังพระพุทธศาสนาในอินเดียเสื่อมลง นานาประเทศขาดการติดต่อกับ
อินเดียในเรื่องพระพุทธศาสนา จนถึงราว พ.ศ. 1969 พระเจ้าปรักรักรมพาทุมหาราช
กษัตริย์สิงหล ได้พณูพระพุทธศาสนา² เรื่องขึ้นในลังกาอีกครั้งหนึ่ง พระสงฆ์ทั้งหมด
ไทย และเขมรจึงพากันไปยังลังกา เพื่อศึกษาลัทธิธรรมวินัยที่ฟื้นฟูขึ้นใหม่ แล้วมา
แปลงเป็นพระสงฆ์ลังกาวงศ์ นำพระพุทธศาสนา³ ลัทธิลังกาวงศ์มายังดินแดนของตน
โดยพระสงฆ์มอญนำลัทธิลังกาวงศ์มาตั้งที่เกาะตะมะ แล้วนำลัทธิลังกาวงศ์⁴ เข้ามาทาง
เชียงใหม่ ส่วนพระสงฆ์ไทยนำลัทธินี้มายังเมืองนครศรีธรรมราช² ระยะต่อมา
แพร่หลายขึ้นไปถึงกรุงสุโขทัย

1.1.1 สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในลานนาไทย ชาวลานนาไทย
นับถือพระพุทธศาสนา⁵ มาแต่โบราณกาล ดังนั้นฐานว่าพระพุทธศาสนากายหินยานได้
เข้ามาประดิษฐานในดินแดนแถบนี้ครั้งแรกประมาณ พ.ศ. 1200** พระนาง
จามเทวีได้เสด็จจากเมืองละโว้มาครองเมืองหริภุญชัย ตามคำทูลเชิญของฤาษีวาสุเทพ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองประเทศสยาม
แต่โบราณ" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 26

* พระพุทธศาสนา³ ลัทธิลังกาวงศ์ ถือคติอย่างหินยาน พระไตรปิฎกก็เป็นภาษา
มกษ

² นารุพาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศาสนาในเอเชีย พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล
ในงานพระเมรุพระศก สมเด็จพระสังฆราชอริยวิมลมหาเถระ วัดมกุฏกษัตริยาราม
ราชวรวิหาร 17 มิถุนายน 2515 หน้า 22

** ฐานันฐานว่าก่อนหน้า³ ประชาชนในดินแดนลานนาไทย คงนับถือผีสงเทวดา
มาก่อน

ผู้สร้างเมือง พระนางจามเทวีได้นิมนต์พระสงฆ์เขี้ยวชาญพระไตรปิฎก 500 องค์มาด้วย¹
พระพุทธศาสนาจึงได้เข้ามาในลานนาไทยครั้งแรกที่อาณาจักรหริภุญชัย และได้กลายเป็น
นิกายพื้นเมืองไป²

เมื่อพ่อขุนเม็งรายมีอำนาจปกครองลานนาไทยนั้น ตรงกับสมัยที่พ่อขุนรามคำแหง
ปกครองอาณาจักรสุโขทัย และปรากฏว่าทั้งของพระองค์มีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน³ ขณะนั้น
สุโขทัยนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ เชียงใหม่และลานนาไทยในสมัยนี้ก็คงรับนับถือ
พระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ด้วย

ต่อมาสมัยพระเจ้ากือนาปกครองลานนาไทย พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธ
ศาสนาทรงมีพระราชประสงค์จะได้พระภิกษุที่มีความสามารถอยู่ในเชียงใหม่ จึงทรงส่ง
ทูตไปนิมนต์พระสงฆ์จากสุโขทัย ในครั้งนั้นพระมหาธรรมราชาธิราช ได้จัดส่งพระสุนทรเดระไปตาม
คำขอ⁴ เป็นผลให้พระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์เจริญในดินแดนลานนาไทยตั้งแต่ พ.ศ. 1913⁵

¹ พระรัตนปัญญาเดระ ชินกาลมาลีปกรณ์ แปลโดย ร.ต.ท. แสง มณวิฑูร
เปรียญ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพงษ์สวัสดิ์ สุริโยทัย
15 พฤศจิกายน 2518 หน้า 90

² อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ตามฉบับโบราณในภาคเหนือ หน้า 256

³ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่
หน้า 16 และ สำนักนายกรัฐมนตรี ประชุมพงศาวดาร ภาค 3 หน้า 210

⁴ พระรัตนปัญญาเดระ ล.ก. หน้า 107

⁵ สำนักนายกรัฐมนตรี ล.ก. หน้า 136

และเจริญรุ่งเรืองตลอดมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยพระเจ้าติโลกราช พระพุทธศาสนา
เจริญรุ่งเรืองด้วยการทำสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นใน พ.ศ. 2020 นับเป็นครั้งที่ 8 ของ
โลก*

ครั้นถึงสมัยพระเจ้าสามฝั่งแกนปกครองเชียงใหม่ ได้มีพระสงฆ์ชาวเชียงใหม่เดินทาง
ไปศึกษาและอุปสมบทในประเทศลังกา และเดินทางกลับมาใน พ.ศ. 1974 พร้อมกับ
นำพระพุทธศาสนาอรรถิทธิพนยานนิกายสีล^{**} มาเผยแผ่ในล้านนาไทยด้วย¹ นับเป็นพุทธศาสนา
นิกายหลังสุดที่แผ่เข้ามาในล้านนาไทย

จะเห็นได้ว่าในดินแดนล้านนาไทย พระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อชาวล้านนาไทยถึง
3 นิกาย คือ นิกายพื้นเมือง อังคาวงศ์ และสีล แต่ภายหลังนิกายอังคาวงศ์จะเจริญ

* รุยาละเอียด ใน พ.ศ. ๒๕๑๗ เล่มที่ ๔๔ หน้า ๑๕๖
กรุงเทพมหานคร พิมพ์ ๒๕๑๗ ๔๔ หน้า

** นิกายสีล คือ นิกายพวกล้างวงศ์ใหม่ พวกนี้นับถือการขวนในโยสถกลองสำน้ำ
เมื่อไปประกาศอิทธิพลในล้านนา ก็ทำนุบำรุง (เจตนาดีทำสังกรรมของพระองค์) ณ แล่นนั้น
เช่น ที่เชียงใหม่ที่ล้านนาค้างวงศ์มาตั้งเมือง เนื่องจากในสมัยเจ้าสามฝั่งแกนพระสงฆ์
ชาวเชียงใหม่ ๒๕ องค์ ลพบุรี ๘ องค์ และพระราชนิก ๖ องค์ ได้เดินทางไปยังลังกา
และอุปสมบทใหม่ในเรือนาน ที่พระราชวังหลวงวัดจันทนาในให้แม่น้ำกัลยาประเทศลังกา
เมื่อ พ.ศ. 1968 พระสงฆ์เหล่านั้นอยู่ในลังการะยะหนึ่ง เมื่อเดินทางกลับได้นับนัตพระ
เถระลังกา ๒ องค์กลับมาด้วย เพื่อจะให้เป็นพระอุปัชฌาย์อุปสมบทบุตรต่อไป พระ
สงฆ์เหล่านั้นกลับถึงเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. 1974 นับเป็นครั้งแรกที่พระพุทธศาสนานิกายสีล
ประดิษฐานที่เมืองเชียงใหม่ ต่อมาก็แผ่ขยายไปยังหัวเมืองอื่น สมัยนี้ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระ
บรมราชาธิราชที่ ๒ แห่งกรุงศรีอยุธยา

¹ พระรัตนปัญญาเถระ รัตนมาตย์ปกรณ แปลโดย ร.ศ.ท. แสง มอวิฑูร
เปรียญ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพงษ์สวัสดิ์ สุริโยทัย

รุ่งเรืองมากจนปรากฏว่าพระพุทธศาสนามีบทบาทต่อสังคมล้านนาไทยตลอดมาทุกสมัยแม้ในระบอบที่รวมเข้าเป็นอาณาจักรไทย

1.1.2 สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย

สภาพทั่วไปเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย มีลักษณะเด่นชัดใน 2 รัชกาลคือ รัชกาลพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งเป็นระยะเริ่มแรกที่ไทยรับนับถือพระพุทธศาสนาอันมีลักษณะเป็นศาสนาประจำอาณาจักร และรัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไท ผู้สืบทอดการท่านำพระพุทธศาสนาต่อจากพ่อขุนรามคำแหง และทรงใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ทางการเมืองด้วย ดังจะกล่าวในตอนต่อไป

1.1.2.1 สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในสมัยพ่อขุนรามคำแหง

ก่อนสมัยพ่อขุนรามคำแหง ยังไม่ปรากฏว่าชาวไทยรับนับถือศาสนาใดเป็นศาสนาประจำอาณาจักรสุโขทัย ศักดิ์และความเชื่อยังปะปนกันทั้งความเชื่อแบบดั้งเดิม พราหมณ์และพุทธ

เมื่อพ่อขุนรามคำแหงขึ้นเสวยราชย์ ได้ทรงสละกิตติศัพท์ของพระสงฆ์ลังกาวงศ์ และทรงเห็นว่าพระสงฆ์พวกนี้ยึดมั่นอยู่ในพระธรรมวินัย มีวัตรปฏิบัติเคร่งครัด ก็ทรงเลื่อมใสศรัทธา จึงโปรดให้อาราธนาพระมหาเถรสังฆราชจากนครศรีธรรมราชเข้ามาพำนัก ณ วัดอรุณูฎิในกรุงสุโขทัย¹ ดังข้อความปรากฏในจารึกว่า "พ่อขุนรามคำแหงกระทำไอยทานแก่มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนพระไตรปิฎก หอวกกว่าปู้ครูในเมืองนี้ ทุกคนลุดแต่เมืองนครศรีธรรมราช"² ดังนั้น

¹มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศาสนาในเอเชีย พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพ สมเด็จพระสังฆราชอุฎฺธายิมหาเถระ วัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร 17 มิถุนายน 2515 หน้า 22

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/2 เอกสารสมัยสุโขทัย

ในระยะแรก พระสงฆ์ไทยจึงมี 2 พวก คือพระสงฆ์เดิม กับนิกายลังกาวงศ์* แต่ในที่สุดก็รวมเป็นนิกายเดียวกัน ส่วนพระพุทธรูปนิกายมหายานก็เสื่อมแล้วสูญไป¹

ถึงนั้ยังคงแต่สมัยพอขุนรามคำแหงเป็นต้นมา** ถือกันว่าพระพุทธรูปนิกายลังกาวงศ์เป็นศาสนาประจำอาณาจักรสุโขทัย

การสถาปนาลัทธิลังกาวงศ์เป็นศาสนาประจำอาณาจักรสุโขทัย แสดงให้เห็นเจตนารมณ์ของฝ่ายบ้านเมืองที่จะประสานความเชื่อแบบต่าง ๆ ในสังคมให้อยู่ในรูปแบบเดียวกับที่ทางราชการยอมรับ เพื่อเป็นการสร้างเอกลักษณ์วางรากฐานความเป็นปึกแผ่นให้แก่สังคมสุโขทัยอันเกี่ยวกับการสร้างตัวอักษรไทย² ถึงนั้การยอมรับลัทธิลังกาวงศ์ จึงมิใช่การปฏิเสธความเชื่อ และวัตรปฏิบัติอื่น ๆ โดยสิ้นเชิง สิ่งเหล่านี้ยังคงปะปนรวมเป็นพุทธรูปนิกายและความเชื่อแบบสุโขทัยโดยเฉพาะ มีการยอมรับปฐุจากนครศรีธรรมราช สร้างวัดอรัญญิกบรรจุพระธาตุ ขณะเดียวกันก็เคารพ

*ความหลักฐานในหนังสือ ขันกาลมาลีปกรณ์ พระพุทธรูปนิกายลังกาวงศ์

บูชาพระพุทธรูป อันเป็นผีใหญ่ประจำเมือง ใหญ่กว่าผีทั้งหลาย¹ ความเชื่อที่ปะปนกันเหล่านี้ ทำให้ทั้งฝ่ายปกครองและประชาชนรวมกันอยู่ได้ ด้วยการประสานความเชื่อให้สอดคล้องกันเป็นพื้นฐานสำหรับการยอมรับอำนาจของพระมหากษัตริย์ในแนวทางของพระพุทธศาสนา จึงก่อให้เกิดรูปแบบการปกครองโดยอาศัยธรรมของพระพุทธศาสนาเป็นหลัก² และจะเห็นได้ชัดเจนขึ้นในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทที่จะได้กล่าวในตอนต่อไป

ฉะนั้นเพื่อแสดงเจตน์จำนงร่วมกันของฝ่ายบ้านเมืองกับประชาชน พ่อขุนรามคำแหงจึงมีพระราชกฤษฎีกาในการทำนุบำรุงและเอาพระทัยใส่ศึกษาในเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาจนรอบรู้ได้เป็นอย่างดี ดังจารึกวัดศรีชุม (หลักที่ 2) ได้สรรเสริญพระองค์ไว้ดังนี้ "ลูกพ่อขุนหรืออินทราทิตย์ผู้หนึ่ง ชื่อพ่อขุนรามราช ปราชญ์ธรรม ก่อพระศรีรัตนธาตุอันหนึ่ง ไนศรีรัตนาลัย"³ และยังปรากฏว่าสุโขทัยเต็มไปด้วยวัดวาอาราม พระพุทธรูปใหญ่น้อยมากมาย ทั้งในใจกลางกรุงและรอบ ๆ ขานกรุง ดังข้อความในศิลาจารึกหลักที่ 1 พรรณนาไว้ว่า

¹ หอสมุดแห่งชาติ เล่มที่ 1/2 เอกสารสมัยสุโขทัย

² ชีตา ลาระยา "สุโขทัยในประวัติศาสตร์" เอกสารประกอบการสัมมนา "การเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย" 1 - 4 สิงหาคม 2520 หน้า 3 - 4

³ กรมศิลปากร "คำอ่านจารึกวัดศรีชุม (หลักที่ 2)" ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 จารึกกรุงสุโขทัย กรมศิลปากร พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระราชประสิทธิ์ดิศพล 8 เมษายน 2515 หน้า 28

กลางเมืองสุโขทัยนี้มีพิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัฐารก มี
พระพุทธรูป มีพระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอันราม มีพิหาร
อันใหญ่ มีพิหารอันราม... เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้ มีอรัญญิก...
ในกลางอรัญญิกมีพิหารอันหนึ่ง มีใหญ่สูงงามแลกม... เบื้องตะวันออก
...มีพิหาร... เบื้องหัวนอน... มีกุฎิพิหารอยู่...¹

พร้อมกับการสร้างวัดจะมีการอุทิศคนให้แก่วัดเพื่อสร้างสมเนื่อนาบุญด้วย
ทั้งข้อความในจารึกหลักที่ 2 เมื่อพระมหาเถรศรีสุริยราชราชจุลามณี ช้อนคนเพื่อ
โปรดสัตว์ "เทศาคชข้อสัตว์ทั้งหลาย โปรดอันเป็นคณา คนอีกแพะและหมู
หมา เป็ดไก่ ห่าน นก ปลา เนื้อ..."²

จากข้อความข้างต้นแสดงว่าผู้ปกครองและประชาชนสุโขทัยต่างก็ให้ความ
ร่วมมือในการสร้างวัด ตลอดจนพระพุทธรูป แสดงให้เห็นถึงการมีเจตน์จำนง
ร่วมระหว่างผู้ปกครองกับประชาชนและถือเป็นการขยายตัวของชุมชนด้วย เท่ากับ
สร้างความมั่นคงให้กับกรุงสุโขทัย เพราะประชาชนย่อมจะมาตั้งบ้านเรือนอยู่
ใกล้บริเวณวัดวาอารามรอบ ๆ กรุงสุโขทัย จึงเป็นการง่ายต่อการควบคุมดูแล
ประชาชนของฝ่ายบ้านเมือง และสะดวกแก่การที่พ่อขุนรามคำแหง จะเผยแพร่
พระธรรมของพระพุทธศาสนาสู่ประชาชนด้วย ดังปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 1
ว่า

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/2 เอกสารสุโขทัย

² กรมศิลปากร "คำอ่านจารึกวัดศรีชุม (หลักที่ 2)" ประชุมศิลาจารึก
ภาคที่ 1 จารึกกรุงสุโขทัย กรมศิลปากรพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพพระราชประสิทธิ์วิบูลย์ 8 เมษายน 2515 หน้า 32

1214 ตก ปีมะโรง (พ.ศ. 1835) พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมือง
ศรีสุขาลัยสุโขทัยนี้ มลกลไม้ตาลไค้สิบสี่เข้า จึงให้ช่างพันชะการหิน
ทั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ วันเดือนดับ เดือนออกแ่กวัน วันเดือนเต็ม
เดือนข้างแ่กวัน ฝูงปู้ครุเถรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือชะการหินนี้ล้วนกรรม
แก่อุบาสก อุบาสิกา ฝูงท่วยจำศีล...¹

พ่อขุนรามคำแหงได้ทรงใช้พระแท่นมั่งคิลิลาเป็นที่อบรมสั่งสอนศีลธรรม
แก่ชาวสุโขทัย ทั้งคิลิลาจารย์ก็กล่าวว่า "พ่อขุนรามคำแหงนั้น หาเป็นท้าวเป็น
พระยาแ่กไทยทั้งหลาย หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญกรรมแท้..."²
จะเห็นได้ว่าพ่อขุนรามคำแหงทรงเป็นราชาที่ต้องการเป็นบิดาของประชาชนไทย
สั่งสอนธรรมให้ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชาวสุโขทัยทั้งชายหญิงมักท้าวบุญท้าวทาน มี
ศีลธรรมอันดี และถือศีลกันอย่างเคร่งครัดเมื่อเข้าพรรษาทุกคน ทั้งคิลิลาจารย์
หลักที่ 1 กล่าวว่า

คนในเมืองสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน พ่อขุนราม
คำแหง เจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้า ท่วยมี้วท่วยนาง
ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ฝูงท่วยมีศรัทธาใน
พระพุทธศาสนา ทรงศีล เมื่อพรรษาทุกคน...³

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/2 เอกสารสุโขทัย

² ก.

³ ก.

นอกจากนี้ในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ยังกล่าวถึงตำแหน่ง สังฆราช ปู่ครู มหาเถระ และเถระ¹ ปรากฏอยู่ในศิลาจารึก แสดงว่าสมัยพ่อขุนรามคำแหงเริ่มมีการตั้งสมณศักดิ์บ้างแล้ว

กล่าวได้ว่าในสมัยพ่อขุนรามคำแหง พระพุทธศาสนาได้ตั้งถาวรแล้ว ได้รับการนับถือกันอย่างแพร่หลาย พระมหากษัตริย์ทรงให้การสนับสนุนพระพุทธศาสนา อย่างเต็มที่ ในฐานะเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก และเพื่อประโยชน์ทางการเมือง บางประการด้วย

1.1.2.2 สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท

ในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท พระพุทธศาสนาได้ตั้งถาวรแล้ว ยังคงเป็นที่นับถือของชาวสุโขทัย ในช่วงต้นสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท มีหลักฐาน แสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์ในกรุงสุโขทัยสนใจในการแสวงหาความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ได้ตั้งถาวรจากภายนอก ตำนานพระธาตุคอกยสุเทพ และตำนานมูลศาสนา กล่าว ขอความคล้ายกันว่า "ในการนั้นยังมีเจ้าภิกษุ 2 คน เป็นลูกเจ้าเมืองสุโขทัยคนหนึ่ง ชื่ออินทผลูน คนหนึ่งชื่อ สุมนะ ไปสุโขทัย ในเมืองอายุตธิยาบอรรพแล้ว ก็มา อยู่ในสำนักมหาสังฆราชาที่พศในเบืองสุโขทัยนั้น..."² ส่วนตำนานมูลศาสนา กล่าวว่ "เจ้าไททั้งสองนี้ เป็นลูกกษัตริย์มหาบรรพพะสังฆราชในเมืองสุโขทัย เจ้าไท ทั้งสองจงไปเรียนปฎิภาณทั้ง 3 ในเมืองอโยธยาโพ้น แล้วกลับสู่สำนัก มหาบรรพพะสังฆราชทั้งเกา..."³ นอกจากนี้ยังปรากฏว่าภิกษุจากกรุงสุโขทัยคือ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เล่มที่ 1/2 เอกสารสุโขทัย

² ตำนานพระธาตุคอกยสุเทพ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าหญิง จามรวิงศ์ 2472 หน้า 4

³ กรมศิลปากร ตำนานมูลศาสนา แปลโดย สุก ตรีวัฒน์ และ พรหม ขมาลา เบริยญ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ 17 ธันวาคม 2518 หน้า 192

พระสมณเถระและพระอโณมสิห์เดินทางไปศึกษาพระศาสนาที่เมืองทัน (เมาะตะมะ) ค่าย ทั้งสองได้พากันสึกและขอบวชในสำนักสงฆ์แห่งนี้ ภายหลังได้นำพระภิกษุจาก สุธัทธอีก 8 รูปไปอีก และทั้งหมดได้เดินทางกลับกรุงสุโขทัย ผู้นำของสำนักสงฆ์ ที่เมืองพันกล่าวกับพระภิกษุสุโขทัยว่า "สุเจ้าทั้งหลายรับเอาศาสนากลับไปตั้งใน เมืองสุโขทัยเถิด..."¹

นอกจากพระสงฆ์กรุงสุโขทัยจะให้ความสนใจในพระพุทธศาสนาที่ขีลังกาวงศ์ แล้ว พระมหาธรรมราชาลิไทเองก็ทรงตรัสให้อาราธนามหาสงฆ์สังฆราชจากนครพัน มาจำพรรษาอยู่ในกรุงสุโขทัย ครั้นออกพรรษาแล้ว พระมหาธรรมราชาลิไททรง พระราชกรัณฐาณนวะในสำนักของท่าน² นอกจากนี้ทรงรับพระราชนิพนธ์ในการทำนุ บำรุงพระพุทธศาสนาทางขวางขึ้นกว่าสมัยพ่อขุนรามคำแหง ทรงสั่งสอนศีลธรรมแก่ ประชาชนด้วยพระองค์โดยทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วง* และได้มีมณฑลพระสงฆ์ เข้าไปเรียนพระไตรปิฎกในมหาปราสาท โปรดให้พิมพ์จำลองพระพุทธรูป ทรง สถาปนาพระธาตุเจดีย์ทันครุฑม บรมจุพระสารีริกธาตุที่เชิญมาจากลังกา ปลุกต้น พระศรีมหาโพธิ์ไว้หลังพระมหาธาตุนั้น กับทรงเริ่มจัดระเบียบสงฆ์ตามแบบลังกา

¹กรมศิลปากร ตำนานมูลศาสนา แปลโดย สุก ตรีสมวงศ์ และ พรหม ฆมาลา เปรียญ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงเชษฐ สนิทวงศ์ 17 ธันวาคม หน้า 192 - 193

²พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ประวัติพุทธศาสนาในสยาม หน้า 8

*เนื้อความในไตรภูมิพระร่วงชี้ให้เห็นความเกี่ยวเนื่องระหว่างความเชื่อ พื้นบ้านและคุณธรรมในสังคมกับวัฒนธรรมพุทธศาสนา สะท้อนการยอมรับและโลกทัศน์ ของสังคมสุโขทัย

โดยแบ่งคณะสงฆ์ออกเป็น 2 ฝ่าย คือ คามวาสีและอรัญวาสี* โปรดฯ ให้สร้าง
พระพุทธรูปที่สำคัญได้แก่ พระพุทธรชินราช พระพุทธรชินสีห์ พระศรีศากยมุนี
พระศรีศาสดา โปรดฯ ให้สร้างวัด เช่น วัดพระศรีมหาธาตุ ณ เมืองสองแคว
เพื่อเตรียมไว้ประดิษฐานพระพุทธรูปดังกล่าวด้วย¹ และทรงพระราชศรัทธาออก
ผนวชในปี พ.ศ. 1905 ดังข้อความตอนหนึ่งในจารึกหลักที่ 5 ว่า "แต่พระพุทธเจ้า
เข้านิพพาน มาถึงวันบวชนั้น ก็พ้นเกล้าร้อยหัวปี"² ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากพระมหา
ธรรมราชาลิไททรงพระเจริญวัยท่ามกลางการขยายตัวของพระพุทธศาสนาลัทธิ
ลังกาวงศ์³ ประกอบกับการศึกษาในสำนักราชบัณฑิตในกรุงสุโขทัย ความรู้ที่ต้อง
เรียนนอกเหนือจากวิชาภูมิศาสตร์ รัฐบาลศาสตร์ การศาสนา ศาสตร์ และ
จริยธรรมแล้ว จะต้องเรียนเรื่องศาสนาด้วย⁴ ปรากฏว่าพระมหาธรรมราชาลิไท
มีความรู้วิชาหนังสือแตกฉานถึงกับได้ยกย่องว่าทรงเป็นนักปราชญ์⁵ ด้วยเหตุนี้จึงทำ

*พระสงฆ์ฝ่ายคามวาสี เรือนคามหามกข กิเกราพระพุทธรูปจะในพระไตรปิฎก
และคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นสำคัญ แคว้นไปเทศนาสั่งสอนประชาชน พระสงฆ์พวกนี้มักอยู่
ตามวัดในเมือง ส่วนพระสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสี คือพระสงฆ์ที่มุ่งไปตามป่า ยึดมั่นใน
การบำเพ็ญภาวนาหาความสงบ กระทำจิตใจบริสุทธิ์ของใจ คือพระธรรมวินัยเคร่งครัด
เป็นสำนัก พระสงฆ์พวกนี้มักอยู่ตามวัดในป่า

¹เสถียร ศกุนโต พระพุทธศาสนาในประเทศไทย หน้า 44 - 61

²กรมศิลปากร "ตำนานจารึกวัดป่ามะม่วง (หลักที่ 5)" ประชุมศิลาจารึก
ภาคที่ ๒ จารึกกรุงสุโขทัย กรมศิลปากรได้พิมพ์ขึ้นครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระราชบวรวิมล 8 เมษายน 2515 หน้า 69 - 70

³เสถียร ศกุนโต อ.ก. หน้า 28

⁴สวัสดิ์ จงกล "วิวัฒนาการของการจัดการบริหารการศึกษา" ใน บทเรียน
จากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา หน้า 176

⁵กระทรวงศึกษาธิการ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435 - 2507 พิมพ์
เป็นที่ระลึกในวันครบเจ็ดสิบสองปีของกระทรวง 1 เมษายน 2507 หน้า 2

ให้ทรงปรารภนา "พุทธภูมิ" ดังนั้นเมื่อทรงออกผนวชจึงตั้งสัตย์อธิษฐานว่า "ฉนฺทญ
 ที่อาตมาบรรพชาอุปสมบทขอพระศาสนา พระพุทธเป็นเจ้าคราวนี้ อาตมาไม่ปรารภนา
 จักรพรรดิสมบัตติ อินทรสมบัตติ พรหมสมบัตติ ปรารภนาเป็นองค์พระพุทธเจ้า นำสัตว์
 ทั้งหลายข้ามไครภพนี้เหอญ..."¹ ย่อมแสดงถึงความสอดคล้องกับศรัทธาของคนสุโขทัย
 ที่มีต่อพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชแล้ว ผู้คนก็ย่อมจะหันมาจรรโลงกัน
 และรวมตัวกันเป็นปึกแผ่น อยู่ภายใต้การปกครองของพระมหาธรรมราชาลิไทต่อไปได้
 เพราะถึงอย่างไรก็ตามบรรดาไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลายก็เล็งเห็นว่าพระองค์ทรงประพฤติ
 นิธรรม² และนิกเอาพระเจ้าอโศกเป็นแบบฉบับในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ก็
 คงเพื่อรักษาเสถียรภาพทางการเมืองของพระองค์ด้วยเช่นกัน เพราะทรงตระหนักกั
 ว่าจะพระราชอาณาจักรสุโขทัยในสมัยพระองค์นั้น การภายนอกได้เสื่อมโทรมมาแต่
 รัชกาลพระชนกแล้ว ประเทศราชบางเมืองเริ่มตั้งตัวเป็นอิสระ กรุงศรีอยุธยาตั้ง
 เป็นอาณาจักรใหม่ทางใต้ และมีท่าทีว่าจะเหนือกว่าสุโขทัย เพราะได้เปรียบกว่ากัน
 ในทำเลที่ตั้งและภาวะแวดล้อมด้วยประการทั้งปวง³ และในคำแปลจารึกวัดป่ามะม่วง
 (หลักที่ 4) คำที่ 1 ของสุโขทัย ก็ได้แสดงให้เห็นว่า พระมหาธรรมราชาลิไทก่อน
 เสด็จขึ้นครองราชย์สุโขทัยก็ต้องยกกองทัพจากศรีสุทธานาลัยเข้ามาล้อมสุโขทัย และ
 เกิดการต่อสู้กับเจ้านายพระองค์อื่นที่ปกครองสุโขทัยไว้⁴ แสดงว่าพระมหาธรรมราชาลิไท

¹ กรมศิลปากร "คำแปลจารึกวัดป่ามะม่วง (หลักที่ 4) คำที่ 2" ประชุม
 ศิลปจารึกภาคที่ 1 จารึกกรุงสุโขทัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
 พระราชประสิทธิ์คุณ 8 เมษายน 2515 หน้า 59

² ธรรมศักดิ์ พ่วงพิศ "พุทธศาสนากับการเมืองในประวัติศาสตร์ไทยบางตอน"
ประวัติศาสตร์ 1 : 32 มกราคม - เมษายน 2525

³ เสถียรกุล สุโขทัย พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย หน้า 29 - 30

⁴ ธรรมศักดิ์ พ่วงพิศ ล.ก. หน้า 31

ต้องมีอิทธิพลทางการเมืองอย่างแน่นอน จึงพยายามรวมกลุ่มกันโดยวิธีศาสนาเป็น
เครื่องมือช่วย

การหาทุนบำรุงพระพุทธศาสนาของพระมหาธรรมราชาลิไทถึงกล่าวข้างต้น
มีลักษณะบางประการที่แสดงให้เห็นว่า ทรงใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมือง
เช่นเดียวกับพญารามคำแหง โดยประสานความเชื่อดังเดิมกับพระพุทธศาสนาและ
พราหมณ์เข้าด้วยกัน และมีลักษณะการนำแนวคิดทางพุทธศาสนาเข้ามามีบทบาทต่อ
การปกครองและสังคมไทยเด่นชัดขึ้นกว่าสมัยพญารามคำแหง แนวคิดดังกล่าวคือ
แนวคิดแบบธรรมราชาและคหิทธิราชธรรม* แนวคิดนี้ได้นำมาใช้เป็นแนวคิดทาง
การเมือง นับตั้งแต่สมัยพระมหาธรรมราชาลิไท ตามหลักฐานที่ปรากฏในไตรภูมิ
พระร่วง ซึ่งถือเป็นวรรณคดีทางศาสนาช่วย ตลอดจนกวีลาจาริกสุโขทัยหลักต่าง ๆ
โดยเฉพาะไตรภูมิพระร่วงถือว่าเป็นเครื่องมือทางการเมืองได้ชัดเจน เพราะเรื่อง
ของนรกสวรรค์และบาปบุญ ในไตรภูมิพระร่วง ย่อมจะส่งผลให้ไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลาย
ไม่กล้าประพฤติชั่ว เพราะกลัวจะตกนรกในชาติหน้า อันจะทำให้สังคมสุโขทัยดำรง
อยู่โดยความสงบ¹ ทั้งนี้ในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทจึงเห็นความเป็นอันหนึ่ง
อันเดียวกันของสังคมสุโขทัย ซึ่งเห็นเชื่อมโยงกันอยู่ด้วยแนวความเชื่อทางพุทธศาสนา
ชัดเจนขึ้น การที่พระองค์ได้หมายว่าธรรมราชาคือ การสถาปนาพระบรมราชาและ

*แนวคิดนี้ ได้ถูกนำมาใช้อ้างสำหรับพระมหากษัตริย์หลังพระมหาธรรมราชาลิไท
พระนามพระมหากษัตริย์จะเรียกว่า ธรรมราชา และแนวคิดนี้ยังใช้มาตลอดสมัย
กรุงศรีอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์

¹ณรงค์ พ่วงพิศ "พุทธศาสนากับการเมืองในประวัติศาสตร์ไทยบางตอน"

ประวัติศาสตร์ 1 : 31 มกราคม - เมษายน 2523

รอยพระพุทธบาทไว้ตามที่ต่าง ๆ ก็ให้ เห็นความพยายามที่จะสร้างสิ่งยึดเหนี่ยว ใ้กับประชาชนในสังคมนี้ทั้งอื่น นอกจากนี้ยังทราบจากจารึกว่า การไป "นม" คือเคารพพระพุทธบาทที่เกณฑ์พลเมืองต่าง ๆ ไปนมการนี้ ซึ่งหมายถึงการพยายามที่จะเชื่อมโยงกันจากแหล่งต่าง ๆ ควบกัน¹ ทั้งนี้เพื่อรักษาเสถียรภาพทางการเมือง ของพระองค์นั่นเอง

ด้วยพระราโชบายอันลึกซึ้งของพระมหาธรรมราชาลิไทในการใช้ ศาสนาเพื่อประโยชน์ทางการเมืองดังกล่าวแล้ว จึงทำให้พระองค์สามารถรักษา สถานภาพของพระองค์ไว้ได้ พระพุทธศาสนาที่ประดิษฐานอยู่ก็ยังคงเป็นที่รับนับถือ ของชาวสุโขทัยจนสิ้นอาณาจักรสุโขทัย

1.1.2.3 การปกครองคณะสงฆ์สมัยสุโขทัย

ในสมัยสุโขทัยตอนต้น การปกครองคณะสงฆ์ยังไม่มีระเบียบแบบแผน ที่แน่นอน² ต่อมาในสมัยพุทธนารามล้านพ่ง มีการตั้งสมณศักดิ์เช่น สังฆราช ปุรุ^{*} ท่านานคณะสงฆ์กล่าวว่า เมื่อสุโขทัยเป็นราชธานี เห็นจะมีพระสังฆราชมากกว่า องค์เดียว³ ทั้งนี้เพราะลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในระยะนี้มีลักษณะเช่นเดียวกับ การปกครองพระราชอาณาจักร กล่าวคือสุโขทัยแบ่งการปกครองเป็นหลายเมือง

¹ วิชา สาระยา "สุโขทัยในประวัติศาสตร์" เอกสารประกอบการสัมมนา
การเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย 1 - 4 สิงหาคม 2520 หน้า 4

² นันทนา เติระวณิช "ตำแหน่งสังฆปริณายก กับการปกครองคณะสงฆ์
ในประเทศไทย" ประวัติศาสตร์ ๕ : ๘๐ พฤษภาคม - สิงหาคม 2521

* ปัจจุบันตรงกับคำว่า "พระครู" เป็นตำแหน่งสังฆนายก รองจาก
สังฆราช

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ท่านานคณะสงฆ์
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ นางเล็ก พินสายแก้ว 19 เมษายน 2514 หน้า 6

เมืองใหญ่เมืองหนึ่ง มีพระสังฆราชประจำองค์หนึ่ง อังกับบัญชาการคณะสงฆ์ตลอด
เขตเมืองนั้น ดังนั้นในสมัยนี้ พระสังฆราชจึงมีหลายองค์ในคราวเดียวกัน เรียก
แต่ละองค์ว่าพระสังฆราชเป็นเจ้าคณะเมืองนั้น ๆ แต่พระสังฆราชไม่ทรงมีอำนาจ
เด็ดขาด เพราะตามปกติพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้รับภาระจัดการคณะสงฆ์ด้วย
พระองค์เอง เช่น การแต่งตั้งหรือถอดถอนพระราชาคณะ พระสังฆราชมีหน้าที่
ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการ แต่บางครั้งที่พระมหากษัตริย์ทรงมอบอำนาจการ
ปกครองคณะสงฆ์ให้แก่พระสังฆราช ให้มีอำนาจในการคณะสงฆ์อย่างเต็มที่ ดังปรากฏ
ในศิลาจารึกวัดป่าแดง พ.ศ. 1949 (จ.ศ. 768) ว่า พระมหาธรรมราชาที่ 3
ทรงแต่งตั้งให้พระสังฆราชองค์หนึ่งมีอำนาจในการแต่งตั้งหรือถอดถอนเจ้าอาวาสของ
วัดและสามารถระงับอธิกรณ์ได้เด็ดขาด พระสังฆราชองค์นั้นได้แต่งตั้งเจ้าอาวาสวัด
กับขานาราม และชำระอธิกรณ์ที่เกิดขึ้น¹

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานในพงศาวดารเหนือ เกี่ยวกับการปกครอง
คณะสงฆ์สมัยสุโขทัยว่า มีการจัดระเบียบเป็นฝ่ายขวาและฝ่ายซ้าย* และมีราชทินนาม
สำหรับสังฆนายก โดยแยกเป็นฝ่ายขวาและฝ่ายซ้ายเช่นกัน²

ในสมัยพระมหาธรรมราชาธิราช ทรงแยกการปกครองคณะสงฆ์ออกเป็น
2 ฝ่าย คือ

¹ นันทนา เกษะวณิช "ตำแหน่งสังฆปริณายก กับการปกครองคณะสงฆ์
ในประเทศไทย" ประวัติศาสตร์ 2 : 80 - 81 พฤษภาคม - สิงหาคม 2521
(อ้างอิงมาจาก ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 จารึกกรุงสุโขทัย หน้า 153 - 156
ของกรมศิลปากร)

* สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ทรงแต่งพระราชนิพนธ์ในหนังสือตำนานคณะสงฆ์
เกี่ยวกับการแบ่งพระสงฆ์เป็นฝ่ายขวา และฝ่ายซ้ายว่า น่าจะเป็นด้วยเรื่องพระสงฆ์ต่างนิกาย
กันเกิดขึ้น คือพระสงฆ์นิกายเถรวาท และพระสงฆ์ลัทธิลังกาวงศ์

² ทุกรายละเอียดใน กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 ภาค 1 ตอนต้น

1. ฝ่ายที่มาจากลังกาวงศ์ เรียก ฝ่ายอริยวาสี
2. ฝ่ายคณะสงฆ์เถรวาท เรียก ฝ่ายคามวาสี

แต่ละฝ่ายนี้สังฆราชเป็นตำแหน่งสังฆนายกชั้นสูงสุด และมีตำแหน่งปฤกษเป็นตำแหน่งสังฆนายก รองจากพระสังฆราช ส่วนการแยกเป็นอริยวาสีและคามวาสี ยังไม่แจ้งชัดว่าจัดขึ้นในสมัยพุทธปรมาคมแห่ง หรือพระมหาธรรมราชาลิไทกันแน่อนันต์¹

กล่าวได้ว่า การปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงสุโขทัย พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจเด็ดขาดในการสั่งการตลอดจนการตั้งและถอดถอนตักก็ ส่วนพระสังฆราชของทุกเมืองมีอำนาจเสนอเท่าเทียมกัน แต่ต้องขึ้นกับพระมหากษัตริย์ แสดงว่าสมัยนี้พระสังฆราชยังไม่มีอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์

สภาพทั่วไปเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในอาณาจักรสุโขทัย ขึ้นอยู่กับพระราโชบายของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ เนื่องจากทรงมีอำนาจเด็ดขาดในศาสนาด้วย โดยเฉพาะพุทธปรมาคมแห่งและพระมหาธรรมราชาลิไท ทั้งสองพระองค์ทรงเป็นพระราชูปถัมภ์ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาที่ลังกาวงศ์อย่างมากเพื่อมลบุญ ขณะเดียวกันก็ทรงอาศัยหลักธรรมของพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมืองด้วย แต่อย่างไรก็ตามผลจากการกระทำของพระองค์ทำให้พระพุทธศาสนาที่ลังกาวงศ์เจริญในกรุงสุโขทัย และถือเป็นศาสนาประจำอาณาจักรตลอดมา

1.1.3 สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงศรีอยุธยา

เมื่อกรุงศรีอยุธยาตั้งขึ้นเป็นอิสระจากอาณาจักรสุโขทัย ขนบธรรมเนียมประเพณีศิลปวัฒนธรรมส่วนใหญ่ก็ยังคงดำเนินตามแบบสุโขทัย ศาสนาที่รับนับถือพระพุทธศาสนาที่ลังกาวงศ์สืบต่อมา² อย่างไรก็ตามได้ปรากฏหลักฐานในตำนานพระอัฐกอดสุเทพ และตำนานมูลศาสนาว่าก่อนที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง)

¹ ชำรงศักดิ์ อายูวัฒน์ ประวัติศาสตร์การศาสนา และการพระศาสนาในประเทศไทย หน้า 11

² เทพ สุจริตนี้ "การศาสนาสมัยอยุธยา" รวมปาฐกถางานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี เล่ม 1 หน้า 156

ทรงตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้น พระพุทธศาสนาที่เจริญรุ่งเรืองอยู่แล้วใน
ดินแดนนี้ ถึงกับพระอภัยมณีฝ่ายเหนือ คือทางสุโขทัย ได้เดินทางมาศึกษาและเรียน
พระธรรมวินัยจากอโยธยา ดังได้กล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ยังมีข้อสนับสนุนจาก
บทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพในทำนองเดียวกันว่า "ข้อนี้
พียงเห็นได้โดยมีจดหมายเหตุปรากฏว่าสร้างพระพุทธรูปพระพนัญเชิงเมื่อ พ.ศ. 1867
ก่อนพระเจ้าอยู่หัวมาสร้างราชธานีถึง 25 ปี และยังมีวัดอื่นอีกเช่น วัดธรรมิกราช
เป็นต้น¹ จึงกล่าวสรุปได้ว่าชาวกรุงศรีอยุธยาเคยรับนับถือพระพุทธศาสนามาก่อน
ตั้งอาณาจักรเป็นอิสระ ดังนั้นเมื่อตั้งตนเป็นอิสระความยึดมั่นในพระพุทธศาสนา
ลัทธิลังกาวงศ์ก็คงดำเนินต่อมา และถือเป็นศาสนาประจำอาณาจักร เช่นเดียวกับ
กรุงสุโขทัย และจากการศึกษาพระราชนิพนธ์พงศาวดารสมัยกรุงศรีอยุธยา ทำให้ทราบว่า
พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ทรงอุปถัมภ์และทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ใน
ฐานะที่ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก ดังนี้

1.1.3.1 การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดตลอดจนการอุทิศที่ดินและผู้คน

ให้แก่วัด

เมื่อพระราชาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ทรงตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็น
ราชธานี พระองค์ได้ทรงสร้างวัดขึ้น 2 วัด คือวัดพุทไธสวรรย์และวัดป่าแก้ว
ดังความในพระราชนิพนธ์พงศาวดารกล่าวไว้ว่า "ตั้งราชไถ่ 715 ปีมะเส็งเบญจศก
(พ.ศ. 1896) ... ทรงพระกรุณาฯ ตั้งวัดพระค้ำหนักเวียงเหล็กนั้นให้สถาปนา
พระวิหาร และพระมหาธาตุเป็นอาราม แล้วให้นามวัดพุทไธสวรรย์"² และอีก

¹ เทพ สุวัจน์ "การศาสนาสมัยอยุธยา" รวมปาฐกถางานอนุสรณ์อยุธยา
200 ปี เล่ม 1 หน้า 159

² สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชนิพนธ์พงศาวดารฉบับพระราชนิพนธ์
เล่ม 1 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพคุณพ่อไคลง พรประภา 4 กันยายน 2511
หน้า 68

ตอนหนึ่งกล่าวว่า "คักราช 719 มีระกา นพศก (พ.ศ. 1900) ทรงพระกรุณาตรัสว่า เจ้าแก้วเจ้าไทย ออกอหิวาตกโรคตาย ให้อุทิศพื้นเฒ่าเสียบ และที่ปลงศพนั้นให้สถาปนา พระเจดีย์และวิหารเป็นพระอาราม แล้วให้นามวัดป่าแก้ว"¹

จากหลักฐานดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การสร้างวัดยังคงนิยมตามแบบ สุโขทัย คือเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นเสวยราชย์ ก็นิยมสร้างวัดและอุทิศที่ดินให้แก่วัด และสร้าง วัดไว้เป็นอนุสาวรีย์ ถือเป็นพระเพื่งเริญยศถาบรรดาศักดิ์หรือยศฐาบรรดาศักดิ์ตาม ทำเนียบในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า มีพระอารามหลวงในกรุงศรีอยุธยาถึง 47 พระอาราม ล้วนแต่ตั้งอยู่ในกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น² และยังปรากฏในพระราชพงศาวดารอีกว่า พระอารามที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างขึ้นนั้น จะพระราชทานเลขข้าพระ* ไว้

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพคุณพ่อไต้ลง พรประภา 4 กันยายน 2511 หน้า 68

² คุรุยาละเยียนใน กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 214 - 216

* เลข หมายถึง "เลขวัด" ความหมายเดียวกับ "เลขวัด" คือกลุ่มคนที่รัฐบาล มอบให้เป็นสิทธิขาดแก่วัดโดยไม่ต้องมาทำงานให้รัฐอีก ผู้ที่เป็นเลขวัดจะถูกสักข้อมือเป็นคน ของหลวงที่ถวายให้พระสงฆ์สำหรับทำงานของวัด ลักษณะการทำงานของเลขวัดเหมือนเลข ที่ถูกเกณฑ์มาใช้งานราชการโดยทั่วไป แต่เลขวัดสามารถจะว่างงานมาทำงานแทนตนหรือจะจ่าย ให้นายทะเบียนกรมพระคลังเป็นงบประมาณ 18 บาท คอปีก็ได้ สันนิษฐานว่ามีเลขวัดจำนวนหนึ่ง เป็นเลขส่วนตัว คือพวกที่ไม่ต้องมาทำงานให้วัด แต่มีหน้าที่ส่งสิ่งของแทนแรงงานเช่นเดียวกับไพร่ส่วย ปรากฏว่าพระสงฆ์ในพระอารามหลวงสามารถขอเลขวัดจากรัฐได้ หากต้องการ แรงงาน

ข้าพระ อาจแบ่งเป็น 3 ประเภท

1. ทาสที่มีผู้ไถ่ตัวแล้วถวายให้วัด
2. เซลยที่ถูกกวาดต้อนมาหลังจากทำสงคราม แล้วถวายเป็นข้าพระ
3. เลขที่อยู่ในความคุ้มครองของผู้หนึ่งผู้ใด แต่เมื่อเจ้านายที่สังกัดอยู่ตายลง

ปกติเลขผู้นั้นจะต้องตกเป็นไพร่หลวง แต่หากเป็นข้าพระได้ ถ้าหากมีความเกี่ยวข้องกับพระผู้ใหญ่

อุปฐากพระอาราม เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย แล้วถวายพระกัลปนา* ขึ้นแก่
พระอารามนั้นตามธรรมเนียม เช่น ในแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8
(พระเจ้าเสือ) "ทรงพระราชอุทิศถวายเลขชาพระไวสำหรับอุปฐากพระอาราม
200 กรว แล้วถวายพระกัลปนาขึ้นแก่พระอารามตามธรรมเนียม"¹ นอกจากนี้
พระมหากษัตริย์บางพระองค์ทรงพระราชทานที่กัลปนา** เป็นนิตยภัต*** แก่พระสงฆ์
เช่น พระเอกาทศรถ ส่วนพระเจ้าทรงธรรมเมื่อทรงคนพบรอยพระพุทธรูปที่โคตรอง
กัลปนามลประโยชน์สำหรับใช้จ่ายในการรักษาพระมหาเจดีย์²

ในระหว่าง พ.ศ. 2034 - 2173 ปรากฏว่าความนิยมสร้างวัดมีมากขึ้น
ไม่เฉพาะแก่พระมหากษัตริย์เท่านั้น ผู้มีเงินมีฐานะก็มักสร้างวัดไว้ประจำตระกูล
เพื่อไว้เก็บอัฐมรบรรพบุรุษ และใช้วัดเป็นสถานศึกษากว้าง³ ดังนั้นการสร้างวัดมิได้มี
จุดประสงค์เพื่อกรรมดีเท่านั้น แต่เพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองด้วย⁴ เพราะการ
สร้างหรือปฏิสังขรณ์วัด คงจะทำให้พระซึ่งเป็นผู้เป็นที่ทรงอำนาจในชนบทพอใจ และ
ยังเป็นผลให้ประชาชนเขามาตั้งถิ่นฐานรอบ ๆ วัด ซึ่งมักจะตั้งอยู่รอบ ๆ กรุง
ศรีอยุธยาเท่ากับเป็นการประกันว่า จะมีกำลังคนพร้อมในที่เฉพาะตามต้องการ

* ส่วนกัล

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
เล่ม 2 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรพตพุดช่อที่คลอง พระประภา 4 กันยายน 2511 หน้า
567

** พระราชทานที่กัลปนา คือการพระราชทานมลประโยชน์ซึ่งได้ในภาษีที่ดินแต่ไม่ได้
พระราชทานที่ดิน

*** เงินที่ถวายพระเป็นประจำ เป็นเงินรายเดือนหรือรายปี

² ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ กวโหวต-โบราณคดี หน้า 37 - 39

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ตบ.2.21/7 ปรากฏว่าด้วยมูลเหตุแห่ง
การสร้างวัดในประเทศสยาม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรง
แสดงที่สามัคยาจารย์ ลงวันที่ 24 สิงหาคม 2471

⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ "พระพุทธศาสนาและการรวมอาณาจักรสมัยต้น
อยุธยา : 1893-1991" ธรรมศาสตร์ 1 : 47 มิถุนายน - กันยายน 2519

ซึ่งมักจะเป็นรอบ ๆ เมืองหลวง ทั้งนี้เพราะวัดกับชาวไทยแยกกันไม่ออก¹

1.1.3.2 การออกผนวชของพระมหากษัตริย์ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์
เจ้านายและประชาชน

ได้กล่าวมาแล้วว่าในสมัยสุโขทัย พระมหาธรรมราชาลิไทได้
เสด็จออกผนวชแสดงถึงความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา และเพื่อประโยชน์ทาง
การเมืองด้วย ในสมัยกรุงศรีอยุธยาปรากฏการออกผนวชของพระมหากษัตริย์ใน
ลักษณะเดียวกับพระมหาธรรมราชาลิไท ได้แก่ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้เสด็จออกผนวชในปี พ.ศ. 2008
ณ วัดสุทัศน์ 8 เดือน แล้วเสด็จกลับ² การออกผนวชของพระบรมไตรโลกนาถครั้งนี้
ถือเป็นการบำเพ็ญบุญ ในลักษณะเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราช แห่งมคธราช
นอกจากนี้จะมีจุดมุ่งหมายทางการเมืองแอบแฝงเช่นเดียวกับพระมหาธรรมราชาลิไท
แห่งกรุงสุโขทัย การที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปประทับเสวยราชย์

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ "พระพุทธศาสนาและการรวมอาณาจักรสมัยต้นอยุธยา
อยุธยา : 1893 - 1991" ธรรมศาสตร์ 1 : 47 มิถุนายน - กันยายน 2519

² กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และ
พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 450

ที่พิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. 2006 และทรงออกผนวชที่วัดจุฬามณี* ซึ่งเป็นวัดที่ไม่มี
ความสำคัญที่พระองค์ทรงบูรณะขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2007¹ แทนการผนวชในวัด
พระพุทธชินราช อันเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของอาณาจักรเหนือ การกระทำเช่นนี้
คงเพื่อจะมีให้กระทบกระเทือนน้ำใจของประชาชนทางใต้ จึงพยายามหลีกเลี่ยงเพื่อ
แสดงให้เห็นว่า พระองค์มิได้ทรงฝักใฝ่กับทางเหนืออย่างสิ้นเชิง นอกจากนั้นยัง
เป็นการหลีกเลี่ยงความตึงเครียด อันเกิดขึ้นกับบรรดาเจ้านายทางฝ่ายเหนือหาก
พระองค์ทำเป็นเจ้าเขาเจ้าวรวงศ์วงศ์วานที่อันสำคัญทางจิตใจนั้น² ในขณะเดียวกัน

*ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏรายละเอียดที่ทำให้
ความรู้เกี่ยวกับวัดจุฬามณีจากเอกสารสำนักราชเลขาธิการ แฟ้มที่ 66 สมเด็จพระเจ้า
บรมโยธาเธอ เจ้าฟ้ายุคลพิสมัยพรทูลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (วชิราวุธ) ลงวันที่ 3
สิงหาคม ร.ศ. 126 ว่า "วันนี้...แวะขึ้นไปดูวัดจุฬามณี ออกคำจากฤกษ์ในแผนที่
นามมณฑลพระพุทธรูป ปรากฏความว่า พระบรมโอรสาธิราชทรงสร้างวัดนี้ และ
พระองค์ทรงออกผนวชในอารามนี้ด้วย พระปรมาภิไธยเสียดังหนึ่งแล้ว แต่ตอนกลาง
ก็ยังเหลืออยู่มีรายละเอียดอยู่บ้าง มีมือข้างขวาหัก หูขวามือเหลืออยู่ด้านหนึ่ง
ลวดลายไปทางเขมร หม่อมฉันยังไม่เคยเห็นเช่นนี้ ในวัดที่กรุงเก่า วิหารเก่าทอง
ซึ่งเป็นวิหารใหญ่ที่สุด ยังมีฝาผนังอยู่ มีรอยวิหารเล็กเล็กอีกสองสามหลัง แต่พังหมด
ถึงถาน มีพระพุทธรูปใหญ่อยู่ 2 องค์ องค์หนึ่งทำด้วยหินทั้งพระองค์ งานกว่าที่จะนึก
ว่าพระหินเป็นไปไ้ พระพุทธรูปเล็กองค์นั้นหักพังมาก แต่ลือกันว่าเป็นพระศักดิ์สิทธิ์
ราษฎรชาวเมืองกำลังนิยมมาก มณฑลและพระพุทธรูปยังอยู่ดีกว่าอื่น แลหลังคาพัง
ลงมาหมดแล้ว ศาลาอารามนั้นอยู่ในประตูนอก คนละข้างกับประตูทางเข้า นอกกำแพง
แถมมีบ่อน้ำ แต่หม่อมฉันไม่มีเวลาไปดู แลดูให้ละเอียด เพราะไปมั่วล่อลวง
จากเสีย..."

¹กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราช
ราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ หน้า 450

²ชาญวิทย์ เกษตรศิริ "พุทธศาสนาและการรวมอาณาจักรสมัยต้น

อยุธยา : 1893 - 1991 รวมคำศัพท์ 1 : 49 - 50 มิถุนายน-กันยายน 2519

อาจจะเป็นการสร้างภาพพจน์ของพระองค์ให้ชาวเหนือเห็นว่า พระองค์ทรงเป็นผู้
เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับประชาชนในอาณาจักรสุโขทัย และทรง
บำเพ็ญบุญในลักษณะเดียวกับพระมหากษัตริย์ราชาลิไทแห่งกรุงสุโขทัย ซึ่งอาจจะ
สามารถโน้มน้าวจิตใจของชนทางเหนือให้ประสานสัมพันธ์กับชนทางใต้ คือ
อาณาจักรอยุธยาได้¹ แสดงให้เห็นว่า ผลจากพระราโชบายทางศาสนาของ
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทำให้อาณาจักรสุโขทัยรวมกับอาณาจักรอยุธยาได้อย่าง
กลมเกลียวกัน และผลจากการออกผนวชของพระบรมไตรโลกนาถในครั้งนั้น ทำให้
ประเทศเพื่อนบ้านเปลี่ยนแปลงความศรัทธาด้วย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
ได้ทรงให้ความเห็นไว้ว่า คงเป็นที่เลื่องลือพระเกียรติยศมาก เป็นเหตุให้
พระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่นต้องชวนชวาย ทรงบำเพ็ญการอุปถัมภ์พระศาสนาเป็นพิเศษ
บ้าง ดังปรากฏในหนังสือรามัญวงศ์ว่า ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2018 พระเจ้ารามาทิเบคี
(ปิฎกตร) กรุงหงสาวดี ส่งภิกษุสงฆ์ออกไปอุปสมบทแปลงที่เมืองลังกา ให้พระสงฆ์
พวกนั้นมาตั้งนิกายลังกาใหม่ แล้วบังคับให้พระสงฆ์รามัญประเทศแปลงเป็นนิกายเดียวกัน
จนหมด และต่อมาอีก 2 ปี พ.ศ. 2020 พระเจ้าติโลกราชเมืองเชียงใหม่ ก็
ตั้งพิธีทำสังคายนาพระไตรปิฎก ซึ่งนับเป็นการสังคายนาครั้งที่ 8²

นอกจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงออกผนวชด้วยพระองค์เองแล้ว ใน
พ.ศ. 2027 ยังโปรดให้พระราชโอรสกับพระราชนัดดาออกผนวชด้วย "ศักราช 484

¹ ธีรพงศ์ พวงพิศ "พุทธศาสนากับการเมืองในประวัติศาสตร์ไทยบางตอน"
ประวัติศาสตร์ 1 : 33 มกราคม - เมษายน 2523

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ "อธิบายเรื่องในรัชกาลสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ" พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานบรรจุศพคุณพ่อดิลก พรประภา 4 กันยายน 2511 หน้า 278

มะโรงศก (พ.ศ. 2027) สมเด็จพระเชษฐาธิราชเจ้า* และสมเด็จพระราชโอรส
 สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงผนวชทั้ง 2 พระองค์"¹ ข้อนี้สันนิษฐานว่าเป็นต้น
 ประเพณีการบวชเรียนของเจ้านายและข้าราชการต่อมา คนไทยถือว่าการบวชนี้เป็น
 การสร้างความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นให้เกิดขึ้นระหว่างชาวไทยกับวัด และยังเป็นการ
 เตรียมเพื่อจะได้มีชีวิตเป็นอยู่ดีต่อไป สำหรับคนไทยเรารู้ว่าการออกบวช
 เป็นสามเณรนั้นเป็นพิธีที่ปฏิบัติต่อ ๆ กันมา อันเป็นการแสดงถึงการละจากครอบครัว
 มาสู่สมณเพศ เมื่อสึกจากการเป็นสามเณรหลังจากที่ได้ฟังเทศน์เวสสันดรชาดกแล้ว
 ก็เป็นการแสดงตนว่าได้เป็นบุคคลคนใหม่ พร้อมทั้งจะแบกภาระของผู้ใหญ่ต่อไป² และ
 มีหลักฐานปรากฏตาม "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" พ.ศ. 1997
 แสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์สามเณรที่รุกรมได้รับศักดิ์นาสูงกว่าพระสงฆ์สามเณรไม่
 รุกรม³ แสดงถึงการส่งเสริมให้พระสงฆ์สามเณรที่บวชเรียนในพระพุทธศาสนา
 กระทำหรือร่นในการศึกษาพระปริยัติธรรม

ต่อมาหลักฐานปรากฏว่า ประเพณีการบวชคงจะได้รับความนิยมมากใน
 สมัยสมเด็จพระนารายณ์ (2199 - 2231) ปรากฏว่าขุนบวชได้รับพระราชทาน
 พระบรมราชูปถัมภ์อย่างดี ทำให้ขุนบวชไปบวชเพื่อหลีกเลี่ยงการถูกเกณฑ์ราชการ

* คือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2

¹ กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวถึงการขุนหลวงหาวัด และ
พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 451

² บ.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น : 2325 -
2416 หน้า 33 - 34

³ กรมศิลปากร "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" เรื่องกฎหมาย
ตราสามดวง หน้า 172

กันมาก ถึงกับต้องมีการสั่งให้ออกหลวงสรรทักก็เป็นแมกของประชุมสงฆ์สอบความรู้พระภิกษุสามเณร¹ เมื่อสอบได้ความเข้าใจว่าไม่มีความรู้ในพระศาสนาถูกบังคับให้ลาสิกขาบทเป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในการที่จะสั่งสมณะได้ และการสอบพระปริยัติธรรมคงเริ่มในสมัยพระนารายณ์นี้เอง แต่การสอบความรู้พระภิกษุสามเณรในครั้งนั้น ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้แสดงความเห็นไว้ว่า เดิมคงมีใต้วัดอุประสงฆ์เพื่อส่งเสริมความรู้ของพระสงฆ์เป็นแนนอน คงต้องการเพียงใจคนเฒ่าบวชเนื่องจากหลีกเลี่ยงการเกณฑ์ราชการออกจากสมณเพศ² แต่การกระทำดังกล่าวก็เป็นผลดีในหลายทาง³ เป็นการส่งเสริมให้พระภิกษุได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมมีความรู้สูงขึ้น ทำให้ศาสนาหมดกลิ่นลงไปมาก และกลายมาเป็นการสอบนักธรรม และสอบพระปริยัติธรรมของพระภิกษุในสมัยต่อ ๆ มา อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาแล้ว อาจสรุปได้ว่า การจัดให้มีการสอบความรู้พระภิกษุสามเณรในครั้งนั้น ผลในทางอ้อมเท่ากับเป็นการส่งเสริมความรู้ของพระสงฆ์ให้สูงขึ้นนั่นเอง เพราะพระสงฆ์ตั้งใจบวชด้วยความศรัทธายึดมั่นคงจะมีความตั้งใจในการศึกษาพระปริยัติธรรมเพื่อจะได้ไม่ต้องออกจากสมณเพศ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตำนานคณะสงฆ์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานกิจศพ นางเล็ก พินสายนแก้ว 19 เมษายน 2514
หน้า 54

² ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช "สังคมสมัยอยุธยา" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 62

³ อ.

นอกจากนี้ยังปรากฏว่า การบวชยังเป็นการเลื่อนฐานะของบุคคล ถึง
ข้อความที่ชาวยุโรปซึ่งเข้ามาเยี่ยมเมืองไทยในสมัยพระนารายณ์เห็นว่า "คนที่มี
ความรู้มากบวชเป็นพระและจากพระนั้นบางรูปที่ได้รับเลือกไปเป็นหัวหน้าพระอาราม
ได้รับความเคารพนับถือจากประชาชน"¹ และในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
ยังได้แสดงให้เห็นถึง การที่ผู้บวชเรียนสามารถพ้นจากพระราชอาญาของพระมหากษัตริย์
องค์ใหม่ได้ เพราะถือกันว่าผู้บวชเรียนเป็นผู้สละซึ่งกิเลสทั้งหลาย ถึงเหตุการณ์
ในตอนปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อหลวงสรศักดิ์กับพระเพทราชาเข้ายึดอำนาจ
พระนารายณ์โคตรสัดกับผู้ที่เฝ้าพระองค์อยู่ว่า "มันนี่เอาสองพ่อลูกมันคิดเป็นกบฏ ฝ่าย
เราป่วยทุกข์พลภาพหนักอยู่แล้ว เห็นชีวิตไม่ตลอดไปจนสามวัน แลสิ่งท่านทั้งหลาย
จะอยู่ในมรณวาสนั้นเห็นว่าอีกบวชสองพ่อลูกมันจะฆ่าเสีย อย่าอยู่เป็นทุกข์เลย
จงบวชในพระบวรศาสนา เถาะลงชัยจะอรหันต์เป็นที่พึ่งเจ็ด จะไถ่พ้นภัย..."²
ครั้นถึงสมัยพระเจ้าบรมโกศ ประเพณีการบวชเรียนกลายเป็นประเพณีถึงกับว่าผู้
ที่จะเป็นขุนนางมียศบรรดาศักดิ์ ต้องเป็นผู้ใดบวชเรียนแล้วจึงจะทรงแต่งตั้ง ถึง
เจ้านายในราชวงศ์ทรงผนวชพระองค์เหมือนกัน³ แสดงให้เห็นว่าทรงมีพระประสงค์
ให้ศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจชาวราชการ และมีธรรมเนียมประจำใจในการปฏิบัติ

¹ เดวิด เค. วัลธาร์ "ละครสังคมเป็นเครื่องยกฐานะในสังคมโบราณ"

ศิลปากร 10 : 41 พฤษภาคม 2501 (อ้างถึงมาจาก "Translation of Jeremias Vliet" Description of the Kingdom of Siam, JSS. 11 : 76-77, 1910.)

² สมเด็จพระพนรัตน์ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา หน้า 489

³ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศาสนาในเอเชีย พิมพ์โดยเสด็จ
พระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพ สมเด็จพระสังฆราช อุดรธานีมหาเถร วัด
มกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร 17 มิถุนายน 2515 หน้า 29

ราชการ เพราะถือว่าประเพณีการบวชเป็นการสร้างความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นให้เกิดขึ้น ระหว่างชาวไทยกับวัด และยังเป็นการกระเตรียมเพื่อจะได้มีชีวิตเยี่ยงผู้ใหญ่ต่อไป

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา การออกผนวชเพื่อประโยชน์ทางการเมืองนอกจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิและกรมขุนอนุทุมพรกักรกระทำในลักษณะเดียวกัน แต่ในกรณีของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงออกผนวชหลังจากที่ได้สละราชสมบัติให้กับสมเด็จพระนันทราชิราช เมื่อ พ.ศ. 2095 แล้ว พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "ถึง ณ เดือน 8 ปีชวด ๗๓๓ (พ.ศ. 2097) สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าช้างเผือก ก็เสด็จออกผนวช ทั่วราชอาณาจักรโดยเสด็จเป็นอันมาก"¹ การออกผนวชครั้งนี้น่าจะเชื่อได้ว่า ทรงหลีกเลี่ยงที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างพระมหาธรรมราชาผู้เป็นราชบุตรเขย กับสมเด็จพระนันทราชิราชผู้เป็นราชโอรสนับตั้งแต่หลังสงครามช้างเผือกกับพม่าเป็นต้นมา² ส่วนกรมขุนอนุทุมพรคงออกผนวชเพื่อหนีความยุ่งยากทางการเมือง³ เพราะเห็นว่าพระเชษฐาธิราช กรมขุนอนุรักษมนตรียิ่งพระมหากษัตริย์ได้มอบราชสมบัติให้ต้องการขึ้นเป็นกษัตริย์

จะเห็นได้ว่าการออกผนวชของพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็มีได้ต่างไปจากสมัยสุโขทัย ซึ่งหวังทั้งความผละบุญ และเจตนาารมณ์ทางการเมือง ทำให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการเมืองด้วย เช่นเดียวกับการ

¹ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ฉบับปริศนินิเวศน์ หน้า 104

² ธรรมศักดิ์ พ่วงพิศ "พุทธศาสนากับการเมืองในประวัติศาสตร์ไทยบางตอน"

ประวัติศาสตร์ 1 : 33 - 34 มกราคม - เมษายน 2523

³ ด. หน้า 34

บวชของเจ้านายและประชาชนต่างก็หวังมณเฑาะฏจากมณเฑาะฏดังกล่าวแล้ว แต่
อย่างไรก็ตามพระสงฆ์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็มีบทบาทต่อสังคมนอกเหนือจากการสืบ
อายุพระพุทธศาสนา เช่น สอนหนังสือให้แก่กุลบุตร

1.1.3.3 วรรณคดีพุทธศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยา

สมัยกรุงศรีอยุธยาได้เกิดวรรณคดีในพระพุทธศาสนาขึ้นหลายเล่ม
ได้แก่ มหาชาติคำหลวง กาสยัมพาสก สุนทรโฆสคำฉันท์ นั้น โทปนันทสูตรคำหลวง
พระบาลีคำหลวง และบุญโฆสคำฉันท์ วรรณคดีเหล่านี้แต่งขึ้นในสมัยที่บ้านเมือง
ต้องพึ่งศาสนาทั้งสิ้น โดยเฉพาะการพระราชนิพนธ์ มหาชาติคำหลวงของสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ "ศักราช 844 ขาลก (พ.ศ. 2025) ท่านให้เล่นมหรสพ
15 วัน ฉลองพระศรีรัตนมหาธาตุ แล้วจึงพระราชนิพนธ์มหาชาติคำหลวงจบบริบูรณ์"¹
ซึ่งดูเหมือนว่าจะทรงดำเนินตามธรรมเนียมบรรพชาลีไท ผู้ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิ
พระร่วงขึ้น ดังนั้นจึงจะเป็นการชี้ให้เห็นว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรง
ยอมรับเอาขนบธรรมเนียมของอาณาจักรฝ่ายเหนือมาเป็นปฏิบัติ ทั้งนี้เพราะทรง
ต้องการสร้างความประทับใจให้กับชาวเมืองเหนือที่ยังไม่ถอยจะยอมรับอำนาจของ
คนไทยทางใต้ในอาณาจักรอยุธยา เพื่อจะได้สะดวกในการสร้างความผสมกลมกลืน
ระหว่างชาวสุโขทัยกับชาวอยุธยา ในการรวมอาณาจักรให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน
ดังนั้นการแต่งมหาชาติคำหลวงจึงเป็นการสนองเจตนารมณ์ทางการเมืองของสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถอย่างเด่นชัด² ด้วยทรงทราบว่าขณะนั้นประชาชน

¹กรมศิลปากร กวีใจการชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และ
พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 451

²มรณก พ่วงพิศ "พุทธศาสนากับการเมืองในประวัติศาสตร์ไทยบางตอน"
ประวัติศาสตร์ 1 : 37 มกราคม - เมษายน 2523

เมืองเหนือ (สุโขทัย) นับถือพระพุทธศาสนา ดังนั้นการกระทำของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งกระทำในลักษณะเดียวกันพระมหาธรรมราชาลิไท ย่อมจะสอดคล้องกับความรู้สึกในจิตใจของชาวสุโขทัยที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแต่เดิม

1.1.3.4 การเสด็จทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทางศาสนา

พระมหากษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยา ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทางศาสนาตลอดทุก ๆ ปี เช่นเกี่ยวกับวรมงคล เช่น บำเพ็ญพระราชกุศลในวันพระ วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา หรือเสด็จไป พระราชทานผ้าพระกฐิน เป็นต้น และส่วนมากจะเสด็จไปตามพระอารามหลวงในเขตเมืองหลวงเท่านั้น จะมีบางโอกาสที่เสด็จไปยังหัวเมือง* แต่ไม่ปรากฏทุกรัชกาล นาน ๆ จึงจะมีสักครั้งใดบ้าง ประเพณีการเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูป** การเสด็จไปนมัสการพุทธสถานที่สำคัญ ที่รู้จักกันแพร่หลายคือ พระพุทธบาทที่สระบุรี ประเพณีการเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทเริ่มมีขึ้นในสมัยพระเจ้าทรงธรรม ภายหลังที่พระอภัยมณีพบพระพุทธรูป¹ ชาวพุทธมีความเชื่อว่าพระพุทธบาทเป็นเสมือนตัวแทนของพระพุทธเจ้า จึงเคารพบูชาถือว่าศักดิ์สิทธิ์ เชื่อว่าเมื่อได้นมัสการถึง 3 ครั้ง หรือ 7 ครั้ง ก็จะไม่ตกนรก ดังนั้นแม้การเดินทางจะยากลำบากก็สู้ทนเดินทาง

* สมัยนั้นการคมนาคมไม่สะดวก การเดินทางระหว่างเมืองต้องใช้เวลานาน พระมหากษัตริย์เสด็จแต่ละครั้งมีผู้ตามเสด็จมาก จึงเป็นการยุ่งยากต่อขบวนเสด็จ ประกอบกับสมัยกรุงศรีอยุธยาเกิดการแย่งชิงราชสมบัติกันเสมอ พระมหากษัตริย์จึงจำต้องประทับอยู่ในเมืองหลวง เพื่อรักษาพระราชอำนาจให้มั่นคงตลอดไป

** ปรากฏมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย พ่อขุนรามคำแหงเสด็จไปนมัสการพระอัฐาร ศ ที่อริยัญญิก

¹ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงสยามฉบับมุนีศรีวิบูลย์เขียน

ไปถึง¹ พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชหัตถ์อาเขนเดียวกัน พระมหากษัตริย์
กรุงศรีอยุธยาทุกพระองค์จึงแต่พระเจ้าทรงธรรม จะเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท
อย่างน้อยหนึ่งครั้ง แต่ปรากฏว่าสมเด็จพระนารายณ์เสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท
แทบทุกปี² เพราะพระองค์เสด็จไปประทับที่ลพบุรีเป็นเวลานาน ระยะทางระหว่าง
เมืองทั้งสองก็ใกล้กัน ประเพณีเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทได้ปฏิบัติกันมาจน
สิ้นสมัยกรุงศรีอยุธยา

1.1.3.5 การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม

พระมหากษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยาได้ทรงสนับสนุนให้พระพุทธศาสนา
เจริญขึ้น ด้วยการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม* ของคณะสงฆ์ซึ่งหมายถึง
การเรียนภาษามาลี** และการเรียนพระธรรมวินัยจากพระไตรปิฎก³ ด้วยเหตุนี้ใน

¹ พระอนุমানราชชน เรื่องเกี่ยวกับประเพณีต่าง ๆ โดยเสฐียรโกเศศ (นามแฝง)
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงกิติประภาส (ม.ล.ผอณ พนมวัน)
25 ธันวาคม 2515 หน้า 40

² กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์
และพงศาวดารเหนือ พระวิไลยปรีชา (น้อย) เล่ม 1 หน้า 364

* ในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีการศึกษาของคณะสงฆ์อีกแบบหนึ่ง คือการศึกษาพระ
กรรมฐานหรือการบำเพ็ญภาวนา ที่เรียกว่าวิปัสสนาธุระ เป็นการเรียนวิธีฝึกใจตนเอง
ให้ปราศจากกิเลส แต่การศึกษาที่สำคัญคือ การศึกษาพระปริยัติธรรม

** พระไตรปิฎกนั้นเดิมเป็นภาษามาลี ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปยัง
ประเทศอื่น ต่างก็แปลพระไตรปิฎกให้เป็นภาษาของคนเพื่อให้ศึกษาเข้าใจง่าย แต่ประเทศ
ที่นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยาน เช่นลังกา พม่า ไทย เขมร มีความเห็นว่าถ้าแปล
พระไตรปิฎกแล้วอาจทำให้ความในพระไตรปิฎกคลาดเคลื่อนจากเดิม ฉะนั้นจึงควรศึกษา
ภาษามาลีให้เข้าใจเสียก่อนแล้วจึงเรียนพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎก ความหมายจะได้ไม่
ผิดไปจากเดิม

³ พระมงคลเทพมุนี อันทโศกเถระ ประวัติการศึกษาของสำนักเรียนวัด
อนงคาราม ธนบุรี หน้า 27

สมัยพระเจ้าทรงธรรมจึงได้โปรดให้สร้างพระไตรปิฎกธรรมไว้สำหรับศาสนาจบบริบูรณ์¹ การศึกษาพระไตรปิฎกสมัยกรุงศรีอยุธยาเข้าใจว่าคงจะดำเนินการแบบเดียวกับสมัยสุโขทัย ทั้งหลักฐานในพระราชพงศาวดาร พระเจ้าทรงธรรม ทรงมีพระราชกฤษฎาธิ์เสด็จออกหนังสือพระภิกษุสามเณรที่พระที่นั่งจอมทองเสมอ² แสดงว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้มีการตั้งออกหนังสือ คือเรียนพระไตรปิฎกในพระบรมมหาราชวังอย่างสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทแห่งกรุงสุโขทัยด้วย

พระมหาภิกษุตรีแห่งกรุงศรีอยุธยา ทรงท่านบำรุงการเขียนพระปริยัติธรรมตลอดมา และทรงยกย่องพระภิกษุสามเณรที่เรียนรู้ให้มีฐานันดร เช่น สมเด็จพะบรมไตรโลกนาถได้ทรงกำหนดศักดิ์กษัตริย์ฝ่ายสงฆ์ขึ้น เรียกตำแหน่งศักดิ์กษัตริย์³ คือ

1. พระครูธรรม เสมอนา 2,400 ไว
2. พระครูโมรธรรม เสมอนา 1,000 ไว
3. พระภิกษุธรรม เสมอนา 600 ไว
4. พระภิกษุโมรธรรม เสมอนา 400 ไว
5. สามเณรธรรม เสมอนา 300 ไว
6. สามเณรโมรธรรม เสมอนา 200 ไว

นอกจากนี้ปรากฏว่าได้มีการสอนความรู้ของพระสงฆ์ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ แม้วาสาเหตุเกิดเป็นเพราะผู้คนเห็นการถูกเกณฑ์ราชการ โดยการไป

¹ สมเด็จพระเจ้าคำวงศ์ราชานุภาพ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพคุณพ่อไถ่ลง พรประภา 4 กันยายน 2511 หน้า 424

² ทินกร ทองเสวต พระมหาภิกษุตรีกับพระพุทธานุภาพ ที่ระลึกงานฌาปนกิจศพ นางละมุน สีวะรา 11 มิถุนายน 2511 หน้า 68-69

³ กรมศิลปากร "พระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 172

บวชในพระพุทธศาสนาก็ตาม แต่ก็อาจถือได้ว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้เริ่มมีการสอบ
ความรู้พระภิกษุสามเณร การสอบนั้นสอบทั้งภาษาบาลีและสอบความรู้คัมภีร์ในพระไตร
ปิฎก วิธีการสอบเป็นการแปลด้วยปากเปล่า คือให้อ่านคัมภีร์ภาษาบาลีแล้วแปลเป็น
ภาษาไทยให้ถูกต้องทั้งไวยากรณ์และความหมาย ด้วยเหตุนี้จึงมักเรียกการสอบกันว่า
"แปลหนังสือ" หรือ "แปลพระปริยัติธรรม"¹ การศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ในพระ
บรมราชูปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ ภิกษุสามเณรผู้สอบพระปริยัติธรรมได้ ทรงยกย่อง
ตั้งเป็นบวชเรียน^{2*} จัดเป็น 3 ชั้น คือ บวชเรียนตรี บวชเรียนโท และบวชเรียนเอก
ผู้ที่จะเป็นบวชเรียนตรีต้องแปลพระสูตรได้ ถ้าแปลพระสูตรและพระวินัยได้จัดเป็น
บวชเรียนโท และถ้าแปลทั้งพระสูตรพระวินัยพระปรมัตถ์ได้จัดเป็นบวชเรียนเอก และ
จะได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์และพระราชทานนิคมที่ดิน

หลังสมัยกรุงศรีอยุธยา ลักษณะการสอบพระปริยัติธรรมก็ยังคงลักษณะเดิม
เป็นส่วนมากจะมีการแก้ไขการสอบบ้างตามยุคตามสมัย ซึ่งจะกล่าวในตอนต่อไป

1.1.1 การปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัย

กรุงศรีอยุธยาการปกครองคณะสงฆ์ก็เป็นแบบเดียวกับสมัยสุโขทัย การจัดองค์การ
ศาสนาระบุให้มีการเคารพคหฬันกันลงมาตามฐานานุรูป เป็นการแบ่งหน้าที่กัน

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประชุม
พระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพพระเทพคุณาธาร (ผส อินฺทุโต) 21 มีนาคม 2514 หน้า 242

² พระมหาอุไทย "เรื่องการศึกษาปริยัติธรรม" สังคมศาสนาปริทัศน์
4 : 56 ธันวาคม 2509

*คำเรียกผู้สอบได้ว่า "บวชเรียน" ใช้เรียกมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา
จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ราวปลายรัชกาลที่ 5 จึงเปลี่ยนมาเรียกว่า "เปรียญ"
จนถึงปัจจุบันนี้

รับผิดชอบ¹ สมเด็จพระสังฆราช* เป็นตำแหน่งสังฆปริณายกชั้นสูงสุด สมเด็จพระสังฆราชสมัยอยุธยามีกราวละองค์ ทรงมีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ตลอดไปทั่วหัวเมืองต่าง ๆ ไม่จำกัดเฉพาะแต่ในเขตราชธานี ส่วนเมืองใหญ่น้อยก็ยังมีพระสังฆราชหรือพระสังฆราชาปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมืองตามลำดับ เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย ส่วนอำนาจของสมเด็จพระสังฆราชสมัยอยุธยาีมากกว่าสมัยสุโขทัยเพราะมีอำนาจบังคับบัญชาได้ตลอดทุกหัวเมืองทั่วประเทศคือมีอำนาจเหนือพระสังฆราชของทุกเมือง แต่อย่างไรก็ตามก็ยังต้องอยู่ใต้มงคัมภีร์ของพระมหากษัตริย์² แม้แต่กำหนดศักดิ์ศรีสำหรับฝ่ายสงฆ์ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ทรงเป็นผู้กำหนดขึ้นตั้งกล่าวแล้วเป็นการแสดงให้เห็นถึงการมีอำนาจของฝ่ายอาณาจักรเหนือศาสนจักร เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย

1.1.3.7 ความสัมพันธ์กับต่างประเทศด้านศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยา

พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาต่างก็ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทางศาสนา เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย ทั้งการหาสนาภายในประเทศและต่างประเทศ ก็ยังคงติดต่อกับลังกา เพราะปรากฏว่าพระบรมไตรโลกนาถทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา มากถึงกับทรงส่งทูตไปนิมนต์พระสงฆ์จากลังกาให้มาสอนพระศาสนาและภาษาบาลี³

¹ในรงค์ พ่วงพิศ ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย หน้า

259

* เหตุที่ไ้ชื่อว่า "สมเด็จพระสังฆราช" เพราะเมื่อไทยตีเขมรได้ก็กวาดคนชุกชุมเข้ามากรุงศรีอยุธยาจึงรับขนบธรรมเนียมประเพณีตลอดจนศัพท์ "สมเด็จพระ" เป็นคำเขมรไทยนำมาใช้นำหน้าสมณศักดิ์

²นันทนา เศรษฐวิชัย "ตำแหน่งสังฆปริณายกกับการปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทย" ประวัติศาสตร์ 2 : 81 พฤษภาคม - สิงหาคม 2521

³กระทรวงศึกษาธิการ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ (2435-2507) พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบเจ็ดสิบสองปีของกระทรวง 1 เมษายน 2507 หน้า 82

และครั้งสำคัญตรงกับสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในระยะเดียวกันนี้ ทางค่าน
ลังกาทวีป กาสทวงก์ไคสุณีนไม่มีพระภิกษุที่จะประกอบพิธีอุปสมบท พระเจ้ากิตติ-
ศิริราชสีห์ จึงทรงส่งสมณทูตมาใน พ.ศ.2293 เพื่อขอพระสงฆ์ไทยไปอุปสมบทแก่
ภุมมบุตรชาวลังกา คณะสงฆ์ไทยมีพระราชาคณะ 2 องค์คือ พระอุปาสถ์กับพระอริยมุนี
พร้อมถวายพระสงฆ์อันคัมภีร์สองรูป เดินทางไปพำนักอยู่ ณ วัดขุนนารามในเมือง
แค้นที ประกอบพิธีอุปสมบทและอุปสมบทภุมมบุตรสืบคาสทวงก์ในลังกา จึงทำให้
เกิดคณะสงฆ์ อุปาสถ์วงศ์ หรือสยามวงศ์หรือสยามนิยาย อันเป็นคณะสงฆ์ใหญ่ที่สุด
ในลังกาสืบมาจนทุกวันนี้¹ นอกจากนี้ยังปรากฏว่า ก่อนสิ้นสมัยกรุงศรีอยุธยา ใน
สมัยพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ไททรงอาราธนาพระวิสุทธิธรรมาจารย์ พระวรญาณมุนี
พระราชาคณะ กับพระสงฆ์อันคัมภีร์ 3 รูป ไปลังกาอีกครั้งหนึ่ง² แสดงว่าตลอดสมัย
กรุงศรีอยุธยาไทยมีความสัมพันธ์กันคาสทวงก์กับลังกาตลอดมา

กล่าวได้ว่าสภาพพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงศรีอยุธยาหลังการว่างคัมภีร์ยังคงเป็น
ศาสนาประจำอาณาจักร เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ต่างก็ให้
การอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีในลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว กษัตริย์สมัย
กรุงศรีอยุธยาที่เด่นในด้านบำเพ็ญพระราชกุศลได้แก่ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
พระเจ้าทรงธรรม และพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ส่วนประชาชนก็ให้ความเลื่อมใส

¹มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศาสนาในเอเชีย พิมพ์โดยเสด็จ
พระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราช อุดมรามาธิบดีระวีคฤ
กษัตริย์รามราชวรวิหาร 17 มิถุนายน 2515 หน้า 29

²สมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระราชนิพนธ์พงศาวดารฉบับพระราช
หัตถเลขา เล่ม 2 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพคุณพ่อไคลง พรประภา
4 กันยายน 2511 หน้า 573

ศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาอย่างมาก เห็นได้จากการออกบวชของชาวไทยเพิ่มมากขึ้น การนิยมนิสร้างวัดโดยประชาชนก็มากขึ้นเช่นกัน แสดงให้เห็นว่าประชาชนดำเนินรอยตามพระมหากษัตริย์ในการทำบุญให้ทานและบำเพ็ญสาธารณประโยชน์

1.1.4 สมญาพระพุทธศาสนาหลังเสียกรุงศรีอยุธยาและสมัยธนบุรี

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 นั้น สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพนได้บันทึกถึงผลของสงครามครั้งนี้ว่า กรุงศรีอยุธยาเป็นแหล่งที่ประสบความเสียหายมากที่สุด ขณะที่พม่าล้อมกรุงประชาชนต่างก็มากเป็นองและหลบภัยจึงเสียพระนคร ยิ่งเมื่อพม่าเข้าเมืองได้ ได้เก็บทรัพย์สินเงินทองและพระพุทธรูปทั้งปราสาท วิหารอาราม ตลอดจนพระไตรปิฎก¹ สถานการณ์ดังกล่าวก่อให้เกิดความอดอยาก และความยากลำบากนานาประการ ทำให้เกิดโรคชlamโดยการเปลี่ยนซึ่งอาหาร ผู้คนปราศจากความเมตตาต่อกัน² แสดงให้เห็นว่าในสภาพการณ์เช่นนี้ พระพุทธศาสนาก็ได้รับความกระทบกระเทือน เพราะประชาชนคงต้องหยุดปฏิบัติพระพุทธศาสนาชั่วคราว เนื่องจากต้องหันมาสนใจกับความอยู่รอดของตน และครอบครัวก่อน เป็นเหตุให้พระภิกษุสามเณรอยู่ในเพศบรรพชิตไม่ได้ จึงพากันสึกออกหาเลี้ยงชีพ³ ส่วนพวกที่ไม่สึก สังคีตยวงศ์บรรยายไว้ว่า

บางพวกที่ยังรักษาสาวพัตร์อยู่ ก็อดสละ พึงกาย ด้วยการแสวงหา
น้ำเวทนายังนัก ไถ่เลี้ยงบ้างไม่ไถ่เลี้ยงบ้าง ก็มีรูปกายวิปริตพรังไปด้วย

¹ สมเด็จพระวันรัตน์วัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ 1 สังคีตยวงศ์ พงศาวดาร
เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลดิग्ฆมณ)
คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามเป็นกรมบรรณาการโดยเสด็จพระราชกุศลในงาน
พระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ) วัดพระเชตุพน 1

เมษายน 2521 หน้า 407-408

² ฎ. หน้า 409-410

³ ฎ. หน้า 411

เกลียวหนึ่งและเส้นเอ็น ก็ไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันได้ หมกความอาลัย
รักษาพระพุทธรูปและพระธรรมไว้ไม่ได้ พวกเขารู้จักอยู่ตามสถานที่อันสมควร...¹

จากลักษณะทั้งกล่าวแฉ่งให้เห็นว่าสภาพทางสังคมมีส่วนทำให้สภาพพระพุทธศาสนาเปลี่ยนแปลง นอกจากนี้บาทหลวงฝรั่งเศสได้บรรยายถึงสภาพพระพุทธศาสนาภายหลังกรุงแตกไว้อย่างละเอียด ดังนี้

บรรดาพระพุทธรูปและพระเจดีย์ซึ่งได้ปิดทองกันอย่างงดงาม บัดนี้ก็ทำลายหักพังเป็นรูลีไปเสียแล้ว ตามวัดวาอารามก็ร้างไปหมดเพราะพวกพระสงฆ์ไทยหนีทิ้งวัดไปสิ้น ฉะนั้นเวลานี้ไม่มีใครจะมีใครนับถือเหมือนแต่ก่อนแล้ว ถ้าใครขึ้นครองผ้าเหลืองในเวลานี้ก็ต้องออกกวาดที่เป็นเรณูนี้ไม่เฉพาะแต่ในกรุงและตำบลใกล้เคียง แต่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จยกทัพไปที่แห่งใดก็เป็นเช่นนั้นไป เรณู เมืองพิษณุโลก นครราชสีมา เพชรบุรี นครศรีธรรมราช และภูเก็ต เป็นต้น การที่วัดวาอารามรกร้างว่างเปล่า และพระพุทธรูปทำลายลงเช่นนี้ เป็นการกระทำที่เราหวังดีสำหรับศาสนาของเราในภายหน้าต่อไป เพราะเวลานี้บรรดาเจดีย์และพระพุทธรูปได้ทำลายลงหมดแล้วพวกจีนไต่ทราบว่า ทองเงินของรูปพระมโหฬารไว้ที่แห่งใดบ้าง และพวกจีนก็มีได้เลือกที่เลย ของมีดีไหนก็ทำลายสิ่งนั้นลง ไม่ละเว้นเมื่อทำลายแห่งนั้นลงแล้ว พวกจีนก็หยุดหายใจให้หายเหนื่อยสักหน่อย ก็ไม่ทำลายสิ่งอื่นหาทรัพย์สินต่อไปอีก...²

¹ สมเด็จพระวันรัตวัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ 1 สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัยแปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ "ตาลลักษณ์") คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน จักริมพลวายเป็นธรรมเนียมการโดยเสด็จพระราชาศุภใน งานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ) วัดพระเชตุพน
1 เมษายน 2521 หน้า 407-408

² กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 หน้า 95-96

เป็นศูนย์รวมประชาชนในประเทศให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพื่อให้ประชาชนเห็นว่าพระองค์เห็นความสำคัญของการฟื้นฟูทางฝ่ายพุทธจักร เช่นเดียวกับอาณาจักร

ลักษณะการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระเจ้ากรุงธนบุรี กล่าวสรุปได้ดังนี้

1. สร้างซ่อมแซมวัดวาอารามที่ตกอยู่ในสภาพทรุดโทรม
2. แสวงหาพระสงฆ์ที่มีคุณธรรมความรูมาตั้งเป็นพระราชาคณะ เช่น เจ้าอาวาสปกครองสงฆ์ และสั่งสอนพระปริยัติธรรมและภาษาไทยอย่างสมัยกรุงศรีอยุธยา
3. ส่งพระราชาคณะไปเที่ยวชักจูงสมณทูตตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพราะเกิดวิปริต ครั้งเจ้าพระฝางตั้งตนเป็นใหญ่ และทำสงครามทั้ง ๆ ที่เป็นพระสงฆ์อยู่

4. รวบรวมพระไตรปิฎก¹

เมื่อจัดตั้งสังฆมณฑลแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราชขึ้น ในตำนานคณะสงฆ์กล่าวว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสถาปนาพระอาจารย์ดีเดิมอยู่วัดประตูในกรุงศรีอยุธยาเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์แรก องค์ที่ 2 ได้แก่ พระอาจารย์ดี เดิมอยู่วัดพนัญเชิง อยุธยา และองค์ที่ 3 ชื่อขึ้น เป็นเจ้าคณะเมืองระยอง เดิมเป็นพระครูที่ "พระครูสุธรรมธัชราชามหาณัฏฐ"²

การบำเพ็ญพระราชกรณียกิจทางศาสนาของพระเจ้ากรุงธนบุรีในลักษณะดังกล่าว มิได้ทำให้การปกครองสังฆมณฑลสมัยธนบุรีมั่นคงเท่าใดนัก เพราะ

¹ณรงค์ พ่วงพิศ ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย

หน้า 296

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตำนานคณะสงฆ์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานนกิจศพ นางเล็ก พินสายแก้ว หน้า 39

พระองค์ทรงมีพระราชกรณียกิจทางฝ่ายบ้านเมืองจนแทบไม่มีเวลาว่างเว้นตลอด
รัชกาล ปลายรัชกาลทำให้สังฆมณฑลกลับเสื่อมลงไปอีก¹ เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต้องรับพระราชภาระในการแก้ไขต่อไป

1.1.5 สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เนื่องจากสภาพพระพุทธศาสนาที่ได้รับการฟื้นฟูขึ้นตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี
ยังไม่มั่นคง ดังนั้นสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงได้เริ่มการฟื้นฟูโดยเร่งด่วน
ประกอบกับการย้ายเมืองหลวงและสถาปนาราชวงศ์ใหม่ พระมหากษัตริย์ในฐานะ
ทรงเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ต้องเป็นผู้ริเริ่มในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อทรงขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2325 ได้
ทรงมีพระบรมราชโองการแต่งตั้งพระราชพิธีท้าวอันแรงกล้าในการที่จะทำนุบำรุง
พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง ดังนี้

ทรงตั้งพระพุทธรูปทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง บำรุงได้ละเลย
ในการกุศลที่จะบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงบริจาคพระราชทรัพย์เป็น
อเนกมาก ทรงสร้างพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระวิหาร
พระอุโบสถ พระอารามหลวง รจนาไว้เพื่อจะให้เป็นที่ไหว้ ที่
สักการะบูชาแก่ฝูงเทพยดา แลมนุษย์ทั้งปวงแล้ว พระราชทานปัจจัย 4
และนิศภัตแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งปวง เพื่อให้เป็นกำลังบอกกล่าวเล่าเรียน
บำเพ็ญเพียรในฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระ ประราธนาจะยังภิกษุสามเณร
ทั้งปวงให้อยู่ด้วยคุณและสมาธิคุณ จะให้เป็นรากเป็นเหง้าแห่งพระ
พุทธศาสนา ทรงพระราชพิธีราชา และพระราชอุทิศสาธุในกองกุศลนั้นมี²
กำลัง...

¹ ธรรมศักดิ์ พ่วงพิท ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย หน้า 217

² กรมศิลปากร ไตรภูมิโลกวินิจฉนภก ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง เล่ม 1)

นอกจากนี้ในพระราชปุจฉาของรัชกาลที่ 1 ยังได้แสดงให้เห็นถึงทัศนคติของการทำบุญทำทานในพระพุทธศาสนาว่า "ผู้ที่ทำบุญในพระศาสนาโดยการสร้างพระพุทธรูป สติปั เจดีย์ วิหาร ตลอดจนอุปถัมภ์พระภิกษุสามเณรให้อยู่ในสิกขาบทและเรียนสมณะวิปัสสนาและไตรปิฎกแล้วได้ส่งเคราะห์ภัยจกปัจจัยเป็นอานิสงส์ที่ประเสริฐมาก"¹ จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพยายามชักนำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับพระองค์

พระราโชบายในด้านการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้สืบทอดไปยังพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลต่อ ๆ มา

ดังนั้นสภาพพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ จึงมีลักษณะสำคัญคือรัฐเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดการด้านศาสนจักร เช่นเกี่ยวกับสมัชชายุทธยกรุงศรีอยุธยา และกรุงชนบุรี ดังจะเห็นได้จากพระราชกรณียกิจที่พระมหากษัตริย์ทรงกระทำดังนี้

1.1.5.1 การสังคายนาพระไตรปิฎก : การฟื้นฟูค่านพระธรรมวินัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ จัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกใน พ.ศ. 2331² เมื่อสังคายนาต้นฉบับพระไตรปิฎกเสร็จใน พ.ศ. 2332 ก็โปรดให้ช่างคัดจำลองสร้างเป็นพระไตรปิฎกฉบับหลวง มีชื่อเรียกว่า "ฉบับทองใหญ่"³ เก็บไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นการ

¹ "พระราชปุจฉารัชกาลที่ 1 ว่าด้วยอานิสงส์ที่สุดยอด กับอานิสงส์ผู้บำรุงยกพระศาสนาใครจะมากกว่ากัน" พระราชปุจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 หน้า 47 - 50

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 หน้า 183 - 197

³ ทรงวิทย์ แก้วศรี ความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎกไทย หน้า 19

พื้นพระธรรมวินัย เพื่อความมั่นคงของพระพุทธศาสนา เนื่องจากพระไตรปิฎก
 ได้สูญหายไปหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาบ้าง เกิดจากการเน่าเปื่อยผุพังและแย่ง
 กันเอาของมีค่าติดกับพระไตรปิฎกไปบ้าง ทำให้พระธรรมคัมภีร์กระจัดกระจายไป¹
 ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีได้มีการรวบรวมพระไตรปิฎกจากหัวเมืองต่าง ๆ จัดเป็น
 ฉบับหลวง แต่ยังไม่เรียบร้อยบริบูรณ์ก็สิ้นรัชกาลก่อน

การสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้ ได้รับการอุปถัมภ์อย่างจริงจังจาก
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ตั้งแต่
 เริ่มพระราชนัดดาขึ้นถึงการสร้างพระไตรปิฎกเสร็จสิ้น² และยังปรากฏในพระราชพงศาวดาร
 ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีไปถึงพระราชคณะในระหว่าง
 พ.ศ. 2327 - 2329³ แสดงให้เห็นว่าทรงสนพระทัยในเรื่องเกี่ยวกับพระไตรปิฎก
 เป็นพิเศษ ก่อนการจัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก และจากสถิติการสถิต
 พระธรรมเทศนาตลอด 28 ปี ที่พระองค์ครองราชย์⁴ แสดงให้เห็นว่าพระองค์
 ทรงสนพระทัยในการทวนบำรุงพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะการฟื้นฟูพระธรรมวินัย
 ต่อมาใน พ.ศ. 2336 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
 เล่ม 1 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพ คุณพ่อไต้ลง พรประภา 4 กันยายน 2511 หน้า 210

² ฎรายละเอียดใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารฉบับ
พระราชหัตถเลขา เล่ม 2 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพ คุณพ่อไต้ลง พรประภา
 4 กันยายน 2511 หน้า 739 - 744

³ ฎรายละเอียดใน พระราชพงศาวดารฉบับกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 -
รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 หน้า 1 - 47

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144
 (พ.ศ. 2325)

พระไตรปิฎก¹ ที่ได้รับการสังคายนาขึ้น 2 ฉบับ คือฉบับรองทรงและฉบับทองชุบ

การสังคายนาพระไตรปิฎกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ถ้าดูในรูปแบบแล้วจะเห็นว่าเป็นงานใหญ่ ค่อยเริ่มต้นตั้งแต่ พ.ศ. 2331 - 2332
ใช้เวลา 5 เดือน แต่ปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 ของเจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์ว่า การแก้ไขพระไตรปิฎกครั้งนี้เป็นเพียงการสอบสวนพระบาลีกับ
อรรถกถาที่ผิดเพี้ยนไว้แล้วไป ก็คงจะเปลี่ยนแปลงอักขระให้ถูกต้องบริบูรณ์ทุก
พระคัมภีร์² แต่อย่างไรก็ตามการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้มีผลประการสำคัญ
คือ เป็นการรวบรวมพระไตรปิฎกที่ขาดหายไปให้ครบถ้วน และเป็นการบำรุงขวัญ
และกำลังใจของชาวไทย เมื่อเห็นความมั่นคงของพระพุทธศาสนา ดังนั้นการ
สังคายนาพระไตรปิฎกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงถือเป็น
กุศโลบายทางการเมืองการปกครองประการหนึ่ง เช่นเดียวกับสมัยพระเจ้า
ทรงธรรมและพระเจ้ากรุงธนบุรี

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏว่า
พระไตรปิฎกฉบับต่าง ๆ ที่เก็บไว้ในหอพระมณเฑียรธรรมแต่รัชกาลที่ 1 นั้น ได้
ขาดหายไปเป็นจำนวนมาก เพราะวัดต่าง ๆ ยืมไปคัดลอกแล้วมิได้ส่งคืนฉบับคืน
ทั้งเจ้าพนักงานก็หลงลืมไม่ได้คอยติดตามเรียกคืนมาให้ครบ รัชกาลที่ 2 จึงโปรดฯ
ให้สร้างขึ้นซ่อมแซมฉบับที่ขาดไป กับสร้างใหม่อีกฉบับหนึ่ง เรียกว่า "ฉบับรดน้ำแดง"^{3*}

¹ ทรงวิทย์ แก้วศรี ความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎกไทย หน้า 20

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1
หน้า 194

³ ทรงวิทย์ แก้วศรี อ.ก. หน้า 20 - 21

* ในสถานที่ทำปกเขียนลายรดน้ำพื้นแดง

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้น โดยทรงสนับสนุนให้แปลพระไตรปิฎกภาษาบาลีเป็นภาษาไทย¹ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา และให้มีการเสาะหาพระไตรปิฎกจากประเทศใกล้เคียงมาเพิ่มเติม และสอบทาน กับฉบับเดิมที่มีอยู่ภายใต้พระราชนิพนธ์ของวชิรญาณภิกขุ² นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสร้างพระไตรปิฎกอีกเป็นอันมาก³ ฉบับที่สำคัญได้แก่ ฉบับรคนำเอก ฉบับรคนำโท ฉบับทองน้อย ฉบับชุกย่อย ฉบับอักษรรามัญ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 61 มัทธิ 23 หมู่ธรรมคัมภีร์ในพระสุตฺตาง ฯ

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษา
บาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2 คณะธรรมยุติกนิกายโดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุ
พระศพ สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก (จวน อุฏฺฐายี) 17 มิถุนายน
2515 หน้า 607

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 55 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197
และเลขที่ 5 ตอนที่ 10 หมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212

ฉบับเทพชุมนุม และฉบับลายก้ามปู^{1*} ปรากฏหลักฐานว่าพระไตรปิฎกที่ได้รับการปรับปรุงเหล่านี้ นอกจากจะเป็นหลักในการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรในประเทศแล้ว หัวเมืองประเทศราช เช่นประเทศกัมพูชาได้ออพระไตรปิฎกสำหรับเป็นตำราของพระภิกษุสามเณรด้วย² แสดงให้เห็นถึงการยอมรับว่ากรุงรัตนโกสินทร์มีความมั่นคงทางศาสนาพุทธศาสนาในเวลานั้น

หลังจากสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงให้ความสำคัญต่อพระไตรปิฎกและปฏิบัติเช่นเดียว

1. ทรวิทย์ แก้วศรี ความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎกไทย หน้า 22 - 23

* 1. ฉบับรคน้ำเอก ฉบับนี้มีมือประสมิตเป็นพิเศษกว่าพระไตรปิฎกฉบับใด ๆ บรรจงทำกันตั้งแต่เลือกใบลาน ฝีมือจาร ฝีมือเขียน ลายรคน้ำที่ใบปก ทำกรอบ คัมภีร์ ป้ายชื่อคัมภีร์ ตลอดจนการเลือกผ้าห่มคัมภีร์

2. ฉบับรคน้ำโท รัชกาลที่ 3 ทรงสร้างสำหรับหอหลวง ใช้ในการสอบไล่พระปริยัติธรรม สร้างลักษณะเดียวกันกับฉบับลายรดน้ำเอก แต่ฝีมือรองลงมา

3. ฉบับทองน้อย เป็นฝีมือช่างผู้หนึ่ง ซึ่งหัดทำกันขึ้นในรัชกาลนี้ คัวคัมภีร์ปักทองดีบอยางฉบับทองใหญ่ที่สร้างในรัชกาลที่ 1

4. ฉบับรุมยอ ฉบับนี้เขียนรูปตัวหนังสือเป็นอักษรขอม ย่ออย่างฉบับรัชกาลที่ 1 ผิดแต่ใบลานเล็กกว่า และมีใบยกรคน้ำ

5. ฉบับอักษรรามัญ ฉบับนี้เข้าใจว่าจำลองมาจากพระไตรปิฎกซึ่งพระมอญหาได้ในเมืองรามัญเอามาถวาย

6. ฉบับเทพชุมนุม ใบปกเขียนลายรคน้ำเป็นรูปเทพชุมนุม พระราชนานไปยังวัดพระเชตุพน

7. ฉบับลายก้ามปู ใบปกเขียนลายก้ามปู ได้สร้างไว้แต่เมื่อยังไม่ได้ขึ้นครองราชย์ พระราชนานไว้สำหรับวัดราชโอรส

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 ตอนที่ 1 2 และ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3

กับรัชกาลก่อน ๆ โปรก ๆ ไหลร่างกระโหลกในอีกฉบับหนึ่งเรียกว่า "ฉันทองราช"¹ เพราะคำข้างปากของสลับราช และแผนที่เสด็จออกผนวชในสมัยรัชกาลที่ 3 ไกลตรงอีกแต่ พระไตรปิฎกจนเข้าพระทัยโดยพระองค์เอง* ทรงพบว่าวินัยลัทธิทั้งหลายที่พระสงฆ์ไทยประพฤติกันเป็นแบบแผนในเวลานั้น ผิดไปจากพระวินัยที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ และหลังจากที่ทรงสนทนาวินิจฉัยกับพระภิกษุมอญนามฉายาว่า "พุทธวังโส" ชื่อ ชาย บวชเข้ามาแต่เมืองมอญได้เป็นพระราชาคณะที่พระสเมธอาจารย์วัดบารมมงคล เป็นประธานอุปัชฌาย์พระวินัยปิฎกและประเพณีวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัดแล้ว พระองค์ก็เสด็จไปประทับที่วัดสมอราย ทรงปฏิบัติตามวินัยลัทธิใหม่ที่ทรงสอบสวนเห็นว่าถูกต้องตามพุทธบัญญัติ จึงเกิดเป็นพระสงฆ์คณะใหม่ใน พ.ศ. 2372 ชื่อว่า "ธรรมยุติกนิกาย"² สืบต่อมาจนทุกวันนี้

จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่างก็ให้ความสนพระทัยในคัมภีร์พระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎกเป็นอย่างที่ตลอดมา เท่ากับเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่พระพุทธศาสนาสืบไป ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นความสำคัญ ของพระไตรปิฎกมากขึ้น จึงโปรดฯ ให้ชำระพระไตรปิฎกและพิมพ์เป็นอักษรไทยขึ้นเป็นครั้งแรก รายละเอียดในเรื่องนี้จะกล่าวในบทที่ 3 ของปริญญานิพนธ์ฉบับนี้

¹ ทรงวิทย์ แก้วศรี ความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎกไทย หน้า 24

* อาจกล่าวได้ว่า วิธีการศึกษาตามแบบตะวันตกซึ่งอาศัยเหตุและผลได้เข้ามามีอิทธิพลในไทยตั้งแต่สมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีชเรณวรีอเมริกันนำเข้ามา

² รายละเอียดในสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร ตอนที่ 2 พิมพ์โดยพระบรมราชโองการในงานถวายพระเพลิงศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า เมษายน 2465 หน้า 16 - 23 และ อัจฉรา กาญจนนัย การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2325 - 2394) หน้า 146 - 164

1.1.5.2 การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม พระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ต่างก็ให้ความสำคัญในด้านการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสงฆ์มาโดยตลอด ที่สำคัญคือ การจัดการสังคายนาพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์แห่งพระพุทธศาสนา ปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการได้ให้การสนับสนุนการศึกษาพระปริยัติธรรม โดยจ้างอาจารย์ไปสอนตามวังที่ห้องพระโรง หรือสร้างศาลาเรียนขึ้นในบ้าน ตามบ้านขุนนางก็ทำทำนองเดียวกัน สำหรับเจ้านายและขุนนางผู้น้อยจะสนับสนุนโดยการจ้างอาจารย์ไปบอกพระปริยัติธรรมตามวัด¹

ในรัชกาลที่ 2 ทรงจัดให้มีการเปลี่ยนแปลงการเรียนพระปริยัติธรรมระหว่าง พ.ศ. 2359 - 2362 จากเปรียญเอก โท ทรี เป็นการสอบ 9 ประโยคแทนเพื่อให้ผู้สอบมีความรู้แตกฉานมากขึ้น²

ครั้นถึงรัชกาลที่ 3 ได้ทรงเป็นพระราชครูในค่านนี้มากขึ้น ใน พ.ศ. 2379 ทรงบังคับเชิงขอร้องให้มีการชวนช่วยการสอนปริยัติธรรมในวัด³ นอกจากนี้ ได้ทรงอุปถัมภ์พระภิกษุสามเณรและอาจารย์ผู้สอนหนังสือโดยพระราชทาน

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ตำนานการบอกพระปริยัติธรรม" ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพคุณาธาร (ผด อินฺธุโต) 21 มีนาคม 2514 หน้า 232

² สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร 17 สมเด็จพระสังฆราชไทย หน้า 55

³ หอสมุดแห่งชาติ เล่มที่ 1 ตอน 1 และ 3 หมายเหตุสังฆราชที่ 3

เงินเดือนให้อาจารย์ที่บอกพระไกรปกทั้งพระและฆราวาสเดือนละ 6 บาท จักหา
อาจารย์ที่มีความรู้ในพระไกรปกมาประจำวัดหลวง¹ ถ้าอาจารย์ผู้ใดมีลูกศิษย์เป็น
เปรียญมาก จะได้รับเงินเดือนเพิ่มขึ้น ขณะเดียวกันถ้าสำนักใดมีเปรียญน้อยลง
ผู้สอนจะถูกลดเงินเดือน² เป็นวิธีการให้ผู้สอนมีกำลังใจและขยันหมั่นเพียรในการ
สอน ส่วนผู้เรียนก็จะได้รับพระราชทานเลี้ยงทั้งอาหารคาวหวานมากมาย³ และ
บางครั้งก็พระราชทานเครื่องไทยทานและของพิเศษแก่พระเปรียญด้วย⁴ และทรง
ออกกระเบียบให้จัดการสอบพระปริยัติธรรม 3 ปีครั้งหนึ่ง ซึ่งได้กระทำกันมาตลอด
รัชกาล⁵

ปรากฏว่าผลจากการที่รัชกาลที่ 3 ทรงเอาพระทัยใส่ในการศึกษา
พระปริยัติธรรมดังกล่าวข้างต้น ทำให้พระสงฆ์สอบพระปริยัติธรรมได้มากขึ้นดังนี้

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 ตอนที่ 20 และเลขที่ 6 ตอนที่ 16 หมายเหตุรับสั่ง
รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 ตอนที่ 20 หมายเหตุรับสั่งรัชกาลที่ 3
จ.ศ. 1208

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 70 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 และ
เลขที่ 6 ตอน 19 หมายเหตุรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 ตอนที่ 8 หมายเหตุรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยารงศ์ และคนอื่น ๆ เทศนา
พระประวัติและพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 115 - 117

ตาราง 1 จำนวนพระสงฆ์ที่สอบพระปริยัติธรรมได้และตก พ.ศ. 2388 และ พ.ศ. 2393

ปี	จำนวนวัด	จำนวนพระ เราสอบ	สอบได้	สอบตก	คิดเป็น ร้อยละ
2388	20	206	73	133	34.76
2393	20	106	48	58	45.28

ที่มา หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 304 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3
จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388) และเลขที่ 189 ตอนที่ 1
จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393)

นอกจากนี้ผู้ได้เป็นเปรียญ จะได้รับการยกย่องในสังคม และผู้ที่ได้เป็น
ถึงพระราชอาคันตุกะสามารถเข้าทำงานอยู่กรมไหนก็ได้ ถ้าหากสึกออกมารับราชการ¹
ทำให้รัฐได้มีความรู้เขาทำงาน

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 4 พระสงฆ์เที่ยวฝากตัวกับเจ้านาย ขุนนางใน
กรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม กรมท่า จึงทรงกำหนดให้ผู้สึกจากพระรับราชการ¹
ได้เฉพาะในกรมลูกขุน กรมพระอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต และ
กรมสังฆการีเท่านั้น² และในประกาศที่ 48 ยังกำหนดอีกว่า "ตั้งแต่นั้นต่อไป

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3
เล่ม 2 หน้า 173

² "ประกาศพระสงฆ์ที่จะสึกมารับราชการ" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.
2394 - 2400 เล่ม 1 หน้า 89 - 92

ถ้าพระราชคณะเปรียญสึกออกจะโปรดฯ ให้เป็นไพร่หลวงโรงพิมพ์แล้วจะได้จำไว้
กว่าจะได้นายประกัน เมื่อได้นายประกันแล้ว จะให้เข้าเรียนหัดการพิมพ์ ถ้า
ไปเดินกับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยตำแหน่งใดให้มากราบทูลขอก็มีได้พระราชทานเลย
แล้วจะลงพระราชอาญาแก่ผู้นั้นไปเกิน 50 ที¹ จากประกาศดังกล่าวแสดงให้เห็น
ถึงพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 4 ที่จะจำกัดขอบเขตการทำงานของพระสงฆ์
สึกออกมารับราชการ และป้องกันการขาดพระราชาคณะพระครูสอนพระปริยัติธรรม
ตามพระอารามหลวง ซึ่งอาจเป็นผลให้พระพุทธศาสนาเสื่อมลง

จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ต่างก็ให้การอุปถัมภ์การศึกษาพระปริยัติธรรมโดยวิธีการต่าง ๆ
ทั้งกล่าวแล้ว เป็นผลให้พระบรมวงศานุวงศ์ เจ้านาย ขุนนาง และประชาชน
ปฏิบัติตาม จึงทำให้พระพุทธศาสนามั่นคง

1. 1.5.3 การสร้างวัดและปฏิสังขรณ์วัด ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็น
ช่วงที่มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมาก เนื่องจากเป็นระยะที่ย้ายเมืองหลวงใหม่

1. 1.5.3.1 การสร้างวัดในกรุงเทพฯ และบริเวณใกล้เคียง

ปรากฏหลักฐานจากพระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - 3 ของ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า ทุกพระองค์ทรงมีนโยบายสนับสนุนให้มีการสร้างและ
ปฏิสังขรณ์วัดโดยทรงเป็นผู้นำในการนี้ ด้วยมีพระราชประสงค์ให้กรุงเทพฯ เป็น
ศูนย์รวมของประชาชนโดยศาสนาเป็นเครื่องชักจูง จึงปรากฏมีการสร้างวัดใหม่
และปฏิสังขรณ์วัดเก่าหลายวัดตามแบบกรุงศรีอยุธยา เช่น รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างวัด
พระศรีรัตนศาสดารามไว้ในเขตพระราชวังเหมือนวัดพระศรีสรรเพชญ์ในกรุงศรีอยุธยา
หรือการสร้างวิหารพระโตที่วัดสุทัศน์และวัดกัลยาณมิตรที่เลียนแบบวิหารพระโต

¹ "ประกาศเรื่องพระราชคณะฐานาเปรียญสึกมากเกินไป จะต้องเข้าเรียน
หัดพิมพ์" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394 - 2400) เล่ม 1 หน้า 117 -

วัดพนัญเชิง รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างภูเขาทองวัดสระเกศ เลียนแบบพระเจดีย์
ภูเขาทองกรุงเก่า ส่วนใหญ่การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมักทำกันในเขตกรุงเทพฯ
และธนบุรี ดังพระราชดำริของรัชกาลที่ 3 ที่ว่า พระอารามหลวงในกรุงเทพฯ
น้อยกวากวังกรุงเก่ามากไม่พอกับตำแหน่งพระราชอาณาเขตในทำเนียบ¹

อย่างไรก็ตามการสร้างและปฏิสังขรณ์วัด ใน 3 รัชกาลนี้ปรากฏว่า
รัชกาลที่ 3 ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์มากที่สุด² ทั้งนี้อาจเป็นเพราะใน 2 รัชกาล
แรก รายได้ของแผ่นดินไม่พอกับรายจ่าย เพราะเพิ่งตั้งเมืองหลวงใหม่ โดย
เฉพาะสมัยรัชกาลที่ 1 บ้านเมืองยังอยู่ในสภาพที่ต้องทำสงคราม และรายได้จาก
ภาษีอากรมีไม่มากนัก นอกจากเก็บส่วยสินค้าต่าง ๆ รายได้ส่วนใหญ่มาจากการ
ค้าสำเภา³ และมีรายได้อีกส่วนหนึ่งที่ไ้บำรุงพระพุทธศาสนาโดยตรง คือรายได้
ที่เกิดจากการกัณฑ์ที่ดิน เรียกว่าสวนไร่นา ส่วยสัณฑ์พัฒนากร⁴ ที่มีผู้กัณฑ์ไว้สำหรับ
พระอารามที่กลายเป็นวัดร้าง ยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 2 ปรากฏว่ารายได้ไม่พอกับ
รายจ่าย จนต้องลดเบี้ยหวัดและให้สิ่งของความคุ้มกันไปกับการให้เบี้ยหวัดแก่
ข้าราชการ⁵ ส่วนในสมัยรัชกาลที่ 3 รายได้แผ่นดินมากกว่ารายจ่ายเพราะแก้ไข

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "อธิบายตำนาน
พระอารามหลวง" ใน เจ้าพระยาวิศิษฐวงศ์ไกร ตำนานพระอารามหลวง คำนำ

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3
เล่ม 2 หน้า 119 - 120

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1
หน้า 346

⁴ "พระราชปณิธานรัชกาลที่ 1 ว่าด้วยสิ่งซึ่งเป็นกัณฑ์ สำหรับพระอารามหรือ
เจดีย์ฐานซึ่งสาบสูญแล้ว จะเอาทรัพย์สินสิ่งของนั้นทำประการใดจึงจะไม่มีโทษ"
พระราชปณิธานในรัชกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 หน้า 204

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 หน้า 204

วิธีเก็บภาษีอากรเดิม¹ ระบบเจ้าภาษีนายอากรก็มีประสิทธิภาพมากขึ้น การค้า
สาเภอกับต่างประเทศก็ขยายตัวมากขึ้น² จนปรากฏหลักฐานว่าอัตรารายได้ทั้งที่
เป็นเงินตราและสินค้ารวมกันมีมูลค่ามากกว่า 14 ล้านบาทต่อปี³ ด้วยเหตุนี้จึง
ปรากฏว่าเมื่อใกล้จะสวรรคตไคทรงมีพระราชปรารภทวงวัดที่ยังสร้างไม่เสร็จว่า
"ทุกวันนี้คิดสละห่วยโคไคหมค อาตมยอยู่แต่วัดสร้างไว้ใหญ่โตหลายวัด ที่ยังค้างอยู่
ก็มี ถ้าเจ้ารุกหุคโหมไปจะไม่มีผู้ช่วยทำนุบำรุง"⁴ ในท้ายกระแสพระบรมราชโองการ
ทรงยกเงินพระคลังข้างที่ขึ้นตั้งกับทองร้อยชั่งไว้สำหรับใช้ในการปฏิสังขรณ์พระอาราม⁵

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากพระมหากษัตริย์ทรงสนับสนุนการสร้าง
และปฏิสังขรณ์วัดแล้ว ยังปรากฏว่าพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนเจ้าจอม พระราชโอรส
ธิดา ขุนนาง ข้าราชการ และประชาชนมีส่วนร่วมด้วย โดยเฉพาะในสมัยรัชกาล
ที่ 1 ทั้งนี้คงเนื่องมาจากการตั้งเมืองหลวงใหม่ต้องอาศัยความร่วมมือจากญาติพี่น้อง

¹ กรมศิลปากร ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 2 หน้า 158

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ "ส่วยและสาเภอในรัชกาลที่ 2" ศิลปวัฒนธรรม
5 : 22 - 23 มีนาคม 2523

³ วอลเตอร์ เอฟ เวลดา แผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แปลโดย
นิจ ทองโสภิต หน้า 36 - 37

⁴ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 30 ภาค 51 หน้า 94 - 96

⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลฯ โปรดให้
ตีพิมพ์พระราชทานในงานพระเมรุพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์
สมเด็จพะสังฆราชเจ้า 21 กุมภาพันธ์ 2481 หน้า 95

และคนใกล้ชิดในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา¹ เช่น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
ปฏิสังขรณ์วัดมหาธาตุ วัดเทพธำมธุร วัดราชธรรมาวาส วัดสมเด็จ วัดโสม

ในสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ทรงกล่าวถึงการสร้างและ
ปฏิสังขรณ์วัดว่า "เจ้าและขุนนาง ราษฎรผู้มีทรัพย์ พระราชาคณะสร้างไว้ใน
สวน ในบางและหัวเมืองก็หลายแห่ง"² แสดงให้เห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 มีคน
อีกหลายกลุ่มในสังคมที่ให้การสนับสนุนสร้างและปฏิสังขรณ์วัด และปรากฏว่าผู้ใด
สร้างใดก็ทรงรับไว้ในพระราชูปถัมภ์เป็นพระอารามหลวง³ เป็นการส่งเสริมให้
ผู้คนช่วยข่วยสร้างวัดประกวดประชันกันยิ่งขึ้น เป็นผลให้พระพุทธศาสนาเจริญ
รุ่งเรืองขึ้น เนื่องจากวัดเป็นแหล่งสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะขุนนาง
มีบทบาทในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัด เช่น ตระกูลขุนนาค และตระกูลสิงหนะ
นอกจากนี้ขุนนางและข้าราชการอื่น ๆ ก็มีส่วนในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดเช่นกัน⁴
การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดของขุนนางข้าราชการดังกล่าว กระทำเพื่อผลบุญและ

¹ กรมศิลป์ากร ตำนานเรื่องวัดสุสานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายจำเนียร นครประสาสน 2 กุมภาพันธ์ 2514 หน้า 6 - 7

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชนิพนธ์การกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3
เล่ม 2 หน้า 172

³ เสือทอง สุภโสภณ พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย หน้า 194

⁴ ทรายละเอียดใน อัจฉรา กาญจนมัย การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394) หน้า 51 - 57

คงจะทำให้เอาพระทัยรัชกาลที่ 3 จึงสร้างวัดไว้เป็นเกียรติแก่ตระกูลของตน หรือวัดประจำตระกูลท่านเองเกี่ยวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น วัดประยูรวงศาวาส ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชประยูรวงศ์ (คึก บุนนาค) สร้างขึ้นใน พ.ศ. 2371 และฉลองวัดในปี พ.ศ. 2379 พร้อมทั้งทูลเกล้าถวายเป็นพระอารามหลวงใน รัชกาลที่ 3¹

1.1.5.3.2 การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดในหัวเมือง การสร้างวัด และปฏิสังขรณ์วัดในหัวเมืองใน 3 รัชกาล ส่วนใหญ่จะขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองและความ ศรัทธาของประชาชน จากแบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับประวัติวัดที่กรมการศาสนาสอบถาม ไปยังวัดต่าง ๆ เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2519 ทำให้ทราบว่าระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2394 ได้เกิดวัดในหัวเมืองที่เจ้าเมือง ขุนนาง พระ ประชาชน มุอพยพต่างชาติ ได้สร้างขึ้นหลายวัด² แสดงให้เห็นว่า รัฐบาลสนับสนุนให้มีการ สร้างวัดและปฏิสังขรณ์วัดในหัวเมืองด้วย โดยผ่านทางเจ้าเมือง เห็นได้จาก คำประกาศแต่งตั้งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ในสมัยรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2327 และในสมัยรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2354 รัฐบาลมุ่งหมายให้เจ้าเมืองเป็นผู้บำรุง พระพุทธศาสนา โดยจะต้องเป็นผู้ดูแลพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์

¹ ุรายละเอียดใน อัจฉรา กาญจนมัย การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325.- 2394) หน้า 52

² ุ. หน้า 69

พระศรีมหาโพธิ์ พระวิหารการเปรียญ และวัดในเขตที่ปกครองอยู่¹ ถ้าปรากฏว่าวัดใดชำรุดปรักหักพังเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองที่จะต้องชักชวนข้าราชการและประชาชนให้บูรณะ² ขณะเดียวกันส่วนกลางก็ช่วยโดยการส่งสิ่งของที่เป็นไปให้ตามที่หัวเมืองขอมา เช่น กระจก เครื่องเขียน กระดาษ ทองคำเปลว รง เลื่อย หรือวัตถุที่ใช้ในการฉลองวัด มีสุพรรณภณห์ กระดาษ ทองเหลือง น้ำตาล เป็นต้น หรือส่งเลิก³ ไปช่วยทำการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์วัด³

1.1.5.3.3 การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัชกาลที่ 4 ทรงดำเนินการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดทั้งในกรุงและหัวเมืองหลายวัด⁴ เช่นเดียวกับรัชกาลก่อน ๆ วัดที่บรรดาเจ้านายและขุนนางได้สร้างและปฏิสังขรณ์ขึ้นแล้วถวายเป็นวัดหลวงจะได้รับพระราชทานเงินช่วย

¹ตรี อมาตยกุล ผู้รวบรวม "สำเนาฎีกาเรื่องตั้งเจ้าพระยาบวรบุรีธรรมราช (พัฒน์) ลงวันที่ 3 ๖ 8 จ.ศ. 1146 (พ.ศ. 2327) และสำเนาฎีกาเรื่องตั้งพระบริรักษ์ภูเบศรเป็นพระยาบวรบุรีธรรมราช ลงวันที่ 4 ๖ 9 จ.ศ. 1173 (พ.ศ. 2354) รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา (แย้ม ณ นคร) 27 กุมภาพันธ์ 2505 หน้า 196 และ 206

²ดู หน้า 202

*เลิก หมายถึง "เลิกวัด" ความหมายเกี่ยวกับ "เลิกวัด"

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 18 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

⁴ครายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2411 พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงธรรมสารเนติ (อม บุนนาค) 17 กุมภาพันธ์ 2477 หน้า 416 -

ในการสร้างวัดด้วยเสมอ¹ ดังปรากฏข้อความในพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 4 ถึงพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "วัดที่ท่านจะทรงสร้างที่เขาคณริมเขาคอนั้น จะทำให้ผู้ใดเห็นอย่างไร แผนทีวัดคิดไว้อย่างไร จะทำสิ่งไรลงก่อนในที่นี้ โปรดให้ทราบ เขียนแผนที่ลงมาด้วย ฉะนั้นจะได้คิดเงินช่วยมาบ้างได้สมควร"² ขณะเดียวกันก็ทรงแนะนำให้สร้างวัดให้เหมาะสมกับสถานที่ด้วย "ที่นั่นก็เป็นป่า ปลูกสร้างของลงให้พื้นใหม่ แลทำแต่ยอมยอม พอพระสงฆ์น้อย ๆ รูป ฤชาชาวบ้านริมที่อยู่นั้นเป็นนิตยจะรักษาได้จึงจะดี"³ จะเห็นว่าสาเหตุการสร้างวัดในสมัยรัชกาลที่ 4 นอกจากการสร้างเพื่อเหตุทางการเมือง การปกครอง ไว้เป็นวัดประจำตระกูล เพื่อบุคคล เป็นสถานศึกษา ดังรัชกาลก่อน ๆ แล้ว ยังได้ทรงแนะนำเกี่ยวกับสถานที่สร้างวัด โดยให้ระมัดระวังภัยจากธรรมชาติ

นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ทรงให้การอุปถัมภ์แก่วัดมหายานที่พวกญวนบริเวณริมคลองผดุงกรุงเกษมสร้างขึ้น โดยพระราชทานนามให้ว่า "วัดสมณานิคมบริหาร"⁴ แสดงว่าพระพุทธศาสนาที่มหายานได้รับการทำนุบำรุงขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ 4

¹ "ประกาศแก่พระราชกุดลีในพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองฯ ให้ช่วยปลูกสร้างวัดพระปฐมเจดีย์" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2401 - 2404) เล่ม 2 หน้า 123 - 129

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4. 1 ก/6 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทูลพระปิ่นเกล้าฯ 23 ธันวาคม ค.ศ. 1859

³ ข.

⁴ เลื้อน ศุภโสภณ พระพุทธศาสนาในประเทศไทย หน้า 226

1.1.5.3.4 การอุทิศที่ดินและแรงงานให้แก่วัด การอุทิศที่ดินและ
แรงงานให้แก่วัดมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยคำนวณตามประเพณีของ
ประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา¹ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสันนิษฐานว่า การ
สร้างและปฏิสังขรณ์วัด ก็คือการอุทิศที่ดินให้แก่วัดนั่นเอง การบริจาคที่ดินให้วัดมัก
เป็นการให้ด้วยปากเปล่า และจดจำสืบกันมาเท่านั้น² เขตวัดที่มีเขตกำหนดแน่นอน
มีเขตเดียว คือเขตวิสุงคามสีมา* ได้มีการประกาศว่าเมื่อวัดใดจะมีอุกฤษสีมา
ต้องได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระเจ้าแผ่นดินก่อน³ แต่การขอวิสุงคามสีมา
ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ยังไม่เป็นระบบที่แน่นอน⁴ ครั้นถึงรัชกาลที่ 4
ปรากฏในจดหมายเหตุว่า พระองค์ทรงพระราชอุทิศถวายที่เขตวัดราชประดิษฐ์
วัดโสมนัสวิหาร วัดพุทธมณฑล และวัดบุญศิริอำมาตย์ ให้เป็นที่วิสุงคามสีมา⁵
แสดงว่ารัชกาลที่ 4 ทรงปฏิบัติตามประเพณีแห่งพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับบุรพกษัตริย์

¹ อัจฉรา กาญจนโมทย์ การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
(พ.ศ. 2325 - 2394) หน้า 76 (อ้างอิงมาจาก Monastery Land and
Labor Endowments in Thailand : Some Effects of Social and
Economic Change. 1868 - 1910. p. 3 by Craig James Reynolds.)

² อัจฉรา กาญจนโมทย์ การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
(พ.ศ. 2325 - 2394) หน้า 76

* เขตวิสุงคามสีมา เป็นเขตรอบอุโบสถเพื่อประกอบสังฆกรรม

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 13 หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 27 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏ จ.ศ.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 153 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

(หมู่ประกาศ)

ส่วนการจัดผลประโยชน์ในที่ดินวัดนั้น ปรากฏในประชุมประกาศ
รัชกาลที่ 4 ว่าผู้เช่าที่ดินวัดจะต้องจ่ายค่าเช่าเช่นเดียวกับการเช่าที่ดินของเอกชน
โดยเสียค่าเช่าในอัตราเท่ากัน แต่ประโยชน์ที่วัดได้ไว้จะแบ่งออกมาบำรุงศาสนวัตถุ
ศาสนธรรม และศาสนบุคคลในวัด¹

ดังนั้นก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดส่วนใหญ่
จึงมีรายได้จากผลประโยชน์บนที่ดินวัด และรายได้จากรัฐช่วย ทำให้วัดมีบทบาท
ทางสังคม

นอกจากการอุทิศที่ดินให้วัดแล้ว ยังมีการอุทิศผู้คนให้แก่วัดด้วยโดย
เรียกบุคคลเหล่านี้ว่า ข้าพระ เลกวัด และโยมสงฆ์² ดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรง
ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ แล้ว ได้ช่วยรายฉกรรจ์ 16 สามะโนครว้เป็นจำนวน
ข้าพระ 124 คน ได้สักแซนถวายเป็นข้าพระไว้ในวัด³ และในจดหมายเหตุรัชกาล
ที่ 3 ได้กล่าวถึง การส่งเลิกไปช่วยปฏิสังขรณ์วัด⁴ และพระสงฆ์สามเณรองค์ใด
อุทสาหะเล่าเรียนพระไตรปิฎกทั้งในกรุงและนอกกรุงจนเป็นเปรียญ และได้เลื่อน
เป็นพระราชาคณะ ญาติโยมของพระองค์นั้น ๆ แม้จะเป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมอยู่

¹ "ต้นประกาศพระราชนานแลเปลี่ยนที่วิสุงคามสีมาเมืองลพบุรี" ประชุม
ประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2405 - 2408) เล่ม 3 หน้า 58 - 66

² ฎรายละเอียดยใน อัจฉรา กาญจนมัย การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาสมัย
กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394) หน้า 79 - 83

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1
หน้า 272 - 273

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 18 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202
(พ.ศ. 2383)

ก็ตาม จะได้รับพระราชทานให้เป็น โยมสงฆ์¹

จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาได้มีเพียงการให้เงินและสิ่งของช่วยเหลือเท่านั้น แต่จะมีการอุทิศที่ดินและผู้คนให้แก่วัดด้วย ดังนั้นกล่าวได้ว่า สถาบันสงฆ์คงมีความมั่นคงในทางเศรษฐกิจพอสมควร

1.1.5.4 การจัดการปกครองคณะสงฆ์ การปกครองคณะสงฆ์ในคอนันตสมัยรัตนโกสินทร์ยังใช้แบบของกรุงศรีอยุธยา เพียงแต่เพิ่มและเปลี่ยนนามเจ้าคณะต่าง ๆ เช่น เปลี่ยนนามพระธรรมโศคม เจ้าคณะรองฝ่ายคามวาสีฝ่ายขวาเป็นพระธรรมอุดม เปลี่ยนนามพระราชคณะ ตำแหน่งพระอุบาลีเป็นพระวินัยรักษิต เปลี่ยนตำแหน่งพระญาณไตรโลก ซึ่งเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอรัญวาสีเป็นพระญาณสังวร²

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้แบ่งการปกครองคณะสงฆ์เป็น 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง* และคณะอรัญวาสี³ และโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่ครั้งเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส อธิบดีสงฆ์ วัดพระเชตุพน เป็นเจ้าคณะใหญ่ คณะกลาง⁴

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3
เล่ม 2 หน้า 173

²ณรงค์ พวงพิศ ประวัติการปกครองและการเมืองไทย หน้า 297

*รวมวัดหลวงและวัดราษฎร์ในเขตกรุงเทพฯ ซึ่งเคยขึ้นคณะเหนือ
คณะใต้ สังกัดฝ่ายธรรมยุติกขึ้นกับคณะกลาง

³สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตำนานคณะสงฆ์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานภิณฑิพ นางเล็ก พิณสายแก้ว 19 เมษายน 2514 หน้า 46

⁴พระพจนวิลาศ ทำเนียบสมณศักดิ์ หน้า 3

ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 สมเด็จพระสังฆราชก็ยังไม่ทรงมีอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์ แต่ในทางปฏิบัติสมเด็จพระสังฆราชทุกองค์ทรงมีความสำคัญ ทรงมีส่วนร่วมในการปฏิบัติกิจทางศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ โดยเป็นผู้ถวายคำแนะนำและปฏิบัติตามพระบรมราชโองการ¹ โดยผ่านกรมสังฆการี² ซึ่งเป็นกรมหนึ่งคู่กับกรมธรรมการ มีหน้าที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ตั้งแต่แต่งตั้งหรือลดสมณศักดิ์ ดูแลความประพฤติของพระศอกจนคำเนนคดีเกี่ยวกับพระ โดยสังฆการีเป็นทั้งอัยการและตุลาการ แต่เรื่องเกี่ยวกับการออกกฎเกณฑ์ ระเบียบแบบแผนสำหรับสงฆ์ที่จะใช้เป็นหลักปฏิบัติ ยังคงเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์³ ปรากฏว่า รัชกาลที่ 1 ได้ทรงออกกฎหมายคณะสงฆ์ทั้งหมด 10 ฉบับ⁴ เพื่อควบคุมพระสงฆ์ ด้วยทรงรับพระราชภาระจัดการคณะสงฆ์ที่เสื่อมโทรม

¹ นันทนา เทชะวนิชย์ "ตำแหน่งสังฆปริณายกกับการปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทย" ประวัติศาสตร์ 2 : 31 พฤษภาคม - สิงหาคม 2521

² กระทรวงศึกษาธิการ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435 - 2507 พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบเจ็ดสิบสองปีของกระทรวง 1 เมษายน 2507 หน้า 87

³ นันทนา เทชะวนิชย์ อ.ก. หน้า 82

⁴ คุราญละเอียดยใน กรมศิลปากร "กฎหมาย" เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 544 - 569

มาแต่สมัยธนบุรี ประกอบด้วยคณะสงฆ์ภิกษุชั้นใน พ.ศ. 2326* ต่อมารัชกาลที่ 4 ทรงออกกฎหมายพระสงฆ์ว่าด้วยเรื่องต่าง ๆ ถึง 22 ฉบับ¹ แสดงให้เห็นความเอาพระทัยใส่ในสมณปฏิบัติ เพื่อมิให้เกิดความบกพร่องขึ้นในหมู่พระสงฆ์ เป็นการให้ความคุ้มครองแก่พระศาสนาของพระมหากษัตริย์ในสมัยตอนต้นรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัชกาลที่ 4 การปกครองคณะสงฆ์ยังคงใช้แบบเดียวกับสมัยรัชกาลที่ 3 คณะธรรมยุติที่ทรงตั้งขึ้นตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ก็ยังคงขึ้นกับคณะกลางตลอดรัชกาล แต่ตำแหน่งสังฆปริณายกสมัยนั้นแตกต่างจากสมัยรัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4 ทรงสถาปนากรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นสมเด็จพระปรมาณุกชิโนรส² เป็นสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์เดียว และเมื่อสิ้นพระชนม์ รัชกาลที่ 4 ก็มีได้สถาปนาสมเด็จพระสังฆราชขึ้นอีกเลย** นอกจากนี้ทรงเปลี่ยนตำแหน่งประมุขสงฆ์ในหัวเมือง ซึ่งมีมาแต่สมัย

*ใน พ.ศ. 2326 สมัยรัชกาลที่ 1 มีกลุ่มบุคคลที่เรียกว่า เณรใหญ่ คือผู้บวชเป็นสามเณรจนถึงอายุ 20 ปี แล้วไม่ยอมบวชเป็นพระภิกษุ อ้างตัวว่าเป็นผู้วิเศษ มีอิทธิฤทธิ์ลงหนอยตัวได้ โค่นคบคิดกับขุนนางทั้งวังหลวงและวังหน้าหลายคน เตรียมเข้าไปประยอหาร้ายสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาดุรสังหนาท ในบริเวณวังหน้า โดยขึ้นไปแอบอยู่สองข้างพระทวารพระราชมณเฑียรทางที่จะเสด็จลงทรงบาตร แต่กระทำการไม่สำเร็จจึงมีผู้รู้เห็นก่อน พวกภกษุถูกประหารชีวิต จึงเรียกว่า ภกษุเณรใหญ่ หรือบางท่านเรียก ภกษุเฒ่าเหลือ

¹ดูรายละเอียดในภาคผนวก ก.

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 163 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213

**รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชดำริในเรื่องนี้ว่า คำว่า ราช หรือ ราชา เป็นคำที่สมควรจะใช้กับพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวไม่ควรจะใช้กับพระสงฆ์อื่นใด แม้พระเจ้าแผ่นดินที่ทรงออกผนวช แม้จะมีพระนามเดิมเป็น ราช หรือ ราชา เมื่อทรงออกผนวชก็ได้ใช้คำนี้

สุโขทัยจากพระสังฆราชา เป็น สังฆปาโมกข์¹

ดังนั้นหลังจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว จึงมีเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ปกครองกันเองจนสิ้นรัชกาลที่ 4 กล่าวได้ว่า การคณะสงฆ์ไทยก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 มีความมั่นคง เพราะมีการปกครองลหุหลั่นกันเป็นชั้น ๆ โดยมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ในเมืองหลวง แม้ว่าสมเด็จพระสังฆราชจะไม่มีอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์ก็ตาม ทั้งนี้เพราะรัฐได้ให้การอุปถัมภ์แก่สถาบันสงฆ์ตลอดเวลา ทั้งในด้านสภาพความเป็นอยู่ ตลอดจนการแต่งตั้งสมณศักดิ์และอื่น ๆ

นอกจากพระราชภารกิจด้านศาสนาดังกล่าวมาแล้ว รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 ได้ทรงประกอบพระราชภารกิจทางศาสนาอีกมากมายเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ในสมัยสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา ได้แก่ การเสด็จทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทางศาสนาเนื่องในโอกาสต่าง ๆ เช่น บำเพ็ญพระราชกุศลในวันพระ วันมาฆบูชา วิสาขบูชา วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา เสด็จพระราชทานผ้าพระกฐิน สร้างและปฏิสังขรณ์พระพุทธรูป ซึ่งถือเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้า ทรงอนุญาติให้พระราชโอรสและพระราชารวงศออกผนวช ศึกษาพระธรรมวินัยในพระพุทธรศาสนา ตลอดจนทรงติดต่อกับต่างประเทศในศาสนาพุทธศาสนา เช่น ลังกา พม่า ลาว เป็นต้น

การประกอบพระราชภารกิจด้านศาสนาดังกล่าว ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ทรงปฏิบัติสืบต่อมา แต่มีลักษณะเป็นเฉพาะตัวมากขึ้น ซึ่งจะได้กล่าวอย่างละเอียดในบทต่อไป

¹ ันทนา เทชะวนิชย์ "ตำแหน่งสังฆปริณายกกับการปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทย" ประวัติศาสตร์ 2 : 83 พฤษภาคม - สิงหาคม 2521

1.2 ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระมหากษัตริย์มีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยพุทธกาล โดยต่างก็พึ่งพาซึ่งกันและกัน พระพุทธศาสนาจะตั้งอยู่ไม่ได้ ถ้าไม่ได้รับการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ ในทางตรงกันข้าม สถาบันพระมหากษัตริย์จะตั้งอยู่อย่างมั่นคงได้ ก็โดยแสดงให้ผู้อยู่ใต้ปกครองตระหนักว่า ทรงยึดมั่นในพระพุทธศาสนาและบำรุงสถาบันนี้อย่างจริงจัง ด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์จึงต้องยึดหลักธรรม และความเชื่อบางประการในพระพุทธศาสนา ดังจะได้อธิบายต่อไป

1.2.1 หลักธรรมในพระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์ได้รับการยกย่องจากพระพุทธศาสนามาก ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวในพระไตรปิฎกว่า "ราชา มุขี มนุสสานิ สุพพิ ภูมฺหิ โนติ ราชาเจ โนติ ชุมฺมิโก" พระราชาเป็นประมุขของมนุษย์ทั้งหลาย ถ้าพระราชาเป็นผู้ทรงธรรม ราษฎรก็เป็นสุข¹ ด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์จึงต้องอยู่ในศีลในธรรม ซึ่งกำหนดไว้แน่นอนสำหรับพระมหากษัตริย์ดังนี้

1.2.1.1 หลักทศพิธราชธรรมและสังคหวัตถุ ไทยรับนับถือพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำอาณาจักรมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย โดยมีพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ทางศาสนา ในพระไตรปิฎกกล่าวว่า พระมหากษัตริย์ที่ดีเลิศ คือพระมหากษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งคุณธรรมหรือธรรมราชา ผู้ประกอบด้วยทศพิธราชธรรม 10 ประการ² ได้แก่

¹หินกร ทองแหวท พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา ที่ระลึกงานฉาปนกิจศพ นางละมุน ลีละรา 11 มิถุนายน 2511 หน้า 10

²ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 32 - 34

ประการแรก ทาน คือ การให้

ประการที่สอง ศีล คือ การสังวรกายและใจให้บริสุทธิ์ คือนั้นหมายถึง
ศีลห้า

ประการที่สาม บริจาค คือ การเสียสละ พระมหากษัตริย์ต้องทรง
เสียสละในทุกกรณี เป็นต้นว่าความสุขส่วนพระองค์ พระราชทรัพย์และแม้แต่ชีวิต
เพื่อราษฎร

ประการที่สี่ อหะระ หมายถึง ความซื่อตรง เป็นพระมหากษัตริย์ต้อง
ซื่อตรงในทุกกรณีตลอดไป

ประการที่ห้า มัทวะ คือ ความอ่อนโยน ในการประกอบพระราช
กรณียกิจทั้งปวงจึงต้องประกอบด้วยความอ่อนโยนเสมอไป

ประการที่หก ตบะ คือ การทำหน้าที่ของพระมหากษัตริย์โดยครบถ้วน
ไม่บกพร่องและไม่บิดพลิ้ว

ประการที่เจ็ด อโกรธ คือ ความไม่โกรธ ถึงแม้จะมีอะไรเกิดขึ้นเป็นที่
กระทบกระเทือนอย่างไร พระมหากษัตริย์ที่ดีในคติของศาสนาพุทธนั้นจะ โกรธไม่ได้

ประการที่แปด อวิหีสะ คือ ไม่เบียดเบียนผู้ใดไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์

ประการที่เก้า ชันตี คือ ความอดทน หมายถึง อดทนต่อความลำบาก
ทั้งปวงในการปฏิบัติหน้าที่ ตลอดถึงความอดทนในลาภ ยศ สรรเสริญทั้งปวง ซึ่ง
พระมหากษัตริย์ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินพึงได้รับ นอกจากนั้นต้องอดทนต่อการวิพากษ์
วิจารณ์ทั้งปวง ที่สำคัญคือ อดทนต่อการสรรเสริญ โกรธมิได้ ใครง้อมิได้

ประการที่สิบ อวิโรธนะ คือ การคิดและทำการทั้งปวงโดยปราศจาก
การนึกถึงตัวหรืออารมณ์ยินดีร้ายของตัว ไม่ว่าจะคิดจะทำอะไร ต้องคิดและทำ
เหมือนกับว่าเรื่องนั้นไม่เกี่ยวกับเรา ทำเพื่อประโยชน์แก่คนอื่นและทำเพื่อผลงาน
โดยมองไปแล้วก็เห็นว่าไม่เกี่ยวกับประโยชน์ของเราอีกด้วย

หลักทศพิธราชธรรมและแนวคิดเรื่องธรรมราชาดังกล่าว มีปรากฏอยู่ใน
กฎพระธรรมศาสตร์ ซึ่งไทยได้รับจากมอญด้วย¹ กล่าวได้ว่า แนวความคิดเรื่อง
ธรรมราชานี้เกิดขึ้นภายหลังที่พระพุทธศาสนาได้แผ่เข้ามาอิทธิพลในดินแดนสุวรรณภูมิ
ความคิดธรรมราชาได้รับการนำเข้ามาใช้เป็นแนวคิดทางการ เมืองตั้งแต่สมัยพระมหา
ธรรมราชาลิไท* ตามหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในไตรภูมิพระร่วงตอนหนึ่งว่า "ท้าว
พระยาทั้งหลาย จึงตั้งมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรมทั้งหลาย 10 ประการ อย่าให้ขาด"²
ทศพิธราชธรรมดังกล่าวนี้ คือธรรมสำหรับผู้ปกครองนั่นเอง³ และปรากฏในศิลา
จารึกสมัยสุโขทัยหลักต่าง ๆ ถึงข้อความตอนหนึ่งในจารึกนครชุม (หลักที่ 3) ว่า
"ผู้ที่เป็นเจ้าเป็นขุนนั้นเป็นด้วยกำลังราชชอบด้วยทศพิธราชธรรม"⁴

¹ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : 2325 - 2416 หน้า 85 - 87

*จากการศึกษาค้นคว้าเก่า ๆ ทางล้านนาไทย เช่น คำนานมูลศาสนา
จินกาลมาลีปกรณ์ จามเทวีวงศ์ และพงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน ได้ชี้ว่า
ให้เห็นว่าความคิดเรื่องธรรมราชา ซึ่งประกอบไปด้วยเงื่อนไขหลักของการปกครอง
โดยธรรมนี้ได้มีมาก่อนสมัยพระธรรมราชาลิไทและเจริญมากในอาณาจักรล้านนาไทย
โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน เชียงแสน เชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง และหลักฐานดัง
กล่าวข้างต้นยืนยันด้วยว่า อาณาจักรล้านนาไทยและอาณาจักรสุโขทัยซึ่งเป็นดินแดน
ตอนเหนือสุวรรณภูมิ ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาจาก

²พญาลิไท ไตรภูมิพระร่วง หน้า 110

³ชัยอนันต์ สมุทวณิช ความคิดทางการเมือง การปกครองไทย โบราณ
หน้า 61

⁴กรมศิลปากร "คำอ่านจารึกนครชุม (หลักที่ 3)" ประชุมศิลาจารึก
ภาคที่ 1 จารึกกรุงสุโขทัย กรมศิลปากรพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระราชลลิตกัญญา 8 เมษายน 2515 หน้า 47

การกล่าวถึงทศพิธราชธรรมมีอยู่ทั่วไปทุกสมัย ทั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาตลอดจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาหลักทศพิธราชธรรมปรากฏทั้งแก่สมัยพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ดังข้อความในคำให้การชาวกรุงเก่าระบุว่า สมณพราหมณ์และเสนาพศุภมาตย์ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประจักษ์ พร้อมพระราชกรณียกิจ เห็นว่าพระเจ้าอู่ทองได้ครอบครองราชสมบัติตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมเป็นอันดี¹ แต่แนวคิดเกี่ยวกับธรรมราชาไม่มีอิทธิพลต่อความคิดทางการเมืองสมัยกรุงศรีอยุธยามากนัก เนื่องจากอยุธยาับความคิดแบบเทวราชาจากขอมไว้มาก² ปรากฏหลักฐานว่า ในพิธีบรมราชาภิเษกของพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่สมัยพระรามาธิบดีที่ 1 จะประกอบพิธีทางศาสนาพราหมณ์ด้วย อย่างไรก็ตาม กล่าวได้ว่า แนวคิดเกี่ยวกับธรรมราชาเริ่มมีอิทธิพลขึ้น ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991 - 2031) เป็นต้นมา พระนามของพระองค์ก็บังเกิดอิทธิพลของพระผู้เป็นใหญ่ในสามโลก ซึ่งหมายถึงพระพุทธเจ้า³ และในคำให้การขุนหลวงหาวัด กล่าวว่า "อันพระบรมไตรโลกนาถนั้นเชอทรงทศพิธราชธรรมหนักหนา"⁴ ในคำให้การชาวกรุงเก่ายังกล่าวอีกว่า พระมหาธรรมราชา

¹ กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 60 - 61

² ชัยอนันต์ สมุทวณิช "ความคิดทางการเมืองเรื่องธรรมราชา" เอกสารหมายเลข 13 ประชามติและสภามติ *การเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย* 1 - 4 สิงหาคม 2520 หน้า 49

³ ก. หน้า 41

⁴ กรมศิลปากร อ.ก. หน้า 319

ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงศรัทธาธรรม มีความห่วงใยทุกข์สุขของอาณาประชาราษฎร์เป็นอย่างมาก เมื่อฝนแล้งราษฎรทำนาไม่ไถ่ผลกทรงเป็นพระราชกรุณาไถ่ฝนให้ราษฎรได้ทำนา และทรงเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัยยิ่งนัก¹

นอกจากนี้พระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาหลายพระองค์ ได้แสดงให้เห็นว่าพระองค์ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ได้แก่ การงดเว้นเก็บภาษีเฉพาะบางปี หรือไม่เก็บภาษีนาที่ประชาชนเริ่มเข้าไปทำโดยยังไม่ได้ผลคืนัก หรืองดเว้นไม่เก็บภาษีบางปี หรือลดอัตราภาษีในกรณีที่เปลี่ยนตัวผู้ปกครองใหม่ เช่น สมเด็จพระนารายณ์เมื่อขึ้นเสวยราชย์ได้ทรงลดส่วยสาอากรไม่เก็บแก่ราษฎรถึง 3 ปี²

สมัยตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ทรงเข้าพระทัยในหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในอุดมคติทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี รัชกาลที่ 1 ทรงออกพระราชกำหนดต่าง ๆ มักจะแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม เช่น พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2325 ทรงมีรับสั่งให้ทำลายศิวิล³ อันเป็นเครื่องหมายของลัทธิพราหมณ์ที่นิยมบูชากันในสมัยกรุง

¹กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ หน้า 153 - 154

²กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงสยามฉบับบริติชมิวเซียม
หน้า 371

³กรมศิลปากร "พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2325 (พระราชกำหนดใหม่ 35)"
เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 754 - 756

ศรีอยุธยาและพระราชกำหนดปี พ.ศ. 2328 ให้มีการเปลี่ยนแปลงพิธีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาใหม่ ให้ข้าราชการเคารพบูชาพระพุทธรูปแทนการบูชาพระบรมรูปของพระมหากษัตริย์¹ แสดงถึงการที่ทรงให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนามากกว่าศาสนาพราหมณ์

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงสั่งห้ามยิงปืนขึ้นฟ้าคนที่มีมองพระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ 4 ได้โปรดเกล้าฯ ให้ประชาชนออกนอกบ้านเพื่อเฝ้าและถวายความเคารพในขณะที่เสด็จออกนอกพระราชฐาน และทรงมีพระราชกระแสรับสั่งห้ามทุกผู้สุดชนราษฎร²

จากลักษณะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าสมัยตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้เริ่มมีแนวคิดเรื่องธรรมราชาอีก และทรงยึดถือปฏิบัติตามกฎหมายที่อยู่ในพระธรรมศาสตร์ คือทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ศาสนา คุ้มครองประชาชนและให้ความยุติธรรม

ในการอุปถัมภ์ศาสนา พระมหากษัตริย์ทรงประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรม หมายถึง การตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม 10 ประการ³ หลักปฏิบัติที่สำคัญที่สุด ได้แก่ การทำทาน ด้วยเหตุนี้จึงมีการตั้งโรงงานขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 3

¹ กรมศิลปากร "พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2328 (พระราชกำหนดใหม่ 40)" เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 767 - 768

² "ประกาศยกเลิกการยิงกระสุนและอนุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404 เล่ม 2 หน้า 283 - 285

³ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325 - 2416 หน้า 99

โปรดเกล้าฯ ให้ต่อเติมและขยายโรงทานนี้¹ รัชกาลที่ 4 ก็ทรงทำทานแก่ผู้ยากไร้
เดือนละ 4 ครั้ง เมื่อเสด็จออกรับฎีกาจากราชทูต²

นอกจากนี้รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 ยังได้ทรงอุปถัมภ์ศาสนาด้วยวิธี
อื่น ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ส่วนหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นผู้ปกครอง
คุ้มครองราชภพนั้น เกี่ยวกับการที่ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ศาสนาด้วย ปรากฏว่า
พระมหากษัตริย์ทรงตั้งพระทัยในการที่จะให้ราชบุตรประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรม ดัง
ในพระราชกำหนดปี พ.ศ. 2343 ห้ามการชนไก่ ชนนก ปลา กัด ทรงตั้งเตือน
ราชบุตรว่า การกระทำอันเนื่องมาจากกิเลสประเพณีจะทำให้ผู้เล่นตกนรก³ รัชกาล
ที่ 3 ก็ทรงพยายามต่าง ๆ ในอันที่จะทำให้ราชบุตรเลิกละสัจ⁴ และประกาศ
รัชกาลที่ 4 เนื่องในพิธีสงกรานต์ก็มักจะมีพระธรรมเทศนาแทรกอยู่ด้วย⁵

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระธรรมเทศนาเฉลิม
พระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้
ตีพิมพ์พระราชทานในงานพระเมรุ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ
สมเด็จพระสังฆราช 21 กุมภาพันธ์ 2481 หน้า 93

²"ประกาศเรื่องถวายฎีกา พ.ศ. 2396" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
(พ.ศ. 2394 - 2400) เล่ม 1 หน้า 67

³กรมศิลปากร "พระราชกำหนด ปี พ.ศ. 2343 (พระราชกำหนดใหม่ 42)
เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 769 - 770

⁴"ประกาศว่าด้วยการตั้งอากรค่าน้ำและลดค่าน้ำกุโค" ล.ค.
หน้า 234 - 238

⁵"ประกาศสงกรานต์ พ.ศ. 2405 - 2408" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
(พ.ศ. 2405 - 2408) เล่ม 3 หน้า 1 - 15, 102 - 114, 181 - 191,
264 - 279

จะเห็นได้ว่า ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 หน้าที่ของพระมหากษัตริย์เปลี่ยนแปลงไป การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่สุด ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์และสามัญชน

กล่าวได้ว่า ทศพิธราชธรรมมิได้เป็นแค่เพียงหลักปฏิบัติส่วนพระองค์พระมหากษัตริย์ทางด้านศีลธรรมเกี่ยวกับจิตใจเท่านั้น แต่เกี่ยวกับการสร้างฐานอำนาจทางการเมือง โดยตรง¹ เพราะการที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นธรรมราชาได้ทรงให้ความคุ้มครองแก่ประชาชน โดยการตั้งพระทัยในการที่จะให้ประชาชนประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมะด้วย จึงส่งผลให้ประชาชนให้การสนับสนุนพระมหากษัตริย์ ดังนั้นการเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งทศพิธราชธรรมจึงเป็นปัจจัยสำคัญ มีส่วนช่วยให้ผู้ปกครองสามารถรักษาราชอำนาจอันชอบธรรมไว้ได้ยั่งยืนและมั่นคงกว่าการไม่มีทศพิธราชธรรมด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏว่าพระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงรัชกาลที่ 4 ต่างก็มุ่งทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ มากน้อยต่างกันไปตามพระราชประสงค์

นอกจากนี้ยังมีธรรมของพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกอีก คือ สังคหวัตถุ²

1. สัสสมะ ผู้บำรุงพืชผลในประเทศให้สมบูรณ์
2. ปุริสเมะ พระมหากษัตริย์ควรจะมีควาบริจักษ์คนว่าใครชั่วใครดี ใครมีความสามารถแก่ไหน ใครซื่อสัตย์สุจริต ใครคดโกงอย่างไร (เพื่อจะได้ใช้คนให้ถูกกับความสามารถ)
3. สัมมาปาสะ พระมหากษัตริย์จะต้องรู้จักผูกใจคนทั้งประเทศ ให้ภักดีต่อพระองค์ด้วยการปกครองที่ดี และผูกใจคนทั้งประเทศ

¹ ชัยอนันต์ สมุทวานิช "ความคิดทางการเมืองเรื่องธรรมราชา" เอกสารหมายเลข 13 ประกอบการสัมมนา "การเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย" 1 - 4 สิงหาคม 2520 หน้า 44

² ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 34 - 35

4. วาจาเปยยะ พระมหากษัตริย์ต้องพูดหรือรับสั่งด้วยคำพูดที่อ่อนหวาน
ควรดื่มไว้ในใจ

5. นิรักกะพะ ถ้าพระมหากษัตริย์พระองค์ใดทรงปฏิบัติทั้ง 4 ข้อแล้ว
บ้านเมืองที่พระมหากษัตริย์องค์นั้นปกครองอยู่ในสภาพที่ไม่ต้องสิ้นกลอนประทุ คน
ทุกคนอยู่กันได้สุขสบาย เพราะไม่มีโจรผู้ร้ายหรือไครมาทำร้าย

1.2.1.2 จักรวรรดิวัตร 12 ในพระไตรปิฎกฉบับกรมพระพุทฺธ

ศาสนา นอกจากจะกำหนดศีลและธรรมสำหรับพระมหากษัตริย์ คือ ทศพิธราชธรรม
และสังคหวัตถุตั้งกล่าวแล้ว ในพระสุตันตปิฎก ที่ขนิทาย ปาฏิวรรค ยังปรากฏ
เรื่องราวของพระมหากษัตริย์ เช่น พระเจ้าจักรพรรดิมหาสุทิสสนะ ในมหา
สุทิสสนสูตร พระเจ้าจักรพรรดิสังฆะ ในจักกวัตติสูตร¹ ซึ่งล้วนมีผลต่อพระมหากษัตริย์
ไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในการที่จะเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ โดย
การปฏิบัติตามจักรวรรดิวัตร 12 ประการ² ดังนี้

1. ควรอนุเคราะห์คนในราชสำนักและคนภายนอกให้มีความสุข ไม่ปล่อย
ปละละเลย
2. การผูกไมตรีกับประเทศอื่น
3. ควรอนุเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์
4. ควรเกื้อกูลพราหมณ์ คฤหบดี และคฤหบดีชน คือ เกื้อกูลพราหมณ์
และผู้อยู่ในหัวเมือง
5. ควรอนุเคราะห์ประชาชนในชนบท
6. ควรอุปการะสมณพราหมณ์ผู้มีศีล

¹พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่ม 11 (จักกวัตติสูตร)

พระสุตันตปิฎก เล่ม 3 ขนิทาย - ปาฏิวรรค หน้า 66

²ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 35 - 36

7. ควรจักรักยาฝูงเนื้อ นก และสัตว์ทั้งหลายมิให้สูญพันธุ์
8. ควรห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติกิเลสกรรมและชักนำด้วยตัวอย่างให้อยู่

ในกุศลสุจริต

9. ควรเลี้ยงดูคนจนเพื่อมิให้ประกอบกิจการทุจริตเป็นภัยต่อสังคม
10. ควรเข้าใกล้สมณพราหมณ์เพื่อศึกษาบุญและบาป กุศลและอกุศลให้แจ้งชัด
11. ควรห้ามจิตมิให้ต้องการไปในที่ ๆ พระมหากษัตริย์ไม่ควรเสด็จ
12. ควรดับความโลภมิให้ปรารถนาลาภที่พระมหากษัตริย์มิควรจะได้

จะเห็นได้ว่าจักรวรรดิวัตร 12 ประการนี้ ครอบคลุมเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการปกครองกว้างขวางกว่าทศพิธราชธรรมและสังคหวัตถุ ดังนั้นพระมหากษัตริย์จึงต้องปฏิบัติไปตามราชธรรมดังกล่าวแล้ว และทรงปฏิบัติตามหลักธรรมอื่น ๆ ด้วย เป็นต้นว่าทศกุศลกรรมบถ พละ 5 อธิ 4 ฯลฯ ซึ่งล้วนแต่เป็นธรรมที่เป็นแนวทางการปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ที่อยู่ในพระไตรปิฎกทั้งสิ้น เป็นผลให้พระมหากษัตริย์ต้องทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

1.2.2 ความเชื่อในเรื่องกรรม หลักสำคัญประการหนึ่งของพระพุทธศาสนา ได้แก่ หลักเรื่องกรรม ซึ่งมุ่งให้คนทำความดี ละเว้นความชั่ว¹ หมายถึงว่า ผู้ใดทำความดีย่อมได้รับผลดี ผู้ใดทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว แต่หลักเรื่องกรรมมักจะสัมพันธ์กับหลักการ เว้นว้ายตายเกิดหรืออยู่ในวัฏสงสาร* การเว้นว้ายตายเกิดนั้นเป็นเพราะกรรม อันได้แก่ผลของการกระทำทั้งกรรมดีหรือบุญ และกรรมชั่วหรือบาป ตามหลักของพระพุทธศาสนาลือว่า ชีวิตเต็มไปด้วยความทุกข์ จุดมุ่งหมาย

¹สุชีพ บุญญานุภาพ หลักพระพุทธศาสนา แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงมุขมนตรี (ลวน เปาโรหิตย์) 21 พฤศจิกายน 2489 หน้า 10

*ความเชื่อที่ว่า ผลของการกระทำไม่ว่าดีหรือชั่ว ย่อมส่งผลไปถึงสถานภาพของผู้กระทำในชาติหน้า

สูงสุดของคนเราก็คือ การพยายามบรรลุนิพพาน หรือความหลุดพ้น¹ มนุษย์จะถึงนิพพานได้ก็ต่อเมื่อสร้างสมบุญไว้ที่ละเล็กละน้อยในชาติแต่ละชาติที่ได้เกิดมา ดังปรากฏในนิทานชาดกว่า องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเองก็ได้ทรงสร้างบุญเอาไว้ในชาติปางก่อนหลาย ๆ ชาติ

หลักเรื่องกรรมและวิญญูสงสารก่อให้เกิดผลประการหนึ่งคือ ชาวไทยมีความเชื่อว่า ฐานะและความเป็นอยู่ของคนเรานั้นเกิดจากผลบุญและบาปอันได้สร้างสมมาแต่ชาติปางก่อน ชาวไทยเชื่อว่าคนทุกคนมีความสามารถไม่เท่ากันในการที่จะปลดปล่อยตนเองให้พ้นจากทุกข์ นั่นคือฐานะการพ้นจากทุกข์ไม่เท่ากัน² ฉะนั้นการที่บุคคลมีฐานะแตกต่างกันในสังคมนั้น เนื่องจากทำกรรมไว้เหมือนกัน และถือว่าคนเราจะมีฐานะเท่ากันไม่ได้ ผู้ที่เกิดมาในตระกูลสูงที่มั่งคั่ง หรือได้รับตำแหน่งสูง ๆ นั้น เป็นเพราะผลบุญที่ผู้นั้นได้สร้างสมไว้นั่นเอง คติความเชื่อในเรื่องกรรมจะเห็นได้จากวรรณคดีทางศาสนา เช่น ไตรภูมิพระร่วง มหาชาติคำหลวง และภาพจิตรกรรมฝาผนังตามวัด* ตลอดจนกฎหมายบางฉบับ เช่น

¹สุจิต บุญญานุภาพ หลักพระพุทธศาสนา อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงอุทัยอัคณัย (อิน งามะศิริ) 29 เมษายน 2514 หน้า 72 - 73

²ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 หน้า 30 (อ้างอิงมาจาก "Merit and Power in The Thai Social Order" American Anthropologist, p.1247 - 1248, by L.M. Hanks, Jr.)

*สมัยโบราณการเผยแพร่ความรู้ทางศาสนามักจะใช้รูปภาพจากจิตรกรรมเป็นสื่อชักนำความคิดของประชาชนผู้ไม่รู้หนังสือ นอกเหนือไปจากการเทศนา

พระราชบัญญัติห้ามสูบบุหรี่ พ.ศ. 2382 (จ.ศ. 1811)¹ แสดงโทษของการสูบบุหรี่ว่า เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วจะตกเวจันรอก อันเป็นขุมรอกที่ทุกข์ทรมาน และผู้สูบบุหรี่จะต้องใช้กรรมอยู่นานมาก และเมื่อพ้นจากนรกแล้วยังต้องเกิดเป็นเปรตอีกครั้งหนึ่ง พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2343 ห้ามชนไก่ ชนนก ถัดปลา² ทรงตั้งเตือนว่าการกระทำที่โหดร้ายจากการเล่นกีฬาประเภทนี้ จะทำให้ผู้เล่นตกนรก รัชกาลที่ 3 ทรงพยายามต่าง ๆ นานาในอันที่จะทำให้ราษฎรเลิกฆ่าสัตว์³

นอกจากความเชื่อในเรื่องบุญและบาปแล้ว ชาวไทยยังมีความเชื่อในเรื่องอนิจจัง ได้แก่ ความเชื่อที่ว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ไม่มีความเที่ยงแท้แน่นอน ไม่มีผู้ใดทราบว่าผลบุญและผลบาปที่คนเราสร้างสมไว้มีมากน้อยเพียงใด ดังนั้นเพื่อเป็นหลักประกันว่าจะประสบกับความรุ่งเรืองทั้งในชาตินี้และชาติหน้า คนเราจำต้องสร้างสมบุญ* ไว้เสมอ และพยายามละเว้นการทำความชั่วอันจะก่อให้เกิดเป็นผลบาป

¹เสถียร ลายลักษณ์ รวบรวม "พระราชบัญญัติห้ามสูบบุหรี่" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4 ภาค 1 กรกฎาคม จ.ศ. 1181 ลงวันที่ 4¹¹ 6 ค่ำ จ.ศ. 1181 หน้า 55

²กรมศิลปากร "พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2343 (พระราชกำหนดใหม่ 42)" เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 769 - 770

³"ประกาศว่าด้วยการตั้งอากรค่าน้ำและลดค่านาคูโกล" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394 - 2400) เล่ม 1 หน้า 234 - 238

*การทำบุญ หรือบุญกิริยาวัตถุมี 3 ประการ ได้แก่ ทาน ศีล และภาวนา
การให้ทาน จะให้แก่ฆราวาสหรือพระสงฆ์ก็ได้
การรักษาศีล ได้แก่ การปฏิบัติในการละเว้นการกระทำบางอย่าง
ฆราวาสโดยทั่วไปถึงศีล 5

การเจริญภาวนา ได้แก่ การบำเพ็ญสมณะวิปัสสนา การตั้งสมาธิถึงองค์พระพุทธรูปและพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ ซึ่งรวมทั้งการบูชาพระรัตนตรัย การปฏิบัติตามหลักศาสนาและการฟังเทศน์

ฉะนั้นหลักในเรื่องกรรมเป็นผลให้มีการบำเพ็ญกุศล เนื่องจากการทำบุญ มีอานิสงส์เป็นการถาวร ดั่งข้อความตอนหนึ่งใน สังคีตยวงศ์ ว่า อานิสงส์ของการทำบุญทำทานในพระพุทธศาสนาค้นการสร้างพระไตรปิฎก การอุทิศที่ดินให้แก่วัด การบูชาพระเจดีย์ย่อมไม่เสียเวลาเปล่า จะได้รับผลตอบแทนมากมายเกินกว่าที่ทำลงไปและทวีผลให้ในการทำบุญที่ยิ่งใหญ่ เช่น การอุทิศที่ดินถวายวัดโดยเฉพาะอุทิศสำหรับเป็นสัมา¹ และในพระราชปุจฉาของรัชกาลที่ 1 กล่าวว่า สำหรับปุจฉนผู้ทำบุญในศาสนาโดยการสร้างพระพุทธรูป สถูป เจดีย์ วิหาร โรงธรรม อุโบสถ ตลอดจนอุปถัมภ์พระภิกษุ สามเณร ให้การเล่าเรียนพระปริยัติธรรม สมณะ วิปัสสนา พระไตรปิฎก และการถวายจตุปัจจัย 4 เป็นอานิสงส์ที่ประเสริฐมาก²

ดังนั้นความเชื่อเรื่องกรรมในพระพุทธศาสนา จึงมีผลให้พระมหากษัตริย์ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเนื่องในโอกาสต่าง ๆ กันเป็นประจำตลอดมา แม้แต่ในพระราชานุกิจ ก็จะมีระบุกำหนดเวลาการบำเพ็ญบุญทางด้านศาสนาของพระมหากษัตริย์รวมอยู่ด้วย

¹สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลที่ 1 สังคีตยวงศ์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณ) คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน จัดพิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการโดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชมหามงคลศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ) วัดพระเชตุพน 1 เมษายน 2521 หน้า 407 - 408

²"พระราชปุจฉาของรัชกาลที่ 1 ว่าด้วยอานิสงส์ที่สุุดยอดกับอานิสงส์ผู้บำรุงพระศาสนาใครจะมากกว่ากัน" พระราชปุจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 หน้า 47 - 50

1.2.3 เกี่ยวกับ "พระโพธิสัตว์" พระมหากษัตริย์ไทยเกือบทุกพระองค์ จะต้องผ่านการออกผนวชมาก่อน เพราะการบวชเป็นส่วนหนึ่งของวัฏจักรชีวิตของ ชายไทย¹ บางพระองค์ก็ออกผนวชในระหว่างเสวยราชย์ เช่น พระมหาธรรมราชา ลีไท พระบรมไตรโลกนาถ, ขณะออกผนวชก็ย่อมจะต้องศึกษาพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา และยังปรากฏหลักฐานว่าการศึกษาในราชสำนัก ของไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยแยกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายพุทธจักร² การศึกษาฝ่ายพุทธจักร เป็นการศึกษาโดยทางพุทธศาสนา จึงอาจสรุปได้ว่า พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ได้เล่าเรียนพระไตรปิฎก เรื่องราวจากชาดกใน พระไตรปิฎกกล่าวถึงพระชาติต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้าเมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ที่เกิดมาเพื่อบำเพ็ญบารมีก่อนจะตรัสรู้ พระมหากษัตริย์ทรงถือว่าการศึกษาที่เกิดขึ้นเป็น พระมหากษัตริย์ ก็เพราะผลบุญที่ได้สร้างสมมาตามหลักเรื่องกรรม ดังนั้นจึงต้อง บำเพ็ญบารมีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าขณะเป็นพระโพธิสัตว์ ฉะนั้น การออกผนวชของพระมหาธรรมราชาลีไท และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในขณะ ครองราชย์เท่ากับเป็นการแสดงให้เห็นว่าเป็นการเสียดละความสูงส่งในสภาวะ ที่เป็นสมณะ ขณะเสวยราชย์ก็ทรงบำเพ็ญตนอย่างเคร่งครัดในพระพุทธศาสนาใน ฐานะเป็นธรรมราชา ได้ปรากฏหลักฐานมีการใช้สรรพนามพระโพธิสัตว์แทนพระนาม พระมหากษัตริย์บางพระองค์ เช่น สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพน กล่าวถึง รัชกาลที่ 1 และกรมพระราชวังบวรมหาดุริยสารราชกิจ มักจะใช้สรรพนามว่า พระราชา

¹ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325 - 2416 หน้า 32

²สวัสดิ์ จงกล "วิวัฒนาการของการจัดรูปแบบบริหารการศึกษา" ใน บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา หน้า 174 - 175

2 พระองค์พี่น้อง เป็นพระโพธิสัตว์หน่อพุทธางกูร¹ นอกจากนี้ยังปรากฏว่า รัชกาลที่ 3 ทรงแสดงออกถึงคติเรื่องพระโพธิสัตว์อย่างชัดเจนตั้งแต่ก่อนขึ้นเสวยราชย์² โดยปฏิบัติตนอย่างเคร่งครัดในพระพุทธศาสนา และจากจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ทำให้เห็นว่า รัชกาลที่ 3 ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ ด้วยเหตุที่ทรงพระราชทานกรมหมื่นอภัยสุภดาแพและพระองค์เจ้าลักษณะคุณแก่พระสงฆ์มาขอ³ ทรงกระทำทานองเกี่ยวกับพระเวสสันดร

1.2.4 เกี่ยวกับพระพุทธรูปอายุ 5,000 ปี ความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปศาสนาจะมีอายุแค่ 5,000 ปี ของชาวไทย ไม่ได้ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า พระพุทธเจ้าทรงทำนายนไว้ เพียงแต่มีเค้าเงื่อนมาจากคำกล่าวของพระพุทธเจ้าที่ว่า ถ้าผู้หนึ่งไม่ได้บวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้ว ศาสนาจะตั้งอยู่ได้ตลอด 1,000 ปี แต่ถ้าผู้หนึ่งบวช พระพุทธศาสนาจะตั้งอยู่ได้ 500 ปี เท่านั้น ยกเว้น

¹ สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ 1 สังคีตยวงศ์ พงศาการ
เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย แปลโดย พระยาปริยัติธาดา (แพ ศาสลิกมณ) คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน จัดพิมพ์ถวายเป็นธรรมยรรยการ โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ) วัดพระเชตุพน 1 เมษายน 2521 หน้า 424

² ทรายละเอียดใน ดอกมณฑาทิ เลขที่ 17 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2
จ.ศ. 1182

³ กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์
พร้อมกับฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ. 2310 - 2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ. 2310 - 2363) หน้า 36

แต่ภิกษุณีจะปฏิบัติกรรม* ตลอดชีวิต¹ ได้มีการขยายความต่ออีกว่า พระปฏิเวธ
สังกรรม คือการบรรลุธรรมจะมีผล 5,000 ปี ด้วยเหตุที่ความเชื่อนี้เป็นที่
ยอมรับของชาวไทย จึงเป็นผลให้มีการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เพื่อให้มีอายุ
ถึง 5,000 ปี ให้ได้ ดังปรากฏในจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี
ว่า รัชกาลที่ 1 ได้โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะวัดพระเชตุพนและอธิษฐานขอให้ได้กุศลที่ทำไป

*กรรม 8 ประการ

1. นางภิกษุณี แม้มบแล้วได้ 100 ปี ต้องทำการกราบไหว้ ลูก
ต้อนรับประนมมือและกรรมอันสมควรอื่น ๆ แก่ภิกษุแม้มบแล้วในวันนั้น
2. ภิกษุณีอย่าพึงอยู่จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ
3. ภิกษุณีต้องทรงธรรม 2 ประการ คือ ฉามวันอุโบสถ 1 เข้าไป
ฟังคำสอน 1 แต่ภิกษุสงฆ์ทุกทั้งเดือน
4. ภิกษุณีอยู่จำพรรษาแล้ว ต้องปวารณาในสงฆ์สองฝ่ายโดยสถานทั้งสาม
คือ โดยได้เห็น โดยได้ยิน หรือโดยบังเกียจ
5. ภิกษุณีต้องธรรมที่หนัก (คืออาบัติหนัก) แล้วต้องประพาศิมนานต์
ในสงฆ์สองฝ่ายสักหนึ่ง (15 วัน)
6. ภิกษุณีต้องแสวงหาอุปสัมปทาในสงฆ์สองฝ่าย เพื่อนางสิกขมานา
ผู้ศึกษาในธรรม 6 ประการ (ตั้งแต่ปาณาติปาตา เวรมณี ถึงวิกาลโภชนา เวรมณี)
ครบ 2 ปีแล้ว
7. ภิกษุณีอย่าพึงคำ อย่าพึงเปิดเผยภิกษุด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง
8. ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ห้ามมิให้ภิกษุณีว่ากล่าวภิกษุ แต่ให้ภิกษุว่ากล่าว
ภิกษุณีได้

¹ดูรายละเอียดใน พระศรีสุทธีวงศ์ พระพุทธศาสนาห้าพันปี หน้า 2 -

ส่งผลให้พระพุทธศาสนามีอายุยืนนานถึง 5,000 ปี¹ ขณะเดียวกันเรื่องราวของ พระศรีอารย* ซึ่งมักปรากฏอยู่ในกัมภีร์พระมาลัยที่นิยมสร้างกันไว้ตามวัด ชี้ให้เห็นถึงเรื่อง ของพระศรีอารยที่จะมาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นองค์สุดท้ายในภัทรกัลป์ ความเชื่อเรื่องนี้ทำให้ชาวพุทธมีความหวัง และมีผลทำให้ชาวไทยทำบุญทำทาน เพื่อให้ส่งผลถึงพระศรีอารย² คติความเชื่อในเรื่องนี้เห็นได้จากบทพระราชนิพนธ์ของพระมหาธรรมราชาลิไทในไตรภูมิพระร่วงว่า "ผู้ใดปรารภงานเล็งทิพย์สมบัติ ปัตถโมกษนิพพาน ให้สดับพระไตรปิฎกนี้ ถวายทานบำรุงด้วยใจศรัทธา อย่าได้ประมาทสักอันได้ จะได้พบได้ไหวได้ฟังแต่พระศรีอารยเจ้าอันเสด็จอุบัติในอนาคตกาลนั้นแล"³ รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้ช่างหล่อรูปพระมาลัยและพระศรีอารยเมตไตรไว้ที่พระวิหารวัดอรุณราชวราราม⁴ และกฎหมายพระสงฆ์

¹ กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมกับฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ. 2310 - 2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ. 2310 - 2363) หน้า 46

* คติไทยถือว่า พระศรีอารยเป็นพระโพธิสัตว์องค์หนึ่ง ขณะนี้พระศรีอารยสถิตอยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิต เมื่อสิ้นศาสนาของพระมหาสมณโคตม พระศรีอารยจึงจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในโลกนี้ สมัยนั้นจะเรียกว่า สมัยพระศรีอารยหรือพระศรีอารยเมตไตร

² กรมศิลปากร ล.ค. หน้า 43

³ เจื้อ ลตะเวทิน "ไตรภูมิพระร่วง" วรรณคดีพุทธศาสนา หน้า 32

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7 ตอน 2 หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388)

ที่ออกในสมัยรัชกาลที่ 1 ปี พ.ศ. 2325 มีใจความสำคัญว่า ชาวไทยควรตั้งใจ
ทำกุศลบุญ โดยการฟังเทศน์มหาชาติเพื่อจะได้ไปพบสมเด็จพระศรีอาริย์เมตไตร¹
แสดงว่าพระมหากษัตริย์ทรงพยายามรักษาความสงบสุขของสังคมไว้ โดยเป็นผู้ริเริ่ม
ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในทุกด้าน

ดังนั้นจากหลักฐานและความเชื่อบางประการในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
ดังกล่าวแล้ว พระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตน โกสินทร์
จึงต้องอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาดังกล่าวไว้ ในหัวข้อสภาพทั่วไปเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา
ก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่อแสดงว่าเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งธรรมด้วยการอุปถัมภ์ศาสนาธรรม
เช่น การสังคายนาพระไตรปิฎก อุปถัมภ์ศาสนบุคคล เช่น การบำรุงพระภิกษุ
สามเณรทั้งการแต่งตั้งสมณศักดิ์ การถวายนิมนต์ และอื่นๆ และศาสนวัตถุ โดย
การสร้างปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม อุทิศที่ดินและแรงงานให้เป็นประโยชน์บำรุงวัด

อย่างไรก็ตามการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระมหากษัตริย์ ตั้งแต่
สมัยกรุงสุโขทัยจนถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตน โกสินทร์ นอกเหนือจากการปฏิบัติ
ตามหลักธรรมและความเชื่อบางประการในพระพุทธศาสนาแล้ว ได้ทรงใช้ศาสนา
เพื่อประโยชน์ทางการเมืองด้วย ลักษณะตามแนวทางดังกล่าวจะส่งผลต่อไปถึงสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะได้กล่าวในบทต่อไป

กล่าวโดยสรุป สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในไทยก่อนสมัยรัชกาลที่ 5
ถือกันว่า พระพุทธศาสนาที่ลี้ลับลางๆ เป็นศาสนาประจำอาณาจักร พระมหากษัตริย์
ทุกพระองค์ต่างก็ให้การอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาทั้งในด้านศาสนธรรม ศาสนบุคคล

¹ กรมศิลปากร "กฎพระสงฆ์ ปี พ.ศ. 2325" เรื่องกฎหมายตราสามดวง
หน้า 544 - 546

และศาสนวัตถุ ในฐานะที่ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก ล้วนประชาชนก็ให้ความ
เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี จะเห็นได้จากการออกบวช การ
สร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดจนการปฏิบัติตามหลักธรรมของพระ
พุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 5 พระพุทธศาสนาได้รับการ
ทำนุบำรุงอย่างดีเช่นเดิม แม้บ้านเมืองจะอยู่ในภาวะที่ต้องเผชิญกับภัยคุกคามของ
จักรวรรดินิยมตะวันตกก็ตาม ลักษณะการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5
จะได้กล่าวละเอียดในบทต่อไป

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

ในช่วงระยะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ครองราชย์ (พ.ศ. 2411 - 2453) สถาปนาเมืองกำลังอยู่ในภาวะของการปรับตัว พระองค์ได้ทรงปรับปรุงประเทศให้เจริญทัดเทียมกับนานาประเทศในทุก ๆ ด้าน โดยคำนึงตามรัฐประศาสนบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และขยายวงให้กว้างขวางออกไปอีก เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพสังคมในเวลานั้น แม้ว่าพระองค์จะทรงมีพระราชภารกิจสำคัญเกี่ยวกับการปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ อยู่แล้วก็ตาม ก็มิได้ทรงละเลยในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญด้วย ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า "ข้าพเจ้ารู้สึกว่าเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้าที่จะต้องทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสิ่งคู่กับพระราชอาณาจักร ให้ดำเนินไปในทางวัฒนาถาวร พร้อมกันทั้งสองฝ่าย"¹ และอีกตอนหนึ่งว่า

เมื่อข้าพเจ้าได้ดำรงสิริราชสมบัติแล้ว ก็ตั้งใจทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา แลทำนุบำรุงพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงอยู่เป็นนิจ แลเอาไสรยความที่พระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงปฏิบัติชอบ เป็นหลักฐาน ที่จะดำรงพระพุทธศาสนาสืบไป ข้าพเจ้าอาจปฎิญาณใจได้ว่า ถ้าชีวิตข้าพเจ้ายังอยู่ตราบไถ แลข้าพเจ้าคงคิดจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอยู่เป็นนิจ...²

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2417 - 2453) ธนาคารแห่งประเทศไทยพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 115

จากพระราชดำริดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึงพระราชกิจในฐานะองค์อัครพุทธศาสนูปถัมภก ทรงมีพระราชศรัทธาอันแรงกล้าในอันที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญเช่นเดียวกับฝ่ายอาณาจักร แต่การที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชศรัทธาอันแรงกล้าที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญก้าวหน้าถึงพระราชดำรินั้น คงสืบเนื่องมาจากปัจจัยสำคัญหลายประการด้วยกัน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.1 หลักธรรมและศรัทธาความเชื่อบางประการในพระพุทธศาสนา

ในฐานะที่รัชกาลที่ 5 ทรงเป็นองค์อัครพุทธศาสนูปถัมภก ย่อมทรงศึกษาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง ดังปรากฏหลักฐานว่าไ้ทรงศึกษาพระพุทธศาสนาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ เพราะการศึกษาในราชสำนักในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระเจ้าลูกยาเธอต้องเรียนภาษามคธด้วย เพื่อเตรียมไว้ศึกษาพระธรรมวินัย เนื่องจากตามราชประเพณีหลังจากที่ทรงโสกันต์** แล้วต้องออกผนวชเป็นสามเณร² ปรากฏตามพระราชพงศาวดารว่ารัชกาลที่ 5

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานนกิจศพ น.ส.ฉิม บุนนาค 20 เมษายน 2522 หน้า 33

* รัชกาลที่ 5 ทรงศึกษาภาษามคธกับหลวงราชาภิรมย์ กรมราชบัณฑิต (ต่อมาคือ พระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) โดยเสด็จออกไปทรงศึกษาที่พระมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นเวลา

** พระเจ้าลูกยาเธอโสกันต์เมื่อพระชันษา 13 พรรษา

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ล.ก. หน้า 38-41

ผนวชเป็นสามเณรในปี พ.ศ. 2409 เป็นเวลา 6 เดือน¹ ทรงรับโอวาทและ
เล่าเรียนพระธรรมวินัยในสำนักภมมมโนวรมังคลาราม^{*} และโปรดฯ ให้หลวงราชาภิรมย์
(ชู) เป็นพระอาจารย์ ต่อมาใน พ.ศ. 2416 ขณะครองราชย์ก็เสด็จออกผนวช
เป็นพระภิกษุเป็นเวลา 15 วัน² นับเป็นภิกษุครั้งแรกในราชวงศ์จักรีที่เสด็จออก
ผนวชขณะครองราชย์ นอกจากนี้ในขณะเสวยราชย์ก็ทรงมีพระราชปณิธานเกี่ยวกับ
อรรถธรรมกับพระเถระผู้ใหญ่ในบางโอกาส เช่นเรื่องแปลศัพท์ พระนิพนธ์^{**} เพราะ
ปรากฏความจดหมายเหตุราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 ว่า "วันพระไม่เสด็จออกขุนนาง
ไม่มีราชการอะไร"³ และทรงพระราชนิพนธ์หนังสือที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา
ไว้หลายเล่มด้วยกันเช่น พระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับ
มหายาน เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส พระราชพิธีสิบสองเดือน เป็นต้น
แสดงถึงความสนพระทัยและยึดมั่นศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคง ดังปรากฏใน
ความตอนหนึ่งจากพระราชดำรัสตอบพระสงฆ์ทั่วไปที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ
วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2440 ว่า "ข้าพเจ้ามิได้มีใจน้อมไปในศาสนาอื่น คง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ น.ล.ศิริ บุนนาค
20 เมษายน 2522 หน้า 41 - 42 และ 45

^{*} ภายหลังดำรงตำแหน่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์

² กรุงเทพฯ 9 รัชกาลและสมเด็จพระเจ้าฟ้าชาย หน้า 243

^{**} ฎรายละเอียดใน "พระราชปณิธานในรัชกาลที่ 5 พระราชปณิธานที่ 1 เรื่อง
แปลศัพท์พระนิพนธ์" พระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5
เล่ม 2 หน้า 175 - 183

³ จดหมายเหตุราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงด้อย เทพาริบัติ (ด้อย บุนนาค) 14 พฤศจิกายน 2514
หน้า 112

ความเห็นยังยืนอยู่ในพระพุทธศาสนา¹ แม้ในพระราชนุกิจ^{*} ก็ระบุเวลาเพื่อการศาสนาไว้ว่า "เวลาเช้า 9 นาฬิกาเสด็จลงทรงบาตร เสร็จแล้วเสด็จขึ้นบูชาพระในหอสุราลัยพิมาน และเวลาค่ำ 8 นาฬิกา ทรงสับพระธรรมเทศนาถ้อยหนึ่ง"² ด้วยเหตุนี้ย่อมทรงทราบถึงหลักศีลธรรมและคติความเชื่อในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี จึงทรงปฏิบัติตามหลักศีลธรรมเหล่านั้น เพื่อทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดีเลิศ ผู้ทรงไว้ซึ่งคุณธรรมหรือธรรมราชาดังนี้

2.1.1 หลักทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ และจักรวรรดิวัตร รัชกาลที่ 5 เสด็จราชย์นานถึง 42 พรรษา (พ.ศ. 2411 - 2453) ตลอดระยะเวลาทั้งกล่าว ได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจที่เป็นประโยชน์ต่อประเทศและประชาชนอย่างมากมาย เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่าการกระทำดังกล่าวเกิดขึ้นจากการยึดมั่นในหลักทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ และจักรวรรดิวัตร^{**} หลักศีลธรรมดังกล่าวนี้ถือเป็นกำหนดกฎเกณฑ์สำหรับพระมหากษัตริย์ต้องทรงปฏิบัติตามคำสั่งสอนในพระไตรปิฎก ดังปรากฏหลักฐานว่า

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2417 - 2453) ธนาคารแห่งประเทศไทยพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 116

* กำหนดเวลาซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงประพาศพระราชกิจต่าง ๆ ประจำวัน อันถือว่าการสำคัญในวิชิปครองบ้านเมือง ซึ่งอ่านาจารึกชื่อาคอยู่ที่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว ต้นตำรามีอยู่ในคัมภีร์มนุธรรมศาสตร์ซึ่งพวกพราหมณ์นำมาสอนแต่ก็กำบังแต่เมื่อนำมาใช้ในประเทศไทยก็แก้ไขรายการให้เหมาะแก่ภูมิประเทศ

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาบณกิจศพ น.ส.ฉติ มุนนาค 26 เมษายน 2522 หน้า 238 และ 241

^{**} คุรยละเอียดใจความสำคัญของหลักศีลธรรมเหล่านี้ในบทที่ 1

เมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์ใน พ.ศ. 2411 ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก มีการเทศน์เทศพิช
 ราชธรรมจักรวรรคจักรราชานุวัจน์ให้ทรงสดับด้วย¹ ดังนั้นจากการที่ทรงเคยผนวชมา
 ก่อน รัชกาลที่ 5 คงได้ทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้ง ดังพระราชดำรัสตรัสว่า
 "ครั้งเมื่อบวชเป็นสามเณร ได้ศึกษาเล่าเรียนได้ทราบพระปริยัติธรรมคำสั่งสอนของ
 พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ยังมีความเลื่อมใสมากขึ้น"² และอีกตอนหนึ่งตรัสว่า "ผู้ซึ่งถือ
 พระพุทธศาสนาย่อมเป็นผู้มีธรรมที่ประเสริฐอยู่"³ ประกอบกับการได้ทรงสดับเทศน์
 ทศพิชราชธรรมจักรวรรคจักรราชานุวัจน์ ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกดังกล่าวแล้ว
 ดังนั้นในฐานะที่ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา จึงปรากฏว่าพระราชกรณียกิจของ
 พระองค์มักจะแสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติตามหลักศีลธรรมดังกล่าว โดยทรงให้การ
 อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาทั้งศาสนธรรม ศาสนบุคคล และศาสนวัตถุ ตัวอย่างเช่น
 หลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้วได้ทรงเลื่อนสมณศักดิ์ให้แก่พระสงฆ์⁴ และทรง

¹สำนักนายกรัฐมนตรี จดหมายเหตุราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2416) หน้า 14

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2417 - 2453) ธนาคารแห่งประเทศไทยพิมพ์เป็นอนุสรณ์
 ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเลา ทองแถม 18 ธันวาคม 2510
 หน้า 81

³ดู หน้า 105

⁴สำนักนายกรัฐมนตรี อ.ค. หน้า 26

ปฏิบัติเรื่อยมาตลอดรัชกาลพร้อมกับการพระราชทานนิตยภัตและพัคัย* ตลอดจนการ
สร้างและปฏิสังขรณ์วัด การสังคายนาพระไตรปิฎก ขณะเดียวกันก็ทรงปฏิบัติต่อ
ประชาชนตามหลักศีลธรรมเช่นกัน ดังจะเห็นได้ตั้งแต่ขึ้นเสวยราชย์ หลังพระราชพิธี
บรมราชาภิเษกก็เสด็จเยี่ยมพระนคร โปรยเงินพระราชทานแก่ชาวพระนคร¹ และ
ในพระบรมราชโองการเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่ ใน พ.ศ. 2416 ตอนหนึ่งกล่าวว่า

ตั้งแต่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา ก็ตั้งพระราชหฤทัยที่จะทำนุบำรุง
พระราชอาณาจักร ให้มีความสุขความเจริญแก่พระบรมวงศานุวงศ์ แล
ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ทั้งสมณชีพราหมณ์ประชาราษฎรทั้งปวงทั่วไป
การสิ่งใดเป็นการกดขี่กัน ให้ได้รับความลำบากนั้น ทรงพระดำริที่จะ
ไม่ให้มีแก่ชนทั้งหลายในพระราชอาณาจักรต่อไป...²

* พระราชทานแก่พระที่สอยปริญัติธรรมได้และได้รับสถาปนาสมณศักดิ์ และใน
พ.ศ. 2447 รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา
นริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนแบบร่างพัคัยนกรม เพื่อสร้างเป็นพัคัยประจำรัชกาล พัก
รัตนกรณถือเป็นพัคัยศ โดยแบ่งออกเป็น 5 ชั้น เช่นเดียวกับเหรียญรัตนกรณประจำ
รัชกาลที่พระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ทรงคุ้นเคย ถือเป็นเครื่อง
ราชอิสริยาภรณ์ส่วนพระองค์ ซึ่งจะพระราชทานแก่ผู้ใดนั้นย่อมสุดแท้แต่พระราชอัชฌาศัย
และใช้ได้เฉพาะตัวผู้ที่ได้รับพระราชทาน ระบียบการใช้ก็เฉพาะเวลาถวายอนุโมทนา
ในงานพระราชพิธีฉัตรมงคลเพียงงานเดียว

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ น.ส.ฉิตี มุนนาค
26 เมษายน 2522 หน้า 153

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่"
ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 8 ภาค 5 กฎหมาย จ.ศ. 1235 (พ.ศ. 2416) ลง
วันอาทิตย์เดือน 12 จ.ศ. 1235 หน้า 115

ด้วยเหตุนี้ตลอดสมัยรัชกาลที่ 5 จึงปรากฏว่าได้ทรงออกประกาศและพระราชบัญญัติ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติพระองค์ตามหลักทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ และจักรวรรดิวัตร เช่น โปรดให้ยกเลิกระบบไพร่และระบบทาส โดยคำนึงถึงเกียรติภูมิของความเป็นมนุษย์ ดังปรากฏในพระราชบัญญัติพิทักษ์เกียจติอายุลูกทาสลูกไทย ซึ่งทำให้เห็นถึงพระราชประสงค์ "ธรรมเนียมใดที่ไม่เป็นการเจริญแก่ประชาชนชาวพระนคร ไม่เป็นคน เป็นประโยชน์ ไม่เป็นยุติธรรม ก็อยากจะทรงเลิกถอนเสียแต่ต้องคอยคักรอน บ่นไปทีละน้อยตามกาลเวลากว่าจะเรียบร้อยไปได้"¹ รัชกาลที่ 5 ทรงกระทำไปตามพระราชประสงค์ดังกล่าว ในที่สุดระบบไพร่และทาสก็สิ้นสละลงในตอนปลายรัชกาล ภายหลังที่ทรงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. 2448 (ร.ศ. 124) และเลิกทาสทั่วราชอาณาจักรใน พ.ศ. 2448 นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานอีกมากมายเกี่ยวกับการที่ทรงมีเมตตาธรรมต่อประชาชนของรัชกาลที่ 5 เช่น ใน พ.ศ. 2429 โปรดฯ ให้ออกประกาศแจกน้ำจืดแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการของสุดีพระบาทผ่าน่ายในสมณชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎร์ ตลอดจนชาวต่างประเทศซึ่งอาศัยอยู่ในแขวงกรุงเทพฯ เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ เนื่องจากบริเวณนั้นน้ำเค็มไหลขึ้นแรงจัด ราษฎรหาน้ำจืดบริโภคไม่ได้ ได้รับความลำบาก ดังพระราชปรารภ "ราษฎรต้องบริโภคน้ำเค็ม เป็นเหตุที่จะให้เกิดโรคท้องเสีย"² และยังมีประกาศใน

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "พ.ร.บ.พิทักษ์เกียจติอายุลูกทาสลูกไทย" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 8 ภาค 6 กฎหมาย จ.ศ. 1236 หน้า 198

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศแจกน้ำจืด" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 ภาค 1 กฎหมาย จ.ศ. 1248 ลงวันพฤหัสบดี เดือน 5 จ.ศ. 1248 หน้า 9 - 10

ทำนองเดียวกันอีก เช่น ประกาศด้วยการปิดข้าว ห้ามซื้อข้าวออกนอกประเทศ
ด้วยทรงพระราชดำริว่า "เข้าเกาซึ่งราษฎรจะกินไปกว่าจะได้เข้าใหม่นั้น ก็มีอยู่
น้อยแล้ว เพราะลูกค้าซื้อเสียมาก เข้าก็ราคาสูง ราษฎรจะได้รับความลำบาก"¹
นอกจากนี้ปีใดฝนตกน้อย ราษฎรทำนาไม่ไต่ผล ก็ทรงออกประกาศห้ามไม่ให้บรรทุก
ข้าวออกไปขายนอกพระราชอาณาจักร² และทรงออกประกาศแก้วิธีและพิทักษ์เก็บเงิน
ค่านา โดยระบุว่า "ปีใดมีอุปัทวเหตุราษฎรแห่งใดทำนาไม่ไต่ผล ปีนั้นจะลดหย่อน
ค่านาลง หรือยกเว้นค่านาในที่นั้น ๆ"³ ในบางโอกาสเมื่อทรงเห็นว่าราษฎรบาง
ท้องที่ขัดสนก็ทรงประกาศงดเก็บค่าราชการ เช่นใน พ.ศ. 2447 (ร.ศ. 123)
มีประกาศงดเก็บค่าราชการแก่ราษฎรในตำบลบ้านก่อ แขวงเมืองตาก มณฑล
นครสวรรค์⁴ และทรงออกพระราชบัญญัติกระบวนพิจารณาความแพ่ง พ.ศ. 2439
ว่าด้วยความคนอนาถา โดยกำหนดว่าคนอนาถาฟ้องความได้ และจำเลยยากจนศาล
ยอมให้ว่าความอย่างคนอนาถาได้ดังนี้

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ว่าด้วยการปิดเข้า"
ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9 ภาค 3 กฎหมาย จ.ศ. 1239 ลงวันอาทิตย์
เดือน 12 จ.ศ. 1239 หน้า 248 - 249

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ห้ามมิให้บันทุกข้าวออกไป
ขายนอกพระราชอาณาเขต" ล.ก. ลงวันเสาร์ เดือน 9 จ.ศ. 1239 หน้า 206 -
209

³ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศแก้วิธีและพิทักษ์เก็บ
เงินค่านา" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 20 กฎหมาย ร.ศ. 124 ลงวันที่ 19
มิถุนายน ร.ศ. 124 หน้า 167

⁴ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศงดเก็บค่าราชการแก่
ราษฎรในตำบลบ้านก่อ แขวงเมืองตาก" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 19 ภาค 2
กฎหมาย ร.ศ. 123 ลงวันที่ 31 สิงหาคม ร.ศ. 123 หน้า 266 - 267

มาตรา 122 ผู้ใดเป็นคนยากจน ไม่มีทรัพย์สินสมบัติพอจะเสียค่าฤชา
 ธรรมเนียม เมื่อศาลได้ไต่สวนเป็นที่เชื่อได้ว่า ผู้เป็นโจทก์คนนั้น
 เป็นคนยากจนเชื่อใจจริง และมีคดีทวงหนี้หรือจะฟ้องร้องว่ากล่าว
 ที่จะชนะได้แล้ว ก็ให้ศาลยอมให้ผู้นั้นว่าความโดยอย่างเป็นอนาถา
 มาตรา 123 จำเลยคนใดเป็นคนยากจนเชื่อใจ ไม่มีทรัพย์สินสมบัติพอ
 จะเรียกค่าฤชาธรรมเนียมได้ เมื่อศาลได้ไต่สวนเป็นที่เชื่อได้ว่า
 เป็นความจริงดังนั้นแล้ว ก็ยอมให้จำเลยคนนั้นว่าความโดยเป็น
 คนอนาถาได้เหมือนกัน...

จะเห็นได้ว่าการกระทำของรัชกาลที่ 5 ดังกล่าวข้างต้น เป็นลักษณะที่
 พระองค์ทรงปฏิบัติตามหลักทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ และจักรวรรดิวัตร ในฐานะ
 ที่ทรงเป็นธรรมราชา แต่อย่างไรก็ตามการกระทำดังกล่าวย่อมส่งผลให้ประชาชนมี
 ความจงรักภักดีต่อพระองค์ ทำให้ง่ายต่อการปกครองและการสร้างความเป็นอันหนึ่ง
 อันเดียวกันภายในประเทศ ในภาวะที่บ้านเมืองเผชิญกับการคุกคามของจักรวรรดินิยม
 ตะวันตกอยู่ในขณะนั้น ขณะเดียวกันก็ทรงพยายามผูกมิตรไมตรีกับประเทศต่าง ๆ ที่
 มาขอทำสัญญา แสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติตามหลักธรรมในจักรวรรดิวัตร กล่าวได้
 ว่า รัชกาลที่ 5 ทรงใช้พระพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ทางการเมืองอย่างแท้จริง

นอกจากนี้รัชกาลที่ 5 ทรงให้ความคุ้มครองแก่ศาสนาด้วย โดยการป้องกัน
 มิให้เกิดความบกพร่องขึ้นในหมู่พระสงฆ์² เช่น การออกพระราชนิพนธ์ฎีกา

¹ เสถียร ดายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "พ.ร.บ. กระบวนพิจารณา
 ความแพ่ง ร.ศ. 115" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 15 ภาค 2 กฎหมาย
 ร.ศ. 115 หน้า 210

² ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325 -
2416 หน้า 102 (อ้างอิงมาจาก Monarchail Protection of the Buddhist
 Church in Simar Sarnath, (1964) p. 1 by Prince Dhani)

ปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 (ร.ศ. 121) และการออกประกาศต่าง ๆ เกี่ยวกับการขาดความเคร่งครัดในการปฏิบัติของพระสงฆ์ ได้แก่ ประกาศพระสงฆ์เจ้าอาวาสให้จัดการวัด เนื่องจากพระเป็นปราชิก เสด็จรา กัญชา สุนัข สละสม อาวุธ¹ ซึ่งเป็นการผิดวินัยที่พระสงฆ์จะพึงปฏิบัติ

จะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงปฏิบัติพระองค์ในฐานะทรงเป็นธรรมราชาอย่างแท้จริง คือให้ความอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ให้ความสำคัญคุ้มครองแก่ประชาชน โดยคำนึงตามหลักจริยธรรมในพระพุทธศาสนา เพราะทรงถือว่าพระมหากษัตริย์ที่ดีจักต้องทำบุญ ผลแห่งความเชื่อเช่นนี้ พระมหากษัตริย์จึงต้องปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และสร้างสมบุญต่อเนื่องกันมาเพื่อเป็นหลักประกันว่า บ้านเมืองของพระองค์จะประสบความรุ่งเรือง ด้วยเหตุนี้ หลักทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ และจักรวรรดิวัตร จึงเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

2.1.2 ความเชื่อในเรื่องกรรม การที่รัชกาลที่ 5 ทรงเคยผนวชมาก่อน และให้ความสนพระทัยในพระพุทธศาสนาอยู่เสมอคงกล่าวแล้ว พระองค์ย่อมจะทรงทราบถึงหลักสำคัญประการหนึ่งของพระพุทธศาสนา คือหลักในเรื่องกรรม ซึ่งมุ่งให้คนทำความดีละเว้นความชั่ว ดังนั้นในฐานะที่ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ศาสนา รัชกาลที่ 5 จึงทรงกระทำแต่กรรมดีคือฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักร เพราะทรงถือว่าเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ที่จะต้องเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองราษฎร แต่หน้าที่ของพระมหากษัตริย์ดังกล่าว เกี่ยวข้องกับการที่ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ดังนั้นรัชกาลที่ 5 จึงทรงตั้งพระทัยในการที่จะให้ข้าราชการและราษฎรประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมะ และให้

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศพระสงฆ์เจ้าอาวาสให้จัดการวัด" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 ภาค 3 กฎหมาย ร.ศ. 1250 ลงวันอังคาร เดือน 8 จ.ศ. 1250 หน้า 255 - 258

ความยุติธรรมแก่ประชาชน ดังปรากฏในประกาศและพระราชบัญญัติ เช่น รัชกาล
ที่ 5 ทรงพยายามชักชวนให้ประชาชนกระทำในสิ่งที่ถูกต้อง ดังาม ดังความ
ตอนหนึ่ง ในพระบรมราโชวาทพระราชทานแก่ประชาชนเมื่อเสด็จกลับจากยุโรป
พ.ศ. 2440 ว่า "เราทั้งหลายต้องร่วมมือกันทำการ ไม่เฉพาะเพียงสิ่งที่
เป็นประโยชน์อย่างเดียว แต่ต้องเป็นสิ่งอันชอบธรรมด้วย"¹ ได้ทรงยกพุทธภาษิต
ขึ้นตรัสว่า "ธรรมที่ถูกต้องย่อมมีรากฐานอยู่ที่ประพฤติธรรมนั้น"² และทรงพยายาม
ยกเลิกบ่อนเบี้ยในที่ต่าง ๆ ด้วยทรงมีพระราชดำริเห็นว่า

การตั้งบ่อนเบี้ยในกรุงสยาม ย่อมกระทำให้น้ำใจอาณาประชาราษฎร
ปั่นเพื่อคำนึงไปในทางค้ำจั่วเลวทราม โชคแต่เป็นผู้ที่เสื่อมเสียทรัพย์สิน
สมบัติของนักเลงผู้เลวเล่นเดียว ย่อมเป็นทางอันตรายแก่ทรัพย์สินสมบัติ
ของผู้อื่นด้วย และความมัวเมาในการพนัน ย่อมชักห้ามต่อเวลาที่จะพึง
ทำการให้เกิดประโยชน์ต่าง ๆ ด้วย อีกประการหนึ่ง การพนันบ่อนเบี้ย
ในเวลามีเงินที่ตกไปในมือนายอากรผู้รับผูกขาดการบ่อนเบี้ยนั้น นายอากร

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราโชวาทใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยตรีชลยุทธ เอกพจน์

กำลังออกไปเลียนอกพระราชอาณาเขตเป็นอันมาก และการ
 บ่อนเบี้ยยังเป็นการที่นำมาซึ่งการโจรกรรมและการอาชญาอื่น ๆ
 อีก...¹

ด้วยเหตุที่รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าการพนันให้โทษมากกว่าให้คุณ จึงทรง
 โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกบ่อนเบี้ยในหัวเมืองทั้งหมด ใน พ.ศ. 2449 และ พ.ศ. 2450
 โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกบ่อนเบี้ยทั่วกรุงเทพฯ เป็นการยกเลิกบ่อนการพนันทั่ว
 พระราชอาณาเขต² นอกจากนี้ทรงแนะนำมิให้ผู้มีทุนมากเอาเปรียบแก่ประชาชน
 ผู้ทำนาโดย "ออกประกาศห้ามมิให้ตกเข้าแก่ชาวนา"³ ด้วยทรงเห็นว่าราษฎรผู้ทำนา
 เสี่ยงผลประโยชน์ เนื่องจากผู้มีทุนมากจะออกเงินล่วงหน้าให้ชาวนาไปก่อน และ
 สัญญากันว่าผู้รับเงินไปนั้นให้ส่งข้าวแทนเงิน แต่คิดค่าถ่วงราคาที่สูงกว่าซื้อขายกันอยู่
 ตามธรรมเนียม

รัชกาลที่ 5 ทรงกระทำกรรมดีต่อคนทุกคน แม้แต่นักโทษ ดังปรากฏใน
 พระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยังเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ว่าด้วยทรงพระมหากรุณา

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศเลิกบ่อนเบี้ย
 ร.ศ. 124" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 19 ภาค 2 กฎหมาย ร.ศ. 123
 ลงวันที่ 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 123 หน้า 370

² ก. หน้า 374

³ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศห้ามมิให้ตกเข้าแก่
 ชาวนา" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9 ภาค 3 กฎหมาย ร.ศ. 1239
 ลงวันอังคาร เดือน 7 จ.ศ. 1239 หน้า 194

โปรดเกล้าฯ ให้ปล่อยและลดโทษนักโทษ¹ นอกจากนี้ได้ทรงพระราชดำริให้
ขุดคลองนครเนื่องเขตระหว่างกรุงเทพฯ กับฉะเชิงเทรา ขึ้นใน พ.ศ. 2419
"เพื่อให้เป็นที่ราษฎรไทยจีนลุลูกค้าวานิช และชาวต่างประเทศ ทั้งสมณชีพราหมณ์ ให้
สัญจรไปมาโดยสะดวกสบาย เป็นสุขประโยชน์ทั่วหน้ากัน ทั้งนี้เป็นอนนะวัชวิธปฏิบัติ
การพระราชกุศลใหญ่สำเร็จในพระองค์ท่านหนึ่ง"²

ดังนั้นการปฏิบัติพระราชกรณียกิจของรัชกาลที่ 5 จึงกล่าวข้างต้น จึงเท่า
กับการสร้างสมบุญไว้ที่ละน้อย เพราะหลักของพระพุทธศาสนาถือว่า จุดมุ่งหมาย
สูงสุดของคนเราคือ การบรรลุนิพพาน แต่จะบรรลุนิพพานได้ก็ต่อเมื่อได้มีการสร้าง
สมบุญไว้ที่ละเล็กทีละน้อย ในชาติแต่ละชาติที่เกิดมา ดังปรากฏในนิทานชาดก ด้วย
เหตุนี้รัชกาลที่ 5 จึงสร้างสมบุญ โดยปฏิบัติกรรมดีคือทั้งฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักร
ขณะเดียวกันก็ทรงปฏิบัติกรรมดีด้วยพระองค์เอง โดยการเสด็จบำเพ็ญพระราชกุศล
ในโอกาสต่าง ๆ เช่น เสด็จออกผนวช ทรงศีล การปฏิบัติตามหลักศาสนา และ
การสดับพระธรรมเทศนา

กล่าวได้ว่า หลักเรื่องกรรมจึงเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5
ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเพื่อสร้างสมบุญ

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "พระราชหัตถเลขาเรื่อง
ปล่อยและลดโทษนักโทษ" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16 ภาค 1 กฎหมาย
ร.ศ. 116 (2440) ลงวันที่ 3 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116 หน้า 335 - 337

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศเปิดคลอง
เนื่องเขต" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9 ภาค 3 กฎหมาย จ.ศ. 1239
ลงวันพฤหัสบดี เดือนสี่ จ.ศ. 1239 หน้า 230 - 232

2.1.3 คติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ เรื่องราวจากชาดกในพระไตรปิฎก กล่าวถึงพระชาติต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้า เมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ที่เกิดมา เพื่อบำเพ็ญบารมีก่อนตรัสรู้ จากนิทานชาดกดังกล่าว รัชกาลที่ 5 ก็คงจะมุ่งใน ลักษณะเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ ดังปรากฏในพระราชวิจารณ์ว่าด้วยนิทานชาดกของ พระองค์ท่านหนึ่งว่า "ถ้าจะว่าอีกอย่างหนึ่งไปตามทางที่รวบรวมชาดกเชื่อว่าใน ชาติก่อน ๆ ของพระพุทธเจ้า พระองค์คงจะได้ปฏิบัติขึ้นเป็นตัวละครในนิทานทั้งหลาย นี้ ก็อาจจะเป็นไปได้" ด้วยเหตุนี้ในขณะครองราชย์ รัชกาลที่ 5 จึงเสด็จออก ผนวช เพื่อแสดงว่าเป็นการเสียสละความสุขอันสูงส่งเมื่ออยู่ในเพศสมณะ เมื่อออก จากเพศสมณะก็บำเพ็ญตนอย่างเคร่งครัดตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ในฐานะ เป็นบรมราชา เช่น ทรงบริจาคนครและพระราชทานพระราชทรัพย์อยู่เสมอ ในการ ปฏิสังขรณ์วัด รวมทั้งถวายเป็นนิตยภัตแก่พระสงฆ์ ทรงตั้งองค์มนตรีสภา และ รัฐมนตรีสภาขึ้นเป็นที่ปรึกษา รวมทั้งการให้อ่านางแก่เสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ใน การบริหารราชการ แม้ว่าการกระทำดังกล่าวเกิดขึ้นเพราะสถานการณ์บ้านเมือง ในขณะนั้นจำเป็นต้องกระทำก็ตาม แต่ส่วนหนึ่งถือเป็นการยินยอมลดพระราชอำนาจ ที่เคยมีมาแต่เดิมในฐานะพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แสดงถึงการ ปฏิบัติพระองค์เช่นเดียวกับพระเวสสันดรในชาดก

ดังนั้นคติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ จึงเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

โดยสรุปหลักธรรมและคติความเชื่อบางประการในพระพุทธศาสนา เป็น ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

2.2 การเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาทของบูรพกษัตริย์

การที่รัชกาลที่ 5 ทรงเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภกเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนรัชกาลของพระองค์ จึงทรงตระหนักถึงการเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาทของบูรพกษัตริย์เหล่านั้น ในด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เช่น การเสด็จออกผนวชขณะเสวยราชย์ ก็ทรงปฏิบัติลักษณะเดียวกับพระมหาธรรมราชาลิไท และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ รวมทั้งปฏิบัติตามพระราชปราชญ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชบิดา ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งในพระราชดำรัสถามนายคอพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดี ตลอดจนข้าราชการผู้น้อยผู้ใหญ่ดังนี้

สมเด็จพระบรมชนกนาถ...เมื่อยังดำรงพระชนม์อยู่นั้น ทรงปรารถนาอยู่เนื่อง ๆ ว่า จะใคร่ให้พระบรมราชโอรส ได้รับการผนวชในพระพุทธศาสนาให้ทันเวลา ในเมื่อยังดำรงพระชนม์อยู่ ก็ไม่สมพระราชประสงค์ เสด็จสวรรคตลงดับไป ท่านทั้งปวงยกเราขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน บัดนี้เราได้ดำรงราชสมบัติมาจนทุกวันนี้ ก็มีพระชนม์ครบถ้วน 20 ปีบริบูรณ์ ควรจะรับอุปสมบทได้...เพื่อปฏิการฉลองพระเดชพระคุณ ให้สมดังพระราชประสงค์ในสมเด็จพระบรมชนกนาถ และเป็นส่วนกุศลอนวัชบุญกุศล ไม่ให้เสื่อมทรามตามบรมราชตระกูล ขัตติยราชประเพณีมาแต่ก่อน...

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานอาปนกิจศพ น.ส.ธิดา บุนนาค 26 เมษายน 2522 หน้า 96 และ สำนักนายกรัฐมนตรี "จดหมายเหตุบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ พ.ศ. 2416" จดหมายเหตุราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2416) หน้า 122 - 123

และในพระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์ ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศและข้าทูล
ละอองธุลีพระบาทในการที่ไต่กรอกราชสมบัติมาเทากับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2429 ว่า "เมื่อข้าพเจ้าไต่อยู่ราชสมบัติมาเสมอด้วยรัชกาล
ของพระองค์ จึงได้จัดการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ ตามพระราชประสงค์ ซึ่งพระองค์
ได้ดำรัสสั่งไว้บ้าง แลตามประเพณีบ้านเมืองบ้าง"¹

การที่รัชกาลที่ 5 ทรงดำเนินรอยตามพระยุคลบาทพระชนกนาถในค่าน
ศาสนา คงจะเนื่องมาจาก ทรงเป็นพระราชนิโอรสของรัชกาลที่ 4 มาแต่ทรง
พระเยาว์ รัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้เสด็จใกล้ชิดพระองค์เสมอ ถึงแม้เวลาเสด็จ
ประพาสหัวเมือง ก็โปรดฯ ให้เสด็จด้วยทุกครั้ง ในค่านการศึกษาวิชาความรู้ภูมิบาล
ราชประเพณีและโบราณคดีทั้งปวง รัชกาลที่ 4 ก็พระราชทานพระบรมราโชวาท
ฝึกสอนเองตลอดมา² ดังนั้นรัชกาลที่ 4 คงจะปลูกฝังเรื่องการทูลบำรุงพระ
พุทธศาสนา ให้รัชกาลที่ 5 ถ้วนเป็นแน่ นอกเหนือจากเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์
ที่ต้องปฏิบัติ เพราะก่อนเสวยราชย์ รัชกาลที่ 4 เสด็จผนวชอยู่นานถึง 27 พรรษา³

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2417 - 2453) ธนาคารแห่งประเทศไทย พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเอก ทองแถม 18 ธันวาคม 2510
หน้า 37

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ น.ส.จิตติ บุณนาค
26 เมษายน 2522 หน้า 32 - 33 และ 46

³อ่าวรุ่ง โกมลววรรณะ เจ้าฟ้ามงกุฎแห่งกรุงสยาม หน้า 549

และทรงเคร่งครัดในพระธรรมวินัยมาก ถึงกับตั้งพระสงฆ์นักายใหม่ขึ้นในสมัย
รัชกาลที่ 3

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานจากพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 อีก
หลายฉบับ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาทของบรรพบุรุษ
ในด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เช่น พระราชหัตถเลขาหมัสการแด่พระ
เถรานุเถระซึ่งเป็นกรรมการจัดการเล่าเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัย ดังนี้

ข้าพเจ้าจึงมาคิดเห็นว่า สมเด็จพระบรมไปยกาธิราช...ได้มีพระ
ราชศรัทธาในพระพุทธศาสนายิ่งนัก จึงได้ทรงพระอุตสาหะจัดการรวบรวม
รวมแกลบสวนพระปริยัติธรรม ซึ่งกระจัดพลัดพ่ายแลวิปลาศ
คลาดเคลื่อนให้สมบรมโดยถูกต้อง อันปรากฏเรียกชื่อการนั้นว่า
สังคายนาฯ เป็นสวนพระราชกุศลที่ได้ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา
ในพระปริยัติธรรมซึ่งบกพร่องไปด้วยไทยต่าง ๆ คงคืนบริบูรณ์ขึ้น
ส่วนสมเด็จพระบรมชนกนาถ...ก็ได้ทรงรับสืบแสงหาพระธรรมวินัย
ที่ถูกต้อง มาทรงปฏิบัติและประดิษฐานธรรมยุติกนิกายขึ้นไว้ให้การปฏิบัติ
ในพระธรรมวินัยทั้งความรู้ที่เสื่อมทรามไปนั้น กลับคงคืนดีขึ้นกว่าแต่
ก่อน นับว่าเป็นอันได้ทรงบำรุงปริยัติและปฏิบัติศาสนาให้ถาวรมั่นคงมา
จนถึงบัดนี้ ข้าพเจ้ามีความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แลมี
ความรฤกถึงพระเดชพระคุณ สมเด็จพระบรมไปยกาธิราชแลสมเด็จพระ
บรมชนกนาถ จึงได้ดำเนินไปตามรอยพระบาท แห่งพระบรมราช
บรรพบุรุษตามที่เป็นผู้มีความรู้แลมีกำลังอันน้อยตามแต่กาลที่จะทำได้...

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4
พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 หมัสการแด่พระเถรานุเถระซึ่งเป็นกรรมการจัดการ
เล่าเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่ 45/678 ลงวันที่ 3 มีนาคม ร.ศ. 114

และในพระราชหัตถเลขาทรงตอบเจ้านายและผู้ซึ่งได้ช่วยการในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ พ.ศ. 2425 เนื่องในโอกาสเฉลิม
พระนครครบ 100 ปี และฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตอนหนึ่งว่า

การซึ่งคิดปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามครั้งนี้ เพราะข้าพเจ้า
ระลึกถึงพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก...
ทรงสถาปนาขึ้นไว้เป็นส่วนพระราชกุศลแด่เป็นสิริสำหรับกรุง
รัตนโกสินทร์ ทั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งได้สืบพระ
บรมราชสันตติวงศ์เป็นลำดับมา ก็ได้ทรงเคารพปฏิบัติบูชา แล
ปฏิสังขรณ์เนื่องมามิได้ขาดจนถึงสมเด็จพระบรมชนกนาถของเรา ก็
ทรงมีพระราชศรัทธาอันใหญ่หลวง เคารพในพระมหามณีนรัตนปฏิมากร
พระองค์นี้ยิ่งกว่าแต่ก่อน ๆ มา ทรงสถาปนาพระพุทธรูปวางปราสาท
แลพระศรีรัตนเจดีย์เป็นต้น ซึ่งเป็นสถานที่เอกอุคมสมด้วยพระ
พุทธรูปปฏิมากร แต่การนั้นหาแล้วสำเร็จได้ตามพระราชประสงค์ไม่
เพราะเสด็จสวรรคตเสียโดยเร็ว...เมื่อข้าพเจ้ามีน้ำใจระลึกถึง
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง 4 พระองค์ จึงได้สถาปนาแลปฏิบัติ
บูชามาแต่ก่อน แต่มีความปรารถนาจะใคร่เห็นพระอารามแล้วสำเร็จ
บริบูรณ์ทันเวลา ซึ่งจะครบ 100 ปี ตั้งแต่ฝั่งหลักพระนคร
กรุงรัตนโกสินทร์...¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.2/1
ลายพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ทรงสืบทอดเจ้านายและผู้ซึ่งได้ช่วยการในวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ลงวันอังคาร เดือน 6
จ.ศ. 1244 (พ.ศ. 2425)

ส่วนการปฏิบัติพระราชกิจตามศาสนาประจำวัน ก็ทรงดำเนินตามพระราชานุกิจที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงปฏิบัติ¹

กล่าวโดยสรุป รัชกาลที่ 5 ทรงท่านบำรุงพระพุทธศาสนา ทั้งด้านศาสนวัตถุ ศาสนธรรม และศาสนบุคคล โดยเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาทของบูรพกษัตริย์ แต่การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระองค์ได้ขยายกว้างขวางออกไปอีกตามสภาพความจำเป็นในสังคมและสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น เช่น การเสด็จออกผนวชระหว่างครองราชย์ การตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย การตั้งสถาบันการศึกษาของพระสงฆ์ทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย เป็นต้น

2.3 การเสด็จประพาสทั้งภายในและต่างประเทศ

ปรากฏในประวัติศาสตร์ตลอดระยะเวลาที่ครองราชย์ รัชกาลที่ 5 ทรงสนพระทัยในการเสด็จประพาสภายในประเทศทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการอยู่เสมอ การเสด็จอย่างไม่เป็นทางการเรียกว่า การเสด็จประพาสคัน ได้แก่ การเสด็จประพาสที่เป็นทั้งตรวจราชการและพักผ่อนส่วนพระองค์ แต่เป็นการตรวจราชการและพักผ่อนพระองค์ที่รัชกาลที่ 5 ทรงปลอมพระองค์เป็นสามัญชนพร้อมด้วยพระราชมารดาที่ทรงสนทนด้วยประมาณ 6 – 7 พระองค์ เสด็จประพาสโดยมิให้เจ้าเมืองหรือกรมการเมืองหรือราษฎรรู้ว่าใครเป็นใคร การเสด็จประพาสในลักษณะนี้จะทรงใกล้ชิดกับราษฎรยิ่งกว่าการเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการเพราะเหตุว่าทรงปลอมพระองค์ไม่ให้ผู้ใดจำได้ แล้วจะทรงสนทนาวิสาสะถึงชาวทุกซุซ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานสถาปนากิจศพ น.ส.จิตติ บุณนาค 26 เมษายน 2522 หน้า 237

และเล่นหัวกับราษฎรอย่างจริงจังโดยมิไถ้อื้อพระองค์¹ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ทรงทราบถึงอหิยาตัณยาใจคอและความทุกข์ในชีวิตรประจำวันของราษฎรได้เป็นอย่างดี ส่วนการเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการใดแก่ การเสด็จประพาสตรวจราชการและทอดพระเนตรภูมิอำนการท่ามาหาเลี้ยงชีพของราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ ตลอดจนการเสด็จพระราชดำเนินประกอบพระราชกรณียกิจทางศาสนา² และทรงเป็นพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีพระองค์แรกที่เสด็จประพาสต่างประเทศ ดังนั้นผลจากการเสด็จประพาสของพระองค์จึงเป็นประโยชน์ต่อประเทศหลายด้านด้วยกัน ผลประการหนึ่งทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงท่านำรุงพระพุทธศาสนาด้วย ดังปรากฏหลักฐานดังนี้

2.3.1 การเสด็จประพาสภายในกรุงและบริเวณใกล้เคียง การเสด็จประพาสภายในกรุงของรัชกาลที่ 5 ทำให้พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นบริเวณวัดพระอโศก และพระอารามบางวัด เช่น วัดราชโอรส วัดชนะสงคราม มีหูกาและคนไม้ขึ้นรก อโศกวิหารเต็มไปด้วยฝุ่นละออง และสกปรก แสดงถึงการไม่ได้รับการดูแลรักษาความสะอาดเรียบร้อยจากฝ่ายพระสงฆ์และไม่ได้รับการตรวจตราจากกระทรวงธรรมการ จึงโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการออกหมายประกาศ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ เสด็จประพาสต้น หน้า 45

² ประไพ รัชการ ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ. 2411 - 2453) หน้า 40

พระอุโบสถเป็นสิ่งสำคัญของพระอาราม เพราะเป็นที่ชุมนุมสงฆ์ทำ
อุโบสถ และสังฆกรรมต่าง ๆ บางพระอารามก็เป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิ
แห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลที่ล่วงมาแล้วแต่ก่อน ๆ
สมควรที่พระสงฆ์ซึ่งอยู่ในพระอาราม จะดูแลคอยรักษาให้หมดจด
สะอาดสมควรแก่ความเลื่อมใสศรัทธาของสาธุชนทั่วไป...¹

นอกจากนี้ทรงมีพระราชดำริเพิ่มเติมเกี่ยวกับระเบียบของการรักษาความ
สะอาดบริเวณวัดตอนหนึ่งว่า "ความหมดจดสะอาดก็เป็นการงามแก่พระนคร และ
ปราศจากโรคพาหุ ซึ่งติดเนื่องกัน อันเกิดด้วยความโสโครกนั้นด้วย"²

กล่าวได้ว่าการเสด็จประพาสภายในกรุงมีส่วนทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุง
พระพุทธศาสนา

2.3.2 การเสด็จประพาสหัวเมือง นอกจากการเสด็จประพาสในกรุง
เป็นเหตุให้รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาแล้ว การเสด็จประพาส
หัวเมืองก็มีส่วนทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเช่นกัน ดังปรากฏ
จากหลักฐานเมื่อปี พ.ศ. 2432 (ร.ศ. 106) รัชกาลที่ 5 เสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสเมืองจันทบุรี ใต้ทอดพระเนตรวัดในเมือง นอกเมือง ซึ่งเป็นวัดเก่าและ
ใหม่ ทอดพระเนตรพระอุโบสถวัดเขาพลอยแหวนเห็นพระอุโบสถชำรุด ก็พระราชทาน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.2/1
เรื่องสำเนาประกาศให้พระสงฆ์และกรมพระธรรมการตรวจตรารักษาพระอารามให้
สะอาด ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ
กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 28 ลงวันที่ 21 ธันวาคม ร.ศ. 109

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.6/3 เรื่องผู้ว่า
ราชการวัดราชโอรส และออกประกาศทรงดำริเตียนพระสงฆ์วัดชนะสงครามกับให้พระสงฆ์
อารามต่าง ๆ รักษาพระอารามให้เป็นทีสะอาดเรียบร้อย ลงวันที่ 29 เมษายน ร.ศ. 118

พระราชทรัพย์เป็นค่าปฏิสังขรณ์พระอุโบสถเป็นจำนวนเงิน 2 ^๑ ซึ่ง พร้อมกับมีรับสั่งว่า "แรงท้าวให้เกณฑ์เลขชาพระโยมสงฆ์ท้าวจงทวนหน้าทุกคนตามสมควร" ² และเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายูใน พ.ศ.2431 และ พ.ศ.2432 ก็ทรงปฏิบัติในลักษณะเดียวกัน เมื่อทอดพระเนตรเห็นวัดาคทรุกไทรม ก็ทรงพระราชทานเงินปฏิสังขรณ์วัดเหล่านั้น ดังนี้

ถึงเมืองหนองจิก...ถึงวัดคุยง...ทอดพระเนตรเห็นพระอารามชำรุดทรุดโทรมมาก ทรงพระราชรัทธาจึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงิน 20 ^๑ ให้พระยาหนองจิก สร้างพระอุโบสถขึ้นใหม่ พอได้เป็นที่ถือน้ำ เมื่อทำแล้วเงินไม่พอ จึงให้เบิกต่อไป แล้วพระราชทานชื่อว่า วัดมุลินทวาปีวิหาร เสด็จเมืองเทพา มีวัดฯหนึ่งเป็นของเก่า โปรดพระราชทานเงินช่วยในการวัด 2 ^๑ ซึ่ง เสด็จถึงเมืองไชยา พระราชดำเนินไปตามท้องตลาด...ถึงวัดโพธาราม เป็นวัดโบราณ พระอุโบสถหลังคาชำรุด ทรงพระราชรัทธารับปฏิสังขรณ์...โปรดให้พระยาไชยาจัดการปฏิสังขรณ์...³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.1/1 ลิขิตพระครูสังฆปาโมกข์ วัดเขาพยอมแหวน เจ้าคณะใหญ่เมืองจันทบุรี เจริญพรมายังพระยาวิเชียรมาลี ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ สำเนาหนังสือที่ 94 ลงวันที่ 11 มกราคม ร.ศ. 111

² ก.

³ กรมศิลปากร จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. 107 และ 108 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนิท สุมาวงศ์ 27 เมษายน 2519 หน้า 17 - 33

และ พ.ศ. 2433 (ร.ศ. 109) เสด็จถึงพังงาและตะกั่วป่า ได้พระราชทานเงิน 10 ชั่ง ให้กับพระยาบริรักษ์ภูธร เจ้าเมือง ไว้สำหรับปฏิสังขรณ์วัดประพาส ประจิมเขตร¹

การเสด็จประพาสหัวเมือง ยังทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าการศาสนา ในหัวเมืองค่อนข้างจะเหลวไหลเลื่อมทรมามาก เช่นที่จันทบุรี ก็ปรากฏใน พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 กราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ฉบับหนึ่งว่า

ทวยหม่อมฉันมาเที่ยวครั้งนี้ ได้มาทูลพระบรมอัฐิทูลกระหม่อมที่เมือง จันทบุรี ได้ฟังเทศน์ที่พระครูสังฆปาโมกข์มาเทศน์ มีเนื้อความเป็นนิทาน มาก ขอบุญก็มีแต่เล็กน้อย ไม่เป็นที่เลื่อมใส เห็นว่าการศาสนาใน หัวเมืองอยู่ข้างจะเหลวไหลเลื่อมทรมามาก เพราะไม่มีหนังสือแสดงข้อ ปฏิบัติที่แท้จริงสำหรับเล่าเรียน มีแต่หนังสือที่เหลวไหล ฤ็าหนังสือที่ลึกลับเกินไป ผู้อ่านเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง จึงเห็นว่าถ้าแต่งหนังสือที่ เข้าใจง่าย ๆ เหมือนหนังสือสมเด็จพระวันรัตน์ (พุทธสิริ ทับ วัดโสมนัส วิหาร) แต่งให้เป็นคำไทย ๆ อย่างให้ติดสับท่่มาก ฤ็าติดสับที่ตองแปล

¹ สำนักนายกรัฐมนตรี จดหมายเหตุราชกิจจานุเบกษาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงลัษณ์ เทพาธิบดิ์ (ลัษณ์ มุนนาค) 14 พฤศจิกายน 2514 หน้า 64 -

ทุกคำ ที่พิมพ์ส่งออกมาให้พระสงฆ์ตามหัวเมืองเทศนาสั่งสอนสัปรุศ
เห็นว่าการศาสนาดีแท้จริงจะแพร่หลายเป็นประโยชน์มาก...¹

ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวรัชกาลที่ 5 จึงทรงอาราธนาให้พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระธุระในการเรียบเรียงหนังสือ แสดงข้อ
ปฏิบัติที่แท้จริงสำหรับใช้เทศน์² นอกจากนี้ยังปรากฏความเลื่อมของศาสนาจาก
พระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่ง ดังนี้

หม่อมฉันไปทอดกระถินวัดเกาะเจ้าหลาววัดหนึ่ง วัดตาไถวัดหนึ่ง
ยิ่งร้ายไปกว่าที่ฉันพบที่หลายเท่า สวดอุทิศลามจบเป็นฉันทุกรรม
กระถินแล้ว เจ้าอธิการคาตราชคคสีใบโศก ลงมารับพวกผู้หนึ่ง
ที่อยากจะได้เห็น คุที่จริงฟังความคิดเห็น เป็นผู้ที่ตั้งใจปฏิบัติ
จริง ๆ เว้นแต่ไม่มีทางจะรู้ได้อย่างใดเท่านั้น หุ้ลมาสำหรับให้
ทรงสั่งเวช จะตั้งพระทัยอุสาหะ ให้พระพุทโธวาทอนแท้จริงแพร่
หลายไปเป็นคุณแก่ผู้ปฏิบัติตามทั่วไป...³

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ :
พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์ ธนาคารศรีอยุธยาจำกัด พิมพ์ในงานมหา
สมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แลวันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 54

² ก. หน้า 55

³ ก. หน้า 56

จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการเสด็จประพาสหัวเมืองเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงท่านุบำรุงพระพุทธศาสนา

2.3.3 การเสด็จประพาสต่างประเทศ การเสด็จประพาสต่างประเทศมีส่วนทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงท่านุบำรุงพระพุทธศาสนาเช่นกัน ใน พ.ศ. 2414 เมื่อเสด็จประพาสอินเดีย ได้เสด็จไปทรงบำเพ็ญพุทธบูชา ณ พระบรมโกศเจดีย์สถานในมฤคทายวัน เมืองพาราณสี ที่ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาประกาศตั้งพระพุทธศาสนา อันพุทธศาสนิกชนทั่วโลกนับถือว่าเป็นเจดีย์สถานที่สำคัญแห่งหนึ่งในพระพุทธศาสนา การเสด็จไปถึงมฤคทายวันของรัชกาลที่ 5 ครั้งนี้ สมเด็จพระมหาคำวรวงษาภาพได้ทรงประทานความเห็นไว้ว่า "เสด็จไปสืบศาสนา"¹ เพราะไทยมิได้ติดต่อค้าขายกับอินเดียซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ก่อนสมัยสุโขทัย แต่ติดต่อกับทางลังกามาตลอด การเสด็จไปครั้งนั้นมีผลทำให้ความรู้ความเห็นของไทยในโบราณคดีเรื่องพระพุทธศานากว้างขวางขึ้น เพราะเมื่อเสด็จกลับจากอินเดียครั้งนั้น ได้ทรงนำรูปนายพระ "ธรรมเมกข" เจดีย์ ที่เป็นพระเจดีย์องค์ใหญ่อยู่ในมฤคทายวัน มาถวายสมเด็จพระปวงเรศวรวิบูลยวงษ์ นับเป็นครั้งแรกที่ไทยได้เห็นรูปพระเจดีย์อินเดีย² ตั้งแต่นั้นมาทำให้นักศึกษาพระพุทธศาสนานิยมไปอินเดีย เพื่อศึกษาโบราณคดีที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนา แทนที่จะไปลังกา

ใน พ.ศ. 2440 ได้เสด็จประพาสยุโรป ได้ทรงพบกับศาสตราจารย์ วิล เควกส์ ซึ่งขณะนั้นกำลังตั้งสมาคมบาติปกรณในกรุงลอนดอน รัชกาลที่ 5

¹ สมเด็จพระมหาคำวรวงษาภาพ นิทานโบราณคดี หน้า 96

* เป็นพระเจดีย์กลม ตอนล่างใหญ่ตอนบนรัศมีเล็กเข้าไปคู่เป็น 2 ตอน

² สมเด็จพระมหาคำวรวงษาภาพ ด.ค. หน้า 97

ได้พระราชทานทุนทรัพย์เป็นอันมากไปพิมพ์ปกรณ์บาลีขึ้นหลายเล่ม¹

กล่าวได้ว่า การเสด็จประพาสอินเดียและยุโรป ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรง
ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาถวาย

ดังนั้นจากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ 5
ทั้งการเสด็จตรวจราชการและพักผ่อนพระอิริยาบถ ตลอดจนการเสด็จบำเพ็ญ
พระราชกุศลทั้งในกรุงและหัวเมือง รวมทั้งการเสด็จประพาสต่างประเทศ เป็น
ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาทั้งศาสนธรรม
ศาสนบุคคล และศาสนวัตถุ

2.4 สภาพสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นในสังคมมากมายที่แสดงให้เห็น
เห็นว่า เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ ประชาชน รวมทั้งพระสงฆ์ มิได้ปฏิบัติ
ตามหลักธรรมะ ดังสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ขณะดำรงยศกรมหมื่น
คำรงราชานุภาพ ได้รับสั่งเล่าให้ข้าราชการฟังในที่ประชุมเสภาภิบาลครั้งที่ 2
วันที่ 17 กันยายน พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ว่า "เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จ
ประพาสต่างประเทศยุโรป เมื่อเวลาเสด็จไปในเรือพระที่นั่งได้ทรงพระราชปรารภ

¹ เสถียร โพธิ์นันทะ ประวัติศาสตรพระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค 2
สภาพการศึกษาหมากฎราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา พิมพ์โดยเสด็จ
พระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช
(เจวน อุฏฐายี มหาเถร) 17 มิถุนายน 2515 หน้า 238

จะใคร่ทรงทราบว่าข้าราชการคนใดจะมีความรู้ธรรมะเพียงใด ได้มีพระราชดำรัสถามเรียงตัว ได้ความว่าข้าราชการที่ไม่สามารถจะกราบบังคมทูลชี้แจงชี้แจงได้ก็มี"¹ เรื่องดังกล่าวแสดงถึงการไม่สนใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนาของข้าราชการในสมัยนั้น จึงทำให้ข้าราชการกษัตริย์และเอาเปรียบประชาชนอยู่เสมอ ลักษณะการไม่สนใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนาดังกล่าวก็ปรากฏจากประชาชนเช่นกัน ดังใบมอกของพระยาวิเสสฤาไชย ผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทรา ปรารภว่า "สังเกตเห็นว่า ทุกวันนี้ผู้คนพลเมืองไม่ค่อยเอาใจใส่ในการที่จะศึกษาธรรมะ จึงได้มีคณประพจน์ทุจริตเป็นโจรผู้ร้ายชุกชุม ได้ลองเอาตัวผู้ร้ายที่จับได้มาไล่เลียง ไม่ใคร่พบปะคนใดที่รู้ธรรมะ แม้แต่เพียงชี้แจงก็ไม่มี"² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ขณะดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็ทรงปรารภในลักษณะเดียวกันว่า "สังเกตดูตามโรงคามศาลหัวเมืองก็ดี ในกรุงก็ดี ทุกวันนี้ผู้คนทีท่นสบลายาลดมีชุกชุมขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงออกเห็นด้วยกับพระยาวิเสสฤาไชย ว่าความประพจน์ทุจริตทุกวันนี้เกิดขึ้นเพราะหย่อนความเชื่อเพื่อต่อศาสนา"³ นอกจากนี้ชาวกรุงและชาวบ้านนอกหมกมุ่น อยู่ในเรื่องอบายมุข เช่น นิยมเล่นไปกำ และหวย ก.ช.⁴ ซึ่งทำให้เสียทรัพย์และเวลาในการทำมาหากิน เพราะโรงบ่อนเปิดให้คนเข้าไปเล่นการพนันตั้งแต่โมงเช้าจนถึงห้าทุ่ม⁵ ด้วยเหตุนี้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/2 เล่ม 1
การประชุมเทศบาลครั้งที่ 2 ลงวันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 117

² ก.

³ ก.

⁴ รัชย์ เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คำนึงถึง

⁵ ก. หน้า 322

รัชกาลที่ 5 จึงโปรดฯ ให้เลิกโรงบ่อนต่าง ๆ เพราะทรงเห็นว่าการพนันให้โทษมากกว่าให้คุณ

จากลักษณะดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ข้าราชการและประชาชนต่างก็ไม่สนใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา การมิได้ยึดมั่นในศีลธรรมดังกล่าวมิได้ปรากฏแต่เฉพาะพระบรมราชโองการเท่านั้น ในหมู่พระสงฆ์ก็มีปรากฏอยู่โดยทั่วไป เช่น การประพฤติอนาจารต่าง ๆ เป็นต้นว่า พระเป็นปราชิก เสพของมีนเมา สะสมอาวุธ พฤติกรรมดังกล่าวทำให้รัชกาลที่ 5 ต้องออกประกาศให้พระสงฆ์เจ้าอาวาสตรวจตราดูแล เกี่ยวกับความประพฤติของพระสงฆ์ และกำหนดโทษการประพฤติผิดวินัยดังกล่าว¹ เพราะทรงถือว่าพระสงฆ์เป็นผู้สืบอายุพระพุทธศาสนา ถ้าพระสงฆ์ตั้งอยู่ในวินัยย่อมเป็นตัวอย่างแก่ประชาชนผู้นับถือพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาก็จะได้เจริญสืบไป นอกจากนี้พระสงฆ์บางองค์ก็ประพฤติผิดวินัย

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศพระสงฆ์เจ้าอาวาสให้จัดการวัด" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 ภาค 3 กฎหมาย จ.ศ. 1250 ลงวันอังคาร เดือน 8 จ.ศ. 1250 หน้า 255 - 258

ในลักษณะอื่น ๆ กันนี้ ใน พ.ศ. 2428 ได้เกิดอั้งยี่^{*} ก่อกำเริบขึ้นตามหัวเมือง
ในแหลมมลายูอีกครั้งหนึ่งภายหลังที่รัฐบาลระงับการก่อกบฏของอั้งยี่ที่เมืองระนอง
กับภูเก็ตได้เรียบร้อยแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2419 อั้งยี่ที่เกิดขึ้นครั้งนี้ประกอบด้วยคนไทย
ล้วน เรียกตัวเองว่า "งี่หินหัวควาย" หรือ "งี่หินศีรษะกระบือ"¹ หัวหนามัก
เป็นภิกษุ² ซึ่งเป็นสมภารวัด ใช้อำนาจเป็นที่ประชุม เหตุการณ์ดังกล่าวปรากฏตั้งแต่

* อั้งยี่ ก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 เรียก "ตัวเอี้ย" เป็นชื่อสมาคมลับของชาวจีน
บางกลุ่ม ซึ่งเอาแบบอย่างจากสมาคมลับ "เหียนคี่หวย" ในประเทศจีน ซึ่งเกิดขึ้น
ในราวปี พ.ศ. 2187 สมัยที่ราชวงศ์แมนจูปกครองเมืองจีน ชาวจีนไม่พอใจที่ต้อง
ตกอยู่ใต้อำนาจพวกแมนจู ก็รวมพวกเป็นสมาคมลับ มีวัตถุประสงค์เพื่อก่อกำจัดราชวงศ์
แมนจู ครั้นเมื่อชาวจีนอพยพไปตามประเทศต่าง ๆ ถิ่นอาศัยแบบอย่างของสมาคมลับ
นี้ไปตั้งในประเทศที่ตนอยู่ด้วย แต่มีมูลเหตุและจุดประสงค์ต่างไปจากสมาคมเดิมใน
ประเทศจีน

สมาคมลับอั้งยี่เริ่มแพร่หลายในประเทศไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 มูลเหตุที่
เกิดเนื่องจากการรวบรวมสมัครพรรคพวกของชาวจีนแต่ละก๊ก เพื่อฉกฉวยทำการค้าฝิ่น
โดยนำมาจากต่างประเทศทางทะเล แล้วแยกย้ายกันไปจำหน่ายให้แก่อุสข มีการแข่งขัน
ชิงผลประโยชน์ต่อสู้กันระหว่างพวกอั้งยี่แต่ละก๊กตั้งแต่สมัยนั้น ถึงสมัยรัชกาลที่ 4
พระองค์ได้ดำเนินการให้อั้งยี่สงบไประยะหนึ่ง โดยรัฐบาลดำเนินการค้าฝิ่นเอง
พร้อมกับตั้งที่ปรึกษาของชาวจีนแก้ปัญหาชาวจีนผู้เดือดร้อนจากการเบียดเบียนของจีน
เจ้าภาษีอากร และการถูกคนในท้องถิ่นรังแก แต่การดำเนินการดังกล่าวได้ผล
เพียงระยะสั้น ตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 4 อั้งยี่ก็ก่อกำเริบขึ้น เกิดการแย่งชิงคนจีน
เข้าเป็นพวก ทำให้เกิดอั้งยี่ขึ้นหลายพวก จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 อั้งยี่มักจะก่อกำเริบ
ขึ้นเสมอ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นิทานโบราณคดี หน้า 349

² ก.

เมืองกำแพงเพชร เมืองปทุม เมืองชุมพร เมืองหลังสวน เมืองไชยา ลงไป
จนถึงเมืองกาญจนบุรี เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตะกั่วป่า เมืองคีรีรัตนนิคม และ
เมืองกลาง¹ การที่พระภิกษุเขารวมถวายแสดงให้เห็นถึงการหย่อนในวินัยของ
พระสงฆ์ก่อให้เกิดความฉ้อฉลในวงการพระพุทธศาสนาและความแตกแยกของสังคมไทย
ในบางหัวเมือง ลักษณะดังกล่าวเป็นผลให้เกิดการข้างตัวเป็นผู้มีบุญชักชวนราษฎร
เข้าเป็นพรรคพวก ถือเป็นการนำความเชื่อในพระพุทธศาสนาเข้ามาใช้ผิดลักษณะ
ดังเช่นกบฏผู้มีบุญในมณฑลอีสาน ซึ่งมีลักษณะการบางอย่างที่แสดงว่าผู้ตั้งตนเป็นผู้บุญ
คงจะเป็นพระสงฆ์หรือไม่ก็เป็นผู้ที่เคยบวชเรียนมาก่อน เพราะหนังสือที่พวกผู้มีบุญเขียน
นั้นมีการอ้างคถาเป็นภาษาบาลี และมีคำแปลทำนองเดียวกับหนังสือมหาชาตีกถอน
เทศน์² นอกจากนี้ทั้งในกรุงและหัวเมือง ประชาชนเชื่อการทรงเจ้าเข้าผี เป็น
เหตุให้เกิดความวุ่นวายในสังคม เพราะคนตื่นตกใจ เช่นมีคนทรงเจ้าบอกเหตุเรื่อง
เพลิงจะไหม้ตามที่ต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ และจะเกิดความเจ็บไข้ด้วย การกระทำ
ดังกล่าวมีประชาชนหลงเชื่อมากมาย แสดงให้เห็นถึงความเขลาเบาความคิดของ
ประชาชน เพื่อขจัดความวุ่นวายดังกล่าว รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระบรมราชโองการ
โปรดเกล้าฯ "ประกาศห้ามมิให้คนทรงเจ้าบอกเหตุการณ์เพลิงไหม้ และบอก

- ¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงเรียบเรียง นิทานโบราณคดี หน้า 350

² ทรายละเอียดใน ไพฑูรย์ มีกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัย
ที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. 2436-
2453) หน้า 96

* มหาชาตีกถอนเทศน์ แต่งโดยเฮาภาษามครขึ้นตอนหนึ่ง แล้วแปลเป็นภาษาไทย
เป็นกาพย์ตอนหนึ่ง แต่งภาษาไทยให้สั้นกว่ากาพย์มหาชาติ เพื่อให้เทศน์จบทั้ง 13
กัณฑ์ ในวันเดียว ซึ่งถือกันว่าผู้ใดฟังจบทั้ง 13 กัณฑ์ในวันเดียวจะได้บุญมาก

เหตุเกิดความเจ็บไข้อยู่มากต่าง ๆ"¹ บางหัวเมืองที่ไม่พอใจการปฏิรูปการปกครองก็พยายามใช้วิธีการให้ประชาชนมองเห็นความเลวร้ายของราชการไทย เช่น บรรดาเจ้านายเมืองเชียงใหม่ต่างไม่พอใจที่กรมหมื่นพิชิตบริหารเล็ดจขึ้นไปกำกับราชการ และปรับปรุงบ้านเมือง วิธีการหนึ่งที่บรรดาเจ้านายเหล่านั้นใช้ชักชวน คือการเข้าทรงผีกล่าวร้ายแก่กรมหมื่นพิชิตบริหาร²

จากลักษณะการดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่าในขณะนั้นประชาชนไทยส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับการศึกษาเล่าเรียน จึงหลงเชื่อวิธีการดังกล่าว ก่อให้เกิดความวุ่นวายในสังคม จนรัฐบาลต้องใช้กำลังเข้าปราบปรามเพื่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง จากสภาพสังคมดังกล่าวรัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าความยึดมั่นในพระพุทธศาสนาของประชาชนหย่อนลง จึงจำเป็นต้องปรับปรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญเป็นจุดศูนย์รวมของประชาชน เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับภายในประเทศ ในภาวะที่บ้านเมืองกำลังเผชิญกับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก

การที่พระสงฆ์และประชาชนไม่ปฏิบัติตามหลักศีลธรรม ตลอดจนความหลงเชื่อในเรื่องผีสาปของประชาชนดังกล่าวข้างต้น รัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ออกประกาศและพระราชบัญญัติเพื่อควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์และจิตวาระเบียบในการคณะสงฆ์ใหม่ที่สำคัญคือ พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ทรงปรับปรุงการศึกษาทั้งในกรุงและหัวเมือง ในชั้นแรกอาศัยวัดก่อน

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "ประกาศกรมพระนครบาล" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 13 ภาค 1 กฎหมาย ร.ศ. 110 ลงวันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110 หน้า 69

² ดูรายละเอียดใน "รวมพงศาวดารเชียงใหม่" การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล (2427 - 2436) หน้า 71-74

ด้วยทรงพระราชดำริว่าคนคุ้นเคยกับวัดและพระสงฆ์มาก่อน จึงกล่าวได้ว่า สภาพสังคมในสมัยนั้นเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

2.5 สถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศสมัยรัชกาลที่ 5

เมื่อรัชกาลที่ 5 ขึ้นเสวยราชย์ พระองค์มิได้ทรงมีอำนาจอย่างเต็มที่ในการปกครอง อำนาจในการปกครองตกอยู่ในมือของขุนนางระบบเก่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งขุนนางตระกูลขุนนาค* ดังความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขา พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ "เมื่อพ่อได้รับราชสมบัติในเวลาที่อายุเพียง 15 ปีเท่านั้น เหมือนตะเกียงวิบหรือจวนจะดับ"¹ อำนาจส่วนใหญ่อยู่ที่สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์วิวงศ์ (ช่วง ขุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่รัชกาลที่ 5 พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ อีกฉบับหนึ่ง ดังนี้

ในเวลานี้อายุพ่อเพียง 15 ปีกับ 10 วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารการก็ล้วนแต่ใจโลเลเหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหล ก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อ คือเจ้านาย

*ในต้นรัชสมัยรัชกาลที่ 5 ขุนนางในตระกูลขุนนาค ได้ดำรงตำแหน่งข้าราชการชั้นสูง และสำคัญเช่น สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์วิวงศ์ ได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน สมเด็จพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ (วอน ขุนนาค) บุตรชายเป็นสมุหพระกลาโหม น้องชายคือ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ มหาโกษาธิบดี (ท้วม ขุนนาค) เป็นพระคลัง และหลานคือ พระยาอาหารบริรักษ์ (นุช บุญหลง) เป็นกรมนา (เกษตรราชการ)

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชหัตถเลขาที่รัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ที่ 1/3254 ลงวันที่ 23 พฤษภาคม ร.ศ. 112" พระบรมราชโองการในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานปนกิจศพ นายสุข สงวนนอย 13 มกราคม 2509 หน้า 16

ทั้งปวงก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยา และต้องรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทั่ว
 ท้องคี่ ที่ไม่เชื่อเพื่อต่อกรอันใดเสียก็มีไต่โดยมาก ฝ่ายข้าราชการถึงว่ามี
 ผู้ใดรักใคร่สนิทสนมอยู่บ้างก็เป็นแต่ผู้น้อย โดยมากที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลัง
 สามารถจะอุดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องร่วมบิดาหรือที่ร่วมทั้งมารดาก็เป็นเด็ก
 มีอายุต่ำกว่าพอลงไป ไม่สามารถทำอะไรได้ทั้งสิ้น ส่วนตัวพ่อก็ยัง
 เป็นเด็กอายุเพียงเท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใด ที่จะ
 ทำการตามหน้าที่...¹

จากข้อความในพระราชหัตถเลขาแสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 5 มิได้ทรงมี
 พระราชอำนาจแต่อย่างใดขณะขึ้นครองราชย์ ดังจะเห็นได้จากการที่สมเด็จพระยา
 บรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้คัดค้านเรื่องที่รัชกาลที่ 5 ทรงกำหนดพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาเป็น
 การพิเศษ ใน พ.ศ. 2413² หรือกรณีการตั้งตำแหน่งวังหน้า สมเด็จพระยาได้
 เลือกพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นพระมหาอุปราชในรัชกาลที่ 5 ซึ่ง
 เป็นการผิดประเพณี เพราะตามราชประเพณีพระมหากษัตริย์จะทรงเลือกเอง³ ใน
 ครั้งนั้นปรากฏว่ากรมขุนวรจักรธรานุภาพทรงคัดค้านในที่ประชุมแสดงให้เห็นถึงความขัดแย้ง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระ
 พระบรมโอรสาธิราชเจ้าพ้ามหาวชิรุณหิศ ที่ 2/6134 ลงวันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ. 112"
พระบรมราชโองการในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายสุข สงวนน้อย
 13 มกราคม 2509 หน้า 16

²ดูรายละเอียดใน ณัฐฉิ สุธสิขสงคราม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
 เล่ม 2 หน้า 829 - 833

³สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ น.ส.ฉิติ บุณนาค
 26 เมษายน 2522 หน้า 71

ของข้าราชการซึ่งมีมาตั้งแต่ต้นรัชกาล และจากเหตุการณ์ดังกล่าวเป็นผลให้วังหลวงกับวังหน้าบาดหมางกันตลอดมา จนเกิดวิกฤตการณ์วังหน้าขึ้นใน พ.ศ. 2417*

นอกจากนี้การที่รัชกาลที่ 5 ทรงตั้งสภาที่ปรึกษาข้าราชการแผ่นดิน (Council of State) และสภาที่ปรึกษาในพระองค์ (Privy Council) ในปี พ.ศ. 2417 ขึ้นโดยสมาชิกสภาที่ปรึกษาข้าราชการแผ่นดินล้วนแต่เป็นคนหนุ่ม ซึ่งอยู่ในกลุ่มสยามหนุ่ม** ต่อมาเกิดความขัดแย้งกันอย่างรุนแรงระหว่างกลุ่มสยามหนุ่มกับกลุ่มของขุนนางที่หัวเก่า เนื่องจากสภาที่ปรึกษาข้าราชการแผ่นดินได้ขวาระความขุนนางผู้ใหญ่ คือพระยาอาหารบริรักษ์ หลานของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทซึ่งเป็นเสนาบดีกรมนา แต่ไม่ยอมส่งอาการคำนาให้หรือรักษาการพิพัฒน์ จึงถูกถอดออกจากตำแหน่ง ผู้มีบทบาทสำคัญในการสอบสวนเรื่องนี้คือพระยาสุรานุรักษ์ (โหมค อมาตยกุล) ซึ่งอยู่ในกลุ่มสยามหนุ่ม

*พ.ศ. 2417 เกิดกรณีบาดหมางระหว่างวังหลวงกับวังหน้า กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ วังหน้าเสด็จไปประทับที่สวนกงสุลอังกฤษ เหตุการณ์มีท่าทีจะลุกลามใหญ่โตในที่สุด เซอร์ แอนดรูว์ คลาร์ก ผู้ว่าราชการสิงคโปร์ต้องเข้ามาไกล่เกลี่ยเรื่องจึงสงบลง

**อาจารย์ยงยอนันต์ สมุทวณิช ได้แบ่งกลุ่มผู้นำประเทศสมัยต้นรัชกาลที่ 5 เป็น 3 กลุ่ม

1. กลุ่มสยามหนุ่ม (Young Siam) มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำ ประกอบด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ และคนหนุ่ม ๆ หลายคน เป็นกลุ่มที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกเนื่องจากได้ศึกษาเล่าเรียนมาจากต่างประเทศ เป็นกลุ่มที่ต้องการให้มีการปฏิรูปสังคมให้ทัดเทียมกับอารยประเทศ

2. กลุ่มอนุรักษนิยม (Conservative Siam) มีสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท (อวต บุนนาค) เป็นผู้นำ ประกอบด้วยขุนนางผู้ใหญ่ที่ไม่ต้องการเปลี่ยนแปลงรุนแรงหรือรวดเร็ว ต้องการรักษาสถานภาพเดิมของประเทศไว้ให้มากที่สุด จะเปลี่ยนแปลงเฉพาะที่จำเป็นจริง ๆ เท่านั้น

3. กลุ่มสยามเก่า (Old Siam) เรียกได้ว่าเป็นพวกหัวโบราณ มีกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ เป็นผู้นำ ประกอบด้วยขุนนางระดับต่าง ๆ ที่เกรงกลัวการเปลี่ยนแปลงว่าจะมีผลกระทบต่อฐานะและตำแหน่งของตน กลุ่มนี้มีลักษณะต่อต้านอารยธรรมของตะวันตกมากกว่าพวกอนุรักษนิยม

จากกรณีดังกล่าวทำให้ขุนนาง 2 ตระกูล คือตระกูลมุนนาคกับตระกูลอมตยกุลเป็นศัตรูกัน¹

ดังนั้นการที่สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเป็นผู้ดำเนินการในเรื่องต่าง ๆ แทนรัชกาลที่ 5 เป็นการแสดงให้เห็นถึงนโยบายทางการเมืองอันสุขุมของพระองค์ ซึ่งมีได้ทรงมีพระราชประสงค์จะแสดงพระองค์เป็นศัตรูทางการเมืองอย่างเปิดเผยกับกลุ่มขุนนางเก่า ซึ่งมีสมเด็จพระยาเป็นประธาน การที่สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินดำเนินการแทน จึงเป็นผลดีต่อความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มการเมืองต่าง ๆ ในระยะนั้น ทำให้ความสัมพันธ์ไม่เลวร้ายและไม่ตึงเครียดจนเกินไป

อย่างไรก็ตามในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 กล่าวได้ว่า สถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศไม่มั่นคงด้วยการแบ่งพวก ดังพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ตอนหนึ่งว่า "ทุกวันนี้ฉันมีศัตรูอยู่รอบตัว...อนึ่งการทุกวันนี้เล่าก็เป็นก๊กเป็นเหล่า"² ด้วยเหตุที่รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึงอำนาจที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มีอยู่ จึงพยายามที่จะให้อำนาจทั้งหมด รวมอยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ ดังนั้นการดำเนินการขั้นแรกจึงอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องช่วย โดยการเสด็จออกผนวชใน พ.ศ. 2416 ซึ่งเป็นปีที่ทรงบรรลุนิติภาวะได้ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศขอลาผนวชต่อที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย ที่เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ถวายพระพรชัยมงคล พร้อมกัน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา ตอนหนึ่งทรงมีพระราชดำรัสต่อที่ประชุมว่า "บัดนี้เราได้ดำรงราชสมบัติมาจนเวลานี้ มีพระชนมายุครบถ้วน 20 ปีบริบูรณ์ ควรจะรับอุปสมบทได้ ขอลาพระบรมวงศานุวงศ์ แลท่านเสนาบดีออกผนวชในพระพุทธศาสนา เพื่อปฏิบัติกร

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย พ.ศ. 2411 - 2475 หน้า 9

² รัชฎาธิ์ สุธสิขสคราม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 2 หน้า 841

สนองพระเดชพระคุณ ให้สมดังพระราชประสงค์ ในสมเด็จพระบรมชนกนาถ"¹ แต่การ
เสด็จออกผนวชของรัชกาลที่ 5 ในครั้งนั้น เมื่อพิจารณาจะเห็นว่า นอกเหนือจาก
ผนวชเพื่อแด่พระราชกุศลให้แก่วัฒนาที่ 4 และปฏิบัติตามราชประเพณีแล้ว ที่สำคัญ
เป็นพระราชกุศลไถ่บาปอันลึกซึ้งของพระองค์ในการจะรวมอำนาจการปกครองไว้ที่พระองค์
ซึ่งได้ผลสมดังพระราชประสงค์ เพราะภายหลังลาผนวช ได้ทรงประกอบพิธีบรมราชาภิเษก
ครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2417 เป็นผลให้ราษฎรทั้งหลายที่เคยติดต่อกับสมเด็จพระยา
บรมมหารัชมังคลาจารย์ ได้ประจักษ์ชัดว่า ท่านผู้นั้นเป็นผู้สำเร็จราชการนอกตำแหน่ง
ความเชื่อถือในตัวสมเด็จพระยาบรมมหารัชมังคลาจารย์ก็ลดน้อยลง ชาวต่างประเทศหัน
มาติดต่อกับรัชกาลที่ 5 โดยตรง² ทั้งยังเป็นการปลูกฝังความนิยมในตัวพระมหากษัตริย์
โดยแสดงให้เห็นถึงความมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาของพระองค์ กล่าวได้ว่า
รัชกาลที่ 5 ทรงใช้พระพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ทางการเมืองเช่นเดียวกับพระมหา
ธรรมราชาลิไทย และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2427
(ร.ศ. 103) เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นเพื่อเปลี่ยนแปลงราชการ
แผ่นดิน โดยปกครองแบบรัฐสภา ก็ทรงมีพระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนแปลง
การปกครองมีใจความตอนหนึ่งว่า

แลการที่ควรจะท่านบำรุงให้เจริญอย่างไรเล่า เราก็มีความปรารถนาแรงกล้า
ที่จะให้จัดการนั้นให้สำเร็จตลอดไปได้ ไม่ต้องมีห้วงระแวงอย่างหนึ่งอย่างใด
ว่าเราจะเป็นผู้ชักขวางในการที่จะเสียอำนาจ ซึ่งเรียกว่าแอมโบล
เป็นต้นนั้นเลย เพราะเราได้เคยทดลองมาแล้ว ตั้งแต่เวลาเป็นตุ๊กตา ซึ่ง
ไม่มีอำนาจอันใดเลยนอกจากชื่อ จนถึงเวลาซึ่งมีอำนาจขึ้นมาโดยลำดับ

¹ เสถียร สุวโสมณ พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย หน้า 229

² ก. หน้า 231 - 232

จนเต็มบริบูรณ์บัดนั้น ในเวลาที่มีอำนาจน้อยปานนั้นได้ความลำบาก
อย่างไร แต่ในเวลาที่มีอำนาจมากเพียงนี้ ก็ได้รับความลำบากอย่างไร
เรารู้ดี จำได้ดี เพราะจำได้อยู้อย่างนี้ เหตุไรเล่า เราจึงจะไม่มี
ความปรารถนาอำนาจปานกลาง ซึ่งจะเป็นความสุขแก่เรา และจะเป็น
การมั่นคงถาวรของพระราชอาณาจักรนั้นด้วย...¹

กล่าวได้ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงให้ความมั่นใจแก่เจ้านายและข้าราชการที่กราบ
บังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน โดยคำเนิพระบรมราโชบาย
ยืนยันในทางสายกลาง ตามหลักของพระพุทธศาสนา เพื่อรักษาเสถียรภาพทางการเมือง
เมืองไทย ดังพระบรมราชาธิบายว่าด้วยสามัคคี ตอนที่ว่า

ข้าพเจ้าเห็นว่าควรจะนำความกิดเข้าเป็นกลางให้ลงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน
พิจารณาเอาแต่ว่าการอันใดซึ่งเห็นว่าเป็นเวลาควรจัดการทำเป็นการมีคุณ
กิดขึ้น เป็นความสุขแก่ราษฎร เป็นการที่จะให้พระราชอาณาจักรทั้งอัน
มั่นคง ก็ปลงใจลงพร้อมกันคิดอ่านจัดการทั้งหน้าจัดการอันนั้นไปให้สำเร็จ
ไม่ต้องถือว่าเป็นความคิดพวกนั้นพวกนี้...²

¹กรมศิลปากร เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลง
ราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ
หม่อมสนิท กุญชร 6 มีนาคม 2510 หน้า 53 - 54

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระบรมราชาธิบายว่าด้วยสามัคคี" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 180

จะเห็นได้ว่าสถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศในส่วนกลางรัชกาลที่ 5 ไม่นิ่งเท่าที่ควร พระราชอำนาจของพระองค์ถูกจำกัดโดย อำนาจของกลุ่มการเมือง 2 กลุ่ม คือขุนนางตระกูลขุนนางและกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ด้วยเหตุนี้ในตอนต้นรัชกาล รัชกาลที่ 5 จึงทรงมีพระบรมราโชบายทางการเมืองอย่างละมุนละม่อม ค่อย ๆ โยงอำนาจเข้าสู่พระมหากษัตริย์ โดยอาศัยพระพุทธรักษาเป็นเครื่องช่วย ดังกล่าวแล้ว

สำหรับในส่วนภูมิภาค ผลกระทบจากการปฏิรูปประเทศของรัชกาลที่ 5 มีส่วนก่อให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้าน เนื่องจากความไม่เข้าใจในพระบรมราโชบายของพระองค์ ดังจะเห็นได้จากการกบฏในภาคอีสาน ระหว่างปลายปี พ.ศ. 2444 ถึงราว พฤษภาคม พ.ศ. 2445 ซึ่งเป็นผลจากการปฏิรูปการปกครองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีนโยบายรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ทำให้พวกอภิสิทธิ์ชนในท้องถิ่นต่าง ๆ ต้องสูญเสียอำนาจทางการเมืองและฐานะทางเศรษฐกิจ¹ ในเดือนกรกฎาคม ปี พ.ศ. 2445 ก็เกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ขึ้นด้วย แสดงถึงความไม่พอใจต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมืองประเทศราชในภาคเหนือ ระหว่าง พ.ศ. 2420 และ พ.ศ. 2445² และที่เมืองเชียงใหม่ บรรดาเจ้านายต่างก็ไม่พอใจการวางแผนปรับปรุงบ้านเมืองของกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ถึงกับระดมวางควยตนเอง และใช้วิธีเข้าทรงผัดล่าวรายแก่

¹ ทรายละเอียดใน เฑาะ ขุนนาง "ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ 1 : 78 - 84 มิถุนายน - สิงหาคม 2510

² ทรายละเอียดใน เฑาะ ขุนนาง "ขบถเงี้ยวเมืองแพร่ ร.ศ. 121" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ 2 : 67 - 78 กันยายน - พฤศจิกายน 2511

กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เพื่อให้ราษฎรมองเห็นความเลวร้ายของข้าราชการไทย¹ ส่วน
การปฏิรูปการปกครองในมณฑลปัตตานีก็เกิดความขัดแย้งและแตกแยกกันระหว่างเจ้าหน้าที่
ฝ่ายปกครองของรัฐบาลกับเจ้าเมืองเหล่านั้นและระหว่างเจ้าหน้าที่ส่วนกลางด้วยกันเอง²

แต่อย่างไรก็ตาม ผลจากการปฏิรูปในครั้งนั้นเป็นผลดีในการกำจัดพวกหัวเก่าที่
ไร้ความสามารถในการปกครองบ้านเมือง รวมทั้งเป็นการกำจัดระบบการกินเมืองของ
เจ้าเมืองต่าง ๆ ทำให้ระบบการจัดเก็บภาษีอากรและบริหารราชการทั้งส่วนกลางและ
ส่วนภูมิภาคเป็นระเบียบขึ้น

จากสถานการณ์ยุ่งยากภายในประเทศ ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคดังกล่าว
ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักว่าการจะแก้ไขสถานการณ์ดังกล่าวได้นั้น จำเป็นต้อง
สร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในประเทศ โดยอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องช่วย
ค้ำยทรงมีพระราชดำริว่า พระพุทธศาสนาผู้ให้คนเดินในสายกลาง ย่อมทำให้สังคม
สงบเรียบร้อยได้ และประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศก็มีความผูกพันกับพระพุทธศาสนา
มาแต่เดิม ค้ำยเหตุนี้ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก จึงทำให้รัชกาลที่ 5
ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เริ่มขึ้นรัชกาลและตลอดมา โดยกระทำความดีไป
กับการปรับปรุงทางฝ่ายพระราชอาณาจักร ถึงพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า "ข้าพเจ้าย่อม
รู้สึกว่าเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้าที่จะต้องทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสิ่งคู่กันกับ

¹พรหมพงศ์ ณ เชียงใหม่ การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียงในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล (พ.ศ. 2423 -
2436) หน้า 72 - 73

²ดูรายละเอียดใน สมโนทัย อ่องสกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี
(พ.ศ. 2449 - 2474) หน้า 94 - 96

พระราชอาณาจักร ให้ดำเนินไปในทางวัฒนาการพร้อมกันทั้งสองฝ่าย"¹ ดังนั้นเพื่อให้ประชาชนเห็นว่า พระองค์มีโครงการละเอียดที่ในฐานะองค์พุทธศาสนูปถัมภก จึงโปรดฯ ให้ท่านบำรุงพระพุทธศาสนาทั้งด้านศาสนธรรม ศาสนบุคคล และศาสนวัตถุ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้ชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยเป็นครั้งแรก และแจกจ่ายไปยังพระอารามหลวงทั่วประเทศ และยังจำหน่ายให้แก่ประชาชนผู้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาในราคาถูก เพื่อประชาชนจะได้นำไปถวายให้แก่วัดที่ตนสร้างหรือปฏิสังขรณ์ขึ้น เพราะถือว่าเป็นอันลิสต์ รัชกาลที่ 5 ยิ่งทรงตระหนักว่าวัดเป็นศูนย์รวมของประชาชนมาตั้งแต่โบราณ จึงได้พระราชทานพระราชทรัพย์สำหรับสร้าง บูรณะ และปฏิสังขรณ์วัดจำนวนมากมายังในกรุงและหัวเมือง ทั้งนี้เพื่อให้ราษฎรได้เห็น ว่า พระองค์ทรงยึดมั่นศรัทธาในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ทรงจัดตั้งโรงเรียนชั้นคามวัดต่าง ๆ โดยให้พระภิกษุเป็นครูสอน เพราะทรงตระหนักดีว่าวัดเป็นสถานศึกษาของกุลบุตรมาแต่โบราณ พระภิกษุก็เป็นบุคคลที่ประชาชนให้ความเคารพนับถือในฐานะที่เป็นผู้สืบอายุพระพุทธศาสนา มาแต่โบราณ ด้วยเหตุนี้รัชกาลที่ 5 จึงได้ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม โดยโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งมหาจุฬาราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยขึ้นให้เป็นสถานศึกษาของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย วิทยาลัยทั้งสองแห่งได้อีกฝนพระสงฆ์ออกไปเป็นครูสอนตามโรงเรียนวัดที่โปรดฯ ให้จัดตั้งขึ้นด้วย ขณะเดียวกันก็ทรงกวัดข้นความประพฤติของพระสงฆ์โดยออกประกาศต่าง ๆ ห่วงองเกี่ยวกับกฎหมาย รวมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ขึ้น ทั้งนี้ทรงตั้งพระทัยจะให้พระสงฆ์ประพฤติตนอยู่ในวินัยตามลักษณะสมณะเพศ เพื่อจะได้เป็นที่ยึดมั่นศรัทธาของประชาชนตลอดไป และเกี่ยวกับโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือที่

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2417 - 2453) ธนาการแห่งประเทศไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเอน ทองแถม 18 ธันวาคม 2510
หน้า 115

เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ซึ่งรวมหลักธรรมต่าง ๆ แจกจ่ายและจำหน่ายแก่ประชาชนในราคาถูก ซึ่งจะส่งผลให้ประชาชนยึดมั่นศรัทธาในพระพุทธศาสนาและปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างเคร่งครัด เมื่อการเป็นไปตามลักษณะดังกล่าว การสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในประเทศก็ย่อมง่ายขึ้นเพราะประชาชนเกิดความรู้สึกว่าต่างก็เป็นพุทธศาสนิกชนด้วยกัน ย่อมทำให้สังคมสงบ จึงเป็นผลให้ง่ายแก่การปกครองด้วย โดยเฉพาะในภาวะที่ทรงปรับปรุงประเทศ

ดังนั้นสถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศจึงเป็นสาเหตุประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงทูลบำรุงพระพุทธศาสนา

2.6 อิทธิพลการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก

จักรวรรดินิยมตะวันตก ประเทศมหาอำนาจอังกฤษและฝรั่งเศสเริ่มคุกคามประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างจริงจังในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การคุกคามในระยะแรกมิได้เกิดขึ้นกับประเทศไทยโดยตรง แต่เกิดขึ้นกับประเทศที่อยู่รอบด้านประเทศไทย ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสได้เข้ายึดครองดินแดนใกล้เคียงของประเทศไทยที่ละเล็กละน้อย จนถึง พ.ศ. 2410 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฝรั่งเศสได้บังคับให้ไทยรับรองว่าเขมรดินแดนประเทศราชของไทยอยู่ใต้อารักขาของฝรั่งเศส¹ ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) ภัยคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกก่อให้เกิดความรุนแรงขึ้น ดินแดนเพื่อนบ้าน

¹ เพ็ญศรี คุ้ม "การฟื้นฟูทางพระราชไมตรีและสัมพันธ์ภาพทางการทูตระหว่างไทยและฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2399 - 2411) ใน ผลงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 3 : 8 - 38 กันยายน 2516

ใกล้เคียงไทยได้ตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษและฝรั่งเศสทั้งหมด ประเทศไทยจึงถูก
โอบล้อมด้วยจักรวรรดินิยมทุกด้าน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตอนหนึ่งว่า

เขตแดนเราแต่ก่อนย่อมติดกันอยู่กับประเทศซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมืองแลมี
กำลังคล้ายคลึงกันโดยรอบ แต่บัดนี้ ข้างทิศตะวันตกโดย โอบขึ้นไปเหนือ
เมืองเหล่านั้นตกเป็นของอังกฤษ ข้างฝ่ายตะวันออกขึ้นไปเหนือตกเป็นของ
ฝรั่งเศส เมืองเราตั้งอยู่ในท่ามกลางประเทศซึ่งมีการปกครองอย่าง
กวดขัน แลมีกำลังมากกว่าเราของเดิมโดยรอบ ย่อมมีการที่เกี่ยวข้องใน
ปลายแดนอยู่เสมอ ไม่เป็นอย่างต่างคนต่างอยู่เหมือนอย่างแต่ก่อน...¹

จากสถานการณ์ดังกล่าว ได้มีผู้เปรียบเทียบว่าประเทศไทยในยุคนั้นเหมือนกับอยู่ท่ามกลาง
"จระเข้กับปลาวาฬ" ที่ไม่อาจพึ่งมหาอำนาจใดได้ โดยเฉพาะกรณีฝรั่งเศสใช้นโยบาย
"เรือดปืน" ยังกับรัฐบาลไทยให้ยกดินแดนตั้งชายแดนน้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส ในเหตุการณ์
ที่เรียกว่า "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436)" ได้พิสูจน์ให้เห็นพระทัยว่า ไทยไม่
อาจพึ่งมหาอำนาจใดได้ นอกจากพึ่งตนเอง รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึงความไม่ปลอดภัย
ของประเทศ และทรงเห็นว่าการจะป้องกันประเทศให้ปลอดภัยได้นั้นมี 3 ประการ คือ
ประการแรกใช้วิธีการเจรจา ประการที่สอง จัดให้มีกำลังเพียงพอที่จะรักษาความสงบ
ในบ้านเมือง และประการที่สาม การจัดการปกครองประเทศให้เป็นแบบแผนอย่างเดียวกับ
ประเทศมหาอำนาจตะวันตกเหล่านั้น รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าวิธีป้องกันในประการ
ที่สามนั้นจะเป็นวิธีที่ดีที่สุด เพราะนอกจากจะไม่เกิดความรุนแรงแล้ว ยังเป็นทางให้เกิด

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/1

พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 143/453

ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 114

ความเจริญแก่ประเทศชาติได้มากกว่าวิธีอื่น¹ ด้วยเหตุนี้รัชกาลที่ 5 จึงทรงตระหนักว่า การจะจัดการปกครองประเทศให้เป็นแบบแผนเดียวกับประเทศตะวันตกนั้น จำเป็นต้อง สร้างคนจำนวนมากซึ่งมีความรู้ความชำนาญในวิทยาการและเทคนิคทางตะวันตก ทั้งคน เหล่านี้จักต้องมีความคิดริเริ่มและความสำนึกในความรับผิดชอบของตน² แต่ในขณะนั้น ปัญหาคงกล่าวเป็นอุปสรรคสำคัญของการปฏิรูปประเทศ ดังพระราชปรารภถึงการปฏิบัติ ราชการของเสนาบดีผู้ใหญ่ท่านหนึ่งในสมัยนั้นว่า

ท่านเสนาบดีกรมนี้ก็นับว่า เป็นผู้ปัญญายังชกว่ากรมอื่น ๆ ยังเป็นอย่างนี้ จะช่วยการไปไปถึงกรมอื่น ๆ เเลา...ถึงตัวท่านเสนาบดีเองเเลา เรายก เชื่อเป็นแน่ว่าใครตัวเหมือนกันว่ากำลังตัวเองไม่พอที่จะรับแก่การปัดยุบนี้ได้ ในบางครั้งบางคราวเป็นแน่ จึงได้หากันหลบเลี่ยงไม่มีใครอยากเข้าที่ประชุม เลยเป็นนิจ ถ้าเข้าที่ประชุมก็ไม่พูดเสียบ้าง พาลโกรธน้อยออกน้อยใจเป็น การถูกลูกกลืนไปบาง...³

¹เฟรด คัมลิว วิกส์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลโดย อนุร โสภณวิเชษฐวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถลาง หน้า 38 - 42

²เกษม ศิริสัมพันธ์ และ นิธอน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมือง ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 206

³กรมศิลปากร เจ้านายและข้าราชการกรามมังคผลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลง ราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมสนธิ กฤดากร 6 มีนาคม 2510 หน้า 58

จากปัญหาดังกล่าว รัชกาลที่ 5 จึงทรงมีพระบรมราโชบายในการพัฒนาคนขึ้น
ใช้ในราชการด้วยการแทรกคนหัวใหม่เข้ารับหน้าที่ตามความต้องการที่เกิดขึ้นตามระดับ
ของการพัฒนาในครั้งนั้นและตามโอกาสมีให้แทรกравกันขึ้นได้¹ เริ่มต้นในสมัยแรกก็ทรง
ทำนุบำรุงพระเจ้าน้องยาเธอและบุตรขุนนางผู้ใหญ่ ซึ่งต่อมาได้เป็นกำลังสำคัญใน
การเข้ารับราชการ เช่น สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ สมเด็จกรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นต้น ต่อมา
ก็ทรงประกาศตั้งโรงเรียนสำหรับบุตรขุนนางข้าราชการทั้งปวง² แต่ความตั้งพระทัยที่
จะทรงทำนุบำรุงการศึกษาให้แพร่หลาย มิได้จำกัดเฉพาะเจ้านายในราชตระกูลเท่านั้น
แต่เพื่อขยายราษฎรทั้งปวงด้วย ดังปรากฏในพระราชดำรัสซึ่งแสดงในที่ประชุมพระ
บรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบตอนหนึ่งว่า "เจ้านาย
ราชตระกูลทั้งแก่ลูกฉันเป็นคนจึงไปตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำที่สุด จะให้ได้มีโอกาสเล่าเรียน
ได้เสมอกันไม่ว่าเจาว่าขุนว่าไพร่ เพราะฉะนั้นขอบอกไว้ว่า การเล่าเรียนในบ้านเมือง
เรานี้จะเป็นของสำคัญที่สุด ซึ่งฉันจะดูแลให้เจริญขึ้นจงได้"³

¹เกษม กิริสัมพันธ์ และ ปิยอน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 207

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ประกาศเรื่องโรงเรียน"
เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่อง
ในโอกาสครบ 100 ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์
1 ตุลาคม 2511 หน้า 2

³"การไล่นักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ" ราชกิจจา
นุเบกษา เล่ม 1 จ.ศ. 1246 หน้า 128

รัชกาลที่ 5 ทรงดำเนินการตามพระราชดำริส โดยจัดการศึกษาเพื่อประชาชน ทั้งในกรุงและหัวเมือง และทรงเห็นว่าการจัดการศึกษาเพื่อประชาชนนั้น ยังจำเป็นต้องอาศัยวัด เพราะไม่ขัดกับประเพณีเดิมที่ราษฎรนิยมส่งบุตรหลานไปเรียนหนังสือตามวัด โดยมีพระสงฆ์เป็นครูสอน และเห็นว่าการศึกษาที่เกิดขึ้นโดยใกล้ชิดกับพระและกิจพิธีศาสนา เท่ากับ เป็นการส่งเสริมศีลธรรมจรรยาที่งดงามไปในตัวด้วย ส่วนการเรียนหนังสือไทยก็เป็น ประโยชน์ต่อการศึกษาพระไตรปิฎกเป็นการ เกื้อกูลแก่พระพุทธศาสนา¹ ประกอบกับวัด มีอยู่ทั่วไป และโดยมากมักอยู่ในย่านชุมชนชนสะกดกับนักเรียนที่จะไปมาโรงเรียน การ ใ้วัดเป็นสถานศึกษาจึงไม่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก และประหยัดงบประมาณแผ่นดิน เพราะไม่ต้องสร้างอาคารเรียนอีก ด้วยเหตุนี้ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงสร้าง บูรณะ และ ปฏิสังขรณ์วัดทั้งในกรุงและหัวเมือง สำหรับเป็นสถานศึกษาของราษฎร ขณะเดียวกันก็ ส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์โดยจัดตั้งสถานศึกษาของสงฆ์ขึ้น เพื่อฝึกพระสงฆ์ให้เป็น ครูสอนหนังสือตามวัดต่าง ๆ ทั้งในกรุงและหัวเมือง นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้ คราวพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งตามพระราชบัญญัติได้กำหนดหน้าที่ ของพระสงฆ์ทุกระดับให้ทำหน้าที่บำรุงการศึกษาด้วย แสดงให้เห็นถึงการที่รัชกาลที่ 5 ทรงพยายามจะให้ราษฎรได้รับการศึกษาโดยทั่วหน้ากัน โดยอาศัยวัดและพระภิกษุเป็น เครื่องช่วยในการอบรมสั่งสอน ทั้งนี้สืบเนื่องจากพระราชประสงค์ต้องการคนเขารับราชการ ในการปรับปรุงประเทศให้เท่าเทียมกับตะวันตก ในภาวะที่ประเทศต้อง เผชิญกับอิทธิพลการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกดังกล่าวข้างต้น ด้วยเหตุนี้ รัชกาลที่ 5 จึงต้องทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ในการ พัฒนากันดังกล่าวดังกล่าวแล้ว

¹ "โปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทยและสอนเลขทุก ๆ พระอาราม"
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2 ลงวันที่ 6 กรกฎาคม จ.ศ. 1237

นอกจากนี้ควบคู่ไปกับการขยายอำนาจทางการเมือง ประเทศมหาอำนาจตะวันตก มักจะนำคริสต์ศาสนาเข้ามาเผยแพร่ และพยายามดำเนินวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้คนไทยรับนับถือ เช่น แจกยาและรักษาคนป่วยให้เป็นทาสอยู่เสมอ พร้อมกับการแจกหนังสือสอนศาสนา ด้วยเหตุนี้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ขณะที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชอยู่ จึงต้องปรับปรุงจริยวัตรของพระสงฆ์ไทยใหม่ โดยตั้งสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายขึ้นพร้อมกับสั่งแทนพิมพ์มาไวที่วัดบวรนิเวศวิหาร พิมพ์หนังสือสอนพระพุทธศาสนาด้วย แสดงถึงความกลัวภัยทางค่านศาสนาจากตะวันตก ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ตามหนังสือสัญญาที่ทำกับชาติตะวันตกไทยได้ให้เสรีภาพด้านการเผยแพร่ศาสนาแก่ชาติตะวันตกด้วย ดังนั้นรัชกาลที่ 5 จึงทรงตระหนักอยู่ตลอดเวลาถึงภัยที่จะได้รับจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก จึงทรงหว่านบารุงพระพุทธศาสนาให้เป็นที่เลื่อมใสของประชาชนชาวไทย ตลอดจนพร้อมทั้งพยายามชักชวนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการหว่านบารุงพระพุทธศาสนาด้วย

จึงกล่าวได้ว่าการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงหว่านบารุงพระพุทธศาสนา

ดังนั้นหลักธรรมและคติความเชื่อบางประการในพระพุทธศาสนา การเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาทของบูรพมหากษัตริย์ การเสด็จประพาสทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ สถาปนา และสถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศ ตลอดจนอิทธิพลการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงหว่านบารุงพระพุทธศาสนา

บทที่ 3

การชำระ การพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย และการเผยแพร่พระพุทธศาสนา

ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทุกพระองค์ต่างก็โปรดเกล้าฯ ให้ชำระและจัดสร้างพระไตรปิฎกสืบต่อกันมา ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 1 แต่การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยเริ่มมีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.1 การชำระและการพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย

ใน พ.ศ. 2431 รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย เรียกว่า พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์^{1*} ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.1.1 สาเหตุที่โปรดเกล้าฯ ให้ชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย

3.1.1.1 ทรงดำเนนตามขัตติยประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา² ในฐานะที่ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินผู้นับถือพระพุทธศาสนา เพราะภายหลังที่พระพุทธเจ้า

¹เฉลิม อยู่เวียงชัย สมัยกรุงธนบุรี กรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 212

*ต้นรัชกาล รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกด้วยคัมภีร์ใบลานสำหรับหอหลวงชั้นฉบับหนึ่ง เช่นเดียวกับที่เคยสร้างกันมาในรัชกาลก่อน ๆ ตามราชประเพณี เรียกว่า พระไตรปิฎกฉบับทองทิพย์ เพราะปกทองทิพย์เหมือนกับฉบับทองใหญ่และทองน้อยที่สร้างไว้แต่รัชกาลก่อน ๆ

²เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศสังคายนา" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 กฎหมาย จ.ศ. 1250 หน้า 196

เสด็จปรินิพพานแล้ว พระเจ้าแผ่นดินซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาได้โปรดเกล้าฯ ให้
สังคายนาชำระพระไตรปิฎกสืบอายุพระพุทธศาสนาตลอดมา

3.1.1.2 การชำระพระไตรปิฎกถือเป็นการกระทำพระราชกุศล
อันยิ่งใหญ่¹ เพราะพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์แห่งพระพุทธศาสนา ซึ่งรวบรวมคำ
สั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้ นับเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่จะช่วยให้พระพุทธศาสนา
เจริญรุ่งเรือง

3.1.1.3 ทรงเห็นว่าการสร้างพระคัมภีร์พระไตรปิฎกด้วยอักษร
ขอมจาลงในใบลานเหมือนที่สร้างกันมาแต่โบราณนั้น แม้จะถาวรมั่นคง แต่กว่า
ช่างจะจานได้แต่ละคัมภีร์ต้องใช้เวลานาน ช่างจานก็หายากเพราะมีน้อย และ
สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก พระคัมภีร์จึงไม่แพร่หลาย ประกอบกับอักษรขอมมีผู้อ่าน
ได้น้อยกว่าอักษรไทย ทั้งยังเป็นหนังสือกองโตหาที่เก็บยาก แต่เมื่อพิมพ์เป็น
เล่มจะเป็นประโยชน์มาก เพราะเรียงพิมพ์ขึ้นครั้งหนึ่งจะตีพิมพ์ขึ้นหลาย ๆ ร้อยฉบับ
ก็ได้ ผู้ที่จะเล่าเรียนถึงไม่รู้อักษรขอมก็เข้าใจได้สะดวก จะหยิบยกไปมาก็ไม่
ลำบาก ใครจะสอบสวนก็ทำได้ง่าย เพราะคัมภีร์หนึ่งรวบรวมไว้ในเล่มเดียวกัน
ไม่กระจัดกระจายขาดตกบกพร่อง แม้วาระคัมภีร์จะไม่เป็นของมั่นคงถาวรเหมือน
ใบลาน แต่ตีพิมพ์ครั้งหนึ่งมากกว่าใบลานหลายสิบเท่า ถ้าเก็บรักษาไว้ดี ๆ ก็
ทนทานได้เช่นกัน และฉบับใดเป็นประโยชน์ที่พระสงฆ์จะเล่าเรียนมากก็ตีพิมพ์เพิ่มเติม
ได้อีก ซึ่งเร็วกว่าจาด้วยใบลาน จะทำให้พระคัมภีร์ปริยัติธรรมแพร่หลายสมบูรณ์
ในสยามสืบไปภายหน้า²

¹เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศสังคายนา"
ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 กฎหมาย จ.ศ. 1250 หน้า 196

²เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "การสาธุนูปถัมภกคือ
การพิมพ์พระไตรปิฎก" และ "ประกาศสังคายนา" . ด. หน้า 195 - 197

3.1.1.4 ทรงเห็นว่าพระพุทธศาสนาเจริญมั่นคงถาวรอยู่ในประเทศสยามเพียงประเทศเดียวในขณะนั้น ถ้าพระไตรปิฎกเกิดการคลาดเคลื่อนไป จะหาที่สอบสวนคัดลอกให้เหมือนแต่ก่อนก็ทำไม่ได้ เพราะประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา เช่น ลังกา พม่า ลาว เขมร ซึ่งแต่ก่อนเป็นอิสระ มีกษัตริย์ปกครองตนเอง ได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเสมอมา ดังนั้นถ้ากรุงสยามเกิดวิบัติอันตราย พระไตรปิฎกขาดสูญบกพร่องไป ก็ได้อาศัยหยิบยืมมาคัดลอกให้ถูกต้องฉบับเดิม แต่เวลานั้นประเทศลังกา พม่า ตกอยู่ในอำนาจของอังกฤษ ซึ่งมีได้นับถือพระพุทธศาสนา จึงมิได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เขมรก็ตกอยู่ในอำนาจของฝรั่งเศส ไม่มีกำลังที่จะอุดหนุนพระพุทธศาสนาให้มั่นคงถาวร ส่วนลาวก็นับถือพระพุทธศาสนาเจือปนด้วยผีสา่งเทวดา จะเอาหลักฐานมั่นคงย่อมไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ทรงเห็นสมควรที่จะสอบสวนพระไตรปิฎกให้ถูกต้อง แล้วสร้างขึ้นใหม่ฉบับ เพื่อเป็นหลักฐานสืบทอดศาสนธรรมคำสั่งสอนแห่งพระพุทธเจ้าสืบไปภายหน้า¹

3.1.1.5 เพื่อจะให้พุทธศาสนิกชนซึ่งกุลบุตรได้ศึกษาและปฏิบัติสืบมาจนถึงสมัยของพระองค์แพร่หลายไต่มาฉบับขึ้น² เป็นการพระบรมราชูปถัมภ์แก่กุลบุตรที่จะศึกษาพระปริยัติธรรมสืบไป เพื่อให้หาฉบับพระไตรปิฎกได้ง่าย และเป็นฉบับสอบทานที่ถูกต้อง ด้วยทรงเห็นว่า

ธรรมอันใดที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอน ย่อมเป็นธรรมอันวิเศษอุดมยิ่ง ซึ่งจะทำให้สัตว์พ้นจากทุกข์ภัยได้โดยแท้จริง เป็นธรรมวิเศษเที่ยงแท้

¹ เสด็จฯ ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พระราชดำริแก่พระสงฆ์ โดยพระองค์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 กฎหมาย จ.ศ. 1250 หน้า 199 - 200

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/4 เล่ม 1 ร่างประกาศของพระยาภาสกรวงษ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กราบทูล พระบรมวงศานุวงศ์และแจ้งความแก่ผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ร.ศ. 111

ยอมจะเป็นที่ปรารถนาของผู้ซึ่งมีปัญญาได้เล่าเรียนไตรปิฎก แล้วปฏิบัติตาม
ที่ได้ผลมาน้อยตามประสงค์ ก็คงจะยังมีผู้ซึ่งอยากจะเรียนรู้ เพื่อปฏิบัติ
ตามสืบไปภายหน้าเป็นแท้ จึงเป็นกรรมที่ควรสงวนไว้ให้เป็นประโยชน์แก่
ชนภายหน้า จึงคิดจัดการครั้งนี้ เพื่อจะรักษาพระไตรปิฎกไว้มิให้วิปริตผิด
ผัน เป็นการขอยกย่องว่าทรงพระพุทธศาสนาให้ตั้งมั่นถาวรสืบไป...¹

3.1.1.6 เพื่อเป็นที่ระลึกในการพระราชกุศลในมหามงคลสมัย
เฉลิมสิริราชสมบัติครบ 25 พรรษา² ซึ่งตรงกับปี พ.ศ. 2436

จากสาเหตุดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึง
ความสำคัญของพระไตรปิฎก คัมภีร์พระพุทธศาสนา ซึ่งรวบรวมคำสั่งสอนของ
พระพุทธเจ้าไว้ อันจะเป็นประโยชน์แก่ลูกบุตรต่อไป จึงโปรดฯ ให้มีการชำระให้
ถูกต้องและจัดพิมพ์เป็นอักษรไทย นับเป็นครั้งแรกที่มีการตีพิมพ์พระไตรปิฎกด้วย
อักษรไทย³

3.1.2 วิธีดำเนินการในการชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย

จากสาเหตุดังกล่าวข้างต้น ทำให้รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ
ให้พิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยแทนอักษรขอมขึ้นในปี พ.ศ. 2431 แต่ทรง

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พระราชดำรัสแก่พระสงฆ์
โดยพระองค์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 กฎหมาย จ.ศ. 1250
หน้า 200

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศสังคายนา"
และ "พระราชดำรัสแก่พระสงฆ์โดยพระองค์" ก. หน้า 193 และ 200

³ เฉลิม อยู่เวียงชัย สมัยกรุงธนบุรี สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 212

พระราชดำริว่า "ฉบับหนังสือที่จะตีพิมพ์ครั้งนี้ จะเป็นของมั่นคงถาวรและแพร่หลายไปมาก ถ้าพิมพ์คลาดเคลื่อนไปก็หาเป็นการสมควรไม่ จะต้องตรวจแก้ต้นฉบับให้ถูกต้อง แล้วจึงส่งไปลงพิมพ์ แล้วต้องตรวจตราแก้ไขตัวพิมพ์ให้ผิดเพี้ยนได้"¹ ด้วยพระราชดำริดังกล่าว จึงมีพระบรมราชโองการให้อารยนาทพระราชวงศานุวงศ์ ซึ่งออกผนวช และพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยฐานานุกรมเปรียญ 110 รูป มาประชุมพร้อมกันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้ทรงมีพระราชดำรัสชี้แจงพระราชประสงค์ให้ประชุมทราบ พระสงฆ์ทั้งปวงก็อนุโมทนา และรับแบ่งหน้าที่กันสอบแก้พระไตรปิฎก ซึ่งจะพิมพ์กับทั้งสอบทานตรวจหนังสือที่ตีพิมพ์ขึ้นใหม่ให้ถูกต้องมิให้ผิดพลาดคลาดเคลื่อนทุก ๆ พระคัมภีร์² เช่นเดียวกับการประชุมทำสังคายนาพระไตรปิฎกในครั้งก่อน ๆ ในครั้งนั้นได้ทรงประเคนชวตหมึกและปากกาแก่พระเถระทั้งปวงให้ได้รับพระราชทานโดยทั่วกัน สำหรับใช้ตรวจแก้ทานฉบับพระไตรปิฎกด้วย

ในการตรวจสอบชำระพระไตรปิฎกในครั้งนั้น พระเถระผู้ใหญ่ ได้แบ่งหน้าที่กันเป็นกอง ๆ มีพระราชาคณะเปรียญผู้น้อยและพระเปรียญผู้ช่วยเป็นพนักงานประกอบด้วย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นประธานในการตรวจแบบพระไตรปิฎก พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์* เป็นรองอธิบดีจัดการทั้งปวงทั้งสองพระองค์ นอกจากนี้มีแม่กองใหญ่แปดกอง คือ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นแม่กองตรวจพระวินัยปิฎก

¹ เสถียร ดายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศสังคายนา" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 กฎหมาย จ.ศ., 1250 หน้า 198.

2
ก.

* ต่อมาคือ สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัชรวาสนประดิษฐ์

พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร พระพรหมมณี พระธรรมไตรโลกย์ พระธรรมราชา พระเทพโมลี เป็นแม่กองตรวจพระคัมภีร์ปิฎก และพระพิมลธรรม พระธรรมวโรดม เป็นแม่กองตรวจพระอภิธรรมปิฎก¹ แสดงให้เห็นว่าในครั้งนั้นพระไตรปิฎกได้รับการจัดพิมพ์ทั้งสามปิฎก

นอกจากนี้ยังปรากฏรายละเอียดเกี่ยวกับบัญชีพระเจ้านุเฑระ ซึ่งเป็นผู้ตรวจชำระพระไตรปิฎกพิมพ์ครั้งแรกเริ่มจนการสำเร็จ พร้อมกับของพระราชทานเป็นการตอบแทน คือ พระไตรปิฎกรูปละ 1 จบ²

การชำระพระไตรปิฎกในครั้งนั้น ทำโดยสอบทานกับพระไตรปิฎกอักษรสืบหา ซึ่งนำมาจากลังกา ดังปรากฏจากหนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ ตอนหนึ่งว่า "เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเสด็จกลับจากเกาะสีชัง ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเฝ้ากราบทูลถวายเรื่องพระคัมภีร์ไตรปิฎกตัวสิงห์ ซึ่งส่งมาจากลังกาเข้ามาถึงแล้วจะจัดส่งไปถวายเพื่อที่จะได้สอบพระไตรปิฎก ซึ่งตรวจแก้ลงพิมพ์อยู่นั้น"³ และทรงใช้พระไตรปิฎก

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "การสาสนูปถัมภ์คือการพิมพ์พระไตรปิฎก" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 กฎหมาย จ.ศ. 1250 หน้า 194 - 195

² ุรายละเอียดในภาคผนวก ข.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เลกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/4 เล่ม 1 หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ ที่ ส, 116 ลงวันที่ 18 พฤษภาคม ร.ศ. 111
250

ซึ่งบูรพกษัตริย์สร้างไว้ตรวจสอบด้วย . ดังข้อความตอนหนึ่งว่า "ทรงขอยืม 6 พระคัมภีร์ที่จะไปสอบพระไตรปิฎกที่ลงพิมพ์ให้ถูกต้อง...ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งเจ้าพนักงานกรมพระราชบัณฑิตให้จัดไปถวายแล้ว"¹

จะเห็นได้ว่า การชำระตรวจสอบพระไตรปิฎกฉบับที่จะนำไปตีพิมพ์ด้วยอักษรไทยนั้นได้ทำกันอย่างรอบคอบ โดยนำทั้งพระไตรปิฎกที่ได้มีการชำระแล้วในรัชกาลก่อน ๆ และพระไตรปิฎกที่นำมาจากลังกา ซึ่งเคยเป็นแหล่งความเจริญของพระพุทธศาสนาใช้ในการตรวจสอบ เพื่อให้เป็นฉบับที่ถูกต้องจริง ๆ ดังพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5

ส่วนการจัดพิมพ์พระไตรปิฎก โปรดเกล้าฯ ให้เป็นหน้าที่ของฝ่ายคฤหัสถ์ จัดดำเนินการ ดังสำเนาพระราชหัตถเลขาถึงท่านเล็ก (กาญจนาภรณ์สวราช กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช) ตอนหนึ่งว่า "ให้ท่านเล็ก เป็นประธานาธิบดีฝ่ายคฤหัสถ์ ให้กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์* หม่อมเจ้าประภากร พระยาภาณุกรวงศ์ พระยาศรีสุนทรโวหาร** เป็นพนักงานที่จะจัดการในส่วนคฤหัสถ์ ให้ปรึกษาหารือกันจัดการไปให้สำเร็จให้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/4 เล่ม 1 หนังสือเจ้าพระยาภาณุกรวงศ์ กราบทูลพระเจ้านั่งยาเชอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ ส, 116 ลงวันที่ 18 พฤษภาคม ร.ศ. 111
250

* พระเจ้าน้องยาเชอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ สิ้นพระชนม์ก่อนการพิมพ์พระไตรปิฎกเสร็จสิ้น

** พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ถึงแก่อนิจกรรมก่อนการพิมพ์พระไตรปิฎกเสร็จสิ้น

จงได้"¹ นอกจากนี้ยังปรากฏในบัญชีกรรมการพิมพ์พระไตรปิฎก กำหนดให้ พระ
เจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ดำรงตำแหน่งกรรมการผู้จัดการพิมพ์
ด้วย ทั้งนี้ประธานและกรรมการจัดการพิมพ์พระไตรปิฎกฝ่ายคฤหัสถ์ดังกล่าว ได้รับ
พระราชทานพระไตรปิฎกคนละ 1 จบ เป็นการตอบแทนเช่นเดียวกับฝ่ายพระสงฆ์²

จะเห็นได้ว่าการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยในครั้งนั้น ต้องอาศัย
การดำเนินการทั้งฝ่ายพระสงฆ์และฝ่ายคฤหัสถ์ โดยทรงแบ่งหน้าที่มิให้ก้าวท้าวกัน
ดังกล่าวดังกล่าวแล้ว ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในการชำระพระไตรปิฎกสำหรับกุลบุตรที่จะศึกษา
พระปริยัติธรรมสืบไป จะได้หาฉบับพระไตรปิฎกได้ง่าย ทั้งเป็นฉบับที่สอบทาน
ถูกต้อง การกระทำดังกล่าวจึงนับเป็นการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญแพร่
หลายอีกวิธีหนึ่ง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/3 เล่ม 1
สำเนาพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึง ท่านเล็ก (ภาพรังสีสว่างวงษ์ กรมพระ
ภาณุพันธุวงศ์วรเดช) ร. ที่ 588 ภ.ภ.22 ลงวันที่ 5 8 2 คำ จ.ศ. 1249
49 7 (พ.ศ. 2431)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/3 เล่ม 1
เรื่องจะพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นหนังสือไทย และบาตรผู้พนักงานตรวจแก้ไขพิมพ์พระ
ไตรปิฎก ร.ศ. 109

การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยดังกล่าวข้างต้น รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชศรัทธาพระราชทานพระราชทรัพย์ จำนวน 1,000 ชั่ง¹ จัดพิมพ์พระไตรปิฎก จำนวน 1,000 จบ ๆ ละ 39 เล่ม^{2*} เล่มหน้าบางบางบ้าง ตามแต่คัมภีร์มีมากและน้อย รวมเป็นหนังสือ 39,000 เล่ม ทำให้พระพุทธศาสนาในวาทซึ่งกุลบุตรได้ศึกษาและปฏิบัติสืบมาพรหลายมาด้นขึ้น

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/4 เล่ม 1
ร่างประกาศพระยาภาสกรวงษ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กราบทูลพระบรมวงศานุวงศ์ และแจ้งความแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวงที่มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ที่ ส. 528 ลงวันที่ 10 ธันวาคม ร.ศ. 111
 6104

² เฉลิม อยู่เวียงชัย สมัยกรุงธนบุรี กรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 212

* ทรงวิทย์ แก้วศรี ได้ให้ข้อสังเกตไว้ในหนังสือ ความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎกไทย หน้า 26 - 27 ว่า ในการพิมพ์ครั้งนี้ พิมพ์ได้ 39 เล่มชุดยังขาดหายไปมิได้พิมพ์อีก 6 เล่ม และได้พิมพ์เพิ่มเติมในรัชกาลที่ 7 จนครบฉบับพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 7 รวม 45 เล่ม จึงนับว่าสมบูรณ์เป็นการช่วยเพิ่มเติมเล่มที่ขาดหายไป คือ (1) เล่ม 26 วิมานวิสูตร เปตวิสูตร เถรคคาถา เถรคคาถา (2) เล่ม 27 ชาตก (3) เล่ม 28 ชาตก (4) เล่ม 32 อุปทาน (5) เล่ม 33 อุปทาน พุทธวงศ์ จริยาปิฎก (6) เล่ม 41 อнуโลมปัจจนีขปัญฐาน ปัจจนีขนุโลมปัญฐาน นอกจากนั้นยังได้เพิ่มเติมท้ายเล่ม 44 ที่ขาดหายไปครั้งหนึ่ง คือ อнуโลมตักกิกปัญฐาน และอนุโลมทุกทุกปัญฐานให้สมบูรณ์ด้วย ตามจำนวนดังกล่าวเมื่อกิตเป็นเล่ม จึงมีหนังสือขาดหายไปต้องพิมพ์เพิ่มเติมใหม่ถึง 7 เล่ม และเพราะเหตุที่ฉบับพิมพ์ในครั้งรัชกาลที่ 5 แยกคัมภีร์แยกแห่งอภิธรรมปิฎกออกเป็น 3 เล่ม ส่วนในการพิมพ์ครั้งหลังรวมเป็นเพียง 2 เล่ม จำนวนเล่มที่ขาดจึงเป็น 6 เล่ม คือ ฉบับในครั้งรัชกาลที่ 5 มี 39 เล่ม และฉบับในรัชกาลที่ 7 มี 45 เล่ม

การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ด้วยอักษรไทยเสร็จเรียบร้อยในปี พ.ศ. 2436 เรียกกันว่า พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์* นับเป็นครั้งแรกในโลกที่ได้จัดพิมพ์เป็นเล่มตลอดทั้งจบ¹ รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้มีการฉลองพระไตรปิฎกฉบับดังกล่าวในงานพระราชพิธีรัชมากิจเสก เมืองในวโรกาสที่เสวยราชย์มาครบ 25 ปี² แสดงให้เห็นว่า การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เสร็จทันพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5 พระไตรปิฎกฉบับดังกล่าว กำหนดให้กระทรวงธรรมการเป็นผู้เก็บรักษาจนถึงวันพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรและพระราชทานไปยังที่ต่าง ๆ

3.1.3 การเผยแพร่พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นอักษรไทย รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ทั้งภายในและต่างประเทศ ดังนี้

3.1.3.1 การเผยแพร่พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นอักษรไทยภายในประเทศ เมื่อได้โปรดเกล้าฯ ให้ฉลองพระไตรปิฎกเรียบร้อยแล้ว ก็โปรดฯ พระราชทานไปยังพระอารามหลวงทั่วประเทศแห่งละ 1 จบ³ เป็นผลให้พระไตรปิฎกแพร่หลายกว้างขวางออกไป บรรดาพระสงฆ์ได้อาศัยพระไตรปิฎกฉบับนี้เป็นแนวทางในการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม

* พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นเล่มเข้าปกแข็งสันหลังหุ้มผ้าทำอย่างประณีตทุก ๆ เล่มมีแบบเทียบตัวอักษรไทยกับอักษร โรมัน พร้อมทั้งตัวอย่างเพื่อให้ชาวต่างประเทศศึกษาและอ่านได้ภายในเวลาไม่นานนัก

¹ทินกร ทองเสวต พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา พิมพ์เป็นที่ระลึกงานฉาปนกิจศพ นางละมุน สี่ระรา 11 มิถุนายน 2511 หน้า 57

²ทรงวิทย์ แก้วศรี ความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎกไทย หน้า 26

³ดูรายละเอียดใน กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/6 เล่ม 1 บัญชีจำนวนพระไตรปิฎกที่จะพระราชทานตามพระอารามทั้งในกรุงและหัวเมืองกับตู้สำหรับพระไตรปิฎก ที่ 5639 ร.ศ. 112

นอกจากนี้ทรงเอาพระราชกฤษฎีกาในการเก็บรักษาพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ดังกล่าว โดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตู้เก็บพระไตรปิฎก และทรงแนะนำเกี่ยวกับการเก็บรักษาพระไตรปิฎก และให้ให้เป็นประโยชน์ ดังพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ตอนหนึ่งว่า "พระไตรปิฎกควรมีข้อบังคับติดไปกับตู้สำหรับส่งหัวเมืองหรือในกรุงด้วย เป็นต้นว่า ห้ามอย่าให้ยืมจนหายทำลายเสีย ถ้าผิดมิให้ใครอ่านดูเลย ต้องผ่อนผันให้การแก่พระโยชนของวัด อย่าให้ใครถือเป็นส่วนตัว"¹

แต่ปรากฏว่าข้อแนะนำของรัชกาลที่ 5 ไม่ได้ผลเท่าที่ควรนัก เพราะเจ้าอาวาสมักจะหวงพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ ดังความตอนหนึ่งในหนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของกรมหมื่นพงษาดิถีกับ กำนายราชบัณฑิตยสถานหาว่า "พระไตรปิฎกพิมพ์ของหลวงที่พระราชทานไปแล้วสำหรับพระอารามต่าง ๆ เจ้าอาวาสเก็บรักษาไว้โดยหวงแหน ไม่ใครจะให้ภิกษุสามเณรผู้ศึกษาใช้เล่าเรียน ด้วยกลัวจะยับเยินเสียไป เพราะมีฉบับเดียวหาอีกไม่ได้ ฉบับพระไตรปิฎกจึงไม่ได้ใช้เล่าเรียนแพร่หลายนัก..."²

อย่างไรก็ตาม การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกแจกจ่ายไปตามพระอารามหลวงครั้งนี้ก็เป็นผลให้พระไตรปิฎกแพร่หลายมากขึ้นกว่าเดิม เมื่อพระภิกษุสามเณรหรือกุลบุตรของอารามที่ศึกษาย่อมสะดวกในการหาจดฉบับได้ง่ายกว่าเดิม

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/6 เล่ม 1
ต้นร่างพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 5/4607
ลงวันที่ 17 ตุลาคม ร.ศ. 112

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/18 เล่ม 1
หนังสือกรมหมื่นพงษาดิถีกับ กำนายราชบัณฑิตยสถาน กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5
9 ธันวาคม ร.ศ. 117

การที่รัชกาลที่ 5 พระราชทานพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ให้เฉพาะพระอารามหลวง โดยมีได้พระราชทานไปยังวัดราชวรวิหารด้วยนั้น คงเนื่องด้วยวัดราชวรวิหารมีอยู่หลายพันวัดมากกว่าฉบับพระไตรปิฎกพิมพ์ ถ้าพระราชทานไปก็ไม่เป็นการทั่วถึง แต่อย่างไรก็ตาม พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อนุญาตให้ราษฎรที่มีจิตศรัทธาจะสร้างพระไตรปิฎกให้แก่วัดที่ตนสร้างหรือปฏิสังขรณ์ แะจ้งความจำนงขอซื้อพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ที่เหลืออยู่ได้ในราคาทุนจะละ 2 ชั่ง¹ ด้วยมีพระราชดำริว่า ถ้าราษฎรจะสร้างเองคงต้องให้ทุนในการสร้างมาก และคงต้องใช้เวลานานกว่าจะเสร็จ ทั้งผู้ที่ตรวจสอบได้ถูกต้องก็ย่อมหาตัวยาก ด้วยเหตุนี้เมื่อกระทรวงธรรมการได้นำความกราบบังคมทูลถึงความประสงค์ของราษฎร พร้อมกับได้พระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยในจ้งความขอซื้อพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ รัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการออกประกาศให้ราษฎรผู้มีจิตศรัทธาทราบ ผู้ใดต้องการซื้อให้วัดใดก็ได้จ้งความจำนง โดยกรอกข้อความในใบจ้งความที่กระทรวงธรรมการร่างขึ้น²

หลังจากที่กระทรวงธรรมการประกาศให้ราษฎรจ้งความจำนงขอซื้อพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ ปรากฏว่าเจ้านาย พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนผู้ว่าราชการเมืองและราษฎร ต่างก็จ้งความจำนงขอซื้อพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นจำนวนมาก ในที่สุดพระไตรปิฎกไม่พอจำหน่าย รัชกาลที่ 5 จึงพระราชทาน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เลกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/2

กล่อง 1 ประกาศกระทรวงธรรมการบอกราคาพระไตรปิฎกฉบับละ 2 ชั่ง

1 มกราคม ร.ศ. 111

² ก.

พระบรมราชานุญาตให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ดำเนิน
การจัดพิมพ์พระราชนิพนธ์และพระบาลีพระไตรปิฎกเป็นครั้งที่ 2¹ ขึ้น โดยให้อยู่ใน
ความรับผิดชอบของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนริศรานุวัดติวงศ์ ดังจะได้กล่าว
ในตอนต่อไป เป็นผลให้พระพุทธรักษาแพร่หลายออกไปมากขึ้นอีก นอกจากนี้
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพงษาดิศรมหิต และนายราชบัณฑิตยสถาน ได้มี
หนังสือกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตพิมพ์พระไตรปิฎกเพิ่มเติม
ขึ้นเพื่อจำหน่าย ก็โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ทรงมีลายพระหัตถ์หาหรือกับ
กรมหมื่นนริศรานุวัดติวงศ์ ว่าควรจะอนุญาตหรือไม่ แสดงให้เห็นว่าทรงให้อำนาจ
ในด้านการศาสนาแก่ฝ่ายสงฆ์ ทั้ง ๆ ที่ทรงมีพระราชอำนาจในการตัดสิน ใน
ครั้งนั้น กรมหมื่นนริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงมีลายพระหัตถ์เสนอความเห็น
ว่า "กรมหมื่นพงษาดิศรมหิต ก็เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา ก็ไม่ควรจะห้าม ควรจะ
ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สร้างตามความมุ่งหมาย แต่ไม่ให้สืบสาย
กับฉบับของหลวงที่พิมพ์แล้วนั้น"² ด้วยเหตุนี้กรมหมื่นพงษาดิศรมหิต จึงได้รับ
พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นจำหน่ายได้ แต่ไม่ให้
พิมพ์ในนามฉบับเดิม ของหลวง การพระบรมราชานุญาตดังกล่าว นับเป็นวิธีหนึ่ง
ของการสืบอายุพระพุทธศาสนา เพราะมีส่วนทำให้คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
แพร่หลายสู่ประชาชนมากขึ้น เพราะฉบับหลวงเองไม่พอแก่การจำหน่ายดังกล่าวแล้ว

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/13

เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ถึง เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 25/422
ลงวันที่ 24 ตุลาคม ร.ศ. 115

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/18 เล่ม 1
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นนริศรานุวัดติวงศ์ ทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 42 ลงวันที่ 22
กันยายน ร.ศ. 117

นอกจากนี้รัชกาลที่ 5 ได้พระบรมราชานุญาตให้พิมพ์พระไตรปิฎกฉบับอักษรธรรมด้วย เนื่องจากพระบวรขึ้น วัดเทพเมืองนครเขื่อนขันธ์ ได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรธรรม โดยให้พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์หลวงเป็นต้นแบบ ก็พระราชทานพระบรมราชานุญาต ด้วยความตอนหนึ่งในหนังสือกรมราชเลขาธิการ ถึงพระยาวุฒิจการบดี ว่า "โปรดเกล้าฯ ให้เรียนมาว่า ก็เป็นการดีอยู่ทีที่พระบวรขึ้นให้พิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรธรรมนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่าจะไม่ขัดแย้งกันกับพระไตรปิฎกฉบับไทยได้ควรอนุญาต¹ กล่าวได้ว่า ผลจากการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ขึ้นในครั้งนั้น ทำให้มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับอื่น ๆ เพิ่มขึ้นอีก ทำให้พระสงฆ์ สามเณร และประชาชนมีโอกาสศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎก ซึ่งรวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามากขึ้นกว่าเดิม ย่อมทำให้พระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลายขึ้นภายในประเทศจนทุกวันนี้

3.1.3.2 การเผยแพร่พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นอักษรไทยไปยังต่างประเทศ พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นอักษรไทย มีได้พระราชทานเฉพาะพระอารามหลวงภายในประเทศเท่านั้น แต่ปรากฏหลักฐานว่า ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานไปยังหอสมุดและสถานศึกษาในต่างประเทศด้วย ดังคำกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ตอนหนึ่งว่า "ควรพระราชทานทุกยูนีเวอร์ซิตี ซึ่ง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/25

เล่ม 2 หนังสือกรมราชเลขาธิการ ถึงพระยาวุฒิจการบดี ที่ 201/2184 ลงวันที่

1 มีนาคม ร.ศ. 122

เป็นศึกษาศาสนาใหม่ในยุโรปและเอเชีย อันเป็นที่เรียนและสอนภาษาโบราณ"¹
 นอกจากนี้ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ยังกราบบังคมทูลให้เขียนเล่มสมุดพระไตรปิฎก
 และทำตู้ใส่พระไตรปิฎกฉบับใหม่ สกสมุดและสถานศึกษาต่างประเทศด้วย แต่
 รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริเห็นว่า ควรพระราชทานเฉพาะพระไตรปิฎกฉบับ
 พิมพ์เท่านั้น จึงปรากฏเหตุผลที่ทรงรับสั่งไว้ในพระราชหัตถเลขาที่มีถึงเจ้าพระยา
 ภาสกรวงศ์ ดังนี้

อนึ่ง การที่จะส่งไปให้แก่นักเวรหรือกลาง ๆ ที่คิดจะส่งเงินค่าเขียนสมุด
 ถ้าจะทำได้ด้วยนั้น เป็นข้อความคนละอย่างไม่แก่นักกลางเลย เห็นว่า
 ค่าเขียนสมุดเป็นเงินมาก ถ้าให้ไปก็เป็นการเพิ่มการดีให้ยิ่งขึ้น ถ้าจะ
 ให้แต่หนังสือก็เป็นการจืดจางแล้ว ไม่ให้ก็ไม่เสียอันใดลงไป เพราะ
 ฉะนั้น การที่จะให้เป็นการสุรุ่ยสุร่ายมากไปควรงดเสีย ถึงส่วนที่ทำ
 ตู้ก็เหมือนกัน เห็นว่าเขาจะไปเก็บไปตั้งลำบาก เพราะไม่เข้า
 ระเบียบกับตู้ที่เขาจะมีอยู่ งดเสียให้แต่หนังสือเปล่าเห็นจะดีกว่า...²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/4

เล่ม 1 จดหมายพระยาภาสกรวงศ์ ทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยาลาภ
พจนินทาคา เสนาบดีกระทรวงมรดการ ที่ ส. 513 ลงวันที่ 6 ธันวาคม
 5952
 ร.ศ. 111

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/4

เล่ม 1 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ สำนัก ร,
 ที่ 704 8, ก 12 ลงวันที่ 8 ธันวาคม ร.ศ. 111
 111

จะเห็นว่า รัชกาลที่ 5 มิได้ทรงเป็นพระราชผู้ระแแต่การพระราชทาน
พระไตรปิฎกเท่านั้น แต่ทรงตระหนักถึงความเหมาะสมด้วย ดังพระราชหัตถเลขา
ที่ทรงขึ้นแจ้งแก่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ทั้งกล่าวแล้วข้างต้น

ส่วนวิธีดำเนินการในการจัดส่งพระไตรปิฎกไปพระราชทานยังหอสมุดและ
สถานศึกษาต่างประเทศ ทรงดำเนินการ โดยให้กระทรวงธรรมการแจ้งไปยัง
กระทรวงการต่างประเทศให้ส่งราชทูตไป หรือขอให้ราชทูตกงสุลต่างประเทศ
สืบจับบัญชีสถานศึกษาที่เรียนภาษาโบราณในต่างประเทศที่ควรจะได้รับพระไตรปิฎก
มาตรวจสอบดูว่าจะมีประมาณกี่แห่งที่สมควรจะได้รับพระราชทานพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์
แห่งละหนึ่งจบ หลังจากการดำเนินการดังกล่าว ประเทศเหล่านั้นต่างก็แสดงความ
ยินยอมและได้จัดส่งรายชื่อสถานศึกษาที่เห็นสมควรจะได้รับพระราชทานพระไตรปิฎก
ฉบับพิมพ์ หลังจากนั้นก็ได้จัดส่งพระไตรปิฎกบรรจุหีบปิดฉลากชื่อสถานศึกษาและ
หอสมุดเหล่านั้นไปทางเรือเพื่อมอบให้แก่หอสมุดและสถานศึกษาของประเทศต่าง ๆ
ดังปรากฏในบัญชีแสดงจำนวนพระไตรปิฎกที่พระราชทานแก่สถานศึกษาในต่างประเทศ
ในตาราง 2

ตาราง 2 บัญชีแสดงจำนวนพระไตรปิฎกพระราชทานศึกษาด้านต่างประเทศ

ประเทศ	จำนวนพระไตรปิฎกที่พระราชทาน	รวม
อังกฤษ	15	31 จบ
เมืองขึ้น	16	
ฝรั่งเศส		20 จบ
เยอรมนี		25 จบ
โปรตุเกส	7	9 จบ
เมืองขึ้น	2	
จอลันดา	6	7 จบ
เมืองขึ้น	1	
เบลเยียม		7 จบ
อิตาลี		20 จบ
สวีเดน นอร์เว		6 จบ
อเมริกา		51 จบ
เดนมาร์ก		3 จบ
สเปน		4 จบ
ญี่ปุ่น	โรงเรียน 6	30 จบ
	พุทธศาสนา 24	
รัสเซีย		20 จบ
รวม		223 จบ

ที่มา : กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/1 เล่ม 1

บัญชีแสดงจำนวนพระไตรปิฎกที่พระราชทานศึกษาด้านต่างประเทศ

จากตาราง 2 จะเห็นได้ว่า หอสมุดและสถานศึกษาที่ได้รับพระราชทาน พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ มีทั้งประเทศในยุโรป อเมริกาและเอเชีย แต่ละประเทศ ได้รับจำนวนไม่เท่ากันตามความเหมาะสม นอกจากนี้ยังมีบางประเทศที่ได้รับพระราชทาน พระไตรปิฎกไปในครั้งหลัง จึงไม่ปรากฏชื่อในบัญชีตาราง 2 เช่น ประเทศ ออสเตรเลียอังกา¹ ทั้งนี้เพราะมีปัญหาเกี่ยวกับรายชื่อสถานศึกษาซึ่งราชทูตยังไม่ได้ ส่งมา แต่ภายหลังเมื่อได้รายละเอียดแล้วก็พระราชทานไปยังประเทศออสเตรเลีย อังกา¹ 19 จบ¹ และได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยา ภาสกรวงศ์ จัดพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ฉบับหนึ่งส่งถวายพระเจ้าองค์ยาเชอ กรมหลวง เทวะวงศ์วโรปการ สำหรับส่งไปเป็นของพระราชทานหอสมุดในพิพิธภัณฑ์สถาน เมืองปัตตาเวีย² ด้วย

การจัดส่งพระไตรปิฎกพิมพ์ไปยังหอสมุดและสถาบันศึกษาในยุโรปในครั้งนั้น รัฐบาลสยามมอบหน้าที่ให้พระยานนทบุรี ศรีเกษตราราม ราชทูตสยามประจำกรุง เบอร์ลิน เป็นตัวแทน³ มอบหนังสือชุดพระไตรปิฎกไปยังเสนาบดีว่าการต่างประเทศ ของประเทศต่าง ๆ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/11 เล่ม 1
หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลในพระเจ้าองค์ยาเชอ กรมหมื่นสมมตอมรินทร์
ที่ 57/11028 ลงวันที่ 31 มกราคม ร.ศ. 113

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/42
กลอง 3 ถวายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ เวียนเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ สำเนา
ที่ 4030 ที่ 11/246 ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 115

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/38
กลอง 3 รัฐบาลสยามมอบให้พระยานนทบุรีศรีเกษตราราม เป็นตัวแทนมอบหนังสือ
ชุดพระไตรปิฎกให้สถาบันการศึกษาและห้องสมุดต่าง ๆ ในยุโรป 2438 - 2444

หลังจากที่มหาวิทยาลัยและสถานศึกษาในประเทศต่าง ๆ ได้รับพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์แล้ว พนักงานของมหาวิทยาลัยและสถานศึกษานั้น ๆ ทางก็มีหนังสือแสดงความขอบพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 พร้อมกับแสดงความยินดีที่ได้รับพระราชทานพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ ดังตัวอย่างหนังสือตอบของบรรดาสมาชิกกระทรวงธรรมการ เทนเคส เอนริคกี้ ฮีอิจัน โอมิ กรุงญี่ปุ่น (Members the Departments of Religions office, Tendas Emriakji, Hiei - San, Omi, Japan) พูลพระเจ้านองยาเรอ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ เสนาบดีว่าการกระทรวงต่างประเทศ ตอนหนึ่งว่า "ของพระราชทานอันมีราคานี้ก็เป็นที่ชักชวนให้ฝึกฝายโดยเป็นที่ต่งใจนัก บรรดาคนที่ได้มีโอกาสเห็นสมุดเหล่านี้ในหอสมุดนี้แล้ว ก็เป็นที่ต่งใจทุกคน ฝ่ายนักเรียนในพระพุทธศาสนา ก็ต่งใจมันว่าจะเรียนภาษาบาลีและสันสกฤต"¹ พร้อมกับจดหมายตอบแสดงความยินดี และขอพระราชทานพระไตรปิฎกใหม่ทุกกกล้วนด้วย ดังนี้

พวกข้าพระพุทธเจ้าจะมีความหวัง โดยน้ำใจว่า ของพระราชทานนี้คงจะได้มีให้แก่สมเด็จเจ้าฟ้าฯ โยธาทิ (Mr. Kakichi Ohara) กรุงญี่ปุ่นเหมือนกัน ด้วยสมเด็จเจ้าฟ้าฯ โยธาทิ ผู้นี้กำลังสร้างหอสมุดพุทธศาสนาและโรงเรียนในเมืองเซา ทั้งเป็นผู้หัวหน้าของหมู่บ้านเข้าอยู่ในพุทธไสยาสน์ในเมืองเลตซู (Atsu) ด้วย อนึ่งตัวสมเด็จเจ้าฟ้าฯ โยธาทิ ก็เป็นนักเรียนผู้มีชื่อ ต่งเรื่องพระพุทธศาสนาและเป็นผู้ศึกษาในหลายภาษาต่าง ๆ และจะเป็นผู้ที่ใช้ของพระราชทานอย่างที่เป็นประโยชน์ได้ก็ ถ้าและทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/13

เล่ม 1 หนังสือบรรดาสมาชิกกระทรวงธรรมการ เทนเคส เอนริคกี้ ฮีอิจัน โอมิ แห่งกรุงญี่ปุ่น พูลพระเจ้านองยาเรอ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ เสนาบดีว่าการกระทรวงต่างประเทศ คลังปลที่ 7921 ลงวันที่ 5 สิงหาคม

ของวิเศษนี้ให้แก่เขา พวกข้าพระพุทธเจ้าหวังใจว่า พระเดชพระคุณ
ทรงพระกรุณาช่วยชวนขยายให้มีสเตอริกาก็ดี โอธาร่า ได้ทำให้คุณแก่ชน
ทั้งหลายด้วย โดยกราบทูลขอพระราชทานสิ่งของอย่างเดียวกันนี้ให้แก่
เขา เช่นที่พวกข้าพระพุทธเจ้าได้รับแล้วนั้น...¹

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ชาวต่างประเทศเห็นความสำคัญ
และประโยชน์ของพระไตรปิฎก ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลายในต่างประเทศ
ดังพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5

นอกจากนี้ปรากฏว่า หลังจากที่พระราชนิพนธ์พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็น
อักษรไทยไปยังสถานศึกษาต่างประเทศตามจำนวนรายการที่แสดงไว้แล้ว ชาว
ต่างประเทศได้ให้ความสนใจต่อพระไตรปิฎกอย่างมาก ดังข้อความที่เจ้าหน้าที่
มหาวิทยาลัยทูเลน (Tulane) ในอเมริกากล่าวว่า "เป็นสิ่งที่น่าสนใจมากและ
หายากในประเทศนี้"² และมีสเตอร์ไอแซก เทาเซน สมิท (Mr. Isaac
Townsend Smith) กงสุลใหญ่อเมริกาประจำกรุงเทพฯ กล่าวว่า "มันเป็น
สิ่งที่น่าสนใจมาก ถ้ามีใครแปลออกมาให้สมบูรณ์ได้ ซึ่งจะต้องมีค่ามากในปัจจุบัน
ถ้ารูปแบบทางศาสนาในตะวันออกได้รับความสนใจมากขึ้น"³ แสดงให้เห็นว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/13

เล่ม 1 หนังสือบรรณวาทสาธิตกระทรวงธรรมการ เคนเคส เอนริอิกกี ลีอีซัน
โอมิ แห่งกรุงญี่ปุ่น ทูลพระเจ้านองยาเฮอ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ
เดนาบตีว่าการกระทรวงต่างประเทศ คำแปลที่ 7921 ลงวันที่ 5 สิงหาคม
ร.ศ. 114

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/17

กลอง 2 พระไตรปิฎก (พ.ศ. 2437 - 2438)

³ ด.

การส่งพระไตรปิฎกพระราชทานไปยังหอสมุดและสถานศึกษาต่างประเทศ เป็น
การเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้กว้างขวางออกไป นับเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนา
อีกวิธีหนึ่ง และยิ่งปรากฏว่ามีผู้สนใจที่จะศึกษา ได้มีหนังสือขอพระราชทานพระ
ไตรปิฎกเป็นจำนวนมากมายัง รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ พระราชทานตามที่ขอ
ถ้าทรงเห็นว่าจะทำให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไป ดังเช่น ดอกเตอร์
คาร์ลยูเจน นิวแมน ชาวเยอรมัน (Dr. Karl Eugene Neumann) ได้ส่ง
คำแปลพระคัมภีร์มัทธิวนิกาย ซึ่งเขาเรียบเรียงขึ้นเองส่งมาทูลเกล้าฯ ถวาย
พร้อมทั้งมีหนังสือกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระไตรปิฎกจำนวนหนึ่งจบ ซึ่งมี
ข้อความปรากฏในหนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ดังนี้

ด้วยความรู้สึกซาบซึ้งที่พระองค์ได้ยอมรับคำแปลพระคัมภีร์มัทธิวนิกาย
ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้แปลขึ้น เพื่อเป็นการสนับสนุนความจริงว่า หลัก
พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้าไปสู่ยุโรปด้วย ข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจจะ
พิมพ์งานทั้งหมด แต่ในออสเตรเลียไม่มีตัวราจะใช้เทียบ ข้าพระพุทธเจ้า
จึงขอร้องพระกรุณาเป็นกษัตริย์องค์แรกและองค์เดียวในยุคของเรา ที่
อาจถือว่าเป็นผู้สืบแทนพระเจ้าอโศกมหาราช ความประสงค์ของข้า
พระพุทธเจ้า ก็ขอจะขอรับหนังสือพระไตรปิฎกฉบับบาลีพิมพ์ด้วยอักษรไทย
ก็ความันจะเป็นของมีค่ามากชิ้นหนึ่ง...

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เล่มสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/42
กล่อง 3 คำแปลหนังสือ ดอกเตอร์ คาร์ลยูเจน นิวแมน กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5
(สำเนา) ที่ 8819 ลงวันที่ 2 กันยายน ค.ศ. 1896

แต่ปรากฏว่า ก่อนที่รัชกาลที่ 5 จะพระราชทานพระไตรปิฎกตามที่
คอกเตอร์ คาล อุเยน นิวแมน ทูลขอ ได้ทรงมีพระราชกระแสให้พระยานนทบุรี
ราชทูตประจำกรุงเบอร์ลิน ช่วยสืบดูก่อนว่า คอกเตอร์ คาล อุเยน นิวแมน
เป็นคนอย่างไรสมควรจะได้รับพระราชทานพระไตรปิฎกหรือไม่ เมื่อสืบได้แน่
ชัดว่าจะนำไปศึกษา และแปลเป็นภาษาไทยเยอรมันก็โปรดฯ **พระราชทาน**¹ เพราะ
ทรงเห็นว่าเป็นประโยชน์ต่อการพระศาสนาที่จะแพร่หลายออกไปมากขึ้น ประกอบ
กับในระบายนั้นยังไม่ได้ส่งไปพระราชทานกรุงเวียนนาซึ่งที่กำหนดไว้

นอกจากนี้ ธรรมเนียม ซึ่งตั้งโรงเรียนฝึกหัดบาลีอังกฤษ ที่เมืองโคลัมโบ
ก็ได้มีหนังสือขอพระราชทานพระไตรปิฎกฉบับหนึ่ง รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระรา
ชกระแส "อนุญาต"² เช่นกัน

การขอพระราชทานพระไตรปิฎกมิได้มีแต่เฉพาะชาววาสะเท่านั้น แต่
ปรากฏว่าพระภิกษุชาวลังกา ได้ให้สามเณรชัมมะกิตติ ซึ่งเป็นผู้บอกพระธรรมวินัย
พร้อมทั้งคำอธิบายชาติศัพท์แก่ภิกษุฝ่ายรามัญนิกาย มีหนังสือทูลขอพระราชทาน
พระไตรปิฎกสำหรับใช้ศึกษา เพราะเห็นว่า เป็นฉบับที่ชำระถูกต้อง โดยให้
เหตุผลว่า "ที่หอหนังสือแห่งโรงเรียนนี้ชื่อ สัทธัมมะคุตตะ มีคัมภีร์พระบาลี
พร้อมทั้งอรรถกถาเป็นจำนวนมาก แต่หนังสือเหล่านั้นล้วนอาภูลค้าย ไทษของผู้เขียน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/13
เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ถึง พระยานนทบุรี ที่ 65/1010
ลงวันที่ 15 มีนาคม ร.ศ. 115

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กศ. 82.2/42
กตอง 3 พระราชกระแสรัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 15 ลงวันที่
23 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

เหตุฉะนั้นอากัณเฑาะพ หุดขอแก้วพระไตรปิฎก ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภาร
เจ้าโปรดเกล้าฯ ให้ชำระให้ถูกต้องแล้วจึงถวายพิมพ์ขึ้นไว้ เพื่อสัทธิบริกฝ่ายรามัญ
นิภายในลังกา"¹

แสดงให้เห็นว่า พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ได้รับความเชื่อถือ แม้แต่ประเทศ
ที่นับถือพระพุทธศาสนาด้วยกัน

พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ด้วยอักษรไทยสมัยรัชกาลที่ 5 มิได้แพร่หลายไปยัง
ต่างประเทศเฉพาะการพระราชทานเท่านั้น แต่ผู้สนใจชาวต่างประเทศ ได้มี
หนังสือติดต่อมายังกระทรวงการต่างประเทศ ขอซื้อพระไตรปิฎก เช่น ราช
บีฮารี มุกาบี (Ras Bihari Mukharyi) ชาวอินเดีย มีหนังสือเข้ามาทูล
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการว่า "ด้วยข้าพเจ้าขอพระเดช
พระคุณ ได้โปรดมีรับสั่งให้ส่งพระไตรปิฎกไทยไปยังข้าพเจ้าสำหรับหนึ่ง...ข้าพเจ้า
ขอส่งตัวตราฟองกงแวนเซียงไฮ้แห่งกรุงเทพฯ เป็นเงิน 300 รูปี ซึ่งประมาณ
ราคาพระไตรปิฎกสำหรับหนึ่ง"² กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ได้จัดส่งพระ
ไตรปิฎกไปให้ตามที่ราช บีฮารี มุกาบี ขอซื้อ ซึ่งรัชกาลที่ 5 ก็ทรงมีพระราชดำริ
เห็นชอบด้วย ดังปรากฏในลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กรามทูล กรมหลวง
เทวะวงศ์วโรปการ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/20 เล่ม 1
คำแปลหนังสือ ยูเอสซวัมกัรติ หุดขอพระไตรปิฎก ส่งมาพร้อมกับลายพระหัตถ์กรมหมื่น
วชิรญาณวโรรส หุดกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 201 ลงวันที่ 31 มกราคม
ร.ศ. 118

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/37
กตอง 3 หนังสือราช บีฮารี มุกาบี ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์
วโรปการ คำแปลที่ 332 ลงวันที่ 26 มีนาคม ร.ศ. 114

ด้วยฝ่าพระบาทมีลายพระหัตถ์...มาว่า ด้วย ราช บิฮารี มุกาชิ เมือง
อิตตาปา (ใกล้กัลกัตตา) ในประเทศอินเดีย ขอเจ้าพระไตรปิฎกฉบับหนึ่ง
ฝ่าพระบาทได้ทรงจัดการส่งไปเสร็จแล้วนั้น เจ้ากระหม่อมได้นำกราบ
บังคมทูลพระกรุณาแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้กราบทูลว่า ที่ฝ่าพระบาททรง
จัดการไปนั้นเป็นการดีแล้ว...¹

การขอพระราชทานและขอซื้อพระไตรปิฎกจากชาวต่างประเทศปรากฏอยู่
เสมอ จนพระไตรปิฎกไม่พอจำหน่าย จึงโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระไตรปิฎกเป็น
ครั้งที่ 2 ดังจะได้กล่าวในตอนต่อไป

กล่าวได้ว่า การจัดส่งพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ด้วยอักษรไทย พระราชทาน
ไปยังหอสมุดและสถานศึกษาประเทศต่าง ๆ เป็นผลให้พระพุทธรศาสนาแพร่หลาย
ในต่างประเทศและเป็นที่สนใจของชาวต่างประเทศมากขึ้น ถึงกับมีผู้ขอพระราชทาน
เพื่อใช้ศึกษาและแปลเป็นภาษาต่าง ๆ ตลอดจนขอซื้อพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ เพราะ
เห็นว่าเป็นประโยชน์ ดังคำกล่าวของ มิสเตอร์ เอเดรียน สกอต (Mr. Adrian
Scott) ศาสตราจารย์มหาวิทยาลัยบราวน์ (Brown University) สหรัฐอเมริกา
ตอนหนึ่งว่า "เวลานี้ข้าพเจ้ายังกำลังแปลสมุททปิฎก ซึ่งได้รับมาจากมิตชันเนรี
เมืองพม่า สำหรับที่จะพิมพ์ประกาศในหอสมุดมหาวิทยาลัยนี้ ลอยคำชี้แจงใน
สมุททปิฎกนั้น เป็นที่อนุเคราะห์ช่วยไต่ถามที่สุด"²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/31
เล่ม 3 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
ที่ 53/245 ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 115

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/15
กล่อง 2 จดหมายมิสเตอร์ เอเดรียน สกอต พรอเฟสเซอร์ เบอแมนนี ฟิลโดไวย์
บรอน ยูนิเวอร์ซิตี ถึง มิสเตอร์ ไอแซกซอน เซนสมิท กองสุลเยเนราลสยาม กรุง
อเมริกา คำแปลที่ 11457 ลงวันที่ 3 พฤษภาคม ร.ศ. 114

จะเห็นว่า รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึงความสำคัญของพระไตรปิฎกเช่นเดียวกับบูรพกษัตริย์ จึงโปรดฯ ให้มีการชำระและจัดพิมพ์ขึ้นเป็นอักษรไทย ได้ทรงสละพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมากในการจัดพิมพ์ พร้อมทั้งทรงมอบหมายให้มีผู้ดำเนินการจัดการตรวจสอบและจัดพิมพ์พระไตรปิฎก ซึ่งประกอบด้วยฝ่ายคณะสงฆ์และฝ่ายฆราวาส ทำให้ได้พระไตรปิฎกจำนวนมากฉบับขึ้น ทั้งเป็นฉบับที่ถูกต้อง และได้พระราชทานพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ไปยังพระอารามหลวงภายในประเทศ ตลอดจนหอสมุดและสถานศึกษาในต่างประเทศ รวมทั้งจำหน่ายแก่ประชาชนชาวไทยและชาวต่างประเทศผู้มีจิตศรัทธา จึงเป็นผลได้พระพุทธรศาสนาแพร่หลายในดินแดนไทย และเป็นที่รู้จักกันดีขึ้นในต่างประเทศทั่วโลกเรื่อยมาจนทุกวันนี้ นับเป็นการเผยแผ่พระพุทธรศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองประการหนึ่ง

3.2 การเผยแผ่พระพุทธรศาสนาของรัชกาลที่ 5

รัชกาลที่ 5 ทรงมีวิธีการเผยแผ่พระพุทธรศาสนาให้เจริญแพร่หลายออกไปทั้งภายในประเทศและทั่วโลก ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังจะได้อธิบายต่อไปนี้

3.2.1 พระไตรปิฎก : คัมภีร์สำคัญของพระพุทธรศาสนา

3.2.1.1 การชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย ได้กล่าวมาแล้วว่า รัชกาลที่ 5 ได้โปรดเกล้าฯ ให้ชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2431 และสำเร็จลงใน พ.ศ. 2436 แล้วพระราชทานพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ไปยังพระอารามหลวงทั่วประเทศ รวมทั้งหอสมุดและสถานศึกษาต่างประเทศ ตลอดจนพระราชนัดดาและผู้ขอ พร้อมทั้งจำหน่ายแก่ประชาชนชาวไทยและต่างประเทศที่มีจิตศรัทธาเป็นจำนวนมาก ทำให้พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์แพร่หลายไปทั่วโลก ลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 5 ทรงพยายามเผยแผ่พระพุทธรศาสนาทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ โดยอาศัยพระไตรปิฎกซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญของพระพุทธรศาสนาเป็นเครื่องมือ เช่นเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราชและบูรพกษัตริย์ไทย ทรงจัดส่งพระภิกษุไปเผยแผ่พระพุทธรศาสนายังดินแดนต่าง ๆ แต่เดิมมา

นอกจากนี้ ในคราวเสด็จประพาสยุโรปใน พ.ศ. 2440 รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำรัสให้เตรียมพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ไปด้วย 5 จบ¹ สำหรับพระราชทานแก่บุคคลที่สมควรจะได้รับ แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงตั้งพระทัยที่จะหาวิธีเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เป็นที่รู้จักแพร่หลายในทวีปยุโรปมากขึ้น แม้ว่าการเสด็จไปยุโรปครั้งนั้นจะไปเพื่อประโยชน์ทางการเมือง ก็ได้ทรงละเลยด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ดังพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า "เมื่อเวลาไปยุโรปได้แจ้งความให้พวกโปรเฟสเซอร์หลายคนทราบว่าได้อีกจะพิมพ์ต่อไป"² ทั้งนี้เพราะพระไตรปิฎกพิมพ์ครั้งแรกไม่พอจำหน่าย

3.2.1.2 การพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งที่ 2 รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาติให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เริ่มดำเนินการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นครั้งที่ 2 มาตั้งแต่ พ.ศ. 2439 (ร.ศ. 115) เนื่องจากพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ครั้งแรกไม่พอพระราชทานและจำหน่ายทั้งภายในและต่างประเทศ และปรากฏว่ามีผู้ศรัทธาต้องการอยู่เสมอ แต่ปรากฏว่าการพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งที่ 2 มิได้จัดพิมพ์ขึ้นในระยะเวลา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสาร รัชกาลที่ 5 ศ.19/13 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 63/1091 ลงวันที่ 30 มีนาคม ร.ศ. 115

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสาร รัชกาลที่ 5 ศ.19/27 เล่ม 2 พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ พระยาวิจิตรบริรักษ์ ที่ 1/967 ลงวันที่ 12 สิงหาคม ร.ศ. 122

ดังกล่าว เพราะปรากฏว่า ในปี พ.ศ. 2447 รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราช
หัตถเลขาถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ พระยาวิภาวดี
ทรงรับสั่งถึงการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งที่ 2 และโปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการต่อ
เพราะเห็นว่ายังเป็นที่ต้องการของชาวต่างประเทศอยู่เสมอ จึงพระราชหัตถเลขา
รัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ พระยาวิภาวดีการบตี
ว่า

เมื่อเวลาไปยุโรปได้แจ้งความให้พวกโปรเฟสเซอร์หลายคนทราบว่า ได้
คิดจะพิมพ์ต่อไป พวกเหล่านั้นมีความยินดีมาก บัดนี้โปรเฟสเซอร์ ไรส
เควิก ได้มีหนังสือทูลเตือนมายังกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส การซึ่ง
นักปราชญ์นอกประเทศมีความปรารถนานั้น ก็ยกว่าเป็นเหตุที่จะให้พระ
ศาสนาตั้งมั่นยืนยาวสืบไป จึงควรจะทำการต่อไปอีกให้สำเร็จได้ถึงความ
มุ่งหมาย...¹

ด้วยเหตุนี้ จึงทรงมอบหมายให้ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นแม่กอง
จัดการชำระตรวจสอบทั่วไป² ส่วนหน้าที่จะพิมพ์ให้นำเงินค่าจำหน่ายพระไตรปิฎก
ครั้งก่อนที่เหลืออยู่ 700 อัน เป็นทุนในการจัดพิมพ์ต่อไป³

ก่อนที่จะจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งที่ 2 กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กรมหมื่น
สมมตอมรพันธุ์ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ พระยาวิภาวดีการบตี ได้ร่วมประชุมตกลง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/27

เล่ม 2 สำเนาพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพ พระยาวิภาวดีการบตี ที่ 1/967 ลงวันที่ 12 สิงหาคม ร.ศ. 122

² ก.

³ ก.

กันเพื่อจัดดำเนินการตามพระบรมราชโองการของรัชกาลที่ 5 ผลจากการประชุมปรากฏในลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับเรื่องตัวอักษรในการจัดพิมพ์ โดยตกลงแบ่งหนังสือที่จะพิมพ์เป็น 3 พวก

พวกที่ 1 พิมพ์คำของเก่าที่ยังค้างอยู่ในบริบูรณ์* จึงต้องพิมพ์ด้วยอักษรไทยตามเดิมเพื่อให้เข้าชุดกัน หนังสือพวกนี้เป็นหนังสือ 7 เรื่อง แต่เรื่องน้อย ๆ จะอยู่ใน 2 - 3 เล่ม เป็นอย่างมาก

พวกที่ 2 อรรถกถา และพวกที่ 3 บาลีพิมพ์ครั้งที่สอง เพราะครั้งที่หนึ่งจำหน่ายหมดแล้ว พวกที่ 2 และ 3 พิมพ์ด้วยตัวหนังสือขอม

การตรวจต้นฉบับ สำหรับฉบับที่จะพิมพ์ตัวไทยนั้นให้พระครูจ ส่วนฉบับขอม กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงกำหนดผู้ทำการในชั้นต้น คือ พระองค์ท่านหม่อมเจ้าสถาพรพิริยพรต พระราชมนู พระมหาอยู่ 9 ประโยค วัดเทพศิรินทราวาส¹ ช่วยกันตรวจต้นฉบับ และให้กรมราชบัณฑิตคิดเป็นภาษาไทย แต่เว้นเครื่องหมายอย่างฝรั่งไว้ โดยไว้คั่นตามอย่างขอม การตรวจแก้ในชั้นต้น ให้ราชบัณฑิตตรวจจนเรียบร้อยแล้ว จึงให้พระผู้ตรวจต้นฉบับขอมตรวจสอบสั่งพิมพ์ การพิมพ์ตัวขอมให้

*การพิมพ์ครั้งแรกโดยบาลีบางอย่างไว้ไม่ได้พิมพ์ ได้แก่ ชุดทศกนิกาชซึ่งประกอบด้วย วิจารณ์วัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา จริยาปิฎก พุทธวงศ์ อปทานชั้นต้นและปลาย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/27
 เล่ม 2 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 14 มิถุนายน
 ร.ศ. 123

พระทราจณัมมขอม แล้วเอาไปพิมพ์ ส่วนพิมพ์หนังสือ กักไทยเป็นขอม ทราจ
อย่างเดียวกัน¹

อนึ่ง ข้อตกลงเกี่ยวกับการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งหลังดังกล่าวยังต้น
รัชกาลที่ 5 ไม่ทรงเห็นด้วยกับการใช้ตัวหนังสือขอม ทรงให้ข้อคิดไว้ดังนี้
การที่จะพิมพ์ด้วยตัวขอม จะมีข้อขัดข้องหลายประการเรื่องพิมพ์ยากกว่า
การจะแล้ว จะเหลือเกินหรือไม่ ความชัดของตัวกลาขิ่นนี้ ก็ดูเป็น
การเห็นง่าย น่าที่จะได้พิจารณาจนจบแล้ว แต่ไม่เห็นกล่าวถึง เขา
ใจว่าการเรียงพิมพ์ ตีพิมพ์ จะต้องใช้จ้างโรงพิมพ์ ๆ เขาจะรับทำไม่
บางที่ราคาจะขึ้นไปกว่าหนังสือไทยกระมัง ขอให้คิดเสียให้ตลอด ที่ว่า
นี้ใช้ว่าจะรังเกียจหนังสือขอม แลเห็นด้วยว่าภาษาบาลีเขียนเป็นหนังสือ
ไทยยากกว่าหนังสือขอม...²

นอกจากนี้การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งหลัง ยังมีเหตุขัดข้องเกี่ยวกับเงิน
ทุนที่จะใช้ ซึ่งรัชกาลที่ 5 พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใช้เงินที่เหลือจาก
การจำหน่ายพระไตรปิฎกครั้งก่อน แต่ปรากฏว่า เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดี
กระทรวงธรรมการคนก่อน ได้เอาไปใช้การส่วนตัว³ และไม่มีกำหนดว่าจะใช้คืน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/27
เล่ม 2 ข้อตกลงประชุมปรึกษาเรื่องพระไตรปิฎกที่จะพิมพ์ต่อไป 14 มิถุนายน
ร.ศ. 123

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/27
เล่ม 2 พระราชกระแสรัชกาลที่ 5 ตอบกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เรื่องพระไตรปิฎก
ร.ศ.ม.ท.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/27
เล่ม 2 รายงานเสนาบดีสภา 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 124

เมื่อไร จึงทำให้การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งหลังมีอุปสรรค เพราะจำเป็นต้องใช้เงินในการจ้างช่างชาวยุโรปมาจัดการหล่อตัวหนังสือขอม และใช้เงินในการจัดพิมพ์ด้วย แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งหลังสำเร็จดังพระราชประสงค์ในปีใด และพิมพ์จำนวนเท่าใด จึงเป็นสิ่งที่ผู้สนใจควรศึกษาค้นคว้าต่อไป

อย่างไรก็ตามการที่รัชกาลที่ 5 ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นครั้งที่ 2 แสดงให้เห็นถึงพระราชประสงค์ให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายมากขึ้น และมั่นคงสืบไป

3.2.2 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหอพุทธศาสนสังคหะ รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหอพุทธศาสนสังคหะขึ้น ณ วัดเบญจมบพิตร สำหรับเป็นที่เก็บรวบรวมหนังสือพระไตรปิฎกและหนังสืออื่น ๆ ในพระพุทธศาสนา¹ ปรากฏว่า พวกข้าราชการและราษฎรชายหญิง รวมทั้งพระสงฆ์ต่างก็เลื่อมใสในพระบรมราชศรัทธาพากันนำหนังสือต่าง ๆ มาทูลเกล้าฯ ถวายเป็นอันมาก² ซึ่งเป็นประโยชน์แก่การเล่าเรียนศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ สามเณร และกุลบุตรให้เจริญสืบไป ด้วยงานแก่การหาพระไตรปิฎกฉบับต่าง ๆ ตลอดจนหนังสือที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา สำหรับศึกษาเปรียบเทียบ เพราะหนังสือดังกล่าวรวมอยู่ในที่เดียวกัน ประกอบกับรัชกาลที่ 5 ได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายและพระภิกษุสงฆ์เรียนภาษาสันสกฤต

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.9/12 เล่ม 1 หนังสือร้อยเอกหลวงโยธาทรรณิเทศ นายเวนกฤษฎศึกษา ทำเรื่องรวบรวมเห็นยื่นต่อพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ปลัดทูลฉลอง และพระยาวิจิตรการบดี ผู้รั้งราชการตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เรื่องขอพระบรมราชานุญาตพิมพ์พระธรรมบทแปลใหม่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121

² ก.

โดยโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ จ้างพรหมบัณฑิตเป็นครูสอนที่วิหาร
วัดราชประดิษฐ์¹ ด้วยทรงตระหนักว่า "บางทีจะเป็นเครื่องช่วยใหญ่เล่าเรียน
พระไตรปิฎกแตกฉานมากออกไป ก็จะเป็นเครื่องแก้กุลแก่พระพุทธานุสาได้อย่าง
หนึ่ง"²

ดังนั้น การที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหอพุทธศาสน
สังคหะขึ้น จึงนับเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอีกลักษณะหนึ่ง

3.2.3 โปรดเกล้าฯ ให้แต่งหนังสือที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา
รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึงประโยชน์ของพระพุทธศาสนาที่มีต่อประชาชนทั่วไป จึง
โปรดฯ ให้แต่งหนังสือที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาหลายเล่มด้วยกัน ได้แก่

3.2.3.1 หนังสือเบญจศีลและเบญจธรรม รัชกาลที่ 5 ทรงมี
พระบรมราชโองการให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงรจนานหนังสือเบญจศีลและ
เบญจธรรมขึ้น เพื่อใช้เป็นหนังสือสอนเด็กในโรงเรียน ด้วยรัชกาลที่ 5 ทรง
พระราชดำริว่า

การสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมือง จะต้องให้มีขึ้น ให้
มีความวิตถไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินจากศาสนา จนเลยเป็นคนไม่มี
ธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น จะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 2
เลขที่ 98 จ.ศ. 1240 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์
เรื่องภาษาสันสกฤต 5 8 6 คำ ปีชกาล จ.ศ. 1240

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 2
เลขที่ 98 จ.ศ. 1240 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 นมัสการมายัง เจ้าคุณ
ศาสนโสภณ 5 8 6 คำ ปีชกาล สัมฤทธิศก จ.ศ. 1240

ที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ต่อไปภายหน้าฉันเป็นคนที่ได้เล่าเรียน คงจะประพาศิ
 ศาสตร์ดีกว่าคนที่ไม่ได้เรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม
 กองจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้บ่อยก็โกงไม่ใคร่คล่อง ถ้าโกง
 ไม่สนิท ถ้ารู้มากขึ้นแล้ว โกงพิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธี
 ไม่เป็นเครื่องฝึกหัดได้คนคั่นฉนวนทั่ว เป็นแต่ได้วิธีสำหรับจะเรียนความดี
 ความชั่วได้คล่องขึ้น จึงเห็นว่า ถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียนที่
 บังคับให้โรงเรียนต้องสอนกัน แต่ให้เป็นอย่างใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจ
 ง่าย ๆ แลเป็นความประพาศิของคฤหัสถ์ชั้นต่ำ ๆ ขึ้นได้ จะเป็นคุณเป็น
 ประโยชน์มาก...¹

จะเห็นได้ว่า รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนา
 จึงมีพระราชดำริให้จัดสอนศีลธรรมแก่เด็กควบคู่ไปกับการเล่าเรียนฝ่ายวิชาการ
 ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือเบญจศีลเบญจธรรมแจกจ่ายไปตามวัดต่าง ๆ

หนังสือเบญจศีลเบญจธรรมที่โปรดฯ ให้พิมพ์ขึ้น ได้รับความนิยมจาก
 ประชาชนมาก ดังความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 พูลกรมหมื่น
 วชิรญาณวโรส ว่า "หนังสือนี้ได้ทราบข่าวว่าเป็นที่นิยมกันมาก ขอขอบพระทัย
 ที่ได้ทรงเรียบเรียงขึ้นให้เป็นประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชน แลบุตรหลานอันจะเกิดมา

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ :
พระราชหัตถเลขา - ถวายพระหัตถ์ แผนกการกรุงศรีอยุธยา พิมพ์ในงานมหาสมณา
 นุสรณ์ครบ 50 ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ
 วโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 72

ในภายหน้า หวังนี้ได้ทรงโคจิเจตประทาน ซึ่งหม่อมฉันถือว่าเป็นเกียรติยศแก่ตัว
หม่อมฉันมากยิ่งใดคนหนึ่งด้วย" ¹

ต่อมาเมื่อหนังสือได้รับความนิยมนิยมนแพร่หลายแล้ว จึงจัดให้มีการจำหน่าย
ในราคาถูก เพราะทรงมุ่งหวังให้ประชาชนเป็นคนที่ ใฝ่รู้และเข้าใจในการ
ปฏิบัติธรรมลึกซึ้งยิ่งขึ้น อันจะเป็นเครื่องนำวิถีชีวิตให้ดำเนินไปอย่างราบรื่น
เพราะระยะที่รัชกาลที่ 5 เสด็จราชย์ มีลักษณะการบางอย่างในสังคมไทยที่แสดง
ให้เห็นว่า คนไม่ค่อยมีมันในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา เช่น หมกมุ่นใน
อบายมุข นิยมเล่นการพนัน ประพฤติดนเป็นโจรผู้ร้าย บางพวกนำหลักธรรมใน
พระพุทธศาสนาไปใช้เพื่อผลประโยชน์ของพวกตน เช่น พวกคบฏ ดังนั้นการที่
รัชกาลที่ 5 ทรงพยายามให้ประชาชนเรียนรู้และเข้าใจในหลักธรรมของพระพุทธ
ศาสนา ก็เพื่อช่วยให้การปกครองของพระองค์ และการสร้างความเป็นอันหนึ่ง
อันเดียวกันภายในประเทศง่ายขึ้น ในภาวะที่บ้านเมืองกำลังเผชิญกับภัยคุกคาม
จากจักรวรรดินิยมตะวันตก

นอกจากนี้ รัชกาลที่ 5 ยังทรงห่วงใยพวกเจ้านายและนักเรียนบาง
นายที่เล่าเรียนอยู่ในยุโรปด้วย เพราะกลัวจะไม่ยึดมั่นอยู่ในหลักศีลธรรม จึงได้
มีพระราชหัตถเลขาหมายให้ กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ราชเลขาธิการ จัดส่ง
หนังสือเบญจศีลเบญจธรรม จำนวน 50 เล่ม ถวายเจ้านายที่ทรงเล่าเรียนใน

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระ
นิพนธ์ : พระราชหัตถเลขา - ลายพระหัตถ์ ธนาคารกรุงศรีอยุธยา พิมพ์ในงาน
มหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 79

ประเทศยุโรป และนักเรียนมางานาตามรับสั่ง¹ การที่รัชกาลที่ 5 รับสั่งดังกล่าว คงเป็นเพราะตระหนักว่า บุคคลเหล่านี้เมื่อกลับมาจะต้องเข้าช่วยราชการแผ่นดิน เพื่อให้การดำเนินกรปกครองและการปฏิบัติงานเป็นไปด้วยดี จำต้องยึดมั่นในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา

ดังนั้นการที่รัชกาลที่ 5 ได้โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงรจนหนังสือเบญจศีลเบญจธรรมขึ้นนั้น นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อประชาชนและวงการพระพุทธศาสนา นับเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้แพร่หลายในหมู่มหาชนทั่วไป ไม่จำกัดเฉพาะในหมู่พระสงฆ์และวงนักปราชญ์เท่านั้น ขณะเดียวกันก็เป็นประโยชน์ทางด้านการปกครองของพระองค์ด้วย เพราะหลักธรรมในพระพุทธศาสนา มุ่งสอนให้คนประพฤติแต่สิ่งที่ดีงาม บ่มทำให้ไม่เกิดความยุ่งยากในสังคม

3.2.3.2 หนังสือเทศนา ใน พ.ศ. 2429 รัชกาลที่ 5 ทรงอาราธนากรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงรจนพระพุทธธรรมเทศนาขึ้น ในชั้นต้นทรงมีรับสั่งให้รจนาเพียง 12 กัณฑ์ก่อน โดยขอแรงจากพระราชาคณะและเปรียญรวม 12 รูป ตามแต่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจะเห็นสมควรให้ช่วยเรียบเรียง รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชดำริว่า "เทศนาในชั้น 12 กัณฑ์นี้ ควรจะแต่งความที่ง่าย ๆ มีทานกะลา คีลกะลา แลสังปะทา 4 สิ่งกลไฉวาทสุทร เป็นต้น กัณฑ์หนึ่งอย่าให้ยาวนัก จะควรแต่งเรื่องใดบ้างให้ครบ 12 กัณฑ์ แล้วแต่จะทรงเห็นสมควร"²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.8.2ข/3
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5
ที่ 60 ลงวันที่ 21 มกราคม ร.ศ. 122

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ :
พระราชหัตถเลขา - ลายพระหัตถ์ ธนาคารกรุงศรีอยุธยา พิมพ์ในงานมหาสมณ
นุสรณ์ครบ 50 ปี แลวันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ
วโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 55

แสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 5 ทรงเข้าพระทัยในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา เป็นอย่างดี ทรงเห็นว่าหลักธรรมใดที่พระสงฆ์ควรจะใช้เทศน์ให้ประชาชนฟังและนำไปปฏิบัติ หลังจากที่มีการเรียบเรียงพระธรรมเทศนาครบทั้ง 12 กัณฑ์แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตีพิมพ์คัดละ 5,000 เล่ม สำหรับพระราชทานแก่พระสงฆ์ตามวัดทั้งในกรุงและหัวเมือง¹ เพื่อให้พระภิกษุ สามเณรได้ศึกษาและใช้เทศน์สั่งสอนประชาชน ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏในสมุคบันทึกล้านพระองค์ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ว่า ได้มีธรรมเนียมแต่งเทศนาถวายหลวงประจำปีละ 12 กัณฑ์ แจกไปตามหัวเมืองต่าง ๆ เริ่มแต่ พ.ศ. 2430 (ร.ศ. 106) กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จึงได้ทรงขอให้พระเถระต่าง ๆ ช่วยกันแต่ง และมักแต่งเป็นชุด เช่น ชุดพระสูตรต่าง ๆ ชุดมงคลสูตร เป็นต้น แต่ปรากฏในสมุคบันทึกล้านพระองค์ดังกล่าวแล้วเพียงสามศก คือ "ศก 106 - 108"² ธรรมเนียมนี้จะมีสืบไปในศกต่อ ๆ มาอีกหรือไม่ ไม่ปรากฏหลักฐาน

สาเหตุที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงรจนานั่งสือเทศนาขึ้นใหม่และแจกจ่ายไปตามวัดต่าง ๆ โดยเฉพาะตามหัวเมือง เพื่อให้ภิกษุ สามเณรได้ศึกษา และใช้เทศน์สั่งสอนประชาชนนั้นมีหลายประการ คือ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/13 เล่ม 2 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กรวยบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เรื่องขอพระราชทานเรียบเรียงรายงานกรมพระธรรมการใน ร.ศ. 108 เป็นครั้งที่ 4 ที่ 303 ลงวันที่ 15 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ : พระธรรมเทศนา มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 24

ประการแรก เป็นผลจากการที่รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ ในบางครั้งเสด็จไปบำเพ็ญพระราถกุศลในวัด พระสงฆ์ในวัดถวายเทศนา พระธรรมเทศนาที่จักถวาย มีเนื้อความเป็นนิทานมากกว่าข้อปฏิบัติ ทรงเห็นว่าไม่เป็นที่เลื่อมใส จึงทรงอาราธนาให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงรจนานั่งสือเทศนาใหม่ พระราชทานไปตามวัดในหัวเมือง ทั้งพระราชปรารภถึงการ พระศาสนาในพระราชหัตถเลขา กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ดังนี้

ควมหม่อมฉันมาเที่ยวครั้งนี้ ได้มาทำบุญพระอิฐพุทธระหม่อมที่เมืองจันทบุรี ได้ฟังเทศนาที่พระครูสังฆปาโมกข์มาเทศน์ มีข้อความที่เป็นนิทานมาก ข้อปฏิบัติมีแต่เล็กน้อย ไม่เป็นที่เลื่อมใส เห็นว่าการศาสนาในหัวเมืองอยู่ข้างจะเหลวไหลเลื่อมทรมามาก เพราะไม่มีหนังสือแสดงข้อปฏิบัติที่แท้จริงสำหรับเล่าเรียน มีแต่หนังสือที่เหลว ๆ ไหล ๆ ภาพหนังสือที่ลึกลับไป ผู้อ่านเข้าใจบ้าง ไม่เข้าใจบ้าง จึงเห็นว่า ถ้าหนังสือเทศน์ที่เข้าใจง่าย ๆ เหมือนหนังสือสมเด็จพระวันรัตน์ (พุทธสิริ (ทัพ) วัดโสมนัสวิหาร) แต่งให้เป็นภาษาไทย ๆ อ่านให้ติดสับทึบมาก ถ้าติดสับทึบแปลทุกคำ ตีพิมพ์ส่งออกมาให้พระสงฆ์ตามหัวเมืองเทศนาสั่งสอนสัปรุศ เห็นว่าการพระศาสนาที่แท้จริง จะแพร่หลายเป็นประโยชน์มาก...

จากพระราชปรารภแสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 5 ทรงมุ่งหวังที่จะให้พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแพร่หลายไปเป็นคุณแก่ผู้ปฏิบัติโดยทั่วไป จึงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งหนังสือเทศนา โดยเน้นในเรื่องความเข้าใจของผู้ฟังเทศน์เป็นสำคัญ กล่าวคือ แต่งให้มีเนื้อความเข้าใจง่ายและไม่ยาวจนเกินไป

¹สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ : พระราชหัตถเลขา - ถวายพระหัตถ์ ธนาคารกรุงศรีอยุธยา พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 54

ประการที่สอง เนื่องจากกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงรจนานั่งสือธรรมขึ้น รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นประโยชน์และเป็นที่ต้องพระราชประสงค์ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา จึงได้ทรงอาราธนาให้ทรงรจนานั่งสือเทศนาขึ้น

ประการที่สาม กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ก็ทรงมีพระราชดำริว่า หนังสือเทศนาที่แต่งขึ้นในสมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารนั้น เป็นของโบราณพื้นสมัยไม่จับใจผู้ฟังและไม่ชวนให้น่าสนใจ จึงทรงคิดทำนุบำรุงการเทศนาขึ้นใหม่ ตั้งพระราชปรารภท่อนหนึ่งของพระองค์ ดังนี้

ด้วยหนังสือเทศนาอันท่านผู้รู้แต่งไว้มากมาย เป็นของล่วงสมัยเสียแล้ว พระธรรมกถึก* มีน้อย ผู้เทศนาใช้อ่านหนังสือเหล่านั้นจึงไม่ชวนฟัง ฝ่ายพระธรรมกถึกเล่า ก็พอใจจะเทศนาธรรมที่ตนชอบ ไม่เพ่งอรรถาธิบายของผู้ฟัง ถึงฟังเข้าใจก็เห็นว่าข้อความที่กล่าวเป็นของไม่ต้องการ ขำพเจ้าได้รู้สึกเรื่องนี้มานาน และได้เปลี่ยนวิธีเทศนา ดังท่านยกขึ้นกล่าวแล้วนั้น และได้แนะนำวาทศิลป์ให้ทำตามลงปุนหนึ่งมาแล้ว ถ้าฟังกลับตัวเมื่อสิบปีนี้ คนสนใจฟังธรรมจะมีน้อยกว่านี้ลงมาก ครั้นมีหน้าที่ต้องบำรุงการนี้ ได้คิดให้มีผู้เทศน์ขึ้นและแนะนำกันต่อไป การเทศนาจึงเจริญขึ้น...¹

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงบำรุงการเทศนาด้วยการฝึกพระธรรมกถึก ให้สามารถเทศนาคด้วยฝีปากหรือแต่งเรื่องขึ้นเองก็ได้ ในการรจนานั่งสือเทศนาแต่ละเรื่องนั้น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จะทรงนำถวายรัชกาลที่ 5 ทุกเรื่องก่อนเสมอ เพื่อให้ทรงตรวจตราแก้ไข รัชกาลที่ 5 ทรงเน้นในเรื่องความเข้าใจ

*หมายถึง พระภิกษุผู้มีความรู้ความสามารถ และชำนาญในการแสดงพระธรรมเทศนา

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระประวัติ หน้า 348

ของผู้ฟังเป็นสำคัญ และไม่ทรงมีพระราชประสงค์ให้เนื้อเรื่องพิสดารมากนัก ทรงมีพระราชประสงค์ให้ข้อความสั้นกระชับรัด แต่เข้าใจง่าย ดังนั้นหนังสือเทศนาซึ่งแต่งขึ้นและได้รับการตรวจแก้ไขแล้วนั้น จึงเป็นหนังสือเทศนาที่น่าสนใจ ฟังแล้วเข้าใจง่าย จึงพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5

หนังสือเทศนาที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงรจนานั้นมีมากมาย เช่น มงคลวิเสศกถา อปฺปมาหธรรม สติสัมปชัญญกถา มรณวาสสัมมกถา เป็นต้น ดังนั้น การแต่งหนังสือเทศนาขึ้นใหม่ จึงนับเป็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาอีกแบบหนึ่ง เพราะพระสงฆ์ สามารถเทศนาสั่งสอนประชาชนด้วยเนื้อเรื่องที่เข้าใจง่าย ย่อมทำให้ประชาชนเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามากขึ้น และประพฤติปฏิบัติแต่สิ่งที่ดีงามตามหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนา ย่อมส่งผลให้สังคมสงบและง่ายต่อการปกครองของฝ่ายบ้านเมือง ในภาวะที่ต้องเผชิญกับการคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก

3.2.3.3 หนังสือสวดมนต์ รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือสวดมนต์ขึ้นหลายครั้งด้วยกัน โดยมีพระราชประสงค์จะให้ เป็นแบบฉบับสำหรับพระสงฆ์ สามเณรจะใช้จำสวดสวดเป็นกิจวัตร¹ แต่สาเหตุของการพิมพ์แต่ละครั้งต่างกันไปตามโอกาส ดังต่อไปนี้

3.2.3.3.1 การพิมพ์หนังสือสวดมนต์ใน พ.ศ. 2423

(ร.ศ. 99) ในปี พ.ศ. 2423 รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือสวดมนต์ขึ้น จำนวน 10,000 ฉบับ พระราชทานไว้สำหรับพระอารามโดยทั่วกัน เนื่องในการพระราชกุศลงานพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพ็ชรรัตน์ ณ ท้องสนามหลวง²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.9/6
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กราบทูล
กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ ที่ 426/4493 ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ.119

สาเหตุที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือสวดมนต์ ครั้งแรกนั้น เนื่องด้วยทรงเล็งเห็นว่าเพื่อพระราชกุศล ในการพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนภานุไพฑูริย์ ที่หอธรรมสังเวช ได้ทรงสดับพระสงฆ์สวดมหาสติปัฏฐานพร้อมเรียบร้อยดี บังเกิดพระราชศรัทธา จึงทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ แยกครั้งดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ให้จัดรวบรวมพระสูตรและพระปริตต่าง ๆ ให้พอเพียงในการที่พระสงฆ์ สามเณร จะเล่าบนสาธยาย โปรคา ให้รวมเล่มเรียกสวดมนต์¹ ตั้งแต่นั้นมาหนังสือสวดมนต์ จึงมีแพร่หลายมากขึ้น ทั้งเป็นแบบฉบับสำหรับตัดสินปาฐะ ที่พระสงฆ์สวดคลาดเคลื่อนให้เป็นแบบเดียวกัน เป็นการสะดวกแก่ผู้จะจำสาธยาย นับเป็นเครื่องสำเร็จประโยชน์แก่พระสงฆ์ในกิจวัตรนี้²

3.2.3.3.2 การพิมพ์หนังสือสวดมนต์ ในพ.ศ. 2430

(ร.ศ. 106) ต่อมารัชกาลที่ 5 ทรงนิยมพระราชนิพนธ์มากขึ้น จึงทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชองค์เดียวกันทรงจันทนฉบับและจัดพระสูตรเพิ่มเติมอีกตามสมควร และโปรดฯ ให้ตีพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง จำนวน 3,000 ฉบับ พระราชทานเพิ่มเติมสำหรับพระอารามนั้น ๆ อีก การจัดพิมพ์ครั้งนี้ เนื่องในการพระราชกุศล งานพระเมรุศพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าพาหุรัตมณีมัย สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าตรีเพ็ชรอุบลวงศ์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ และพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคณาภิรัตน์ ณ ท้องสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. 2430³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.9/6 เล่ม 1
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กราบทูล
กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ ที่ 426/4493 ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ.119

² ด.

³ ด.

จะเห็นได้ว่า รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือ สวดมนต์ขึ้นในการบำเพ็ญงานพระเมรุทองสนามหลวงถึง 2 ครั้ง ทำให้หนังสือ สวดมนต์มีแพร่หลายมากขึ้น ทั้งเป็นแบบฉบับให้พระสงฆ์ทั่วประเทศสวดแบบเดียวกัน ย่อมก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่พระสงฆ์ สามเณรในประเทศได้เป็นอย่างดี ทำให้การพระศาสนาในประเทศมั่นคงขึ้นด้วย

ต่อมาได้มีผู้ขอพระบรมราชานุญาตจัดพิมพ์หนังสือสวดมนต์ เพื่อจำหน่าย หลายครั้งด้วยกัน เช่น พระเจ้านองยาเรอ กรมหมื่นพงษาดิศรมหิต และนาย ราชานุชยานุหาร¹ รัชกาลที่ 5 จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์ได้ ด้วยทรงเห็นว่าเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา

3.2.3.3.3 การพิมพ์หนังสือสวดมนต์ ปีพ.ศ. 2443

(ร.ศ. 119) แม้ว่าหนังสือสวดมนต์จะมีแพร่หลายมากขึ้นเพียงไรก็ตาม ก็ยังปรากฏว่าเป็นของต้องการอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้รัชกาลที่ 5 จึงทรงมีพระราชประสงค์ จะทรงบำรุงการสวดมนต์ซึ่งเป็นกิจวัตรของพระสงฆ์ จึงทรงบริจาคพระราชทรัพย์ ให้เจ้าหน้าที่จัดพิมพ์หนังสือสวดมนต์ขึ้นตามแบบเดิมจำนวน 1,500 ฉบับ เพื่อพระราชทานเพิ่มเติมไว้สำหรับวัดในหัวเมืองอีกคราวหนึ่ง คราวนี้โปรดเกล้าฯ ให้ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงตรวจต้นฉบับ พระเจ้านองยาเรอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ดำเนินการจัดพิมพ์ การสำเร็จบริบูรณ์ใน พ.ศ. 2443² จึงเป็นผลให้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/18 เล่ม 1 หนังสือกรมราชเลขาธิการ ทูล กรมหมื่นพงษาดิศรมหิต แลแจ้งความแก่นายราชานุชยานุหาร ที่ 114/901 ลงวันที่ 10 ธันวาคม ร.ศ. 117

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.9/6 เล่ม 1 ส่วนแรกนำหนังสือสวดมนต์ ส่งมาพร้อมกับลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กราบทูล กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ ที่ 426/4493 ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 119

หนังสือสวดมนต์มีมากฉบับแพร่หลายมากขึ้น การปฏิบัติกิจวัตรของพระสงฆ์ในเรื่อง
บทสวดมนต์จึงสะดวกและถูกต้อง ย่อมทำให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาใน
พระพุทธศาสนามากขึ้น ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญสืบไป

3.2.3.3.4 การพิมพ์หนังสือสวดมนต์ ปีพ.ศ. 2445

(ร.ศ. 121) ใน พ.ศ. 2445 พระยาวิภาวดีโกศล ขอพระราชทานกราบบังคมทูล
รัชกาลที่ 5 เพื่อขอพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือสวดมนต์
จำหน่ายให้แพร่หลายออกไปตามหัวเมือง ด้วยพระสงฆ์ตามหัวเมืองวัดสนหนังสือ
สวดมนต์สำหรับจะท่องบ่นสาธยายตามกิจวัตรของพระสงฆ์อยู่เป็นจำนวนมาก

ในการที่จะพิมพ์หนังสือสวดมนต์ครั้งนี้ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรง
พระดำริว่า ถ้าจะให้หนังสือแพร่หลาย ควรจะพิมพ์จำหน่ายในราคาถูกที่สุด โดย
จัดทำรูปเล่มให้เล็กลงกว่าฉบับเดิมและเลือกคัดพระปริตต่าง ๆ ที่พระสงฆ์ใช้สวด
อยู่โดยมากลงพิมพ์ ในการนี้ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ทรงรับเป็นพระธุระเลือก
พระปริตต่าง ๆ รวมเป็นหนังสือที่จะลงพิมพ์เล่มละ 17 ยก จำนวน 5,000 ฉบับ
การจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาติให้พิมพ์ในทุนและนามของ
หอพุทธศาสนสังฆะ¹ ด้วยทรงเห็นว่า เป็นประโยชน์แก่การพระศาสนา

ดังนั้นการจัดพิมพ์หนังสือสวดมนต์ในปี พ.ศ. 2445 นี้ จึงมีผลให้หนังสือ
สวดมนต์แพร่หลายมากขึ้นกว่าเดิม เพราะจำหน่ายในราคาถูก ผู้คนสามารถซื้อ
ไปถวายพระสงฆ์ตามพระอารามต่าง ๆ ตามที่ตนประสงค์ได้มากฉบับขึ้น ทำให้
พระสงฆ์มีบทสวดมนต์ในการท่องบ่นสาธยายโดยทั่วถึงกัน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/84
หนังสือพระยาวิภาวดี ขอพระราชทานกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 38/1100
ลงวันที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 121

กล่าวได้ว่า การที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือ สวดมนต์ขึ้นในวโรกาสต่าง ๆ กัน ทำให้พระพุทธรูปศาสนานั้นคงขึ้น เพราะพระภิกษุ สามเณรทั่วประเทศ มีหนังสือสวดมนต์สำหรับท่องบนสาลยายกิจวัตร ทำให้ประชาชน ที่ได้ยิน ได้ฟังเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ผู้สืบทอดอายุพระพุทธศาสนา จึงส่งผลให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาด้วย นับได้ว่าเป็น ปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญอยู่ในประเทศไทยตราบเท่า ทุกวันนี้

3.2.3.4 หนังสือธรรมจักร หนังสือธรรมจักรเป็นนิตยสารราย เดือน เริ่มออกครั้งแรกใน พ.ศ. 2437 ภายหลังจากการจัดตั้งมหาจุฬาราช วิทยาลัยหนึ่งปี เป็นหนังสือแปลพระไตรปิฎกและศาสนโศภณต่าง ๆ รวบรวมเรื่อง ธรรมและเรื่องราวที่มีผู้แต่งไว้ในสมัยโบราณ

จุดประสงค์ในการออกหนังสือธรรมจักร เพื่อเป็นของสมณคุณแก่ที่ช่วย เหลือเกื้อกูล บำรุงกิจของมหาจุฬาราชวิทยาลัยจนสำเร็จสมพระ ราชประสงค์ของ รัชกาลที่ 5 และตั้งมั่นคงสืบมา นอกจากนี้เพื่อลงข่าวคราวความเป็นไปต่าง ๆ ของมหาจุฬาราชวิทยาลัย เช่น ได้มีสาขาวงวิทยาลัยออกไปที่พระอาราม จำนวน พระสงฆ์ สามเณรที่เล่าเรียน จำนวนผู้ศรัทธาบริจาคเงินช่วยเหลือ กิจการเจริญ ก้าวหน้าดีหรือไม่ เป็นต้น ดังนั้นการออกหนังสือธรรมจักร จึงมีประโยชน์ต่อผู้อ่าน ทำให้ผู้อ่านได้อ่านเรื่องธรรมต่าง ๆ ที่รวมอยู่ในหนังสือเล่มนี้ ซึ่งมีหลายเรื่องและ เป็นของนักเขียนเก่า ๆ ที่พอจะเชื่อถือได้ ดังความตอนหนึ่งกล่าวว่า "ส่วนหนังสือ ธรรมจักรนี้เป็นที่รวบรวมเรื่องต่าง ๆ ที่ได้กล่าวไว้ในหนังสือเก่า ๆ ที่อ้างว่าเป็น พระคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา เหมือนเป็นโรงธรรมสภาที่ให้อ่านเข้าไปนั่งฟังถ้อยคำ แสดงความคิดเห็นของนักปราชญ์ในปางก่อนมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น"¹

¹มหาจุฬาราชวิทยาลัย ธรรมจักร เล่ม 1 ตอนที่ 1 - 6 ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) หน้า 12

ดังนั้นการออกหนังสือธรรมจักษุ จึงนับเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนา
ประการหนึ่ง เพราะเป็นการเผยแผ่หลักธรรมต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนาสู่ประชาชน
ทำให้อ่านเกิดสติปัญญา รู้จักพิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผล เพื่อปฏิบัติตนในชีวิต
ประจำวันและสังคม หนังสือธรรมจักษุได้ออกเป็นนิตยสารรายเดือนติดต่อกันมา
ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบันนี้

3.2.3.5 หนังสือชาตก

3.2.3.5.1 หนังสือแปลนิบาตชาตก ใน พ.ศ. 2447
ทรงพระราชนิพนธ์ให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงรับเป็นพระธุระในการแปลหนังสือ
นิบาตชาตก* เฉพาะเอกนิบาต** โดยให้หนังสือของ โปรเฟสเซอร์โรสเควิก
ที่เคยแปลไว้เป็นแบบอย่าง แต่วิธีแปลเลียนแบบฝรั่งไม่ได้ จึงแก้ไขวิธีเรียบเรียง
ตามแบบไทย จึงพระฉายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงพระปรารภว่า

*รัชกาลที่ 5 พระราชนิพนธ์ไว้ในคำนำหนังสือแปลนิบาตชาตกว่า หนังสือ
นิบาตชาตก มีจำนวน 21 นิบาต เป็นเรื่องสั้น ๆ รวม 550 เรื่อง เขียนเป็น
อรรถกถา กล่าวว่าได้เรียบเรียงขึ้นในเกาะลังกา ในราวเมื่อพระพุทธเจ้า
นิพพานได้ 1,000 ปีล่วงไปแล้ว แต่ไม่ปรากฏว่าผู้ใดเป็นผู้เรียบเรียง ไม่ได้
แก้ไขเพิ่มเติมทองนิทาน เดิมแต่เรื่องปรารภข้างตน และประชุมชาตกข้างปลาย
เรียบเรียงเป็นภาษาสิงหล แต่กาลนั้นเป็นภาษาบาลี แล้วจึงกลับแปลลงเป็น
ภาษาบาลีทั้งหมด เพราะเหตุฉะนั้น ถ้ามีชาตกนี้เชื่อได้ว่าทองเรื่อง ซึ่งเป็น
หลักนิทานเดิมมีมาแต่ครั้งพุทธกาล ผู้ซึ่งเก็บรวบรวมขึ้นภายหลังไม่ว่าใครเกี่ยว
ไต่ยกเอานิทานนั้นมาลงเติมเรื่อง แต่งแต่ปรารภและกลับชาติเดิมในภายหลัง
เป็นคัมภีร์โตขึ้น ๆ โดยลำดับ แต่ทองนิทานควรเชื่อว่าเป็นนิทานเก่าแท้

***ทั้งหมด 150 เรื่อง คือ 19 ชุด แบ่งเป็น 15 วรรค ๆ ละ
10 เรื่อง

การแต่งในภาษาไทยจะโต้มซ้ำเหมือนในภาษาฝรั่งเป็นอันยาก เทียบภาษา
 ของภาษาของเราใกล้เคียงว่า เราแปลเขียนได้ง่ายกว่า สัพพตามและคำพูด
 อื่น ๆ ของเขาไม่มีคำสูงศักดิ์ ในภาษาไทยจะใช้ให้เหมาะตามชั้นแท้ ก็
 จะกลายเป็นสำนวนเรื่องโน่นไป จะใช้ภาษาเทศนาหรือแปลหนังสือ
 เรื่องก็จืดจืดไปหมด เป็นอันยากที่จะให้ผู้อ่านเกิดอิมaginationไปต่าง ๆ ตาม
 วิธีหนังสือที่ว่าเก่งดี ต้องอ่านไปกลางแต่พอควร ไวยากรณ์ที่ใช้ไม่ได้เลียน
 เก่า ไม่ปล่อยไปตามคำพูดใหม่ ๆ ที่เคยว เรียบให้สั้น ๆ ก็ว่าอย่างของ
 จินตกรรม แต่เรียงเป็นความร้อยแก้ว มีประโยชน์จะเก็บคำในชั่วอายุนี้กับ
 ชั่วอายุหลังไว้ เพื่อเป็นเครื่องมือของผู้จะเรียงดิกชันนารีไทยในภายหน้า...¹

รัชกาลที่ 5 ทรงพอพระราชหฤทัยในคำกราบทูลของกรมหมื่นวชิรญาณ
 วโรตธ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา ตอนหนึ่งว่า "ซึ่งทรงสันนิษฐานวิธีแปล
 ซึ่งจะแปลอย่างฝรั่งไม่ได้ จึงฉวยฉันทลงเป็นสำเนาเช่นที่เรียงมานี้ พึงได้ไพบร
 ค์แล้ว ถึงคนที่ไม่รู้ภาษาเพียงพอก็อาจจะอ่านเข้าใจ"² แสดงว่า รัชกาลที่ 5
 ทรงเอาพระทัยใส่ติดตามผลงานค่านพระพุทธานุศาสนายูเสมอ แม้จะทรงมอบหมาย
 งานไปแล้วก็ตาม ด้วยเหตุนี้ย่อมทำให้ผู้รับมอบงานปฏิบัติงานได้รวดเร็วขึ้น การ
 พระศาสนาที่ย่อมเจริญไปด้วย

การที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้แปลหนังสือนิบาตชาดก ก็เพื่อพิมพ์
 แจกในงานพระศพพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนสุพรรณภาควดี³ โดยพิมพ์เป็นฉบับใบ
 ปกหลังอ่อน

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ :
พระราชหัตถเลขา - ลายพระหัตถ์ ธนาคารกรุงศรีอยุธยา พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์
 ครบ 50 ปี แก้ววันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 89

² ฎ. หน้า 90

³ ฎ. หน้า 91

ส่วนการดำเนินการเปลี่ยนหนังสือนิบาตชาดกนั้น แปลเฉพาะเอกนิบาต แต่
ตัดตอนเพียง 30 เรื่องเท่านั้น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงกำหนดผู้เรียบเรียง
ไว้ คือ วรรกต้น 10 เรื่อง ทรงรับเป็นพระธุระเอง วรรกที่ 2 ตอนต้น 5
เรื่อง ให้เป็นหน้าที่พระพิมลธรรม (ยัง) วัดโสมนัสวิหาร วรรก 2 ตอนปลาย
5 เรื่อง เป็นหน้าที่ของพระธรรมวโรดม (จ่าย) วัดเบญจมบพิตร วรรกที่ 3
ตอนต้น 5 เรื่อง เป็นหน้าที่ของหม่อมเจ้าพระสถาพร และตอนปลายอีก 5 เรื่อง
เป็นหน้าที่กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์¹

การที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงกำหนดให้กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ซึ่งเป็น
ขุนราชช่วยเรียบเรียงด้วย ได้ทรงได้เหตุผลว่า "ด้วยประสงค์จะจงให้พวก
กฤหัสถ์ที่ร่ำอยู่แล้วไม่ทิ้งภาษามคธเสีย จะได้จับเล่นตาม"²

ส่วนหน้าที่ตรวจทาน มอบให้เป็นหน้าที่ของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ จัด
ดำเนินการ

หลังจากการเรียบเรียงหนังสือนิบาตเสร็จสิ้นแล้ว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ทรงเป็นพระธุระแก้ไขสำนวนอีกครั้ง และทรงประทานสำเนาชาดกทั้งกล่าวให้
รัชกาลที่ 5 พระบรมราชวินิจฉัย เมื่อทรงพอพระราชหฤทัยแล้ว จึงมอบหมายให้
หลวงคำรงธรรมสาร เจ้าของโรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ จัดการพิมพ์ตามพระราชประสงค์

¹สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ :
พระราชหัตถเลขา - ลายพระหัตถ์ ธนาคารกรุงศรีอยุธยา พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์
ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 91

²ดู.

ใน พ.ศ. 2447 เป็นจำนวน 4,000 เล่ม¹ สำหรับค่าจ้างพิมพ์ หลวงดำรงธรรมสาร ทุนเกล้าฯ ถวายโดยไม่รับพระราชทานค่าจ้างพิมพ์ 500 เล่ม คงรับเงินเพียง 3,500 เล่ม เป็นเงิน 2,219 บาท เงินจำนวนนี้เบิกจากพระคลังข้างที่²

ต่อมาในปีเดียวกัน รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชประสงค์หนังสือสันนิบาตชาดกเพิ่มอีก 50 เล่ม³ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าทรงพระราชประสงค์ด้วยเหตุอันใด เข้าใจว่าน่าจะใช้สำหรับพระราชทานในวโรกาสพิเศษเป็นแน่ เพราะมีพระบรมราชโองการให้พิมพ์เป็นพิเศษ คือพิมพ์ปกหลังแข็ง และปรากฏหลักฐานมีเจ้านายและข้าราชการบางคนได้รับพระราชทานหนังสือดังกล่าว เช่น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรพพิทธิประสงค์ และพระยาสุรสีวลีวิสิษฐศักดิ์⁴ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามการที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือสันนิบาตชาดกขึ้นนั้น นับเป็นวิธีหนึ่งในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพราะมีส่วนทำให้เจ้านาย ข้าราชการ และประชาชนทราบเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลได้จากการอ่านหนังสือดังกล่าว ผู้อ่านย่อมจะเห็นถึงความยั่งยืนของพระพุทธศาสนา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/24 เล่ม 2 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 9 มีนาคม ร.ศ. 123

² ก.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/24 เล่ม 2 หนังสือกรมราชเลขาธิการ ถึงหลวงดำรงธรรมสาร 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 123

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.8.2ช/6 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบทูล กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 1450/13110 ลงวันที่ 11 มีนาคม ร.ศ. 123

ยอมทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนามากขึ้น นอกจากนี้เรื่องราวในชาดก ยังทำให้ประชาชนได้ทราบถึงหลักธรรมในพระพุทธศาสนาด้วย ซึ่งจะช่วยให้การดำเนินชีวิตดีขึ้น ส่วนเจ้านายและข้าราชการก็จะได้นำหลักธรรมเหล่านั้นไปใช้ในการปกครองบ้านเมืองและประชาชนในระยะปรับปรุงประเทศ

3.2.3.5.2 หนังสือทศชาติ* รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือทศชาติขึ้นจำหน่ายเป็นสมบัติของหอพุทธศาสนสังฆะ¹ ทั้งนี้สืบเนื่องจากการที่ทรงสถาปนาวัดเบญจมบพิตร และโปรดฯ ให้สร้างพระอุโบสถอันสวยงาม จึงทรงมีพระราชดำริให้เขียนเรื่องทศชาติไว้ที่ผนังในพระอุโบสถตามแบบโบราณ แต่ทรงตระหนักว่า เรื่องราวชาดกไม่แพร่หลาย เพราะมีปรากฏอยู่เฉพาะในหนังสือเทศนาเท่านั้น ผู้ไม่ฟังเทศนาก็จะไม่มีความรู้เรื่องราวเมื่อเห็นภาพเขียนจึงกล่าว ขวัญเหตุนี้ จึงทรงมีพระราชประสงค์จะให้เรื่องราวทศชาติแพร่หลาย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือทศชาติขึ้น ทรงหวังว่าผู้ที่ได้อ่านหนังสือทศชาติ เมื่อได้เห็นภาพเขียนที่ผนังพระอุโบสถจะได้เข้าใจตลอด นอกจากนี้ รัชกาลที่ 5 ยังทรงตระหนักถึงประโยชน์อีกประการหนึ่งของหนังสือทศชาติในการที่จะสอนให้คนประพฤติสุจริตธรรม ทั้งนี้เพราะเรื่องราวในทศชาติประกอบด้วยธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติมากมาย

การจัดพิมพ์หนังสือทศชาติในครั้งนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์เรื่องเทมียชาดกเป็นเรื่องแรก เริ่มจำหน่ายครั้งแรกใน พ.ศ. 2446²

* หรือทศชาดก เป็นเรื่องราวในคัมภีร์มหานิบาตชาดก มี 10 เรื่อง คือ เทมียชาดก ฉนกชาดก สุวรรณสามชาดก เนมิราชชาดก มโหสถชาดก ภูมิวิธชาดก จันทกุมารชาดก นารอดชาดก วิภูษิตชาดก เวสสันดรชาดก หรือเรียกโดยย่อเป็นหัวใจว่า เศรษฐีเมถุนจะนาวิเว

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/24
เล่ม 2 ใบปกหนังสือชาดก

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/24
เล่ม 2 ใบปกหนังสือทศชาติ

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่า รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชประสงค์จัด
ส่งหนังสือชาดกไปพระราชทานชาวต่างประเทศด้วย ดังปรากฏในข้อความจาก
หนังสือกรมราชเลขาธิการ ทูลหม่อมเจ้าประภากร ตอนหนึ่งว่า "ด้วยจะต้อง
พระราชประสงค์หนังสือเรื่องชาดกที่นับเนื่องเข้าในพระไตรปิฎกจะส่งไปพระราชทาน
แก่ชาวต่างประเทศ เข้าใจว่าเป็นในกรมราชบัณฑิต ถ้าจะมีในที่ใดมีมาก่อนแล้ว
จึงก่อสร้างไขว่ภายหลัง ขอในท่านชวนชวาชจัดการให้เป็นสำเร็จด้วย"¹

ดังนั้นการที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือ
ทศชาติขึ้นในครั้งนั้น เป็นวิธีหนึ่งที่ทำให้คนสนใจในเรื่องราวของพระพุทธศาสนา
มากขึ้น เพราะมีส่วนทำให้รูปภาพเขียนในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรเข้าใจ ชดเชย
กันหลักฐานในทศชาติแต่ละเรื่อง ย่อมเป็นตัวอย่างชักนำให้คนประหลาดใจแต่สิ่งที่ดี
งาม ช่วยทำให้สภาพสังคมดีขึ้น กล่าวได้ว่าการที่รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้จัดพิมพ์
หนังสือทศชาติขึ้น จึงเป็นลักษณะหนึ่งของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่ประชาชนทั้ง
ภายในประเทศและต่างประเทศ

นอกจากรัชกาลที่ 5 จะโปรดเกล้าฯ ให้แต่งหนังสือที่เกี่ยวข้องกับพระ
พุทธศาสนาดังกล่าวข้างต้นแล้ว ปรากฏหลักฐานอีกว่า ได้ทรงขอให้กรมพระ
ปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเรียบเรียงเรื่องบรรพชาขึ้น โดยมีพระราชประสงค์จะ
ให้เป็นจดหมายเหตุ เพื่อให้คนทั้งหลายได้ทราบแบบแผนการบวช² แสดงให้เห็น

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/27

เล่ม 2 หนังสือกรมราชเลขาธิการ ทูลหม่อมเจ้าประภากร ที่ 98/727 ลงวันที่
10 กันยายน ร.ศ. 120

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 2
เลขที่ 143 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 กราบทูลกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์
ให้ทรงเรียบเรียงเรื่องบรรพชา ลงวันที่ 4¹/₁₃ 6 ค่ำ ปีมะเส็ง สัมพุทธศก
หน้า 354 - 355

ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงมุ่งหวังให้ลูกบุตร ได้เรียนรู้แบบแผนของการบวช เพื่อจะได้
เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระบวรพุทธศาสนา เพื่อสืบทอดพระพุทธานุชา
ให้เจริญถาวรสืบไป

ดังนั้นการที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้แต่งหนังสือต่าง ๆ ที่เกี่ยว
เนื่องกับพระพุทธานุชาและจัดพิมพ์ขึ้นด้วยสำเนาต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วนั้น ผลสำเร็จ
ประการหนึ่ง สืบเนื่องจากการได้รับความช่วยเหลือเป็นอย่างดีจากกรมหมื่นวชิรญาณ
วโรรส ซึ่งทรงเลื่อมใสอยู่ในงานด้านพระพุทธานุชาเป็นอย่างดี จึงมีผลทำให้หลัก
ธรรมพระพุทธานุชาแพร่หลายสู่ประชาชนมากขึ้น ประชาชนยอมรับผลดีในสิ่งที่ดี
งาม เป็นเหตุให้สังคมสงบ งามแก่การสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใน
ประเทศ ภายใต้ศาสนาเดียวกัน ในภาวะที่บ้านเมืองเผชิญกับภัยคุกคามจากลัทธิ
จักรวรรดินิยมตะวันตก จึงกล่าวได้ว่า รัชกาลที่ 5 ทรงใช้พระพุทธานุชาเพื่อ
ประโยชน์ทางการเมืองเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ราชลัทธิ และสมเด็จพระบรม
ไตรโลกนาถ

3.2.4 ความสัมพันธ์กับต่างประเทศทางด้านพระพุทธานุชา ในสมัย
รัชกาลที่ 5 ไทยมีความสัมพันธ์กับประเทศในทวีปยุโรปและเอเชียด้านพระพุท
ธานุชาเป็นอย่างดี จะเห็นได้จากการพระราชทานพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์
สำคัญของพระพุทธานุชาไปยังประเทศต่าง ๆ ทั้งสถานศึกษาและผู้นำใจที่ทรงเห็น
สมควร ดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ความสัมพันธ์กับต่างประเทศด้านพระพุทธานุชา
ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีปรากฏในลักษณะอื่น ๆ อีกดังนี้

3.2.4.1 ความสัมพันธ์กับอินเดีย ใน พ.ศ. 2414 รัชกาลที่ 5
เสด็จประพาสอินเดีย เมื่อถึงเมืองพาราณสีได้เสด็จไปทรงบำเพ็ญพุทธบูชา ณ พระ
บริโกตเจดีย์สถานในมณฑลทวายวัน อันเป็นสถานที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประทานปฐม
เทศนา การที่รัชกาลที่ 5 เสด็จไปถึงมณฑลทวายวันในครั้งนั้น สมเด็จพระบรม
คัณธาราชานุภาพ ทรงประทานความเห็นว่าเป็นการ "เสด็จไปสืบพระศาสนา"¹

¹ สมเด็จพระบรมคัณธาราชานุภาพ นิทานโบราณคดี หน้า 96

เพราะไทยเลิกการค้าติดต่อกับอินเดียทางด่านพระพุทธรักษาสนามมากกว่า 300 ปีแล้ว แต่การเล็ดลอดไปอินเดียครั้งนั้น รัชกาลที่ 5 ได้ทรงเสาะแสวงหาศาสนวัตถุและรูปภาพพุทธเจดีย์หลายอย่าง ซึ่งยังไม่เคยเห็นกัน在地ดินแดนไทยมาก่อน เช่น ทรงนำรูปฉายพระบรมมณฑลเจดีย์ ซึ่งเป็นเจดีย์องค์ใหญ่อยู่ในมณฑลทวายวัน มาถวายสมเด็จพระปวงบรมราชาธิราช กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ นับเป็นครั้งแรกที่ไทยได้เห็นรูปพระสถูปเจดีย์ในอินเดีย¹ ทำให้บรรดานักค้นคว้าศึกษาเกี่ยวกับพุทธเจดีย์พากันหันไปสนใจสืบสวนค้นคว้าทางประเทศอินเดีย แทนที่ได้เคยศึกษากันมาแต่ทางลังกา และความนิยมที่จะไปอินเดียเพื่อศึกษาโบราณคดีเนื่องด้วยพระพุทธรศาสนาถึงเริ่มขึ้นตั้งแต่รัชกาลที่ 5 เสด็จกลับจากอินเดียครั้งนั้น ตัวอย่างเช่น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเล่าถึงการไปอินเดียใน พ.ศ. 2434 ในหนังสือนิทานโบราณคดีว่า "ในนิทานเรื่องนี้ จะเล่าพระบริโลกเจดีย์* ที่ฉันได้พบจากที่ฉันได้เสาะหาของต่าง ๆ ซึ่งเป็นพระพุทธรเจดีย์** เามาเมืองไทยในครั้งนั้น"² ปรากฏว่า เมื่อสมเด็จพระยาด

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ นิทานโบราณคดี หน้า 97

* ได้แก่ พระบรมมณฑลเจดีย์ ที่มณฑลทวายวัน

** สิ่งบูชาสักการะแทนองค์พระพุทธรเจ้า มี 4 ประเภท ได้แก่

1. ธาตุเจดีย์ ได้แก่ พระสถูปและพระปรางค์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธรเจ้า
2. บริโลกเจดีย์ ได้แก่ สถานที่และวัตถุที่พระพุทธรเจ้าเคยใช้สอย เช่น พระศรีมหาโพธิ์
3. ธรรมเจดีย์ ได้แก่ พระสถูปเจดีย์ที่บรรจุพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธรเจ้า พระไตรปิฎกก็นับเป็น ธรรมเจดีย์
4. อุตเทสิกเจดีย์ ได้แก่ สิ่งที่สร้างขึ้นด้วยความมุ่งหมายให้เป็นของแทนองค์พระพุทธรเจ้า เช่น พระแท่น พระพุทธรบาท พระพุทธรูป

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ล.ค. หน้า 98

คำทรงราชานุภาพกลับจากอินเญีย ไค่นำของ ไบรานที่เนื่องด้วยพระพุทธรูปศาสดากลับ
มาถวายรัชกาลที่ 5 เสด็จ พระพุทธรูป รอยพระพุทธรูป พระสถูปขนาดเล็กของ
เหล่านัรัชกาลที่ 5 ไบรคเกล้าฯ ให้เก็บไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ภายหลัง
ย้ายเอาไปไว้ในพิพิธภัณฑสถาน) นอกจากนี้ยังได้ค้นโพธิ์พันธุพระศรีมหาโพธิ์ 3 ต้น
จากมิสเตอร์เคลย์สัน เจ้าเมืองคยา¹ ไบรคเกล้าฯ ให้ปลูกไว้ที่วัดอัมพวงคณิมิตร
ที่เกาะสีชัง และวัดเบญจมบพิตร วัดละตั้น เหลืออีกหนึ่งต้น ไม่ปรากฏหลักฐาน
ว่าปลูกไว้ ณ ที่ใด

ดังนั้นการที่รัชกาลที่ 5 เสด็จไปอินเญียใน พ.ศ. 2414 จึงมีผลทำให้
ความรู้ความเห็นของไทยใน ไบรานคือเรื่องพระพุทธรูปศาสดาว่างขวางขึ้นโดยลำดับ
มาจนทุกวันนี้

3.2.4.2 การแบ่งพระสารีริกธาตุ ใน พ.ศ. 2441 ได้มีการ
ขุดพบที่บรรจุพระสารีริกธาตุ ณ ที่ใกล้ข่าบลบิปราะห์ แขวงเมืองกบิลพัสดุ์ เวลา
นั้น มารควิส เคอร์ชัน ซึ่งเคยเข้ามากรุงเทพฯ และคุ้นเคยกับรัชกาลที่ 5 มาก่อน

¹ สมเด็จพระราชดำรัสทรงราชานุภาพ นิทาน ไบรานคดี หน้า 122

* เดิมต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ไทยได้มา ล้วนได้พันธุ์จากต้นที่พระเจ้าอโศก
มหาราชส่งไปปลูกไว้ที่เมืองอนุราชบุรีในลังกา เมื่อในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงชวน
ชาวหาพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยา ก็ได้แต่เพียงเมล็ดมาเพาะ รัชกาลที่ 4
ทรงแบ่งพระราชทานรัชกาลที่ 5 ไปเพาะด้วย ต่อมาเมื่อรัชกาลที่ 5 ขึ้นเสวย
ราชย์ ไบรคให้ปลูกพระศรีมหาโพธิ์พุทธคยาที่ทรงเพาะนั้นที่วัดเทพศิรินทราวาส
วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ และวัดอภัยราชบำรุง (วัดฉนวน) วัดละตั้น และพระ
ราชทานให้เจ้าพระยายมราช (เฉย ต้นสกุลยมาภัย) ไปปลูกที่วัดชลรัณย์ เมือง
ลพบุรีต้นหนึ่งด้วย

คำร่างตำแหน่งเป็นอุปราชกรองประเทศอินเดีย เห็นว่าพระสารีริกธาตุ ซึ่งเป็นพระอัฐิและอังคารนั้น เป็นของที่นับถือศักดิ์สิทธิ์ของพุทธศาสนิกชน รัฐบาลอินเดียจึงมีความประสงค์ทุนเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ 5* และให้ฝ่ายไทยส่งผู้แทนไปรับ เพราะเห็นว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นพุทธศาสนูปถัมภกอยู่เพียงพระองค์เดียวในขณะนั้น จึงขอให้รัชกาลที่ 5 มีพระบรมราชวินิจฉัยแบ่งพระสารีริกธาตุแก่ประเทศที่สมควรจะได้รับ พร้อมกับเสนอว่า พวกพุทธศาสนิกชนเมืองพม่าและลังกา ควรจะได้รับส่วนแบ่งด้วย¹ รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชหฤทัยยินดีในการรับเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภก รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุโขมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช เป็นผู้ออกไปรับพระสารีริกธาตุ² ณ ประเทศอินเดีย โดยเริ่มออกเดินทางจากกรุงเทพฯ วันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2441 ถึงกัลกัตตาวันที่ 2 กุมภาพันธ์ ปีเดียวกัน ครั้นถึงวันที่ 16 กุมภาพันธ์ ปีเดียวกัน พระยาสุโขมนัยวินิต รับมอบพระสารีริกธาตุ และ

*ใน พ.ศ. 2420 พระเจ้ากรุงสิงหลในเกาะลังกา ได้ถวายพระเชี้ยวแก้วจำลอง เป็นราชบรรณาการแก่รัชกาลที่ 5 ได้พระราชทานประดิษฐานไว้ที่พระบรมมหาราชวัง วัดสระเกศ เพื่อให้ประชาชนได้นมัสการ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/3
 กลอง 1 หนังสือมิสเตอร์ ยอช เครฟวิล ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ทูลมายังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ
 คำแปลที่ 50/5263 ลงวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ. 117

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/3
 กลอง 1 ลายพระหัตถ์กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ แจ้งความมายังมิสเตอร์ยอช เครฟวิล ราชทูตอังกฤษ คำแปลที่ 70/8887 ลงวันที่ 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

เดินทางกลับในวันที่ 21 กุมภาพันธ์ เชิญพระสารีริกธาตุผ่านเมืองตรัง พัทลุง สงขลา แต่ละเมืองมีประชาชนมาเข้าร่วมขบวนแห่พระสารีริกธาตุและสักการบูชา ด้วยดอกไม้ รูปเทียน และแกวแหวนเงินทองมากมาย¹ แสดงให้เห็นถึงความ เลื่อมใสศรัทธาของประชาชน ต่อจากนั้นพระยาสุมนัยวินิต ได้เชิญพระสารีริกธาตุ ถึงเมืองสมุทรปราการ รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้เตรียมรับพระสารีริกธาตุ ดังนั้น พระสงฆ์และกรรมการเมืองสมุทรปราการจึงพร้อมกันเชิญพระสารีริกธาตุจาก พระยาสุมนัยวินิต นำไปประดิษฐานในวิหารเกาะพระสมุทรเจดีย์ จัดการฉลอง 3 วัน วันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ. 2442 เชิญพระสารีริกธาตุถึงกรุงเทพฯ²

สำหรับการรับและฉลองพระสารีริกธาตุในครั้งนั้น รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชทรัพย์เป็นเงิน 8,000 บาท³ แสดงถึงการมีพระราช ศรัทธาในพระพุทธศาสนาในฐานะองค์พุทธศาสนูปถัมภกอย่างแท้จริง

3.2.4.2.1 การแบ่งพระสารีริกธาตุให้พม่าและลังกา

หลังจากรัชกาลที่ 5 ทรงรับเป็นพระราชธุระในการแบ่งพระสารีริกธาตุแล้ว ก็ได้ ทรงแสดงพระราชประสงค์ไปยังราชทูตอังกฤษ ให้ช่วยบอกรายชื่อพวกที่ร้องขอรับ ส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ และขอทราบความประสงค์ของรัฐบาลอินเดียเกี่ยวกับเรื่อง นี้ด้วย พร้อมกับทรงมีพระราดำริเห็นว่า พระบรมสารีริกธาตุไม่ควรที่จะให้เป็นของ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/2
 กลอง 1 หนังสือพระยาสุมนัยวินิต กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ
 21 มีนาคม ร.ศ. 117

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "การปันจุพระสารีริกธาตุ แด่กรมสมโภช" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17 กฎหมาย ร.ศ. 118
 (พ.ศ. 2442) หน้า 231 - 234

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/2
 กลอง 1 สำเนารายงานการประชุม 24 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 117

เฉพาะบุคคล สำหรับลังกาและพม่า ซึ่งรัฐบาลอินเดียเห็นสมควรจะแบ่งให้
รัฐบาลอินเดียจะมอบให้ผู้ใดเป็นผู้รับไปรักษา แต่ทรงเห็นว่า แห่งหนึ่งควรสนับสนุน
คือ บริจิวิญเจติย์ เมืองอนุราชปุระ อันรัฐบาลเมืองลังกาได้ปฏิสังขรณ์ขึ้นด้วย
เงินที่ได้รับไปจากกรุงสยาม นอกจากนั้นรัชกาลที่ 5 ได้ทรงแสดงพระราชประสงค์
อีกว่า พุทธศาสนิกชนประเทศใดที่ได้รับส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ ควรจะแต่งตั้ง
มารับ ณ กรุงเทพฯ¹

ต่อมาราชทูตอังกฤษได้แจ้งความตอบหนังสือที่ฝ่ายไทยมีไปถามถึงเกี่ยวกับ
ผู้ซึ่งจะเข้ามารับพระราชทานพระสารีริกธาตุ และควรที่จะแบ่งส่วนพม่าและลังกา
อย่างไรนั้น ดังนี้

รัฐบาลอินเดียได้สอบถามรัฐบาลทั้งสองเมืองนั้นแล้ว ขอพระราชทานกราบ
บังคมทูลพระกรุณาว่า ส่วนเมืองพม่าเห็นควรที่จะประดิษฐานไว้ที่เจดีย์ฐาน
ชเวดากอง เมืองย่างกุ้งแห่งหนึ่ง กับที่เจดีย์ฐานอาระกัน เมืองมันทเล
แห่งหนึ่ง ส่วนลังกานั้น ถ้ามีส่วนพระสารีริกธาตุ ซึ่งจะโปรดเกล้าฯ
พระราชทานแต่ส่วนเดียวแล้ว ก็ขอให้พระราชทานแก่พระเถระผู้ใหญ่ใน
สยามนิคาย ที่มีลวิญเจติย์เมืองคันหิย์ แต่ถ้ามียาก พอจะแบ่งเป็นหลาย
ส่วนได้ ก็ขอพระราชทานให้แก่พระเถระผู้ใหญ่ ในอมรปุระนิคาย แลใน
รามัญนิคาย กับพระเถระในบริจิวิญเจติย์ ที่เมืองอนุราชปุระ...แล้ว
ผู้ที่ควรจะได้รับพระราชทานส่วนพระสารีริกธาตุทั้งขวงนี้ ต่างมีความยินดี
จะต่างกันเข้ามารับพระราชทาน...²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/3
กล่อง 1 ลายพระหัตถ์กรมหลวงเทเวศร์วัชรโรประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ
แจ้งความมายัง มีสเทยอช เกรฟวิล ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ คำแปลที่
70/8887 ลงวันที่ 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 82.1/4
กล่อง 1 หนังสือมีสเทย อช เกรฟวิล ราชทูตอังกฤษ ประจำกรุงเทพฯ ทูล
กรมหลวงเทเวศร์วัชรโรประการ 15 มิถุนายน ร.ศ. 118

ในครั้งรัชกาลที่ 5 ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงเทเวศร์
วโรประการ ทูลให้รับแจ้งแก่ราชทูตอังกฤษ ในการมอบพระสารีริกธาตุแก่พม่าและ
ลังกา โดยแสดงพระบรมราชวินิจฉัยว่า การแบ่งให้พม่าตามหนังสือตอบมา ทรง
เห็นสมควร ส่วนลังกา ทรงเห็นว่าควรให้ได้แค่ 3 ส่วนเท่านั้น คือ เมือง
อนุราชปุระ เมืองแคนดี และเมืองโคลัมโบ เพราะเมืองทั้งสามนี้เป็นเมืองสำคัญ
ในประวัติศาสตร์* ประกอบกับเป็นสถานที่ซึ่งผู้คนจะไปนมัสการไ้สะดวก¹ เมื่อ
รัฐบาลอินเดียรับทราบพระบรมราชวินิจฉัยแบ่งส่วนพระสารีริกธาตุดังกล่าว ได้มี
หนังสือแสดงความพอใจ ดังนี้ "รัฐบาลอินเดียได้เห็นชอบวิธีที่ได้จำหน่ายแจกพระ
สารีริกธาตุนี้ และมีความชอบพระราชหัตถ์ที่ได้ทรงเป็นพระธุระในกรณีด้วย"²

ต่อมารัฐบาลอังกฤษ ได้แต่งตั้งทูตพม่าและลังกา เข้ามารับพระสารีริกธาตุ
ตามที่จะพระราชทาน ผู้แทนพุทธศาสนิกชนทั้งสองประเทศ ได้เดินทางถึงกรุงเทพฯ
ในวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2442 รัชกาลที่ 5 ได้ทรงมีพระบรมราชโองการ

* เมืองอนุราชปุระ เป็นเมืองหลวงแต่เดิม มีเจดีย์สถานที่สำคัญเป็นที่
ผู้คนไปมานมัสการมาก เมืองแคนดี เป็นเมืองหลวงต่อมา เป็นที่ประดิษฐาน
พระทันตธาตุ ประชุมชนยอมไปมานมัสการมาก เมืองโคลัมโบ เป็นเมืองใหญ่ใน
สมัยนั้น เป็นที่ประชุมชนมากส่วนหนึ่ง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/5
กล่อง 1 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ทูลกรมหลวงเทเวศร์วโรประการ
ที่ 106/1223, ลงวันที่ 8 มกราคม ร.ศ. 118.

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.11/16 หนังสือมิสเตอร์
สตริงเงอ คุปุตต์ แจ้งว่าการแทนองสุลเยเนราลอังกฤษ ทูลกรมหลวงเทเวศร์วโรประการ
คำแปลที่ 150/13516 ลงวันที่ 15 มีนาคม ร.ศ. 118

ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เป็นผู้จัดการมอบพระสารีริกธาตุ และรับรองผู้แทนพุทธศาสนิกชนทั้งสองประเทศ¹ การจัดมอบพระสารีริกธาตุ กระทำกันที่พระอุโบสถวัดพระเชตุพน ในวันที่ 9 มกราคม พ.ศ. 2442

3.2.4.2.2 การแบ่งพระสารีริกธาตุแก่ประเทศญี่ปุ่นและ
รัสเซีย นอกจากจะทรงแบ่งพระสารีริกธาตุ พระราชทานแก่พม่าและลังกาคังกล่าว แล้ว ปรากฏว่า บรรดาพุทธศาสนิกชนในประเทศอื่น ได้แก่ รัสเซีย ญี่ปุ่น สิงคโปร์ มะริด ต่างก็แต่งทูตเข้ามาทูลขอแบ่งพระสารีริกธาตุ เพื่อนำไปสักการะ ยังประเทศตน ปรากฏว่าพระราชทานเฉพาะรัสเซียกับญี่ปุ่นเท่านั้น ส่วนสิงคโปร์ กับมะริดมิได้พระราชทาน ด้วยทรงมีพระราชดำริว่า พระสารีริกธาตุมีน้อย และ ทรงกำหนดพระราชทานสำหรับประเทศเท่านั้น ไม่ได้ปันตามหมู่คณะ ตามวัดและ เมือง โดยเฉพาะสิงคโปร์ทรงให้เหตุผลว่า สิงคโปร์อยู่ใกล้กับไทย ผู้คนจะเดินทางเข้ามานมัสการได้อย่างสะดวก² ส่วนญี่ปุ่นทรงเห็นว่า ควรพระราชทานเพราะ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เก็บส่วนลี้ของพระสรีระไว้ได้ 2 องค์ ทรงเห็นสมควร แบ่งให้ญี่ปุ่น 1 องค์ สำหรับเป็นของกลางประจำประเทศ การพระราชทานพระ สารีริกธาตุให้แก่ญี่ปุ่น รัชกาลที่ 5 ทรงตั้งความหวังว่า พระพุทธศาสนาจะเจริญ ยิ่งขึ้นในประเทศญี่ปุ่น ดังพระราชดำรัสตอบสุนทรพจน์ของคณะทูตพรตญี่ปุ่น เมื่อ

¹ เดียร์ ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ รวบรวม "การแบ่งพระสารีริกธาตุ พระราชทานแก่พุทธศาสนิกชนในประเทศพม่าและลังกา" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17 กฎหมาย ร.ศ. 118 หน้า 259

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/7 กลอง 2 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ ที่ 113/1266 ลงวันที่ 20 มกราคม ร.ศ. 118

เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทตอนหนึ่งว่า "หวังว่าเมื่อใดมีความสมาคมกับประเทศ
ทั้งหลายที่นับถือพระพุทธศาสนามากแล้ว พระพุทธศาสนาจะเจริญยิ่งขึ้นในประเทศ
ญี่ปุ่น"¹

สำหรับรัสเซีย รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน
พระสารีริกธาตุบรรจุในพระเจดีย์องค์น้อยองค์หนึ่ง ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานาถ ไปพระราชทานแก่พุทธศาสนิกชนประเทศรัสเซีย²

ส่วนพระสารีริกธาตุที่เหลือจากพระราชทานประเทศต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว
ได้โปรดฯ ให้สร้างพระเจดีย์ทรงสัมฤทธิ์ เป็นที่บรรจุประดิษฐานไว้ในกุหาพระสถูป
บนยอดพระบรมบรรพต วัดสระเกษ เป็นที่ระลึกของมหาชนสืบมาจนทุกวันนี้

ดังนั้นการแบ่งพระสารีริกธาตุ พระราชทานประเทศต่าง ๆ จึงเป็นวิธี
หนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยการแจกจ่ายสิ่งสักการะแทน
องค์พระพุทธเจ้าไปยังประเทศลังกา พม่า รัสเซีย ญี่ปุ่น เป็นผลให้พุทธ
ศาสนิกชนในประเทศเหล่านั้น มีความยึดมั่นศรัทธาในพระพุทธศาสนามากขึ้น ทั้ง
ยังแสดงให้เห็นถึงการยอมรับว่า รัชกาลที่ 5 ทรงเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก
อย่างแท้จริงด้วย ขณะเดียวกันย่อมทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศ
เหล่านั้นดีขึ้นด้วย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กท.82.1/9
กล่อง 2 กระแสพระราชดำรัสตอบสุนทรพจน์ ของคณะทูตพรตญี่ปุ่น เมื่อเฝ้าทูลละออง
ธุลีพระบาท สำนึกที่ 1566 ลงวันที่ 14 มิถุนายน ร.ศ. 119

² เสถียร ดายดักขณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พระราชทานพระสารี
ริกธาตุแก่พุทธศาสนิกชนประเทศรัสเซีย" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17
กฎหมาย ร.ศ. 118 หน้า 278 - 280

3.2.4.3 ความสัมพันธ์กับพิมพ์ : โรงพิมพ์ฮันทาวดีเมืองย่างกุ้ง

ขอพระบรมราชูปถัมภ์ในการพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับพม่าด้านพระพุทธศาสนาได้ปรากฏเด่นเฉพาะการพระราชนิพนธ์ไตรปิฎกชุดเท่านั้น ยิ่งปรากฏว่ารัชกาลที่ 5 ได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ในการพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ของ โรงพิมพ์ฮันทาวดี (Hanthawaddy Press) ที่เมืองย่างกุ้งด้วย เนื่องจากใน พ.ศ. 2440 เจ้าของโรงพิมพ์ฮันทาวดี มีความประสงค์จะพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับที่จารึกไว้ในวัดกุเตตอ (วัดกร้อยวิหาร) ซึ่งพระเจ้ามโหตรภูมิได้ทรงสร้างไว้ในกรุงมณฑล เป็นฉบับที่ได้ประชุมตรวจสอบถูกต้องนับเป็นฉบับหลวง แต่ทางโรงพิมพ์ขาดทุนทรัพย์ จึงมีหนังสือขอพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ในการพิมพ์ครั้งนั้น¹ พร้อมทั้งทุนเกล้าฯ ถวายสมุดพระไตรปิฎก 2 เล่ม ให้ดูตัวอย่างการพิมพ์ของโรงพิมพ์ และได้ขอกราบทูลพระไตรปิฎกที่จะพิมพ์เป็นหนังสือสมุด 22 เล่ม ๆ หนึ่งตั้งแต่ 200 ถึง 400 หน้า ราคาขายเล่มละ 6 รูปี ประมาณ 5 บาทกับ 40 สตางค์ รวมทั้งดำริบ (22 เล่ม) ถ้าเข้าหลังสมุดธรรมดา เป็นเงิน 112 บาท 40 สตางค์ (125 รูปี) ถ้าเข้าหลังสมุดอย่างประณีต ราคา 224 บาท 80 สตางค์²

รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ สั่งพระไตรปิฎกพิมพ์ 12 จบ ใบปกหุ้ม

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/17

เล่ม 1 หนังสือฟิลิป เอช ธิเบต ขอพระราชทานกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 คำแปลที่ 4998 ลงวันที่ 9 กรกฎาคม ร.ศ. 115

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/17

เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สำเนาที่ 5080 ลงวันที่ 31 กรกฎาคม ร.ศ. 115

หนังสือหนึ่ง¹ แจกความไปยังมิสเตอร์ ฟิลิป เอช ริปลีย์ (Phillip H. Riply) โรงพิมพ์สันตทาวทีเมืองร่างกุ้ง ตามพระบรมราชโองการ ตั้งแต่วันที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2439 และได้รับสมุดพระไตรปิฎกเป็นที่เรียบร้อยแล้วทั้ง 12 จบ* เมื่อวันที่ 28 มิถุนายน พ.ศ. 2447** กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการได้จัดส่งสมุดพระไตรปิฎกทั้ง 12 จบ ให้เจ้าพนักงานขนไปมอบไว้ที่หอพุทธศาสนาสังคะ² ทำให้พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนได้ใช้ในการศึกษาเล่าเรียนมาจนทุกวันนี้

การที่รัชกาลที่ 5 พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์จัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับพม่าดังกล่าว เป็นลักษณะหนึ่งที่ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทำให้พระสงฆ์และสามเณร ตลอดจนผู้นับใจได้ศึกษาพระไตรปิฎกฉบับพม่าเทียบเคียงกับฉบับพิมพ์ของไทยและฉบับอื่น ๆ ที่มีอยู่ เป็นผลให้การศึกษาศาสนาพระคัมภีร์ของพระพุทธศาสนากว้างขวางขึ้นภายในประเทศ จึงส่งผลให้พระพุทธรูปศาสนานั้นคงสืบมาจนทุกวันนี้

ดังนั้นความสัมพันธ์กับประเทศต่าง ๆ ทางด้านพระพุทธศาสนาดังกล่าวข้างต้น นับเป็นลักษณะหนึ่งของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/17 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ร่างที่ 54/247 ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 115

* กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการสั่งพิมพ์ 1 จบด้วย รวม 13 จบ

** ทางโรงพิมพ์ส่งพระไตรปิฎกดังกล่าวถึงกรุงเทพฯ ตั้งแต่วันที่ 22 พฤษภาคม พ.ศ. 2446 แต่ทางกรุงเทพฯ ไม่ได้รับหนังสือนำส่งของทางโรงพิมพ์ จึงเก็บไว้ก่อน

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/17 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ที่ 243/4846 ลงวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 123

จะเห็นได้ว่าการชำระและการพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย ตลอดจน
 การเผยแพร่พระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ในลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ย่อมมี
 ส่วนทำให้พระพุทธศาสนาเจริญยิ่งขึ้นสืบมาจนทุกวันนี้ทั้งในประเทศและต่างประเทศ
 โดยเฉพาะการชำระและการพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย ตลอดจนการโปรด
 เกล้าฯ ให้แต่งหนังสือที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ทำให้พระสงฆ์และประชาชน
 โดยทั่วไปได้ศึกษาเล่าเรียน และเรียนรู้หลักธรรมในพระพุทธศาสนาเพื่อเป็นหลักใน
 การดำเนินชีวิตตลอดไป เป็นผลให้สังคมไทยเป็นเอกภาพ เพราะต่างก็ยึดมั่นใน
 หลักธรรมของพระพุทธศาสนาด้วยกันในฐานะเป็นพุทธศาสนิกชน

การส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์และการทูลบำรุงพระพุทธศาสนา

4.1 การส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์

พระมหากษัตริย์ไทยก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 เกือบทุกพระองค์ ต่างก็ทรงส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นอย่างดี โดยพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์หนักไปทางคันถธุระ ซึ่งศึกษาเล่าเรียนพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อให้ทราบว่สิ่งใดเป็นความชั่วควรละเว้น สิ่งใดเป็นความดีควรประพฤติและปฏิบัติไ้ถูกต้อง ด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา จึงโปรดฯ ให้ตั้งการสอพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุ สามเณรในพระบรมมหาราชวัง ตลอดจนตามวังเจ้านายและบ้านข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ประเพณีนี้ยังคงมีสืบมาจนถึงรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาพระศาสนา จึงโปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมขึ้นที่หน้าเืองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นโรงเรียนที่ขึ้นในกรมมหาดเล็ก* ควบคู่ไปกับการปรับปรุงการศึกษาในราชสำนัก ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวัง แสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุ สามเณรเช่นเคยกับการศึกษาของพระราชาโอรส ธิดาและเจ้านาย จึงจัดตั้งโรงเรียนขึ้นทั้ง 2 ฝ่าย เป็นไปดังพระราชดำรัสที่ทรงตรัสไว้ว่า "ข้าพเจ้า

*โรงเรียนที่ขึ้นกับกรมมหาดเล็กมี 5 โรง คือ โรงเรียนเดิมของพระศรีสุนทรโวหาร โรงเรียนนายมหาดเล็กที่ตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนท่าแผ่นดิน โรงเรียนของพระเจ้าลูกเธอ โรงเรียนพระปริยัติธรรม ทั้ง 5 โรงเรียนอยู่ในบังคับบัญชาของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ

ย่อมรู้ดีกว่าเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้าซึ่งจะต้องทูลน้อมบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสิ่งคู่
กับพระราชอาณาจักรให้ดำเนินไปในทางวัฒนาถาวรพร้อมกันทั้งสองฝ่าย"¹

นอกจากนี้ ได้ทรงส่งเสริมการศึกษาพระศาสนาทั้งในกรุงและหัวเมือง ทั้ง
จะเห็นได้จากประกาศจะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทยและสอนเลขทุก ๆ พระอารามดังนี้

ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระราชาคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญ
ที่ได้รับพระราชทานนิยภัตรตามฐานะศักดิ์ในพระอารามหลวง สำหรับจะ
ได้สั่งสอนพระภิกษุ สามเณร คิษย์วัด เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่กุลบุตร
ผู้เล่าเรียน และอาจารย์ผู้ที่จะสั่งสอนให้ถาวรวัฒนามากขึ้นกว่าแต่ก่อน
เพราะหนังสือไทยเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้เล่าเรียนพระไตรปิฎกต่อไปเป็น
การเกื้อกูลแก่พระศาสนา... ทรงพระกรุณาฯ สู่สละพระราชทรัพย์ออกจำหน่าย
แจกแก่อาจารย์ แก่คิษย์ ทั้งนี้ด้วยพระประสงค์จะให้ประโยชน์ใน
พระพุทธศาสนาและแผ่นดิน และตัวเด็กต่อไป...²

จากประกาศดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การศึกษาเล่าเรียนในวัด
ซึ่งมีพระภิกษุเป็นผู้สั่งสอนนั้นให้ประโยชน์ในด้านการเรียนหนังสือไทยทั้งกุลบุตรและ
ภิกษุ สามเณร จึงเท่ากับเป็นการส่งเสริมให้พระพุทธศาสนาเจริญขึ้น เพราะ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 - 2453 ธนาคารแห่ง
ประเทศไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. ทองเถา
ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 115

² "โปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทยและสอนเลขทุกพระอาราม"
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2 จ.ศ. 1237 ลงวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2418

หนังสือไทยจะเป็นประโยชน์ในการศึกษาพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญอันรวบรวมพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ดังนั้นสิ่งที่จะช่วยให้การพระศาสนาเจริญขึ้นได้ก็โดยการส่งเสริมให้พระภิกษุซึ่งจะเป็นผู้อบรมสั่งสอนกุลบุตร ได้รับการฝึกฝนวิชาความรู้ให้ดีพอที่จะเป็นผู้ถ่ายทอดวิชาให้แก่กุลบุตรได้ ด้วยเหตุที่รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาทั้งของพระภิกษุและประชาชนในการสืบทอดพระพุทธศาสนา จึงได้ส่งเสริมให้มีการจัดตั้งสถาบันการศึกษาของคณะสงฆ์ขึ้นดังจะได้กล่าวต่อไป

4.1.1 จัดตั้งสถาบันการศึกษาของคณะสงฆ์ ได้กล่าวมาแล้วว่า ระยะเวลาที่ทรงปรับปรุงการศึกษาภายในราชสำนักนั้น ได้โปรดฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมขึ้นด้วย ภายหลังโปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัด ทั้งในกรุงและหัวเมือง ซึ่งจะส่งผลให้การศึกษาพระศาสนาเจริญขึ้น ที่สำคัญได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งสถาบันการศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูงทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกายขึ้นในกรุงเทพฯ 2 แห่ง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.1.1.1 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

4.1.1.1.1 ประวัติความเป็นมาและพระราชประสงค์ใน

การจัดตั้ง มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นสถาบันการศึกษาชั้นสูงของคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นที่วัดมหาธาตุ* มีชื่อเดิมว่า มหาธาตุวิทยาลัย ตั้งที่ศาลาเรียนหนังสือตอนข้างหน้าพระอาราม 4 หลัง (ตรงที่ตั้งหอสมุดแห่งชาติเก่า ถนนหน้าพระธาตุทุกวันนี้) และด้านข้าง 2 หลัง (ริมวัดข้างเหนือโพธิ์ลังกา) จึงนับเป็นครั้งแรกที่ใช้นามวิทยาลัยในเมืองไทย วิทยาลัยแห่งนี้เปิดการเล่าเรียนตั้งแต่วันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2432¹

*โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายที่ราชบัณฑิตยสถานพระปริยัติธรรม แยกพระภิกษุ สามีเฒ่าจากวัดพระศรีรัตนศาสดารามมาตั้งที่วัดมหาธาตุ

¹"ประกาศพระราชปรารภในการก่อพระฤกษ์สังฆเสนาสน์ราชวิทยาลัย"

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 13 ลงวันที่ 20 กันยายน ร.ศ. 115

การที่รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้จัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นนั้น ด้วยทรงมีพระราชประสงค์ทั้งเป็นสถานการศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูงฝ่ายคณะมหานิกายและคฤหบดี¹ ทรงมีพระราชดำริว่าวัดมหาธาตุเป็นวัดสำคัญในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมมาตั้งแต่แรก กล่าวคือ เป็นที่ประชุมใหญ่ของพระไตรปิฎก เป็นพระอารามที่พระสังฆราชเคยสถิตสืบต่อกันมา เป็นวัดที่พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่และเจ้านายเคยผนวชเกือบทุกพระองค์ มีสถานที่เล่าเรียนและที่อาศัยของพระภิกษุเป็นจำนวนมาก นับเป็นวัดใหญ่ฝ่ายมหานิกาย นอกจากนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวงธรรมการจัดตั้งเป็นวิทยาลัยขึ้นส่งสอนพระปริยัติธรรมอยู่แล้ว จึงทรงเห็นสมควรจะจัดการบำรุงแก้ไขให้เป็นแบบแผนวิทยาลัยฝ่ายคณะมหานิกาย เป็นที่ศึกษาพระบาลีคัมภีร์พระไตรปิฎก ให้พระเถระานุเถระเป็นพระครูในการปกครองรักษา และส่งสอนพระธรรมวินัยให้เป็นระเบียบเรียบร้อยดีขึ้น เพื่อการศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูงจะได้เจริญขึ้น²

ด้วยพระราชประสงค์ดังกล่าว รัชกาลที่ 5 จึงได้ทรงจัดตั้งมหาธาตุวิทยาลัยขึ้น พร้อมพระราชทานทานพระราชทรัพย์จ่ายเป็นรายเดือน และค่าใช้จ่ายสำหรับวิทยาลัยทุกอย่าง³ กล่าวได้ว่าทรงมีพระราชศรัทธาอย่างแรงกล้าในการที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคงสืบไป

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2

ฎีกาที่ 1 ชื่อว่าพระราชบัญญัติเป็นประเพณีสำหรับมหาธาตุวิทยาลัย ร.ศ. 111

² ก.

³ ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยด้านสังคม สมัย พ.ศ. 2352 - 2453

ในปี พ.ศ. 2436 มีเหตุเตรียมการสงครามกรณีพิพาทระหว่างไทยกับ
ฝรั่งเศส จึงโปรดฯ ให้เริ่มตั้งสภาการศึกษาขึ้น ในครั้งนั้น เรียกสภาอานาโดมา¹
เป็นสภาอำนวยการทหาร แต่ในตอนแรกที่จะตั้ง โรงพยาบาลและที่ทำการสภานั้นยัง
หาที่แห่งอื่นให้ทันการไม่ได้ จึงโปรดฯ ให้ยืมศาลาเรียนหนังสือที่วัดมหาธาตุเป็น
ที่ทำการชั่วคราว โดยให้พระภิกษุและสามเณรย้ายไปเรียนพระปริยัติธรรมในระเบียบ
พระอุโบสถวัดมหาธาตุ

ในปี พ.ศ. 2437 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
สวรรคต รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชปรารภว่า ตามประเพณีจะต้องทำพระเมรุ
ขนาดใหญ่เป็นที่พระราชทานพระเพลิงศพที่ท้องสนามหลวง ทรงพระราชดำริว่า
ประเพณีทำพระเมรุใหญ่อย่างแต่ก่อนต้องกะเกณฑ์คนเป็นอันมากให้เที่ยวตัดไม้และ
เสาะหาสิ่งของเครื่องทำพระเมรุ เป็นการเดือดร้อนแก่ผู้คน เเลื่องพระราชทรัพย์
และที่สุดไม่เป็นที่ประะโยชน์ เพราะทำสำหรับใช้งานชั่วคราว เสร็จแล้วก็รื้อทิ้ง
ไป จึงโปรดฯ ให้คิดแบบสร้างเป็นถาวรวัตถุ เรียกว่า "สังฆิกเสนาสน์
ราชวิทยาลัย"^{2*} ขึ้นในวัดมหาธาตุ ทั้งด้านหน้าต่อกับท้องสนามหลวง โดยปกติจะ

¹พระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประวัติวัดมหาธาตุ หน้า 77

²"ประกาศพระราชปรารภในการก่อสร้างพระถุกสังฆิกเสนาสน์ราชวิทยาลัย"
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 13 ลงวันที่ 20 กันยายน ร.ศ. 115

*สังฆิกเสนาสน์ราชวิทยาลัย สร้างไม่เสร็จในสมัยรัชกาลที่ 5 เพราะติด
ขัดด้วยกระเบื้องมุงหลังคาที่สั่งทำจากเมืองจีน หว่าเข้ามาผิดไข่มุกตามแบบที่กะไว้แต่
เติมไม่ได้ จึงโปรดฯ ให้จัดที่พระอุโบสถเดิมในวัดบวรสุทธาวาสในพระราชวังบวรสถาน
มงคล เป็นพระเมรุแทนที่ ตั้งพระศพในเวลางาน และปลุกพระเมรุโดยที่พระราชทาน
เพลิงทอดออกไปข้างเหนือ พระราชทานเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ในเดือนมกราคม พ.ศ. 2443 การสร้างสังฆิกเสนาสน์
ราชวิทยาลัยยังคงต่อมาจนตลอดรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 6 จึงเสร็จเรียบร้อยบริบูรณ์
และทรงเปลี่ยนชื่อเป็น "ตึกถาวรวัตถุ" และเปิดใช้เป็นี่ทำการหอสมุดแห่งชาติใน
เวลาต่อมา (หอสมุดแห่งชาติเดิม)

โปรดให้เป็นวิทยาลัยที่เล่าเรียนของพระภิกษุสามเณร ถ้าหากมีงานพระศัพทที่จะต้อง
ปลูกพระเมรุใหญ่ในท้องสนามหลวง จะใช้ที่วิทยาลัยเป็นที่ตั้งพระศพในเวลางาน
จะปลูกแก่พระเมรุน้อย ท้องสนามหลวงเป็นที่พระราชทานเพลิง แม้แต่งานพระบรม
ศพก็ทรงพระราชดำริจะให้เป็นที่เช่นเดียวกัน จึงมีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ
ดำรัสสั่งให้พระเจ้าอนงยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตฯ แยกครั้งดำรงพระยศ
เป็นกรมขุน เป็นผู้รักษาการให้เจ้าพนักงานก่อสร้างวิทยาลัยยอดปรารถนา 3 ยอด
ใต้ทรงพระราชทานพระราชทรัพย์ในการก่อสร้าง จำนวน 5,400 ชั่ง¹ และทรง
แสดงพระราชประสงค์ในการสร้างสังฆเสนาสน์ราชวิทยาลัยไว้ ดังนี้

เพื่อให้เป็นที่เชิญพระบรมศพ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาว
ชิโรตตติศ สยามมกุฎราชกุมาร มาประดิษฐานบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณทาน
มีการมหรหรรรมแล้ว จะได้เชิญพระบรมศพไปประดิษฐาน ณ พระเมรุมาศ
ขนาดน้อย 5 ท้องสนามหลวง พระราชทานเพลิง เมื่อการบำเพ็ญ
พระราชกุศลส่วนนั้นเสร็จแล้ว จะได้ทรงพระราชอุทิศ ถวายการวัดถุน
เป็นสังฆเสนาสน์ สำหรับมหาธาตุวิทยาลัย เพื่อเป็นที่เล่าเรียนพระ
ปริยัติธรรม สัทธรรมและวิชาชั้นสูงสืบไปภายหน้า พระราชทานเปลี่ยน
นามใหม่ว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อให้เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศ
สืบไป...²

¹"ประกาศพระราชปรารภในการก่อสร้างพระอุทิศสังฆเสนาสน์ราชวิทยาลัย"
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 13 ลงวันที่ 20 กันยายน ร.ศ. 115

²ก.

ดังนั้นการจัดตั้งมหาวิทยาลัย จึงเป็นพระราชดำริของ
รัชกาลที่ 5 ที่ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้พระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย มีสถานศึกษา
ชั้นสูง และเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติยศของพระองค์ด้วย ด้วยเหตุนี้รัชกาล
ที่ 5 จึงเปลี่ยนนามมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัย* ตั้งแต่วันที่
13 กันยายน พ.ศ. 2439¹

ต่อมาใน พ.ศ. 2441 โปรดฯ ให้ขอมเสนาในบริเวณพระอุโบสถวัดสุทัศน์
เสร็จแล้วจึงย้ายที่ราชบัณฑิตยสถานซึ่งอาศัยอยู่ที่ระเบียงพระอุโบสถวัดมหาธาตุ
ไปอยู่ที่ศาลาในบริเวณพระอุโบสถวัดสุทัศน์ ส่วนมหาวิทยาลัยได้จัดพระราชาคณะ
และเปรียญเป็นอาจารย์สอน และคงอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ต่อมา เมื่อการปฏิสังขรณ์
บริเวณสำนักเสร็จแล้ว จึงย้ายมหาวิทยาลัยจากระเบียงพระอุโบสถไปตั้งที่
ทำนบก้องพระโรงสมเด็จพระสังฆราชในวัดนั้น

4.1.1.1.2 การดำเนินการจัดการเล่าเรียนในมหาวิทยาลัย เพื่อ
ที่จะให้มหาวิทยาลัยดำเนินไปด้วยดีดังพระราชประสงค์ รัชกาลที่ 5 จึงมีพระ
บรมราชโองการให้ตราพระราชบัญญัติเป็นประเพณีสำหรับมหาวิทยาลัยขึ้นเมื่อ
พ.ศ. 2435 รวมทั้งหมุด 24 มาตรา² มีใจความสำคัญดังต่อไปนี้

*มหาวิทยาลัย ได้เริ่มการศึกษาในรูปแบบมหาวิทยาลัยสงฆ์โดย
สมบูรณ์ตามมติของพระเถรานุเถระแห่งคณะสงฆ์ไทยซึ่งประกาศ ณ วันที่ 9 มกราคม
พ.ศ. 2490 ตั้งเป็นมหาวิทยาลัยฝ่ายพระพุทธศาสนา มีพระพิมลธรรม (ช้อย
ฐานทัตตเถระ) เป็นปฐมสภานายก และได้เปิดดำเนินการศึกษาตั้งแต่วันที่ 18
กรกฎาคม พ.ศ. 2490 เป็นต้นมา

ในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย "ประวัติขอมมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยใน
พระบรมราชูปถัมภ์" ความจริงอันประเสริฐ อนุสรณ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ครบรอบปีที่ 30 6 - 7 สิงหาคม 2520 หน้า 7

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสาร รัชกาลที่ 5 ศ.5/2 ภาที่ 1
ชื่อว่า พระราชบัญญัติเป็นประเพณีสำหรับมหาวิทยาลัย ร.ศ. 111

การปกครองวิทยาลัย ให้เป็นหน้าที่พระสงฆ์คณะมหานิกายเป็นเถรสมาคม ในมหาธาตุวิทยาลัย อยู่ในความตรวจตราของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เถรสมาคมในระยะแรก รัชกาลที่ 5 ทรงอาราธนาสมเด็จพระวันรัต เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายมหานิกาย เป็นนายกแห่งเถรสมาคม พระเทพโมลีเป็นอุปนายก ทำหน้าที่เป็นผู้บัญชาการบำรุงรักษาการทั่วไปในมหาธาตุวิทยาลัยแทนนายก มีหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อยของวิทยาลัย และตรวจตราดูความเป็นไปของวิทยาลัย แนะนำการแก้ไขให้ดีขึ้นตามที่นายกเห็นสมควรว่าเป็นความต้องการของวิทยาลัย ซึ่งจะได้รับการอุดหนุนบำรุงนั้น และเป็นประธานในเถรสมาคมในโอกาสที่ที่ปรึกษาประชุมปรึกษาเรื่องการศึกษารูปแบบ

นอกจากนายกและอุปนายกแล้ว เถรสมาคมในมหาธาตุวิทยาลัยยังประกอบด้วยที่ปรึกษา ซึ่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการปรึกษากับนายก เลือกในระหว่างพระราชาคณะพระครูเปรียญคณะมหานิกาย ที่เห็นสมควร แล้วนำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงอาราธนาตั้งให้รับตำแหน่งมีจำนวนไม่ต่ำกว่า 4 รูปขึ้นไปถึง 10 รูป เป็นอย่างมาก อยู่ในตำแหน่ง 5 ปี เมื่อครบกำหนดจะทรงอาราธนาใหม่อีกก็ได้ หน้าที่ของที่ปรึกษาให้คำปรึกษาในที่ประชุมเกี่ยวกับหลักสูตรในการศึกษาว่าควรจะเป็นแบบใดแล้วตั้งแบบบัญญัติลงไว้ ปรึกษาวางแผนการสอบไล่ความรู้ว่าแต่ละคราวควร จะดำเนินการอย่างไร อุดหนุนบำรุงผลประโยชน์และความเจริญของวิทยาลัย

ที่ปรึกษาของมหาธาตุวิทยาลัยในระยะเริ่มดำเนินการมี 10 รูป ได้แก่ หม่อมเจ้าพระพุทธรบาทปัทมธรรมเจดีย์ พระธรรมวโรดม พระธรรมไตรโลกาจารย์ พระเทพมุนี พระโพธิวงศ์ พระราชานุพัทธมุนี พระศรีสมโพธิ พระอมรเมธาจารย์ พระราชมุนี พระมหาจาย

หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมในมหาธาตุวิทยาลัย จัดดำเนินการตามแบบการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ดังรายละเอียดในตาราง 3

ตาราง 3 หลักสูตรการศึกษาระดับมัธยมศึกษาด้วยวิทยาลัย

หลักสูตรที่	วิทยฐานะ	แบบแผนประโยค	คุณสมบัติของผู้เรียน	ประเภทของนักเรียน	ลักษณะการสอบ	ระยะเวลาสอบ	หมายเหตุ
1	บรรณารักษ์ หรือ นักบริหารงาน	หนึ่ง	- อายุตั้งแต่ 15 - 25 ปี และสอบได้ บัณฑิตวิทยาลัย* แล้ว จึงจะเข้าเรียน ประโยคหนึ่งปี	- นักเรียนในอัตรา 30 รูป เป็น นักเรียนประจำ ได้รับการศึกษา กำนันวิทยาทน เจ้า ประสงค์	หลักสูตรที่ 1, 2, 3 เป็น ประโยคแปล สอบไล่จะเลือก แปลในเรื่อง ไตรภังค์ ในหลักสูตร	ปีละครั้ง และคำเป็น การสอบ	นักเรียนสอบได้ตาม หลักสูตรจะได้รับการศึกษา ต่อจากวิทยาลัย
2	บรรณารักษ์	สอง	- นักเรียนที่ศึกษา มาแล้ว** ในสอบ เทียบความรู้ กับ ข้าราชการครู วิชา หลักการศึกษาศาสตร์	- นักเรียนนอกอัตรา และนักเรียนก่อน เข้ามาเรียนเป็น เวลา โดยผู้เรียน จัดสหศึกษา รุ่ง อุดหนุน	หลักสูตรที่ 4, 5 เป็นประโยค แปลปัญหา กอบ เป็นภาษา	ของวิทยาลัย	ผู้สอบได้หลักสูตรที่ 4, 5 เรียกว่า นักบริหารงาน จะได้รับ ประกาศนียบัตรกำกับ ตำแหน่งไปรับราชการหรือ รับราชการแล้ว
3	นักบริหาร	สาม	- นักเรียนที่ศึกษา มาแล้ว** ในสอบ เทียบความรู้ กับ ข้าราชการครู วิชา หลักการศึกษาศาสตร์	- นักเรียนนอกอัตรา และนักเรียนก่อน เข้ามาเรียนเป็น เวลา โดยผู้เรียน จัดสหศึกษา รุ่ง อุดหนุน	หลักสูตรที่ 4, 5 เป็นประโยค แปลปัญหา กอบ เป็นภาษา	ของวิทยาลัย	ผู้สอบได้หลักสูตรที่ 4, 5 เรียกว่า นักบริหารงาน จะได้รับ ประกาศนียบัตรกำกับ ตำแหน่งไปรับราชการหรือ รับราชการแล้ว
4	นักบริหาร	สี่	- นักเรียนที่ศึกษา มาแล้ว** ในสอบ เทียบความรู้ กับ ข้าราชการครู วิชา หลักการศึกษาศาสตร์	- นักเรียนนอกอัตรา และนักเรียนก่อน เข้ามาเรียนเป็น เวลา โดยผู้เรียน จัดสหศึกษา รุ่ง อุดหนุน	หลักสูตรที่ 4, 5 เป็นประโยค แปลปัญหา กอบ เป็นภาษา	ของวิทยาลัย	ผู้สอบได้หลักสูตรที่ 4, 5 เรียกว่า นักบริหารงาน จะได้รับ ประกาศนียบัตรกำกับ ตำแหน่งไปรับราชการหรือ รับราชการแล้ว
5	นักบริหาร	ห้า	- นักเรียนที่ศึกษา มาแล้ว** ในสอบ เทียบความรู้ กับ ข้าราชการครู วิชา หลักการศึกษาศาสตร์	- นักเรียนนอกอัตรา และนักเรียนก่อน เข้ามาเรียนเป็น เวลา โดยผู้เรียน จัดสหศึกษา รุ่ง อุดหนุน	หลักสูตรที่ 4, 5 เป็นประโยค แปลปัญหา กอบ เป็นภาษา	ของวิทยาลัย	ผู้สอบได้หลักสูตรที่ 4, 5 เรียกว่า นักบริหารงาน จะได้รับ ประกาศนียบัตรกำกับ ตำแหน่งไปรับราชการหรือ รับราชการแล้ว

* แบบเรียนซึ่งมีค่าอธิบายภาษาไทย และสำหรับนักเรียนไทย ไม่ค่อยเข้าใจภาษา

** หมายถึง การศึกษาพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมที่กำหนดเป็น 9 ประโยค

หมายเหตุ : หลักสูตรจาก กองทนายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 ปีที่ 1 ขอว่าพระราชบัญญัติเป็นไปราชการสำหรับมหาวิทยาลัย ร.ศ.11

จากตาราง 3 จะเห็นได้ว่าหลักสูตรการเรียนของพระภิกษุและสามเณรในมหาวิทยาลัยกำหนดใหม่เป็น 5 ชั้น ซึ่งเดิมเป็น 9 ประโยค ระยะเวลาในการสอบก็กำหนดทุกปีแทนที่จะสอบ 3 ปีครั้ง หรือ 6 ปีครั้งตามแบบเดิม และรัฐยังให้การอุดหนุนแก่ผู้เรียน ทั้งเชิญชวนให้ผู้มีจิตศรัทธาให้การอุดหนุนแก่ผู้ศึกษาพระปริยัติธรรมด้วย ทั้งนี้เพราะต้องการคนมีความรู้ไปเป็นเจ้าอาวาสและเป็นครูสอนพระมหานิกายด้วย ซึ่งกระทรวงธรรมการกำลังต้องการอยู่

อนึ่งมีข้อกำหนดพิเศษสำหรับไพร่หลวง ไพร่สม ที่สมัครเป็นนักเรียนในวิทยาลัยและจดทะเบียนแล้ว ในเวลาที่เรียนอยู่มีข้อห้ามมิให้เจ้าหมูลนายใช้งานเป็นอันขาด เว้นแต่นักเรียนนั้นครูอาจารย์เห็นว่ามีความปัญญาไม่สามารถจะเรียนได้ จึงให้ออกเสียหรือนักเรียนลาออกเอง จึงให้ส่งนักเรียนเหล่านั้นไปตามหมู่ เป็นอันว่าพ้นจากการปกครองของวิทยาลัย แสดงให้เห็นถึงความตึงพระทัยในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรมของกษัตริย์ ซึ่งจะเป็นผลให้พระพุทธศาสนานั้นคงสืบไป

นอกจากนี้ยังมีข้อกำหนดพิเศษ สำหรับไพร่สมและไพร่หลวงผู้ซึ่งสอบไล่หลักสูตรในภาษามคธได้ทั้งแปดประโยคสาม ทรวงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขาดหมู่ในกรมนั้น และถ้าเป็นชาวราชสำนักมียศเสมอขุนหมื่นในกระทรวงพระธรรมการ แสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 5 ทรงสนับสนุนให้ไพร่หลวงและไพร่สมเข้าบวชเรียนศึกษาพระปริยัติธรรม เพื่อจะได้เป็นบุคคลที่ถึงพร้อมด้วยความคิดและความรู้ ซึ่งเป็นที่ต้องการของทางราชการอยู่ในขณะนั้น และยังแสดงให้เห็นถึงการที่รัชกาลที่ 5 ทรงพยายามยกเลิกระบบไพร่เพื่อเปลี่ยนสภาพสังคมไทยจากระบบเดิม

4.1.1.1.3 การดำเนินการจัดการเล่าเรียนในมหาวิทยาลัยหลังจากเปลี่ยนนามเป็นมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดิย ระยะแรกการดำเนินการจัดการศึกษาในมหาวิทยาลัยโดยพระเถระฝ่ายมหานิกายไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ด้วยเหตุขัดข้องหลายประการ ทั้งความในหนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กราบทูล กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ดังนี้

การเล่าเรียนของพระมหานิกายที่เป็นอันขัดข้องจะจัดให้ทันกาลเวลาไม่ได้
 ด้วยในสิ่งสำคัญที่เป็นการขัดข้อง ก็เพราะไม่มีผู้สามารถมีน้ำใจที่จะจัดรูปการ
 ใหม่ในหมู่พระมหานิกาย เพราะด้วยธรรมเนียมที่เป็นอยู่ การสโมส
 สามัคคีคุณไม่มี ประชุมก็เป็นแต่ตาม ๆ กันสุดแต่ท่านผู้ใหญ่จะว่า ผู้น้อยไม่
 กล้าออกความเห็นได้ อีกประการหนึ่ง ประวัติความเป็นไปอยู่ในเฉลี่ยล์
 โดยมาก ยิ่งกว่าที่จะทำการอย่างใหม่ให้ดีขึ้น แต่ที่มิความเพียรอุตสาห
 ในการเล่าเรียนก็ยังมีย่อมมากเหมือนกัน ต้องการผู้เป็นประธานที่สามารถ
 จะชักนำสามัคคีคุณปลุกใจให้หาได้แล้ว การเล่าเรียนจึงจะดำเนินไปทัน
 กาลสมัยได้ เพราะฉะนั้นเป็นที่หนักใจของข้าพระพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่งที่จะ
 หาผู้สามารถในพระมหานิกายจะเป็นหัวหน้าไม่ได้...¹

ข้อขัดข้องซึ่งเป็นอุปสรรคทำให้การจัดการเล่าเรียนของพระมหานิกายไม่
 ประสบความสำเร็จเท่าที่ควรนั้น ในที่สุดกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงรับเป็นธุระ
 และผู้จัดการ² ภายหลังที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ไปกราบทูลหารือปรึกษาด้วยข้อ
 ขัดข้องต่าง ๆ นั้น เพราะขณะนั้นมหามกุฏราชวิทยาลัยวางพระหัตถ์ได้แล้ว เป็น
 แต่คอยดูแลบ้างบางโอกาสเท่านั้น แต่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงรับจัดการเฉพาะ
 การเล่าเรียนฝ่ายคันถธุระเท่านั้น โดยจัดดำเนินการตามแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย
 ส่วนการเล่าเรียนฝ่ายวิปัสสนาธุระนั้นไม่ทรงรับจัดการ ในที่สุดการเล่าเรียนฝ่าย
 วิปัสสนาธุระในมหาธาตุวิทยาลัยก็ต้องยกเลิกไปตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5
 เพราะอาจารย์ผู้สั่งสอนไม่ได้ปฏิบัติตามสมณะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานที่มีใน
 พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค กลับประพฤติปฏิบัติไปในทางผิดความจริง เช่นมีการใบ้หยา
 เป็นต้น

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 5/6 หนังสือ
เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์
ราชเลขาธิการ ที่ 77/4797 ลงวันที่ 13 ตุลาคม ร.ศ. 115

อย่างไรก็ตาม หลังจากกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส รับพระกรุณาจัดการ
เล่าเรียนฝ่ายคันถธุระในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยแล้ว การเสด็จของพระสงฆ์
คณะมหานิกายก็เจริญขึ้นเป็นลำดับ และยังคงเป็นสถาบันการศึกษาของพระสงฆ์
คณะมหานิกายจนกระทั่งทุกวันนี้

4.1.1.2 มหามกุฏราชวิทยาลัย

4.1.1.2.1 ประวัติความเป็นมาและพระราชประสงค์ในการจัดตั้ง
มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นวิทยาลัยสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย จัดตั้งขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร
ตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5 เพื่อเฉลิมพระบรมนามาภิไธยแห่งสมเด็จพระ
บรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเป็นผู้ประคองฐาน
และทำนุบำรุงพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายแตกอนมา

เดิมที่ประชุมเสนาบดีตกลงจะตั้งวิทยาลัยสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่วัดมกุฏ
กษัตริยาราม เพราะเห็นว่า เป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
สร้าง และขณะนั้นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสประทับอยู่ และทรงตั้งบอกพระไตรปิฎก
มีนักเรียนเรียนอยู่แล้ว ทั้งเป็นสถานที่เงียบสงบ และตั้งอยู่ระหว่างวัดโสมนัสกับ
วัดนารายณ์ ซึ่งจะให้เป็นสถานที่พักอาศัยของนักเรียนได้ แต่ปรากฏว่าขอเสนอจึง
กล่าว รัชกาลที่ 5 ไม่ทรงเห็นด้วย และทรงมีกระแสพระบรมราชดำริว่า

วัดบวรนิเวศเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ถึง
14 ปีกว่าธรรมยุติกนิกายเกิดขึ้นที่วัดนี้ และเป็นวัดเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติก
นิกายมากกว่า 40 ปีแล้ว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสก็ท้องประทับที่วัดบวรนิเวศ
วิหารอีกหลายพรรษา และทรงตั้งพระทัยจะให้ เป็นวัดเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติก
นิกายตลอดไป วัดบวรนิเวศเป็นวัดที่พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายทรงผนวช

มาแล้วและยังจะคงมีต่อไปแทนวัดมหาธาตุ นอกจากนั้นยังเป็นวัดที่ตั้งอยู่ใน
พระนคร ทางไปมาก็สะดวก ถ้าก่อสร้างสิ่งใดเพิ่มเติมขึ้นก็เป็นเรื่อง
ประคับความสวยงามให้แก่พระนครได้...¹

ด้วยเหตุนี้ วิทยาลัยสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายจึงจัดตั้งขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร
จนทุกวันนี้

การจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหารนั้น รัชกาลที่ 5 ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินพระคลังข้างที่สำหรับก่อสร้างวิหารจำนวน
1,000 ชั่ง และโปรดฯ ให้ซื้อที่ดินที่จะตั้งในที่หลังสิบสามห้างปลูกสร้างขึ้นใหม่ให้เป็น
บริเวณเต็มตลอดแนวถนน² เพราะที่เดิมคับแคบ การก่อสร้างวิทยาลัยทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงโยธาธิการจัดดำเนินการ สำหรับแบบการก่อสร้างทรงมอบ
ให้เป็นพระธุระของกรมขุนวิเศษราชกุมาร³ มหาวิทยาลัยเปิดทำการสอนเมื่อ
วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2436⁴ รัชกาลที่ 5 พระราชทานพระราชทรัพย์บำรุง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 สำเนา
พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงพระยาภาสกรวงศ์ ร. ที่ 408 ลงวันที่ 27
111
สิงหาคม ร.ศ. 111

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 สำเนา
พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงพระยาภาสกรวงศ์ ร. ที่ ศ.5 ลงวันที่ 27
สิงหาคม ร.ศ. 111

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 หนังสือ
พระยาภาสกรวงศ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ ศ. 479 ลงวันที่ 12 กันยายน
3723
ร.ศ. 111

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 หนังสือ
เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ 23 กุมภาพันธ์
ร.ศ. 112

มหาวิทยาลัยเป็นประจำปี ๆ ละ 60 ^๑ นอกจากนี้ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์บำรุงมหาวิทยาลัยในวโรกาสสำคัญอยู่เสมอ เช่น ทรงบริจาคพระราชทรัพย์เป็นเงิน 28 ^๒ ซึ่งในวโรกาสที่ครองราชสมบัติมาเท่ากับปีแห่งรัชกาลของสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช^๓ ทรงบริจาคพระราชทรัพย์จำนวน 29 ^๔ ซึ่งเท่าจำนวนปีแห่งรัชกาลที่ได้เสด็จดำรงศิริราชสมบัติ^๕ และทรงบริจาคพระราชทรัพย์จำนวน 300 บาทร่วมกับพระนางเจ้าสว่างวัฒนาในการบำเพ็ญกุศลศราทธพรท* ในการปิดพระศพเจ้าฟ้าศิริภรณ์โสภณ^๖ การพระราชทานพระราชทรัพย์แก่มหาวิทยาลัยในลักษณะดังกล่าวทรงแสดงถึงการเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภกอย่างแท้จริง เพราะพระราชทรัพย์ที่ทรงบริจาค่นั้น ทางวิทยาลัยจัดไว้เป็นเครื่องเกื้อหนุนนักเรียนพระปริยัติธรรมผู้ศึกษาพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนา มีผลทำให้พระพุทธรูปประดิษฐานรุ่งเรืองได้

^๑ สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร 17 สมเด็จพระสังฆราชไทย หน้า 207

^๒ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 หนังสือพระเทพวิ นายกแห่งมหาวิทยาลัยเจริญพรมายังรัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 6 มีนาคม ร.ศ. 114

^๓ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 นมัสการมายังพระเถระผู้เป็นนายกคณะกรรมการของมหาวิทยาลัย ที่ 28/849 ลงวันที่ 26 ตุลาคม ร.ศ. 115

* พิธีทำบุญให้แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว

^๔ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 นมัสการพระเถระผู้เป็นเจ้าของพระพุทธรูปและเป็นผู้เป็นนายกคณะกรรมการมหาวิทยาลัย ที่ 25/596 ลงวันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 117

4.1.1.2.2 การจัดดำเนินการในมหาวิทยาลัย รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประธาน* ในการจัดการศึกษาของวิทยาลัยแห่งนี้ พร้อมด้วยพระเถระในคณะธรรมยุติกนิกาย เป็นกรรมการวิทยาลัย กรรมการเริ่มมีเพียง 5 รูป ได้แก่ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส** พระธรรมปาโมกข์วัดมกุฏกษัตริยาราม พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช) วัดเทพศิรินทราวาส พระธรรมโศภโณภาจารย์ วัดบวรนิเวศวิหาร พระเทพวิวัฒนเวทีธรรมประวัติ***

นอกจากนี้ได้จัดตั้งพนักงานฝ่ายบรรพชิต สำหรับช่วยกิจการของวิทยาลัย อีก 3 ตำแหน่ง คือ เลขานุการมีหน้าที่สำหรับตอบและรับจดหมายและรักษาหนังสือ

*ในพ.ศ. 2438 กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงลาออกจากตำแหน่งนายก และ โปรดฯ ให้กรรมการของมหาวิทยาลัยเลือกกรรมการผู้หนึ่งเป็นนายกดูแลการวิทยาลัยเปลี่ยนกันในทุกปี

**ภายหลังทรงลาออก พระเทพโมลี วัดโสมนัสวิหาร ดำรงตำแหน่งแทน

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 สำเนา รายงานพระธรรมโศภโณภาจารย์ นายกแห่งมหาวิทยาลัย ในปีที่ 3 อานถวาย กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ๔๕๗๙ ลงวันที่ ๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕

***ภายหลังเพิ่มกรรมการขึ้นอีก 3 รูป ให้เห็นความชอบบังคับของมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้แก่ หม่อมเจ้าพระศรีสุทธศัคนยานุวัตร หม่อมเจ้าพระสถาพรพิริยพรต พระธรรมราชาวัตร วัดเสนาสนาราม พระราชกระวี วัดมกุฏกษัตริยาราม พระสมุทรนุณี วัดเครือวัลย์วรวิหาร พระครูปลัดจุฬานายก วัดบวรนิเวศวิหาร พระครูปลัดอุทิจยานุสาสน์ วัดฉัษยาศิการาม ม.ร.ว. พรขึ้น บาเรียน วัดบวรนิเวศวิหาร และพระครูวิจิตรธรรมภาณี วัดเทพศิรินทราวาส

ทั้งปวง ก็นับว่ารักษาหน้าที่รักษาพัสดุของวิทยาลัย และปฏิบัติหน้าที่จัดการต้อนรับ
ผู้ไปมาในเวลาว่างและรักษาสถานที่นั้น ๆ พร้อมกันนั้นได้จัดทำบัญชีเป็นไวยาวัจกร
ของวิทยาลัยอีก 1 ตำแหน่ง สำหรับพนักงานฝ่ายบรรณพิศเปลี่ยนทุกปี ส่วนพนักงาน
ฝ่ายบัญชีคงที่¹

ส่วนวิธีดำเนินการจัดการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัยในระยะแรกเริ่ม
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงแบ่งการศึกษาออกเป็น 2 แผนก ดังตาราง 4

ตาราง 4 การดำเนินการจัดการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัยในระยะแรกเริ่ม

การจัดการศึกษา แบ่งเป็น 2 แผนก	วัตถุประสงค์	สถานที่เรียน	หลักสูตร	ลักษณะการเรียน และการสอบ
- วิทยาลัย	- เป็นสถานที่ เล่าเรียน พระปริยัติ ธรรมชั้นสูง - เป็นที่ประชุม สอบโดยระ โยคหนึ่ง ขึ้นไป	มหามกุฏราชวิทยาลัย ณ วัดบวรนิเวศวรวิหาร	เหมือน มหาธาตุ วิทยาลัย*	ทุกโรงเรียน มีวิธีการเรียน และการสอบ เหมือนกัน คือเป็น ลักษณะ เดียวกับ มหาธาตุ วิทยาลัย

* มหาธาตุวิทยาลัยเอาแบบอย่างจากมหามกุฏราชวิทยาลัย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 สำเนารายงานพระบรม
ไตรโลกยาจารย์ นายกษัตริย์มหามกุฏราชวิทยาลัย ในปีที่ 3 อำนวยการกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (สำเนาที่
4579 ลงวันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 115)

ตาราง 4 (ต่อ)

การจัดการศึกษา แบ่งเป็น 2 แผนก	วัตถุประสงค์	สถานที่เรียน	หลักสูตร	ลักษณะการเรียน และการสอบ
- สาขาของ วิทยาลัย	- เป็น สถานที่ เล่าเรียน พระปริยัติ ธรรมชั้น สูง	- พ.ศ. 2436 มี 5 แห่ง คือ วัดวรนิเวศวิหาร วัดมกุฏ กษัตริยาราม วัดเทพศิริน ทราวาส วัดพิชัยญาติการาม และวัดนิเวศธรรมประวัติ - ต่อมาเพิ่มอีก 4 โรง คือ โรงเรียนวัดราชประดิษฐ์ วัดราชบพิธ วัดเครือวัลย์ วรวิหาร วัดบุบผาราม - พ.ศ. 2437 ตั้งเพิ่มอีกโรง คือ โรงเรียนวัดเสนาสน์ - พ.ศ. 2438 ตั้งเพิ่มอีกโรง คือ โรงเรียนวัดโสมนัสราชวรวิหาร วัดบวรนิเวศวิหาร รวมเป็น 11 โรง	เหมือน มหามกุฏ ราชวิทยาลัย	ทุก ร.ร. มีวิธีการ เรียนและการสอบ เหมือนกับมกุฏ ราชวิทยาลัย

ที่มา : คัดแปลงจาก "แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกศึกษาธิการ เรื่องตั้งมหา
มกุฏราชวิทยาลัย" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 10 ร.ศ. 112 และกอง
จดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 สำเนารายงาน
พระธรรมไตรโลกาจารย์ นายกแห่มหามกุฏราชวิทยาลัย ในปีที่ 3 อ่านถวาย
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (สำเนา) ที่ 4579 ลงวันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 115

จากตาราง 4 จะเห็นได้ว่าการตั้งโรงเรียนในปีหลัง ๆ น้อยกว่าปีแรก เพราะโรงเรียนในกรุงนั้นเพียงพอสำหรับประชาชนแล้ว ส่วนโรงเรียนหัวเมืองที่ ตั้งขึ้นน้อยเพราะขาดครูที่จะออกไปสอน

การที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจัดการศึกษาเป็น 2 แผนกนั้น ทรงชี้แจง เหตุผลว่า ถ้าจัดการเล่าเรียนเฉพาะวัดบวรนิเวศวิหารแห่งเดียว การเล่าเรียน อาจจะดำเนินไปไม่ตลอดหรืออาจจะเจริญช้าด้วยเหตุขัดข้องสามประการ คือ

ประการแรก การเล่าเรียนของพระภิกษุและสามเณรธรรมยุติกนิกาย อยู่ในวัดไหนก็เคยเรียนในวัดนั้น ผู้ไปเรียนในวัดอื่นมีน้อยไม่เหมือนการเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรมหานิกาย ดังนั้นถ้าจะรวมไว้ที่แห่งเดียวก็เป็นการเปลี่ยนจากลักษณะเดิม และเวลานั้นความนิยมในการเล่าเรียนภาษามคธก็เสื่อมลงด้วย เห็นว่าจะไม่สำเร็จ คงจะมีแต่พระภิกษุสามเณรในวัดบวรนิเวศวิหารเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ สถานที่เรียน นั้นก็ควรจะเรียกได้ว่าเป็นโรงเรียนเท่านั้น ไม่สมควรจะเป็นวิทยาลัย

ประการที่สอง เมื่อที่เล่าเรียนมีแห่งเดียว ก็จะได้เห็นผลของการเรียนได้ ก็ช้านาน เพราะมีผู้เรียนน้อย แม้จะจัดการทำนุบำรุงให้ดีก็เห็นผลช้าอยู่เนิ่นเอง

ประการที่สาม ส่วนครูผู้สอนจำเป็นต้องใช้พระ มิฉะนั้นจะจัดการให้เรียบร้อย ย่อมทำไม่ได้ แม้ว่าจะรวมพระภิกษุและสามเณรในวัดอื่นมาเรียนในที่แห่งเดียว กันได้ แต่หากครูขาดลงหรือไม่มีครูสอนนักเรียน ก็ย่อมทำให้เจริญขึ้นไม่ได้¹

จากเหตุขัดข้องทั้งสามประการดังกล่าว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรง เห็นว่าการจัดโรงเรียนตามพระอารามเป็นสาขาของมหาวิทยาลัย จะแก้ไข เหตุขัดข้องข้างต้นได้ดังนี้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 สำเนา ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถึง เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 10223 ลงวันที่

ประการแรก จัดโดยไม่เปลี่ยนจากวิธีเดิม เป็นแต่ทำนุบำรุงและจัดระเบียบขึ้น การเล่าเรียนในวัดใด แม้ไม่ได้รับบำรุงของหลวงยังดำเนินไปได้ การเล่าเรียนในวัดนั้นเมื่อได้รับการบำรุงของหลวงคงจะเจริญขึ้น

ประการที่สอง เมื่อมีโรงเรียนหลายโรง ผู้เรียนย่อมมีมาก คงจะเห็นผลการศึกษาได้ทันที

ประการที่สาม ถ้าหากโรงเรียนในวัดใดขาดครู จะต้องเลิกกิจการก็คงจะไม่เสียหายทั้งหมดและคงสามารถจัดวัดอื่นขึ้นได้อีก¹

สำหรับการจัดการศึกษาทั้งสองแผนก กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงมอบพระให้แก่พระเถระผู้ใหญ่เป็นผู้จัดการ โรงเรียนละรูป รวมทั้งพระองค์เองด้วย ได้แก่ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงจัดโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร พระเทพโมลี จัดการ โรงเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม พระเทพเวที จัดการ โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส พระเมธาธิบดี จัดการ โรงเรียนวัดพิชัยญาติการาม และพระอมราภิรักขิต จัดการ โรงเรียนวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ² แสดงให้เห็นว่า กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงกระจายความรับผิดชอบในการจัดการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัยให้แก่พระเถระผู้ใหญ่

เมื่อเริ่มจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ในฐานะทรงเป็นประธานในการจัดการศึกษาของวิทยาลัยได้ทูลขอพระไทรปิฎก

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 สำเนา ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 10223 ลงวันที่ 27 มกราคม ร.ศ. 112

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 บัญชี ผู้จัดการและครูนักเรียนมหามกุฏราชวิทยาลัยในปี ร.ศ. 112 สำเนาที่ 10224

ฉบับพิมพ์เป็นอักษรไทย ซึ่งรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้นให้สาเก็บไว้ยังหอสมุด
ของวิทยาลัย พร้อมกับขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตรับพระไตรปิฎกที่เป็นตัว
อักษรสิงหลที่อยู่ในหอสมุดเดิม รวมทั้งพระไตรปิฎกที่กระทรวงธรรมการสั่งมา
จากลังกาและพม่าไปรวมไว้ที่เดียวกัน เพื่อให้ผู้เล่าเรียนศึกษาจะได้ค้นคว้าเทียบเคียง
กันหลายฉบับเมื่อต้องการ รัชกาลที่ 5 พระราชทานพระบรมราชานุญาต¹ จึงกล่าว
ได้ว่าทรงเห็นประโยชน์ที่พึงจะได้รับ ด้วยผู้ศึกษาพระไตรปิฎกเมื่อได้เรียนรู้พระธรรม
คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้วก็นำไปปฏิบัติและถ่ายทอดสู่บุคคลอื่นต่อไป บ่อมทำให้
พระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลายมั่นคงสืบไป

วัตถุประสงค์ในการจัดตั้งมหาวิทยาลัยมีลักษณะสำคัญเช่นเดียวกับ
มหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย คือ เป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูง แต่กำหนด
เฉพาะพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายเท่านั้น และใช้เป็นสถานที่อบรมสั่งสอนและเผยแผ่
พระพุทธศาสนาแก่ประชาชน ตลอดจนจัดเป็นสถานที่เล่าเรียนของเด็กที่บิดามารดา
หรือผู้ปกครองนำมาฝากพระสงฆ์ไว้เฝ้าดู เพื่อให้ได้รับการศึกษาวิทยาการต่าง ๆ
อย่างถูกต้องและสมบูรณ์ ดังนี้

ประการแรก ใช้เป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยของ พระภิกษุและ
สามเณร เพื่อให้การศึกษามีแบบแผนที่แน่นอน และมีวิธีการศึกษาที่ทันสมัยและเป็น
ระเบียบเรียบร้อย² เพราะกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงตระหนักว่า การศึกษาพระ
ธรรมวินัยในพระไตรปิฎกเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนา สามารถนำพระพุทธศาสนา
ให้เจริญรุ่งเรืองได้ คราใดที่มีผู้ศึกษาพระธรรมวินัยอย่างลึกซึ้งและปฏิบัติตามก็จะ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 พระราช
หัตถเลขารัชกาลที่ 5 หอจดพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 479 ม.ป.ป.

² มหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย ธรรมจักร เล่ม 1 ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437)

ทำให้พระพุทธรูปเหล่านั้นคงถาวร เพราะพระธรรมวินัย คือ คำสั่งสอนของพระพุทธรูปเจ้าซึ่งสอนให้คนประพฤติในสิ่งที่ดีงาม แต่ผู้ที่ศึกษาพระธรรมวินัยให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้ง คือ พระภิกษุสามเณร เพื่อจะได้เทศนาสั่งสอนประชาชนอีกทีหนึ่ง ดังนั้นการศึกษาพระธรรมวินัยจึงเป็นสิ่งสำคัญที่สุดประการหนึ่ง สมควรที่จะทำนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรือง ปรับปรุงของเก่าให้ดีขึ้น และนำวิธีศึกษาที่ทันสมัยโดยอาศัยมหาวิทยาลัยเป็นที่ดำเนินการ

ประการที่สอง ใช้เป็นสถานที่อบรมสั่งสอนและเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ประชาชน¹ เพราะประชาชนส่วนมากไม่เข้าใจหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องชัดเจน การนับถือพระพุทธรูปตามกบฏิกิริยาตามบรรพบุรุษ จึงไม่เข้าใจพระธรรมวินัยซึ่งเป็นเครื่องนำวิถีชีวิตให้สู่จุดหมายที่ประเสริฐได้ ดังนั้นการแนะนำสั่งสอนประชาชนให้เข้าใจในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องชัดเจนจึงเป็นสิ่งถูกต้องที่ต้องเอาใจใส่ เพราะจะเป็นเรื่องทำให้พระพุทธรูปเหล่านั้นเจริญรุ่งเรืองถาวร

ประการที่สาม ใช้เป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนของเด็กที่บิดามารดา หรือผู้ปกครองนำมาฝากพระสงฆ์ไว้ในวัด เพื่อให้ได้รับการศึกษาในวิทยาการต่าง ๆ อย่างถูกต้องและสมบูรณ์ ทั้งนี้เพราะมหาวิทยาลัยมีความประสงค์จะฝึกสอนเด็กให้มีความรู้ดีขึ้น เพราะในสมัยก่อนวัดเป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนของเด็ก บิดามารดาจะส่งบุตรหลานของตนให้มาเล่าเรียนในวัด โดยมีพระสงฆ์เป็นครูสอน แต่การเรียนการสอนมิได้มีหลักเกณฑ์กำหนดแน่นอน ทำให้เด็กได้รับความรู้ไม่เต็มที่ การที่จะช่วยให้เด็กได้รับประโยชน์จากการเรียน ก็ต้องอบรมพระสงฆ์จะเป็นครูให้รู้จักกับนิคฺชอบและมีความรู้ที่จะสอนเด็กได้

จากวัตถุประสงค์ทั้งสามประการดังกล่าว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสในฐานะประธานจัดการศึกษาในมหาวิทยาลัย ทรงปรึกษากับพระเถระานุเถระซึ่งเป็นผู้จัดการ ใ้ทรงมีพระดำริจะจัดการศึกษาของวิทยาลัยให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์เหล่านั้น ดังนี้

¹มหาวิทยาลัย ธรรมจักร เล่ม 1 ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437)

ประการแรก แก่ไขการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรให้เจริญ
ยิ่งขึ้น เนื่องจากลักษณะการศึกษาพระปริยัติธรรมตามแบบเก่ามีข้อบกพร่องหลาย
ประการ ดังนั้นเพื่อให้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์ประการแรกของการจัดตั้งมหาวิทยาลัย
ราชวิทยาลัย กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จึงทรงมีพระราชนิพนธ์แก้ไขลักษณะการศึกษา
พระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ เรียกว่า แบบมหาวิทยาลัย จึงรายละเอียดใน
ตาราง 5

ตาราง 5 เปรียบเทียบลักษณะการเรียนการสอนแบบเก่า กับแบบ
มหาวิทยาลัย

ลักษณะการเรียนการสอนแบบเก่า	แบบมหาวิทยาลัย
1. <u>หลักสูตร</u> กำหนดเป็น 9 ประโยค สอบได้ ทั้งแปดประโยคสามชั้นขึ้นไปนับเป็นเปรียญ 2. <u>หนังสือเรียน</u> เริ่มแรกใช้หนังสือมูลปกรณ์ ซึ่งเป็นหนังสือที่ยาวและเข้าใจยากสำหรับ ผู้เริ่มเรียน เพราะเป็นอักษรขอมเขียนใน ใบลาน จึงต้องใช้เวลา ทำให้ผู้เขียน เบื่อหน่ายและเลิกเรียน แม้เรียนจบก็ไม่ อาจเข้าใจได้อย่างลึกซึ้ง	- กำหนดเป็น 6 ชั้น คือ นักเรียน ตรี, โท, เอก ชั้นเปรียญ ตรี, โท, เอก - ใช้หนังสือบาลีไวยากรณ์ ซึ่งพิมพ์ เป็นอักษรไทย

ตาราง 5 (ต่อ)

ลักษณะการเรียนการสอนตามแบบเก่า	แบบมหาวิทยาลัย
3. <u>การสอน</u> วิชาครู ครูคนหนึ่งสอนนักเรียนทุกชั้น มิได้แยกเป็นแผนก ทำให้นักเรียนไม่ได้รับความรู้ดีพอ เพราะครูคนหนึ่งสอนไม่สามารถให้ความรู้ชัดเจนในหลาย ๆ ด้าน 4. <u>ลักษณะการสอบ</u> แปลด้วยปาก จึงทำให้นักเรียนไม่รู้จักเขียนหนังสือ สะกดคำผิด จึงไม่สามารถตัดสินได้ว่านักเรียนสามคนนั้นมีความรู้ดีพอหรือเป็นผู้ทรงคุณธรรมสมควรจะปกครองหมู่คณะได้ การสอบแต่ละครั้งก็กินเวลานาน 5. <u>ระยะเวลาในการสอบ</u> กำหนด 3 ปีครึ่ง หรือ 6 ปีครึ่ง ทำให้ผู้มีความรู้ต้องการสอบต้องรอนานจนเกิดความเบื่อหน่ายไม่อยากจะสอบ หรือผู้สอบตกมักหมดกำลังใจที่จะสอบแก้ตัวคราวต่อไป เพราะต้องรอนาน ทำให้ผู้ได้รับเปรียญสูง ๆ มีน้อย จึงขาดครู	- ให้นักเรียนมีเวลาเรียนตามกำหนดเวลาในแต่ละวัน สอนให้นักเรียนแปลศัพท์ที่ละคำและแปลข้อความเป็นภาษาไทยได้ - ใช้วิธีเขียนแทน แยกข้อให้ผิดได้ไม่เกินกว่ากำหนด ถ้าแปลขึ้นใจได้ก็เป็นอันได้ ไม่ต้องสอบทวนตามแบบเก่า - สอบทุกปี

ตาราง 5 (ต่อ)

ลักษณะการ เรียนการสอนแบบเก่า	แบบมหาวิทยาลัย
ที่จะสอนนักเรียนชั้นสูง หรือบางครั้งผู้สอบ ชั้นสูงได้ แต่ได้รับยศเป็นราชาคณะจึงไม่ได้ สอบชั้นสูงสุด จึงทำให้ไม่ค่อยมีนักเรียนสอบ ได้ชั้นสูงสุดตามแบบที่ตั้งไว้	

ที่มา : จัดแปลงจากกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2
รายงานจดหมายเหตุประชุมเถระสมาคมเรื่องมหาวิทยาลัย ณ
วัดบวรนิเวศวิหาร 6 กันยายน ร.ศ. 111 และมหาวิทยาลัย
ธรรมจักร เล่ม 2 ตอนที่ 7 - 12 ร.ศ. 114 หน้า 1055

วิธีจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมตามแบบใหม่ ที่เรียกว่า แบบมหา
 มกุฏราชวิทยาลัย เป็นที่ทรงพระราชมติของรัชกาลที่ 5 ทรงสรรเสริญว่าเป็น
 วิธีการที่ดีและทรงสนับสนุนให้จัดการสอนโดยวิธีเช่นนี้ได้¹

¹มหาวิทยาลัย พระประวัติ - พระคิพจน์และเอกสาร เกี่ยวกับงาน
มหาสมณานุสรณ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้น ระชนม์แห่งสมเด็จพระ
 พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 4

การแก้ไขปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ในครั้งนั้น นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่พระภิกษุสามเณร เพราะได้แก้ไขทั้งระเบียบการเรียนและการสอบ ให้ความสะดวกแก่ผู้ศึกษา กล่าวคือ ในด้านการเรียนก็จัดหนังสือได้เหมาะสมแก่ชั้นต่าง ๆ ในชั้นต้นเริ่มเรียนหนังสือบาลีไวยากรณ์ ซึ่งเป็นหนังสือสำคัญ เป็นรากฐานของการเรียนพระคัมภีร์ในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นภาษาบาลีให้เข้าใจภาษาบาลีทั้งไวยากรณ์และความหมายเสียก่อนจึงจะศึกษาพระไตรปิฎกได้ง่ายขึ้น ทำให้ไม่เสียเวลามากในการเรียนเบื้องต้นดังแต่ก่อน ภิกษุสามเณรย่อมไม่เกิดความเบื่อหน่ายและกระสือหรือล่นที่จะเรียนในชั้นต่อไป ผ่านเรื่องการสอน กำหนดให้สอบทุกปี ทำให้ผู้สอบมีโอกาสที่จะได้เป็นเปรียญสูง ๆ มากขึ้น และผู้สอบตกก็สามารถสอบแก้ตัวในปีต่อไป ไม่ถ่วงรอนานเหมือนแบบเดิมจนหมดกำลังใจ ความรู้ก็น้อยลงไป วิธีสอบที่กำหนดให้เขียนแทนการแปลช่วยปากเปล่า นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่พระภิกษุสามเณร เพราะเป็นเครื่องกำหนดความรู้ของผู้สอบได้อย่างแท้จริง การเปลี่ยนวิธีสอบมาเป็นการเขียนจึงช่วยส่งเสริมความรู้แก่พระภิกษุและสามเณร เป็นอย่างมาก เพราะมิได้เพียงอ่านออกแปลโดยท่องจำอย่างเดียว แต่สามารถเขียน สะกดคำได้ถูกต้อง นอกจากนี้การสอบโดยวิธีเขียนยังช่วยย่นระยะเวลาในการสอบให้เร็วขึ้น เพราะสอบพร้อมกันทั้งหมด

อย่างไรก็ตามแม้จะมีการจัดการศึกษาและสอบไล่พระปริยัติธรรมขึ้นที่มหาวิทยาลัย การเรียนและการสอบตามแบบเก่าก็ยังมิได้อยู่ตามเดิม¹ แสดงว่าการเรียนและการสอบพระปริยัติธรรมในระบุนั้นมี 2 แบบ คือ แบบมหาวิทยาลัยและแบบเก่า สันนิษฐานต่อกันแยกเป็นสองแห่งเช่นกัน คือ มหาวิทยาลัย

¹พระมหาอุทัย พุทฺธวงฺโส "การศึกษาพระปริยัติธรรม" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับพิเศษ 4 : 58 - 59 สิงหาคม 2509

กับสนามหลวง สนามมหามกุฏราชวิทยาลัยได้เริ่มสอบระประเพณีธรรมตั้งแต่ พ.ศ.
2436 ถึง พ.ศ. 2443 รวม 8 กรวาก็เลิก รวมนักเรียนที่เรียนในมหามกุฏ
ราชวิทยาลัยมาสอบในสนามหลวงตามเดิม

การเปลี่ยนแปลงในด้านการเรียนการสอน และวิธีการสอบตามแบบมหา
มกุฏราชวิทยาลัยดังกล่าวแล้ว ทำให้กิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัยเจริญขึ้นมาก
ดังจะเห็นได้จากจำนวนนักเรียนที่เข้าเรียนและเข้าสอบไล่เพิ่มขึ้นทุกปี ดังปรากฏ
ในตาราง 6

ตาราง 6 แสดงจำนวนนักเรียนที่เข้าเรียน เสาตอบไล่และผลการสอบของมหาวิทยาลัย ระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2439

ปี พ.ศ.	จำนวน นักเรียน ที่เข้าเรียน	จำนวน นักเรียน ที่เข้าสอบ	จำนวนนักเรียนที่สอบไล่										รวม				
			ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 1	ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 2	ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 3	ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 4	ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 5	ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 6	ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 7	ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 8	ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 9	ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 10	ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 11	ชั้น มัธยมศึกษา ปีที่ 12			
2436 -	313	86	35	6											41	45	
2437																	
2437 -	540	176	56	13	3	2									76	100	
2438																	
2438 -	573	226						53	33	16	2	7	10	1	1	123	103
2439																	

ที่มา : คัดลอกมาจาก กองสมุดหมายใหญ่ กรมศึกษาธิการ เอกสารกระทรวง 5 6.5/4 สำเนารายงานกระทรวงมหาดไทยในโอกาสถวาย นมถวายเป็นราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีที่ 3
การออกรายงานประจำปีของกระทรวงมหาดไทย (ฉบับที่ 4) 4579 ลงวันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 115

จากตารางจะเห็นได้ว่า จำนวนนักเรียนที่เข้าเรียนและเข้าสอบเพิ่มขึ้นทุกปี การสอบความรู้ในปีแรกมีนักเรียนสอบได้เพียงชั้นนักเรียนตรีกับชั้นนักเรียนโทเท่านั้น ในปีที่สองมีนักเรียนสอบได้ทั้งชั้นนักเรียนเอกกับเปรียญตรี และในปีที่สามมีนักเรียนสอบได้ทั้งเปรียญโทกับเปรียญเอกเริ่มที่ความหลักสูตรชั้นสามัญ กับมีนักเรียนสอบความรู้ได้ในชั้นพิเศษซึ่งตั้งขึ้นใหม่ได้เพียงชั้นเปรียญตรีพิเศษกับชั้นนักเรียนโทพิเศษ จากผลการสอบแสดงว่า นักเรียนมีความรู้สูงขึ้นเป็นลำดับ

การที่ผลการเรียนของมตามกุฎราชวิทยาลัยเจริญขึ้นเป็นลำดับดังกล่าว อาจสืบเนื่องมาจากการได้รับทุนอุดหนุนในหลายลักษณะ เช่น ได้รับพระราชทานพระราชทรัพย์จากรัฐบาลที่ 5 เป็นประจำปี และในวโรกาสต่างๆ ดังกล่าวแล้วข้างต้น นอกจากนั้น พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ตลอดจนประชาชนก็บริจาคทรัพย์แก่อีกเป็นจำนวนมาก¹ จึงทำให้การดำเนินการเป็นไปดังวัตถุประสงค์ข้อแรกได้เป็นอย่างดี

วัตถุประสงค์ประการที่สองของมามกุฎราชวิทยาลัย คือ ใช้เป็นสถานที่อบรมสั่งสอนและเผยแพร่พระพุทธศาสนาแก่ประชาชน กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงตระหนักดีว่า การที่ประชาชนจะเข้าใจพระพุทธศาสนาได้ชัดเจนนั้นอาจทำได้ 3 วิธี คือ พังพระธรรมเทศนา สอนหาธรรมกับผู้นิยมและอ่านหนังสือที่เป็นคำสั่งสอน ถ้าทำได้ทั้งสามประการก็จะช่วยให้เข้าใจพระพุทธศาสนาได้ดีขึ้น มามกุฎราชวิทยาลัยได้ปฏิบัติตามวัตถุประสงค์ประการที่สอง โดยจัดให้มีพระธรรมเทศนาที่วัดตามกำหนดวันพระ ซึ่งเคยมีเป็นระเบียบของวัดมาอยู่แล้ว และได้จัดพิมพ์หนังสือเทศนาและหนังสือสอนศาสนาออกแจกเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไปเป็นครั้งคราว หรือพิมพ์ในหนังสือธรรมจักร

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.5/4 สำเนา
รายงานพระธรรมไตรโลกาจารย์ นายกษัตริย์มามกุฎราชวิทยาลัย ในปี 3 อ่านถวาย
พระเจ้านั่งองค์ยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (สำเนา) ที่ 4579 ลงวันที่ 1 ตุลาคม

และธรรมเนียม* ทั้งได้จัดร่างและพิมพ์หนังสือแบบเรียนทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษออกจำหน่ายในราคาถูกเสมอ เพื่อให้ผู้ต้องการศึกษาหาความรู้ซื้อไปอ่านได้สะดวก ทางวิทยาลัยยังได้ขายเป็นกาน้ำดินถ้วยถ้วย เครื่องถ้วยและเครื่องปั้นดินเผาเป็นรูปคนและสัตว์ทั้งในกรุงและหัวเมือง¹ นับว่าวิทยาลัยได้ดำเนินการให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ข้อนี้ด้วยดี

วัตถุประสงค์ประการที่สาม ก็จัดเป็นสถานที่เล่าเรียนของเด็กที่มีคามารคา หรือผู้ปกครองนำมาฝากไว้ที่วัดให้ได้รับการศึกษาวิชาความรู้ วิทยาลัยได้จัดให้มีโรงเรียนสำหรับสอนหนังสือไทยและเลขคณิต ตลอดจนฝึกกิริยามารยาทของเด็กให้เรียบร้อยและอบรมสั่งสอนศีลธรรมจรรยาด้วย²

กล่าวได้ว่าวัตถุประสงค์สามประการ ของการจัดตั้งมหาวิทยาลัย ทั้งกล่าวข้างต้น นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อพระพุทธศาสนา ทำให้การศึกษาของพระสงฆ์มั่นคงและเจริญขึ้น ช่วยให้การสืบทอดพระพุทธศาสนาเป็นไปดังพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 5 ดังนั้นวัตถุประสงค์ประการแรก ก็คือการแก้ไขปรับปรุง

* ธรรมเนียมนี้เป็นหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาซึ่งมหาวิทยาลัยออกเป็นรายเดือนตั้งแต่ พ.ศ. 2448 และออกอยู่จนถึง พ.ศ. 2469 ก็เลิก

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 สำเนา รายงานพระธรรมไตรโลกาจารย์ นายกแห่งมหาวิทยาลัย ในปีที่ 3 อานถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนริศราชวรโรต (สำเนา) ที่ 4579 ลงวันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 115

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในที่ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แก่นัน สันพระนามสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 206

การศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรนับเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เท่ากับเป็นการ
เริ่มต้นนำเอาวิธีการและวิชาการแบบใหม่เข้ามาใช้ ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษา
แบบใหม่ของคณะสงฆ์และการศึกษามองชาติ ในส่วนการศึกษาของคณะสงฆ์ มหา
มกุฏราชวิทยาลัยเป็นที่ศึกษาวิชาการแบบใหม่ของพระภิกษุสามเณร ให้การบำรุง
ส่งเสริมพระภิกษุสามเณรผู้เรียนพระปริยัติธรรม ส่งครูออกไปสอนตาม โรงเรียนต่าง ๆ
ที่เป็นสาขาและมีในสาขาของวิทยาลัย ทั้ง โรงเรียนจัดพิมพ์ตำราของการศึกษาคณะ
สงฆ์ และหนังสืออุปกรณ์ต่าง ๆ ซึ่งอำนวยความสะดวกอันนี้ ในส่วนการศึกษา
ของชาตินั้น มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นที่ศึกษาของกุลบุตร เป็นที่ฝึกหัดครูซึ่งเป็น
พระสงฆ์ เพื่อส่งออกไปสอนตาม โรงเรียนในหัวเมือง และเป็นที่รับภิกษุสามเณร
จากสำนักเรียนตามหัวเมืองเข้ามาศึกษา เพื่อนำความรู้กลับไปสอนกุลบุตรในหัวเมือง
อีกด้วย เป็นการบำรุงความรู้ของพระสงฆ์ให้เจริญ ก่อให้เกิดความสามัคคีในหมู่
พระสงฆ์ เป็นการระดมการปกครองหมู่คณะ นอกจากนี้ยังเป็นการ เกื้อกูลแก่
ฝ่ายพระราชอาณาจักร คือ ฝึกสอนกุลบุตรให้เกิดสติปัญญาและมีวิชาความรู้ติดตัวไป¹
แสดงให้เห็นว่าการจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5
มีส่วนส่งเสริมการศึกษาของชาติทั้งการศึกษาของคณะสงฆ์และประชาชนทั่วไป

แม้ว่ากิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัยจะดำเนินไปด้วยดี อยู่ในพระบรม
ราชูปถัมภ์ของรัชกาลที่ 5 แต่ก็ไม่สามารถดำเนินไปได้ตลอด โดยเฉพาะระเบียบ
การเรียนและการสอบต้องล้มเลิกไปใน พ.ศ. 2443 ดังกล่าวแล้ว เกี่ยวกับเรื่องนี้
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงบันทึกไว้ว่า "การเรียนการสอนยากกว่าการแปลด้วยปาก
ยังมีทางอื่นจะพึงเลือกได้ ย่อมมีผู้เลือกเอาข้างง่ายมากกว่า จึงบรรลุไม่คิด ในที่สุด

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย ธรรมจักร เล่ม 3 ตอนที่ 1 - 6 ธ.ศ. 115
(พ.ศ. 2439) หน้า 303

ต้องเลิกการสอนและการสอบ โดยวิธีนี้" ซึ่งนักเรียนเข้าแปลในสนามหลวงตามธรรมเนียมเดิม"¹ ขณะเดียวกันลักษณะการเรียนการสอนแบบมหาวิทยาลัยนั้นยังจัดอยู่ในวงแคบ เฉพาะพระภิกษุและสามเณรฝ่ายธรรมยุติกนิกายเท่านั้น และมีสาขาตามวัดต่าง ๆ เพียงไม่กี่แห่งจึงไม่สามารถดึงดูดความนิยมของพระภิกษุสามเณรทั่วไปได้ แต่ที่สำคัญคงเป็นเพราะพระภิกษุสามเณร เห็นว่า การสอบด้วยวิธีเขียนยากเกินไป ทำให้สอบเลื่อนชั้นได้ช้า จึงไม่นิยม นอกจากนี้อาจเป็นเพราะกรรมหมื่นวชิรญาณวโรส ซึ่งเป็นประธานจัดการศึกษาของมหาวิทยาลัยทรงขาดอำนาจในการปกครองช่วยสนับสนุน เนื่องจากระยะเวลาที่จัดตั้งมหาวิทยาลัยใน พ.ศ. 2436 พระองค์ทรงอยู่ในฐานะพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรส ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารได้เพียงปีเดียว และทรงมีสมณศักดิ์เป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายเท่านั้น ยังมีอีกทรงมีพระอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์อย่างเต็มที่ จึงไม่สามารถบังคับพระภิกษุสามเณรให้ปฏิบัติตามสิ่งที่พระองค์ทรงวางหลักไว้ จนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อกรมหมื่นวชิรญาณวโรส ทรงรับพระมหาสมณูปมาภิเษก ทรงดำรงตำแหน่งสถลมหาสังฆปริณายกปกครองคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักรแล้วจึงทรงมีอำนาจเต็มที่ ทั้งในด้านการปกครองคณะสงฆ์และการศึกษาของคณะสงฆ์ ทำให้ทรงสามารถดำเนินกิจการต่าง ๆ ได้สำเร็จสมพระประสงค์

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าหลักการสอนแบบมหาวิทยาลัยต้องล้มเลิกไปก็ตาม แต่วัตถุประสงค์ทั้งสามประการของวิทยาลัยยังคงใช้เป็นรากฐานอันดีของการศึกษาสำหรับคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายเรื่อยมาจนทุกวันนี้ เพราะพระเถระในรุ่นหลังยังคงยึดถือวัตถุประสงค์ดังกล่าวอย่างแน่วแน่ และได้พยายามเสริมสร้างกิจการให้มั่นคงขึ้น

¹สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรส ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร หน้า 93

จึงกล่าวได้ว่า พระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5 ในการจัดตั้งมหาวิทยาลัย ขึ้นเป็นวิทยาลัยคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายนั้นประสบความสำเร็จอย่างดียิ่งในเวลาต่อมา ภายใต้การจัดดำเนินการของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ดังนั้นการจัดตั้งสถาบันการศึกษาของคณะสงฆ์ทั้ง 2 นิกาย ดังกล่าวข้างต้น แสดงถึงการให้ความสำคัญพระพุทธรศาสนาทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกายโดยเท่าเทียมกัน ซึ่งเป็นผลให้พระพุทธรศาสนาเจริญสืบมาจนทุกวันนี้ และการจัดตั้งสถาบันการศึกษาของคณะสงฆ์ทั้ง 2 แห่ง นอกจากจะเป็นการส่งเสริมการศึกษาของคณะสงฆ์แล้วยังเป็นการส่งเสริมการศึกษาของชาติด้วย เพราะพระสงฆ์จากทั้ง 2 วิทยาลัย ได้รับการฝึกฝนให้ออกไปเป็นครูสอนกุลบุตรตามวัดต่าง ๆ ทั้งในกรุงและหัวเมือง และในปัจจุบันสถาบันสงฆ์ทั้งสองแห่งยังคงเป็นสถานศึกษาซึ่งส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์ทั้ง 2 นิกาย ดังพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5

4.1.1.3 ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม นอกจากรัชกาลที่ 5 จะโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยมีพระราชประสงค์ส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์ทั้งมหานิกายและธรรมยุติกนิกายแล้วยังปรากฏว่าได้ทรงส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมโดยทั่วไป โดยโปรดฯ ให้จัดตั้งสำนักเรียนขึ้นตามวัดหัวราชอาณาจักร และได้มีสนามสอบไล่พระปริยัติธรรมขึ้นกับได้โปรดเกล้าฯ ตั้งพระราชอาคันตุกะทรงวุฒิเป็นผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑลละรูป นอกจากนี้ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายและพระภิกษุจัดตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมขึ้นตามวัดทั้งในกรุงและหัวเมืองอีกด้วย แสดงถึงการเป็นองค์อุปถัมภ์พระพุทธรศาสนาอย่างแท้จริง เช่น พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทราทิศาธารและพระธรรมฐานาจารย์ฐานานุกรมเปรียญตั้งโรงเรียนภาษาบาลีที่วัดสระเกศ เรียกชื่อโรงเรียนว่า "สระเกศพุทธยาคม"¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/3 เล่ม 1
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เรียนเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ม.ป.ป.

โรงเรียนนี้ได้จ้างครูมาบอกพระไตรปิฎกแก่พระสงฆ์สามเณรทั่วไป มีพระสงฆ์สามเณรมาเรียนเป็นประจำอยู่ประมาณ 14 - 15 รูป ส่วนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดราชบูรณะก็ได้เปิดโรงเรียนทั้งบอกพระปริยัติธรรมขึ้นสองห้อง ตั้งแต่วันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ. 2442 โรงเรียนนี้มีพระสงฆ์สามเณรเล่าเรียนอยู่ 30 รูป จึงได้รับพระราชทานมอบการบอกพระปริยัติธรรมให้ฐานาที่เป็นเปรียญช่วยอีกสามรูป¹ และแม่แต่การจัดตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมในต่างแดนก็ทรงอนุโมทนาเช่นกัน เมื่อครั้งพระไตรสรณวัฑฒนาพระไตรปิฎกออกไปยังเมืองมอญเห็นว่าเมืองอังวะพระปริยัติธรรมเสื่อมถอยลง จึงได้จัดตั้งโรงเรียนสุนทรปัญญาลัยขึ้นที่เมืองมอญ เพื่อบอกพระปริยัติธรรมแก่กุลบุตรทั้งหลาย²

จากตัวอย่างที่พระบรมราชานุญาติให้จัดตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมทั้งในประเทศและต่างประเทศ แสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชศรัทธาในการหว่านบำรุงพระพุทธศาสนาในฐานะที่ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก ซึ่งมีผลทำให้พระพุทธศาสนาเจริญสืบต่อมาจนทุกวันนี้

4.1.2 การจัดการศึกษาหัวเมือง หลังจากที่รัชกาลที่ 5 ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวังเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2414 แล้วก็ได้ขยายการศึกษาไปสู่ประชาชนโดยทั่วไป เพราะทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาซึ่งจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ประชาชนและการพัฒนาบ้านเมือง ดังพระราชดำริในที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เมื่อ พ.ศ. 2427 ตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/9 ลิขิตสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดราชบูรณะ ขอดถวายพระพรรัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 27 ตุลาคม ร.ศ. 118

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/8 หนังสือกรมราชเลขาธิการ นมัสการมายังพระไตรสรณวัฑฒนา ที่ 58/468 ลงวันที่ 14 กรกฎาคม ร.ศ. 118

วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือและเป็นที่สรรเสริญมาแต่โบราณว่าเป็นวิชาอย่าง
ประเสริฐ ซึ่งผู้ที่เป็นใหญ่ยิ่งนับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้น จนตลอดราช
พลเมือง สมควรและจำเป็นจะต้องรู้ เพราะเป็นวิชาที่จะทำให้การทั้ง
ปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง... เพราะฉะนั้นจึงได้มีความมุ่งหมายตั้งใจ
ที่จะจัดการเล่าเรียนทั่วไป ทั้งบ้านทั้งเมือง ให้เป็นการรุ่งเรืองเจริญขึ้น
โดยเร็ว...¹

นอกจากนี้ความตั้งใจที่จะขยายการศึกษาสู่ประชาชน ยังปรากฏชัดจาก
พระราชดำริอีกตอนหนึ่งว่า "เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉันเป็นต้นลงไป ตลอดจน
ราษฎรที่ต่ำสุดจะให้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกันไม่ว่าขุนนางว่าไพร่ เพราะฉะนั้น
จึงขอบอกไว้ว่า การเล่าเรียนในบ้านเมืองเรา นี้ จะเป็นข้อสำคัญที่หนึ่ง ซึ่งฉันจะ
อุทิศกำลังใจให้เจริญขึ้นจงได้"²

ด้วยเหตุนี้ใน พ.ศ. 2427 จึงมีพระบรมราชโองการให้จัดตั้งโรงเรียน
สำหรับราษฎรขึ้นที่วัดมเหยงคณ์เป็นแห่งแรก มีพระภิกษุเป็นครูสอน ต่อมา
รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักว่าการมีโรงเรียนสำหรับราษฎรเพียงแห่งเดียวนั้นหาเป็น
การเพียงพอไม่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นอีกหลายแห่งตามวัดต่าง ๆ เพื่อราษฎร
จะได้มีโอกาสเล่าเรียนหนังสือโดยทั่วหน้ากัน ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2429 มี

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารเรื่องการจัดการศึกษา
ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่องในโอกาสครบ 100 ปี
นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ 1 ตุลาคม 2511 หน้า 20

โรงเรียนที่ตั้งอยู่ตามวัดทั้งสิ้น 35 แห่ง¹ จึงกล่าวได้ว่าวัดเป็นพื้นฐานของโรงเรียนแบบใหม่ ต่อจากนั้นในวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร² ซึ่งก่อนหน้านั้นปรากฏว่า ผู้ว่าราชการหัวเมืองหลายแห่งก็มี ความต้องการให้จัดการศึกษาในหัวเมืองของตนให้เจริญ และกรมหมื่นดำรงราชานุภาพก็ทรงมีความเห็นว่าควรจะคิดจัดการศึกษาหัวเมืองให้เจริญตั้งแต่ พ.ศ. 2434 โดยให้เหตุผลว่า แบบเรียนที่ตีพิมพ์ไว้พร้อมและมากพอที่จะใช้ตามหัวเมืองได้ จึง คำนวณบัญชีมูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ 7 มกราคม พ.ศ. 2433 ดังนี้

ด้วยผู้ว่าราชการเมืองหลายคนได้แจ้งความแก่ข้าพระพุทธเจ้าว่าอยากจะ ขอรับพระราชทานให้มี โรงเรียนหลวงสอนหนังสือไทยขึ้นตามเมืองนั้น ๆ มาเนื่อง ๆ บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ราชการในกรม ศึกษาธิการก็เรียบร้อยเจริญขึ้น แบบสำหรับฝึกสอนวิชาก็ได้คิดเรียบเรียง ให้ง่าย และได้ลงพิมพ์ไว้พอสมควรจะฝึกสอนตามหัวเมืองได้ เพราะ ฉะนั้นจึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ในรัตนโกสินทร์ศก 110 นี้ ถ้าทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าฯ แล้วก็พอจะคิดจัดการตั้ง โรงเรียนใหม่แพร่หลายออกไป หลายหัวเมืองได้...³

¹ม.ล. มานิจ ชุมสาย ประวัติการศึกษาภาคบังคับในประเทศไทย หน้า 21

²เสถียร ดายลักษณะ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศจัดการเล่าเรียน ในหัวเมือง" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16 กฎหมาย ร.ศ. 117 ลงวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117 หน้า 414 - 417

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/5 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 337 ลงวันที่ 7 มกราคม ร.ศ. 109

จากคำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่า การจัดการศึกษาหัวเมืองนั้น นอกจากจะเป็นพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5 แล้ว ยังเป็นความต้องการของผู้ว่าราชการหัวเมืองหลายเมืองด้วย รวมทั้งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ซึ่งมีความเห็นว่าควรจะคิดจัดการศึกษาหัวเมืองตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 แต่โครงการจัดการศึกษาหัวเมืองได้ริเริ่มอย่างจริงจังและเป็นผลสำเร็จในปี พ.ศ. 2441 ตามพระบรมราชโองการของรัชกาลที่ 5 เรื่องประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ทรงอาราธนากรมหมื่นวชิรญาณวโรรสที่สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่เป็นผู้อำนวยการ ให้พระสงฆ์สั่งสอนกุลบุตร ไพรดา ให้บังคับการพระอารามในหัวเมืองซึ่งเป็นส่วนการ พระศาสนาและการศึกษาหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพฯ และหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร ไพรดา ให้ยกโรงเรียนพุทธศาสนิกชนในหัวเมืองทั้งหมดมารวมขึ้นในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสด้วย¹

จะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงจัดการศึกษาให้เกี่ยวเนื่องกับการพระศาสนา ซึ่งเป็นไปด้วยพระราชดำริในการประชุมพิเศษ เมื่อวันที่ 26 กันยายน พ.ศ. 2441 ด้วยเรื่องจัดโรงเรียนในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

การเล่าเรียนที่จะจัดไปทางอื่นไม่ให้เกี่ยวแก่การวัดด้วยนั้นไม่ได้ เพราะในแต่จะสั่งสอนและชักจูงวิธี ต้องสั่งสอนถึงการศึกษาด้วย ข้อนี้เป็นความปรารถนาอันยิ่งใหญ่ว่าคนไทยไม่รู้จักสืบทอดโดยมาก ได้แลกรมหมื่นดำรงได้ตรวจสอบตามหัวเมือง เห็นเสื่อมทรามมากคนคนไทยไม่มีศาสนาจึงทำให้คนเสียเมอริกันไปหมด การที่จะจัดนี้อยากจะได้เกี่ยวกับพระศาสนาด้วย...²

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16 กฎหมาย ร.ศ. 117 ลงวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117 หน้า 416

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7 เล่ม 1 รายงานการประชุมพิเศษ 26 กันยายน ร.ศ. 117

จากพระราชดำรัสข้างต้นกล่าวได้ว่า สภาพสังคมในขณะนั้นมีส่วนทำให้
รัชกาลที่ 5 ทรงจัดการศึกษาใหม่ส่วนเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา โดยอาศัยวัด
และพระสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการ ด้วยทรงเห็นว่าพระสงฆ์เป็นบุคคลซึ่งประชาชนไทย
ให้ความเคารพนับถือมาตั้งแต่สมัยโบราณพระนิคมส่งบุตรหลานเข้าศึกษาในวัดอยู่แล้ว
เพราะถือว่าพระสงฆ์เป็นผู้ยึดมั่นในหลักธรรมพระพุทธศาสนา ย่อมอบรมศีลธรรมให้
บุตรหลานของตนประเสริฐแต่สิ่งที่ค้างมา

นอกจากนี้ในประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง พ.ศ. 2441 ได้โปรดฯ
ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายฆราวาส จัดการพิมพ์แบบเรียนต่าง ๆ
ที่จะพระราชทานแก่พระภิกษุไปฝึกสอน ตลอดจนการจะเปิดพระราชมหัทธูปจากพระคลัง
ไปจ่ายในการที่จัดตามพระราชนัดสกล¹

การที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระบรมราชโองการให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
และกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เข้าช่วยรับภาระจัดการศึกษาในหัวเมืองดังกล่าว
นับได้ว่าเป็นการแบ่งแยกหน้าที่ในการรับผิดชอบงานการศึกษาระหว่างกระทรวง
มหาดไทยและกระทรวงศึกษาธิการเป็นครั้งแรกของประเทศไทย โดยกระทรวง
ธรรมการมีหน้าที่รับผิดชอบในการจัดการศึกษาเฉพาะในกรุงเทพมหานคร² ส่วนการศึกษา
ในหัวเมือง กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้รับผิดชอบในการดำเนินงานร่วมกับพระสงฆ์*

¹ เสถียร ลาวลักษณ์ และคณะอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศจัดการเล่าเรียน
ในหัวเมือง" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16 กฎหมาย ร.ศ. 117 ลงวันที่
11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117 หน้า 416

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7 เล่ม 1
รายงานประชุมพิเศษ 26 กันยายน ร.ศ. 117

* เนื่องจากขณะนั้นหัวเมืองทั้งหมดขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย หัวเมือง
ต่าง ๆ ใ้รวมเข้าเป็นมณฑล 14 มณฑล เรียกว่า การปกครองแบบเทศาภิบาล มี
ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ปกครอง ขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย ดังนั้นข้าหลวง
เทศาภิบาลจึงมีส่วนรับผิดชอบการศึกษาในแต่ละมณฑลด้วย

4.1.2.1 การดำเนินการและผลการจัดการศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441 - 2442 ในการจัดการศึกษาหัวเมืองไม่ขึ้นแก่ กรมหมื่นวิจิตรวาทิศ ทรงแต่งตั้ง พระราชกฤษฎีกา* เป็นผู้ว่าราชการจัดการศึกษา ทำหน้าที่ออกไปตรวจสอบต่าง ๆ ในมณฑลที่รับผิดชอบทั้งแถบในปี พ.ศ. 2441 โดยจัดทำบัญชีวัด พระสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัด และโรงเรียนซึ่งมีอยู่แต่เดิม นอกจากนั้นยังให้คำแนะนำแก่ พระสงฆ์ ข้าราชการให้จัดตั้ง โรงเรียนขึ้นใหม่ในตำบลที่อาจจะตั้งขึ้นได้ และให้จัดส่งพระภิกษุสามเณร เข้ามาเรียนต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับไปเป็นครูต่อไป¹

ผลของการจัดการศึกษาในหัวเมืองในระยะ 2 ปี คือ พ.ศ. 2441 และ พ.ศ. 2442 โดยการดำเนินงานของคณะสงฆ์ช่วยความอุดหนุนของกระทรวงมหาดไทย ปรากฏว่าเจริญขึ้นกว่าระยะที่กรมศึกษาธิการจัด สังเกตจากจำนวนโรงเรียน นักเรียน และครูเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ดังจะเห็นได้จากตัวเลขในตาราง 7

*ในขั้นต้นยังเลือกหาผู้ว่าราชการไม่ครบทั้ง 14 มณฑล จึงได้เริ่มตรวจ และจัดเพียง 12 มณฑล คือ หัวเมืองในมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเก่า มณฑล นครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีนบุรี มณฑลจันทบุรี มณฑลนครราชสีมา มณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร ภูเก็ต นครศรีธรรมราช และมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ (ส่วนมณฑลบูรพาและนครไชยศรีจะจัดต่อไป)

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/4 เล่ม 1
สรุปรายงานจัดการ คณะการพระศาสนาและการศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 117 - 118

ตาราง 7 แสดงจำนวนโรงเรียน นักเรียนและครูใน 14 มณฑล* ตั้งแต่ พ.ศ.
2440 - 2442

ปี พ.ศ.	จำนวนโรงเรียน	จำนวนนักเรียน	จำนวนครู
2440	8	790	29
2441	196	5,682	232
2442	338	11,630	480

ที่มา : คัดแปลงจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
ศ.12/4 เล่ม 1 สรุปรายงานจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษา
หัวเมือง ร.ศ. 117 - 118

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการจัดการศึกษาหัวเมืองในระยะ 2 ปีแรกของคณะ
สงฆ์ จำนวนโรงเรียน นักเรียนและครูจะมากขึ้นกว่าสมัยที่กรมศึกษาธิการจัดก็ตาม
ก็ยังปรากฏว่า การศึกษาในมณฑลต่าง ๆ ยังไม่แพร่หลายเท่าที่ควร เพราะปรากฏว่า
ยังมีหลายมณฑลที่คนเป็นอันมากยังไม่อ่านหนังสือไม่ออก เช่น มณฑลชุมพร เนื่องจาก
วิธีสอนตามแบบหลวงยังไม่แพร่หลาย ราษฎรจึงไม่เห็นประโยชน์ของการศึกษา

*ได้แก่มณฑลกรุงเทพฯ กรุงเก่า นครสวรรค์ พิษณุโลก นครราชสีมา
ราชบุรี จันทบุรี ปราจีนบุรี นครราชสีมา บุรีรัมย์ นครศรีธรรมราช ชุมพร
ภูเก็ต และอีสาน

ประกอบกับพระสงฆ์ที่จะสอนได้ตามแบบก็มีน้อย¹ แต่ข้อขัดข้องดังกล่าว กรมหมื่น
 วชิรญาณวโรรส ได้ทรงเสนอวิธีแก้ไว้ว่า ถ้าจะให้การศึกษาดำเนินไปอย่างรวดเร็ว
 จะต้องพิมพ์แบบเรียนเป็นของหลวงสำหรับแจกทั่วไป เพื่อให้คนได้พบเห็นเป็นเครื่อง
 ปลุกปลอบความนิยม เพราะแบบเรียนที่พิมพ์ครั้งแรกแจกไม่ทั่วถึง นอกจากนี้ต้องเร่งให้
 พระเจ้าใจวิธีสอนเร็วขึ้น โดยส่งครูไปให้คำแนะนำและเลือกพระในแขวงหรือเมือง
 นั้น ๆ ไปฝึกหัดเป็นครู² แสดงว่าการฝึกอบรมพระสงฆ์ให้มีความรู้ในการสั่งสอน
 อบรมชาววาสนั้นเป็นสิ่งสำคัญยิ่งประการหนึ่งในการจัดการศึกษาในหัวเมือง เมื่อ
 พระสงฆ์เข้าใจในวิธีสอนแล้วก็จะได้นำนักเรียนให้กุลบุตรทั้งหลายเข้าเล่าเรียน
 และชักนำประชาชนให้เห็นประโยชน์ของการศึกษา ช่วยกันบริจาคเงินสร้างโรงเรียน
 เพื่อเป็นสถานศึกษาเล่าเรียนของบุตรหลานของตนต่อไป

4.1.2.2 การดำเนินการและผลการจัดการศึกษาในหัวเมืองภายหลังปี
 พ.ศ. 2442 ในปลายปี พ.ศ. 2442 กรมศึกษาธิการได้โอนหน้าที่จัดการศึกษา
 ในหัวเมืองไปดำเนินการเอง สาเหตุของการโอนความรับผิดชอบหน้าที่จัดการศึกษา
 หัวเมืองครั้งนี้ อาจเนื่องมาจากกรมศึกษาธิการมีความต้องการที่จะจัดการศึกษาหัว
 เมืองเสียเอง เพื่อให้เป็นไปตามหน้าที่ของกระทรวงธรรมการที่มีหน้าที่ในการจัด
 การศึกษาเล่าเรียนทั่วพระราชอาณาจักร และกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้นก็มีงาน
 ในหน้าที่ความรับผิดชอบหลายด้านอยู่แล้ว ดังสายพระหัตถ์ถัดกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
 กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2442 ว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/10 เล่ม 1
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กราบทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 66 ลงวันที่ 18
 กันยายน ร.ศ. 118

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/10 เล่ม 1
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กราบทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 115 ลงวันที่ 11
 กันยายน ร.ศ. 118

การศึกษาหัวเมืองที่ข้าพระพุทธเจ้ารับเกี่ยวข้องอยู่ทุกวันนี้ ไม่ได้พิจารณา
จะแย่งชิงมาทำ ที่จริงเป็นภาระลำบากแก่ข้าพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก แต่
จำต้องทำเพราะเป็นพระราชนัดสangk และเพราะกรมศึกษาธิการ แสดง
เป็นความเหน้อยแต่ก่อนว่าจะทำโดยทางนี้ให้สำเร็จได้ไม่ได้ แต่บัดนี้การก็
ปรากฏว่า ทำสำเร็จได้ก็เกินคาดแล้ว ถ้ากรมศึกษาธิการ รับผิดชอบต่อ
หน้าที่ ข้าพระพุทธเจ้าจะมีความยินดีเป็นอันมาก...¹

ดังนั้นในปลายปี พ.ศ. 2442 กระทรวงธรรมการ จึงดำเนินการจัดการ
ศึกษาหัวเมืองต่อมา โดยร่วมกับคณะสงฆ์ภายใต้การอำนวยการของกรมหมื่นวชิรญาณ
วโรรส แต่ปรากฏว่าการจัดการศึกษาในหัวเมืองไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร ด้วย
มีเหตุขัดข้อง ถึงปรากฏในลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กราบทูลรัชกาลที่ 5
ลงวันที่ 29 กันยายน พ.ศ. 2445 ดังนี้

การศึกษานั้นปลูกขึ้นได้โดยยาก เหตุไม่มีพื้นมาแต่เดิม ราษฎรยังไม่แ
เห็นผล เมื่อปลูกขึ้นได้แล้วก็ยังเลี้ยงรักษาให้เป็นไปได้โดยยาก เหตุ
ผู้เข้าใจที่จะได้ช่วยกันมีน้อยตัว ทั้งต้องการผู้บำรุงแลประดับประดาด้วย
ผู้อำนวยการจำต้องออกไปตรวจเสมอ ได้รับความลำบากมาก การคณะ
กับการศึกษารวมหน้าที่กัน เช่นนี้ ถึงจัดการได้สะดวกแต่ในเวลาน้อยข้าง
จะหาผู้อำนวยการให้เหมาะได้ยาก ด้วยว่าการคณะต้องการผู้อำนวยการ
ที่เจริญพรชอายุแผลเป็นหลักในพระศาสนา แต่จะหาท่านผู้ตั้งอยู่ในวัย
เช่นนั้น ให้ช่วยองในการศึกษาค่ายก็เป็นอันยาก เมื่อเลือกผู้อำนวยการ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/10 เล่ม 1
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เป็นการส่วนพระองค์

ไม่ได้เหมาะเช่นนี้ การจึงมักไม่เป็นไปสม่ำเสมอ...การที่แยกจัดนั้นไม่
เป็นไปตามสะดวกโดยส่วนเดียว ส่วนการคณะกระทรวงหรือเจ้าคณะจะบังคับ
การก็ไม่สะดวกใจ ฝ่ายข้างนี้ก็ทำไม่ได้เต็มมือ ส่วนการศึกษา ข้างนี้
จะเข้าไปตามลำพังก็ไม่ตลอดไปได้ ข้างกรมศึกษาธิการจะทำก็ขัด การ
บางอย่างซึ่งไม่ได้กิจที่พระจะพึงทำ เช่นการเงิน เมื่อต้องคำร้องก็ต้อง
ต้องทำการเช่นนั้น ข้างเป็นการลำบากใจจริง ๆ ทำไม่ถนัดเลย จะ
แยกหน้าที่ให้ขาดออกไปข้างละส่วนก็เป็นไม่ได้ด้วยเอง...¹

นอกจากชาครุและราษฎรไม่เห็นผลการศึกษา เพราะไม่มีพื้นมาแต่เดิมแล้ว
ยังปรากฏว่า บางมณฑล เช่น มณฑลชุมพร เหตุขัดข้องยังเกิดจาก โรคภัยและ
อุทกภัยด้วย ดังลายพระหัตถ์ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กราบทูลรัชกาลที่ 5
ถวายรายงานจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลชุมพร ในพ.ศ. 2444 ตอนหนึ่ง
ว่า "เหตุขัดข้องของการศึกษามีพร้อมทุกประการ มณฑลนั้นไม่มีการเล่าเรียนเป็น
พื้นมา คนจึงไม่นิยม ทั้งโรคภัยและอุทกภัยก็เกิดขึ้น หากผู้สามารถเป็นผู้จัดการและ
ผู้สอนได้ยาก แลวิธีจัดการบ้างก็ยังไม่เป็นไปสะดวก"²

รัชกาลที่ 5 ทรงเข้าพระทัยถึงเหตุขัดข้องในการจัดการศึกษาหัวเมือง
ซึ่งปรากฏในลายพระหัตถ์ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส พระองค์จึงมีพระราชหัตถเลขา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/8 เล่ม 1
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถวายพระพรรัชกาลที่ 5 ที่ 1/18 ลงวันที่
29 เมษายน ร.ศ. 121

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/27
เล่ม 4 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กราบทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 4/103
ลงวันที่ 25 มิถุนายน ร.ศ. 121

กราบทูลว่า "บัดนี้เห็นว่าจะเป็นสำเร็จตลอดไป ด้วยจะออกพระราชบัญญัติ ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ เพราะฉะนั้นการอื่นใดซึ่งเป็นการหนักที่ทรงบนอยู่นั้น คงจะเป็นการแก้ไขกันได้ตลอดไป"¹ ด้วยเหตุนี้รัชกาลที่ 5 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ขึ้น เมื่อวันที่ 19 กรกฎาคม พ.ศ. 2445² เพื่อขจัดข้อขัดข้องต่าง ๆ ตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ได้ยกเลิกหน้าที่ของพระเถระและเจ้าพนักงานเกี่ยวกับการจัดการศึกษา ตามประกาศจัดการเล่าเรียนหัวเมือง พ.ศ. 2441 และกำหนดให้พระสงฆ์ทุกระดับชั้นต้องมีหน้าที่บำรุงการศึกษาในวัด³ แสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 5 ทรงเห็นคุณค่าของการศึกษาในวัดโดยอาศัยพระสงฆ์เป็นครูสอน เพราะพระสงฆ์ย่อมสั่งสอนศีลธรรมแก่เด็กไปด้วยประกอบกับเด็กมีสิ่งแวดล้อมที่อยู่อแล้ว จึงเท่ากับเป็นการสนับสนุนให้เด็กสนใจในพระพุทธศาสนามากขึ้น ครั้นเด็กมีอายุครบบรรพชาจะได้ใช้ความรู้ทางหนังสือที่เล่าเรียนมาศึกษาค้นคว้าพระปริยัติธรรมต่อไป จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาทำให้พระศาสนาแพร่หลายและทำให้คนใกล้ชิดกับวัดหรือพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น⁴ ดังนั้นการที่รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์โดย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/8 เล่ม 1 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่ 11/527 ลงวันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ. 121

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 กฎหมาย ร.ศ. 121 ลงวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121 หน้า 399 - 417

³ ดู หน้า 405 - 406, 410, 412 และ 414

⁴ วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 83

กำหนดให้พระสงฆ์ทุกระดับชั้นมีหน้าที่บำรุงการศึกษา ถือว่าเป็นการจัดการศึกษา เพื่อเป็นการส่งเสริมการศึกษาพระศาสนาอย่างแท้จริง ขณะเดียวกันยังเป็นการสร้าง เอกภาพให้แก่ชาติด้วย เพราะวิธีการสอนในโรงเรียนกำหนดให้เรียนหนังสือไทยทุก หัวเมือง ทั้งนี้เพื่อให้ราษฎรพื้นเมืองบางมณฑลที่มีภาษาพูดสำเนียงท้องถิ่นและมีอักษร พื้นเมืองใช้เอง เช่น มณฑลพายัพ อีสาน อุตรและปักธานี มีความรู้สึกเป็น พลเมืองไทยเช่นเดียวกับพลเมืองส่วนใหญ่ของประเทศ เป็นการตัดปัญหาความรู้สึก ที่แบ่งแยกกันให้หมดสิ้นไป ซึ่งจะช่วยให้การดำเนินงานด้านการปกครองง่ายขึ้นใน ภาวะที่ต้องเผชิญกับภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก จึงกล่าวได้ว่าการ จัด การศึกษาหัวเมืองของรัชกาลที่ 5 นอกจากจะทำให้พระพุทธรักษาตามพรหลายแล้ว ยังช่วยสร้างความเป็นเอกภาพให้แก่ชาติด้วย

เหตุการณ์ที่รัชกาลที่ 5 ทรงมุ่งที่จะทำให้พระสงฆ์มีบทบาทในการบำรุงส่งเสริม การศึกษาของชาตินั้นก็มีอุปสรรคอยู่บ้าง กล่าวคือ พระสงฆ์บางกลุ่มยังไม่ยอมรับ วิธีการอบรมสั่งสอนตามแบบใหม่ ประกอบกับชาตครูผู้สอนที่ชำนาญการ เกี่ยวกับเรื่องนี้ รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริว่า

ดังเหตุเรื่องการจัดคณะเป็นแต่การตั้ง ๆ ไปกระนั้น การปกครองควบคุม อะไรงจะอยู่ตามเดิม ถึงการศาสนาก็จะคงอยู่ตามเดิม เพราะว่า พระอ่านหนังสือไทยไม่ออก เอาบุพสิกขาไปอ่าน ฟังก็ไม่เข้าใจ ผู้ที่จะ อ่านได้ก็น่าจะไม่มีด้วย ถึงจะให้หนังสือเทศน์ว่ากาอะไรออกไป ถ้าจะ มีธรรมก็ดี พยายามอ่านออกเอาไปเทศ ก็ไม่มีใครฟังเข้าใจ คงเป็น ได้แต่จำนวนวัด จำนวนพระมาลงทำเนียบ การโรงเรียนก็ไม่เห็นจะไปถึง ไหน เพราะครูอาจารย์ออกไปอยู่ที่ไม่รู้ภาษาเมืองนั้นลากลับกันครั้น ๆ ไป จะนับว่าได้ประโยชน์อะไรนัก เห็นจะไม่ได้...¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/42
พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 แจ้งความมายัง พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ที่ 77 ลงวันที่

นอกจากนี้บางเมืองก็จัดหนังสือเรียน ดังรายงานตรวจการของกรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพ ตอนหนึ่งว่า

การศึกษาตามหัวเมืองแม้ว่าเจริญขึ้นดังว่ามานี้ แต่เมื่อได้ตรวจดูก็แล
เห็นความต้องการสำคัญยังมีอยู่อย่าง ๑ คือหนังสือเรียนยังอยู่ข้างขัดสน
เต็มที่ ตามวัดใหญ่ ๆ เช่น วัดเจ้าคณะมีหนังสือแบบเรียนหลวงใช้ แต่
ก็เพียงสอนให้อ่านหนังสือเขียนหนังสือเท่านั้น ไม่มีหนังสือสำหรับสอน
ความรู้ความดีที่จะเป็นประโยชน์ในทางความประพฤติ หรือการหว่านหา
กินเลี้ยงชีพของเด็กนักเรียนที่เล่าเรียนอยู่นั้น ถ้าถึงวัดที่อยู่ตามบ้านนอก
เช่น วัดจรเข้สามพันที่ยกเป็นตัวอย่างมาว่านั้น ไม่มีหนังสือพิมพ์สำหรับ
สอนที่เดียว...¹

อุปสรรคของการจัดการศึกษาหัวเมืองไม่เจริญเท่าที่ควร ยังเกิดจากความ
ล่าช้าของการบริหารงานของกระทรวงธรรมการด้วย ทั้งนี้เป็นเพราะมีการเปลี่ยน
แปดผู้บริหารกระทรวงธรรมการ คือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ลาออกจากตำแหน่ง
เสนาบดีใน พ.ศ. 2445 รัชกาลที่ 5 ทรงแต่งตั้งเจ้าพระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร
(ม.ร.ว. คดี สุทัศน์) เป็นเสนาบดีต่อมา ซึ่งในเวลานั้น เจ้าพระยาวิจิตรวงศ์
วุฒิไกรชราภาพเกินไป ในปีแรกที่รับตำแหน่งเสนาบดีมีอายุถึง 59 ปี และเคยฉก
แ่งงานของกรมธรรมการ ซึ่งเป็นงานด้านพระสงฆ์อย่างเดียว เพราะเคยดำรง
ตำแหน่งจางวางกรมธรรมการสังฆการีมาก่อน จึงทำให้ขาดความมั่นใจและความ
ไม่คล่องตัวในการบริหารงาน ดังรายงานกรมหมื่นดำรงราชานุภาพตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/107
รายงานกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการ
เมืองสุพรรณบุรี ร.ศ. 122

"เวลานี้กรมศึกษาธิการก็ทบทวนการเล่าเรียนชั้นประถมศึกษา และชั้นสูงในกรุงเทพฯ นั้นมากอยู่ เข้าใจว่าความประสงค์ของกรมศึกษาจะจัดวางแบบแผนการฝึกสอนว่าเรียนให้เป็นแบบขึ้นในกรุงเทพฯ แล้ว และจัดขยายแบบนั้นให้แพร่หลายออกไปตามหัวเมือง โดยลำดับ ความคิดนี้ก็อยู่ แต่น่ากลัวจะช้าเกินไป"¹

นอกจากนี้ยังปรากฏความไม่คล่องตัวในการทำงานของกระทรวงธรรมการ และการขาดความรับผิดชอบจากเจ้าหน้าที่บ้านเมืองจากพระราชทัณฑ์เสนา พระบรมโอรสาธิราช **สยามมกุฎราชกุมาร** (วชิราวุธ) กราบ呈มณฑลรัษฎกาลที่ 5 ตอนหนึ่งว่า

ในเวลาเช้าพระพุทธเจ้าพักอยู่ ณ เมืองภูเก็ต...ได้ถามข้าหลวงตรวจเรื่อง จัดการศึกษา...พระอริยกระวี เจ้าคณะมณฑล ซึ่งแจ้งว่าอยู่ข้างจะลำบาก เพราะตั้งรูปขึ้นใหม่แทบทุกอย่าง ระบียบอะไร ๆ ก็ไม่มี...ท่านเลว่า กรมศึกษาธิการ มีคำสั่งออกมาว่า ให้ส่งรายงานละเอียดในเรื่องเวลา เรียนของนักเรียน...ตามที่กรมศึกษาใช้อยู่ในกรุงเทพฯ แต่ทั้งเจ้าคณะ มณฑล ทั้งข้าหลวงธรรมการ เห็นพร้อมกันว่า ที่นี้ยังส่งไม่ได้เพราะ ระบียบไม่มีไว้แต่เดิมเลย นี่ก็ดูเห็นได้ว่า ความคิดของกรมศึกษา ยังต้องการระบียบต่าง ๆ ไม่ตองนี้ก็ว่าการในท้องที่จะเป็นอย่างไรรู้ นิ่งนี้ก็อยู่กับออฟฟิศ แล้วก็ส่ง โครม ๆ ออกมาเลย ๆ อย่างนั้นเอง พระ อริยกระวีอยู่ข้างจะลำบากกว่าหาไปไม่ได้ตามรับสั่ง กรมศึกษาก็จะ เข้าใจไปเสียว่า เป็นความบกพร่องของคนข้างนอกนี้ จะหาว่าทำงาน ไม่ดีหรือเกียจคร้านก็ได้ ที่จริงเป็นอยู่ที่ข้าราชการผู้ใหญ่ในกรมศึกษา...

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/107
รายงานกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เลขาธิการวังราชการ
เมืองสุพรรณบุรี ร.ศ. 122

สังเกตดูเข้าใจว่า พระอริยกระวีมีความร่อนใจในเรื่องการศึกษามาก
 ยากจะจัดให้พอเป็นรูปขึ้นได้เร็ว ๆ แต่เห็นจะนำไปให้เร็วได้ยาก
 เพราะการใด ๆ ที่สั่งหรือแนะนำไปแล้ว ก็ไม่มีใครจะได้เป็นไปตามที่สั่ง
 หรือแนะไว้ พวกเจ้านายที่ฝ่ายบ้านเมืองออกจะนิ่ง ๆ เสีย...¹

จากสาเหตุดังกล่าว ทำให้งานด้านการศึกษาราชการซึ่งรวมอยู่กับการ
 ศึกษาของคณะสงฆ์* เจริญก้าวหน้าช้าไปกว่าที่ควรจะเป็น ทั้ง ๆ ที่การบำรุงการ
 ศึกษาของราชการ โดยสมณภาคนั้นเป็นพระราชนัดสละองค์อื่นแท้จริงที่ทรงยึดถือมาตลอด
 รัชกาล

อนึ่งแม้ว่าการจัดการศึกษาหัวเมืองของรัชกาลที่ 5 ซึ่งอาศัยความร่วมมือ
 จากคณะสงฆ์ กระทรวงมหาดไทยและกระทรวงธรรมการจะเจริญก้าวหน้าช้ากว่า
 ที่ควรจะเป็นก็ตาม แต่การจัดการศึกษาหัวเมืองในสมัยนั้น นอกจากเป็นผลให้เกิด
 มีโรงเรียนตั้งขึ้นแพร่หลายตามวัดต่าง ๆ ในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ยังทำให้
 พระศาสนาแพร่หลายขึ้นและช่วยสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในประเทศและ
 ยังนับเป็นการวางรากฐานโรงเรียนหัวเมืองในปัจจุบันด้วย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/52
 เล่ม 6 พระราชหัตถเลขาพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร (วชิราวุธ)
 กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5 ที่ 7/7 ลงวันที่ 14 มิถุนายน ร.ศ. 128

* ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงแยกการศึกษา
 ฝ่ายปริยัติธรรมและการศึกษาฝ่ายบ้านเมืองออกจากกัน ให้คณะสงฆ์ดำเนินการศึกษา
 เองเป็นเอกเทศ แผนการศึกษาของชาติเดิมมีข้อ ๆ มาทุกฉบับกำหนดไว้เฉพาะฝ่าย
 ประชาชนเท่านั้น ไม่มีคณะสงฆ์เข้าเกี่ยวข้องด้วย

4.2 การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

การที่รัชกาลที่ 5 ทรงอยู่ในฐานะองค์ครุพุทธศาสนูปถัมภก จึงปรากฏว่าตลอดรัชกาลได้ทรงเป็นพระราชาครูหัวบ่ารุงพระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ เช่นเดียวกับบูรพกษัตริย์ แต่มีลักษณะขยายวงกว้างออกไปมากขึ้น ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

4.2.1 โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์

พ.ศ. 2445 (ร.ศ. 121)

4.2.1.1 การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก่อนตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 การปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลนี้แบ่งเป็นหลายคณะ เพราะมีพระสงฆ์ญวนและพระสงฆ์จีนแพร่หลายขึ้นในพระราชอาณาจักร จึงพระราชทานสมณศักดิ์แก่สังฆปริณายกของพระสงฆ์ทั้งสองพวก จัดเป็นอนัมนิกายคณะหนึ่งและจีนิกายอีกคณะหนึ่ง พระสงฆ์ทั้ง 2 นิกายนี้โปรดฯ ให้มาขึ้นกับกระทรวงธรรมการ* ในพ.ศ. 2441 กะนั้นคณะสงฆ์ในระยะนี้จึงแบ่งเป็น 8 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกนิกาย** คณะกลาง คณะอรัญวาสี คณะรามัญ คณะอนัมนิกายและคณะจีนิกาย แต่ถ้าวัดกำหนดโดยนิกายสงฆ์ แบ่งเป็น 5 นิกาย คือ มหานิกาย (รวมคณะเหนือ คณะใต้ คณะกลางและคณะอรัญวาสี) ธรรมยุติกนิกาย รามัญนิกาย อนัมนิกายและจีนิกาย

ส่วนการปกครองสังฆมณฑล จัดเป็นคณะใหญ่ 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกนิกายกับคณะกลาง และคณะอรัญวาสี 2 คณะนี้โปรดฯ ให้รวมเป็นคณะใหญ่คณะหนึ่ง ส่วนคณะรามัญคงขึ้นอยู่ในคณะใหญ่คณะใต้คณะหนึ่ง คณะอนัมนิกายและจีนิกายขึ้นอยู่ในกระทรวงธรรมการ ยังมีได้ขึ้นกับคณะใหญ่คณะใต้¹

*เดิมขึ้นกับกรมท่าซ้าย

**เพิ่งแยกเป็นคณะหนึ่งต่างหากใน พ.ศ. 2424 เดิมขึ้นอยู่กับคณะกลาง

¹พระพจนวิลาส ทำเนียบสมณศักดิ์ หน้า 3

คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง มีสมเด็จพระราชาคณะเป็นเจ้าคณะใหญ่ ส่วนคณะธรรมยุติกนิกายมีเจ้านายปกครองติดต่อกันตลอดมา มีสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ มีเจ้าคณะรองอีกคนละรูป

ส่วนตำแหน่งประมุขสงฆ์ตามหัวเมือง ได้กล่าวมาแล้วว่ารัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้เปลี่ยนจากพระสังฆราชาเป็นสังฆปาโมกข์เทียบยศเท่าพระครู โดยมาก ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 พระครูสังฆราชาที่ประจำเมืองหลายเมืองและพระครูเจ้าคณะใหญ่เมืองใดที่ไม่มีราชทินนามประจำตำแหน่งอยู่ในตำแหน่งก็โปรดฯ ให้มีราชทินนามแก่ผู้ทุก ๆ เมือง¹

สำหรับสมณศักดิ์ในสังฆมณฑลตามแบบแผนที่เป็นอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และยังคงใช้ต่อกันมาทุกวันนี้ จัดเป็น 7 อย่าง คือ พระราชาคณะ พระครู ฐานานุกรมเปรียญ อาจารย์ พิธีกรรมและอันดับ ตำแหน่งพระราชาคณะชั้นสูงสุดในสมณศักดิ์เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช ส่วนพระราชาคณะรองจากสมเด็จพระสังฆราชลงมาเป็นตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ 4 ตำแหน่ง คือ ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกนิกายและคณะอริยวาส²

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีผู้ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปวเรศวริยวราลงกรณ์ สมเด็จพระสังฆราช

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตำนานคณะสงฆ์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ นางเล็ก พิมพ์แล้ว 19 เมษายน 2514 หน้า 51

²นันทนา วัฒนสุข บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยรัตนโกสินทร์ เกี่ยวกับการทูลบำรุงพระพุทธศาสนา หน้า 50 (อ้างอิงมาจาก Thai Buddhism : Its Rites and Activities p.14, by Kenneth E. Wells)

ครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าวัชรนิเวศวิหาร (พ.ศ. 2434 - 2435) และสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ (พ.ศ. 2436 - 2442)

หลังจากที่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์ ในพ.ศ. 2442 แล้ว การปกครองคณะครั้งนั้นจึงว่างสมเด็จพระสังฆราช มีแต่เจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะรอง ปกครองโดยนิตินัย แต่โดยพฤตินัยอำนาจและหน้าที่ในการปกครองมิได้อยู่ที่เจ้าคณะ แต่ตกเป็นหน้าที่ของกรมธรรมการ¹ ซึ่งในครั้งนั้นเป็นกรมอิสระ เสนาบดีกรมธรรมการมีอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ มีกิจการพิเศษก็กราบบังคมทูลและรับพระบรมราชโองการจัดการ แต่ถือว่าเป็นกิจการปกติก็สามารถจัดเองได้ตามลำพัง การอุปสมบทและการวินิจฉัยอธิกรณ์ในคณะสงฆ์ เป็นหน้าที่ของกรมธรรมการ ดังปรากฏว่ามีตำแหน่งข้าราชการผู้มีหน้าที่พิจารณาวินิจฉัยอธิกรณ์ เช่น ขุนวรพตพิจิตร ขุนวินิจัยชาตุคดี เป็นต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การปกครองคณะสงฆ์ในครั้งนั้นอยู่ในปกครองของฝ่ายคฤหัสถ์ คณะสงฆ์มิได้ปกครองกันเอง²

รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ขึ้นเมื่อวันที่ 16 มิถุนายน พ.ศ. 2445³ และโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้ตั้งแต่

¹นั้นหนา วัณสุข บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยรัตนโกสินทร์
เกี่ยวกับการห้ามบวชพระพุทธรูป หน้า 52 (อ้างอิงมาจาก The Maxims of the Sangharaja of the Thai Sangha and the Government of the Thai Sangha p.6, by Phra Sasana Sophana)

²พระอมร โฉมดี การปกครองคณะสงฆ์โดยย่อ หน้า 2

³เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 กฎหมาย ร.ศ. 121 ลงวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121 หน้า 399 - 417

วันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2445¹ เป็นผลให้คณะสงฆ์มีบทบาทในการปกครองตนเองมากขึ้น ดังจะได้กล่าวละเอียดต่อไป

4.2.1.2 พระราชประสงค์และสาเหตุที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 พระราชประสงค์และสาเหตุที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 มีดังต่อไปนี้

ประการแรก ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทำนุบำรุงคณะสงฆ์ให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป² ด้วยทรงมีพระราชดำริว่า การปกครองฝ่ายพระราชอาณาจักรก็ได้จัดตั้งแบบแผนการปกครองเรียบร้อยแล้ว ส่วนการข้างฝ่ายพุทธจักร การปกครองคณะสงฆ์ย่อมเป็นสิ่งสำคัญสำหรับประโยชน์ของพระพุทธศาสนาและความเจริญของพระราชอาณาจักรด้วย ถ้าการปกครองยังขาดแบบแผนที่เรียบร้อย พระพุทธศาสนาก็จะเจริญรุ่งเรือง ทำให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนามากขึ้น จึงกล่าวได้ว่า พระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5 ในการโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติฉบับนี้ มีมูลมาจากผลประโยชน์ของพระราชอาณาจักรและพุทธจักรที่พึงได้รับโดยตรงในฐานะที่พระองค์เป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก³

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 กฎหมาย ร.ศ. 121 ลงวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121 หน้า 425 - 427

² "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" ก. หน้า 399 - 400

³ วิบูลย์ ภักดิ์มิ่งคช "พระบรมราโชบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องคณะสงฆ์" ธรรมศาสตร์ 1 : 88 มิถุนายน - ตุลาคม 2515

การที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะบำรุงคณะสงฆ์ให้เจริญรุ่งเรือง
 ดังกล่าว มีสาเหตุสืบเนื่องมาจากการคณะสงฆ์ก่อนหน้านั้นยังไม่เป็นระเบียบแบบแผน
 เดียวกันทั่วทั้งพระราชอาณาจักร ทำให้พระศาสนาไม่เจริญ ดังปรากฏจากรายงาน
 ของผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลต่างๆ เช่น พระธรรมไตรโลกาจารย์ ผู้อำนวยการ
 ศึกษาณฑลกรุงเทพฯ รายงานว่า "การปกครองคณะหัวเมืองในมณฑลนี้ยังสับสนกัน คือ
 วัดทั้งหลายในเมืองหนึ่ง ๆ หาได้รวมขึ้นอยู่ในเจ้าคณะเมืองนั้นไม่ แยกขึ้นตามคณะ
 แลวัดในกรุงเทพฯ บาง ในเมืองใกล้เคียงบ้าง"¹ และอีกฉบับพระเมษาศรรณรต
 ผู้อำนวยการศึกษามณฑลนครสวรรค์ รายงานว่า "การปกครองวัดตลอดถึงคณะใน
 หัวเมืองมณฑลนครสวรรค์บางเมือง มีเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะรองและผู้ช่วยเจ้าคณะ
 ทั้งสองนี้ควย บางเมืองไม่มีเจ้าคณะเป็นคณะลอยเที่ยวขึ้นตามชอบใจบ้าง ข้อนี้เป็น
 เพราะเจ้าคณะไม่เอื้อเฟื้อต่อคณะของตน การปกครองคณะจึงเสื่อมทรามลงมาก"²
 บางมณฑลก็มีปัญหาเกี่ยวกับการที่พระผู้สอนไม่ยอมรับอำนาจของผู้อำนวยการ จึงเป็น
 ผลให้การพระศาสนาไม่เจริญไปด้วย ดังรายงานของพระอมราภิรักษ์จิต ผู้อำนวยการ
 ศึกษาณฑลปราจีนบุรี ตอนหนึ่งว่า "การพระศาสนายังไม่ได้จัดด้วยการพระศาสนา
 เนื่องพัวพันกับการคณะโดยมาก เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า แม้จะจัดก็ไม่เกิดผลอันดีได้
 เต็มที่คงจะประสบกับการขัดข้องตลอดไปในระหว่างที่จัดที่ท่า ครั้นจะจัดการคณะด้วย
 ก็เกินหน้าที่ไป ทั้งพระครูเจ้าคณะทั้งหลายก็รู้สึกว่าคุณผู้อำนวยการศึกษาไม่มีอำนาจอัน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/23 เล่ม 3
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กราบทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 69 ลงวันที่ 22
 สิงหาคม ร.ศ. 118

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 47/22
พระเมษาศรรณรต ผู้อำนวยการศึกษามณฑลนครสวรรค์ ขอบพระทานว่ารายงานจัดการ
คณะและการพระศาสนาและการศึกษาในหัวเมืองมณฑลนครสวรรค์ถวายกรมหมื่นวชิรญาณ
วโรรส 28 มกราคม ร.ศ. 119

ชอบธรรมในส่วนที่จะจัดการคณะ"¹ บางมณฑลพระสงฆ์ขาดการเอาใจใส่ในหน้าที่
ที่ควรปฏิบัติ ดังปรากฏจากรายงานของพระสุคุณคณาภรณ์ ผู้อำนวยการศึกษามณฑล
จันทบุรี ตอนหนึ่งว่า "ฝ่ายการคณะวัดในมณฑลให้กว้างโรย... วัดหนึ่งมีพระสงฆ์
ต่ำกว่าสิบรูปเป็นพื้น บางเมืองวัดที่มีพระไม่ครบคณะสงฆ์ก็มี... ความเอาใจใส่ของ
พระสงฆ์ในการศาสนาเนือยมาก"² นอกจากนี้พระสงฆ์มักประพฤติอนาจารต่าง ๆ
อยู่ทั่วไป เช่น เสพสุรา สุมเงิน เล่นดนตรี เล่นการพนัน ละสมอาวธ เป็น
ปาราชิก อ้างตัวเป็นผู้วิเศษหรือผีบุญ ทำตัวเป็นอภัยของสมมุติชน แสดงให้เห็นถึง
การหย่อนในวินัยของพระสงฆ์ ก่อให้เกิดความมัวหมองในพระพุทธศาสนา จึงทำให้
รัชกาลที่ 5 มีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ให้ออกประกาศให้พระสงฆ์เจ้า
อาวาสให้จัดการกุศลวัด ควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์ในปกครอง พร้อมทั้ง
กำหนดโทษไว้ด้วย³ เพื่อปรับปรุงความประพฤติของพระสงฆ์ และยังปรากฏอีกว่า
พระบางรูปไม่อยู่ประจำวัด ชอบสัณฺฑีไปมา เป็นการผิดลักษณะเพศบรรพชิต ทำให้
ประชาชนสิ้นความศรัทธาในพระพุทธศาสนาด้วย เพราะพระสงฆ์เป็นผู้สืบพระพุทธ
ศาสนา บางมณฑลการอธิการวัดก็ค้างค่างมากแสดงถึงการขาดความเอาใจใส่ในพระ
ศาสนาของเจ้าคณะ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.ศ. 45/15
เล่ม 5 รายงานการศึกษาและการพระศาสนาของพระอมรวิริกขิต ผู้อำนวยการศึกษา
มณฑลปราจีนบุรี กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส 5 กันยายน ร.ศ. 118

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.ศ. 12/25
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กราบทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 78 ลงวันที่ 28
สิงหาคม ร.ศ. 118

³ คุรุรายละเอียดใน เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศ
พระสงฆ์เจ้าอาวาสให้จัดการวัด" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 กฎหมาย
จ.ศ. 1250 ลงวันอังคาร เดือน 8 จ.ศ. 1250 หน้า 255 - 257

ด้วยสาเหตุดังกล่าวเหล่านี้ประการหนึ่ง จึงทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงพระวิตก
ว่าพระพุทธศาสนาจะเสื่อมลง จึงมีพระราชประสงค์จะทำนุบำรุงการคณะสงฆ์ให้เจริญ
ดังพระราชดำริ โดยโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์
พ.ศ. 2445 ขึ้น

ประการที่สอง ทรงมีพระราชประสงค์จะจัดการศึกษาหัวเมือง ซึ่งมี
อุปสรรคอยู่ให้ประสบความสำเร็จ¹ ด้วยทรงมีพระราชดำริเห็นว่า การตราพระราช
บัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์ระเบียบแบบแผนเป็นสัด
ส่วนนั้น จะช่วยให้การจัดการศึกษาหัวเมืองสำเร็จไปด้วย ทั้งนี้เพราะรัชกาลที่ 5
ได้ทรงขยายการศึกษาไปยังหัวเมืองตั้งแต่ พ.ศ. 2441 ทรงอาราธนากรมหมื่น
วชิรญาณวโรรสเป็นผู้อำนวยการศึกษาของวัดในหัวเมือง การจัดการศึกษาหัวเมือง
ในครั้งนั้น ทำให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงตระหนักว่า ควรจะจัดรูปการปกครอง
คณะสงฆ์เนื่องกันไปกับการจัดการศึกษด้วย ดังปรากฏในคำแถลงการณ์ก่อนหน้า
ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ดังนี้

การที่จัดในครั้งนั้น คือยกการศึกษาตามสำนักอาจารย์ให้ขึ้นอยู่ในวัด เป็น
หน้าที่ของเจ้าอาวาสจะดูแล วัดใดอาจตั้ง โรงเรียนเป็นของวัดขึ้นได้ก็จัด
ขึ้น ที่เป็นหลักฐานก็ให้ได้รับพระราชทานค่าบำรุงของหลวง รวมโรงเรียน
ตามวัดเข้าเป็นหมวด เป็นแขวง เป็นเมือง เป็นมณฑล นับว่าเป็น
เสรีกิจที่ชาวเจ้าจะพึงทำได้ในเวลานั้น จึงโปรดให้ชาวเจ้าและกรม
พระยาคำรงราชานุภาพพ้นจากหน้าที่นั้น แลอันจะจัดตามลำพังการเล่าเรียน
อย่างเดิยไม่สะดวก จำจะต้องเนื่องกับการปกครองคณะด้วย ทั้งจะต้อง
จัดกลมเกลียวไปกับกรมศึกษาธิการ...²

¹ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 2 (พ.ศ. 2457) หน้า 32 - 33

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ :
การคณะสงฆ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แด่วัน
สิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม
2514 หน้า 37 - 38

ด้วยสาเหตุแห่งความขัดข้องในการจัดการศึกษาหัวเมืองดังกล่าวประการหนึ่ง จึงทำให้รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 เพื่อจัดการให้พระสงฆ์มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบการศึกษาแห่งชาติอย่างจริงจัง ทั้งนี้เพื่อให้เป็นมาตรการให้การศึกษามัธยมศึกษาที่ทรงริเริ่มจัดไว้แล้วนั้นให้สอดคล้อง และได้กำลังจากสายการปกครอง (Chain of Command) อันเป็นมรรควิธีไปสู่ ความเรียบร้อยและแบบแผนที่ดียิ่งขึ้น¹

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ประกาศใช้ในวันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2445 ใน 14 มณฑล คือ มณฑลกรุงเทพฯ กรุงเก่า พิษณุโลก นครศรีธรรมราช นครราชสีมา ราชบุรี ปราจีนบุรี นครสวรรค์ นครไชยศรี ชุมพร ภูเก็ต จันทบุรี อีสาน บุรพา² พร้อมกับประกาศตั้งพระราชาคณะเจ้าคณะมณฑลทั้ง 14 มณฑลนั้น ได้แก่

พระสาสนโสภณ วัดราชประดิษฐ์ เป็นเจ้าคณะมณฑลภายนอกจังหวัดกรุงเทพฯ
พระธรรมโกษาจารย์ วัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นเจ้าคณะมณฑลนครไชยศรี
พระไตรโลกาจารย์ วัดระฆังโฆสิตาราม เป็นเจ้าคณะมณฑลนครสวรรค์
พระธรรมราชานุวัตร วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ เป็นเจ้าคณะมณฑลกรุงเก่า
พระเทพกระวี วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เป็นเจ้าคณะมณฑลพิษณุโลก

¹วิบูลย์ อักคิมงคล "พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องคณะสงฆ์" ธรรมศาสตร์ 1 : 95 มิถุนายน - ตุลาคม 2515

²เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 กฎหมาย ร.ศ. 121 หน้า 426 - 427

พระเทพมุนี วัดประยุรวงศาวาส เป็นเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา

พระเทพเมธี วัดมหาธาตุ เป็นเจ้าคณะมณฑลชุมพร

พระราชมุนี วัดเทพศิรินทราวาส เป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี

พระสุคุณคณาภรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นเจ้าคณะมณฑลจันทบุรี

พระธรรมเมธารส วัดพิชัยญาติการาม เป็นเจ้าคณะมณฑลภูเก็ต

พระอมรโมลี วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นเจ้าคณะมณฑลราชบุรี

พระญาณรักขิต วัดสุทัศน์เมืองอมลราชธานี เป็นเจ้าคณะมณฑลอิสาน

พระศิริธรรมมุนี วัดท่าโพธิ์เมืองนครศรีธรรมราช เป็นเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช

พระอุดรคณาภรณ์ วัดพระเชตุพน เป็นเจ้าคณะมณฑลบูรพา¹

เจ้าคณะมณฑลทั้ง 14 ดังกล่าว มีหน้าที่รับพระบรมราชานุมัติไปจัดการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและบำรุงการศึกษาตามวัดในมณฑลนั้นให้เจริญรุ่งเรืองตามพระราชประสงค์ และออกไปตรวจตราการคณะสงฆ์และการศึกษาในมณฑลนั้น ๆ เป็นครั้งคราว พร้อมกับทำหน้าที่ตั้งระเบียบไว้ในพระราชบัญญัติ²

ต่อมาในวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2447 ได้มีพระบรมราชโองการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ในมณฑลอุดร^{3*}

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศตั้งพระราชาคณะเจ้าคณะมณฑล" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 กฎหมาย ร.ศ. 121 หน้า 427 - 429

² ฎรายละเอียดในภาคผนวก ก หมวดที่ 7 ว่าด้วยคณะมณฑล

³ โชติ ทองประยูร "ประกาศใช้พระราชบัญญัติสงฆ์ในมณฑลอุดร" กฎหมายคณะสงฆ์ หน้า 73 - 74

* ส่วนมณฑลมหาสารคาม มณฑลพายัพ และมณฑลปัตตานี โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 เมื่อวันที่ 6 กันยายน พ.ศ. 2467 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

4.2.1.3 ลักษณะสำคัญของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์

พ.ศ. 2445 พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 แบ่งเป็นหมวดใหญ่ 8 หมวด รวม 45 มาตรา¹ เป็นพระราชบัญญัติสงฆ์ฉบับแรกที่กำหนดให้พระสงฆ์มีบทบาทในการปกครองตนเอง ดังปรากฏลักษณะสำคัญในพระราชบัญญัติโดยสรุปดังนี้

4.2.1.3.1 ว่าด้วยองค์กร ตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ ได้กำหนดให้เมืองการสูงสุดของคณะสงฆ์ เรียกว่า มหาเถรสมาคม ประกอบด้วยพระเถระผู้ใหญ่ 8 รูป ซึ่งมีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ 4 รูป คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะธรรมยุติกนิกาย กับมีเจ้าคณะรองอีก 4 รูป รวม 8 รูป มหาเถรสมาคมมีหน้าที่ปรึกษาหารือวินิจฉัยการต่าง ๆ ในทางการปกครองของคณะสงฆ์และเป็นที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์เกี่ยวกับกิจการของคณะสงฆ์และพระพุทธศาสนา มติของมหาเถรสมาคมต้องมีประชุมตั้งแต่ 5 รูปขึ้นไปถือเป็นเด็ดขาด คู่กรณีจะยื่นอุทธรณ์หรือฎีกาต่อไปอีกไม่ได้

จะเห็นว่าตามพระราชบัญญัติฉบับนี้มิได้ระบุถึงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชไว้ เพราะในขณะที่ยตราพระราชบัญญัติฉบับนี้ เป็นเวลาที่ว่างตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ดังกล่าวแล้วข้างต้น

4.2.1.3.2 ว่าด้วยลักษณะวัด ที่วัด ที่ธรณีสงฆ์ และที่กัลปนา

ตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ ได้กำหนดแบ่งลักษณะวัดไว้อย่างชัดเจนดังต่อไปนี้ พระอารามหลวง คือ วัดที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างหรือทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้าจำนวนในบัญชีพระอารามหลวง อารามราษฎร์ คือ วัดซึ่งได้พระราชทานวิสุงคามสีมา แต่มิได้เข้าบัญชีนั้นเป็นวัดหลวง ที่สำนักสงฆ์ คือ วัดที่ยังไม่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา นอกจากจะกำหนดแบ่งลักษณะวัดดังกล่าวแล้ว พระราชบัญญัติฉบับนี้ยังได้ระบุถึงขอบเขตที่วัด ที่ธรณีสงฆ์ และที่กัลปนา ตลอดจนสิทธิในการ

¹ คุรุบาละเอียคในภาคผนวก ก

ครอบครอง การกำหนดขอบเขตเช่นนี้ ช่วยทำให้ทราบขอบเขตที่แต่ละแห่งได้
แน่นอนขึ้น ทำให้สามารถที่จะนำปัจจัยต่าง ๆ มาบำรุงกิจทางสงฆ์มากขึ้น นอกจาก
นั้นพระราชบัญญัติยังได้ระบุชัดเจนถึงหลักปฏิบัติเกี่ยวกับที่วัด ที่ธรณีสงฆ์ และหลัก
เกณฑ์การสร้างวัดใหม่ขึ้นด้วย ทำให้ง่ายต่อการปฏิบัติและเป็นแนวทางที่กำหนดให้
มีการปฏิบัติที่เหมือนกันได้ เท่ากับเป็นการดึงดูดให้ฆราวาสเข้ามามีส่วนร่วมใน
กิจการทางศาสนา หลักปฏิบัติดังกล่าวจึงได้ระบุให้พระสงฆ์และเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง
ได้แก่ คณะแขวงและนายอำเภอเป็นผู้ดูแล ทำให้ถูกต้องตามพระราชบัญญัติ

4.2.1.3.3 ว่าด้วยเจ้าอาวาส เพื่อให้การปกครองดูแลกิจการ
ต่าง ๆ ภายในวัดเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น พระราชบัญญัตินี้จึงได้กำหนดให้มี
พระภิกษุ 1 รูป ทำหน้าที่เป็นเจ้าอาวาส โดยกำหนดหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการเลือก
ตั้ง การแต่งตั้งเจ้าอาวาสของวัดในกรุงเทพฯ และวัดในหัวเมืองไว้อย่างละเอียด
สามารถใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติได้ทันที ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับการคัดเลือก
เจ้าอาวาสนั้น พระราชบัญญัติได้เปิดโอกาสให้พระสงฆ์และเจ้าหน้าที่ฝ่าย
ปกครอง มีส่วนร่วมในการคัดเลือกและแต่งตั้ง กล่าวคือ ถ้าเป็นวัดในหัวเมือง
ก็มีเจ้าคณะแขวง สัปบุรุษทายกแห่งวัด และผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้มีส่วนร่วมใน
การแต่งตั้ง ถ้าเป็นวัดในกรุงเทพฯ ก็ให้พระราชาคณะ สัปบุรุษทายกแห่งวัดและ
ผู้บัญชาการกระทรวงธรรมการเป็นผู้มีส่วนในการแต่งตั้ง และเพื่อให้เจ้าอาวาส
ทราบถึงหน้าที่สำหรับเป็นแนวทางในการปฏิบัติให้พระศาสนามั่นคง พระราชบัญญัติ
ได้กำหนดหน้าที่ของเจ้าอาวาสไว้อย่างชัดเจน ทั้งหน้าที่ทำนุบำรุง ควบคุมรักษาความ
เรียบร้อยและสั่งสอนพระศาสนา นอกจากนั้นยังได้ระบุบทลงโทษและอำนาจการ
ลงโทษ ที่เจ้าอาวาสมีสิทธิเป็นผู้ลงโทษหรือเป็นผู้เสนอความผิดขึ้นไป โดยให้สอดคล้อง
กับพระธรรมวินัยและบทลงโทษตามกฎหมายทั่วไปด้วย

4.2.1.3.4 ว่าด้วยเจ้าคณะมณฑล คณะเมือง และคณะแขวง
เนื่องจากในขณะนั้นมีวัดที่อยู่ในกรุงเทพฯ และหัวเมืองเป็นจำนวนมาก เป็นการยาก
ที่พระราชาคณะจะควบคุมดูแลให้ทั่วถึงได้ พระราชบัญญัติจึงได้กำหนดให้มีเจ้าคณะมณฑล

เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เป็นผู้ดูแลกิจการของวัด ที่จัดให้อยู่ในความรับผิดชอบของมณฑล เมือง แขวงตามลำดับ ตามลักษณะการปกครองของประเทศขณะนั้น นอกจากนี้ยังได้กำหนดหน้าที่แต่ละตำแหน่งไว้โดยละเอียดชัดเจนเป็นอำนาจแต่งตั้ง ถอดถอน บำรุงรักษา สั่งสอนอบรมกุลบุตรตลอดจนเผยแผ่ศาสนา จึงเป็นผลให้การปกครองดูแลวัดเป็นไปในลักษณะเดียวกันทั่วประเทศ

นอกจากนี้ เพื่อให้การจัดการปกครองคณะสงฆ์เป็นไปตามพระราชบัญญัติ ในพระราชบัญญัติจึงได้กำหนดให้เจ้ากระทรวงธรรมการและเจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องที่ช่วยอุดหนุนเจ้าคณะให้ได้กำลังและอำนาจพอที่จะจัดการได้¹

จะเห็นได้ว่า พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ได้กำหนดให้มหาเถรสมาคมเป็นองค์กรสูงสุด มีหน้าที่บริหารคณะสงฆ์ของประเทศ การบริหารมุ่งให้พระสงฆ์ปกครองกันเองสละหลักันไปตามลำดับ พร้อมทั้งกำหนดหน้าที่ของแต่ละตำแหน่งไว้โดยชัดเจน เป็นอำนาจถอดถอนบำรุงรักษา สั่งสอน อบรมกุลบุตร ตลอดจนการเผยแผ่พระพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังได้กำหนดลักษณะวัด และการรักษาผลประโยชน์ให้แก่พระพุทธศาสนา โดยรัฐเข้ามามีบทบาทควบคุมอย่างใกล้ชิดขึ้น

4.2.1.4 พระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 : พิจารณาจากพระราชบัญญัติ ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 พระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 นั้น สืบเนื่องมาจากพระราชประสงค์ทรงมุ่งหวังทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป และเพื่อจัดการศึกษาของชาติให้ดำเนินไปด้วยดี ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนาและแก่ชาติโดยรวม พระบรมราโชบายดังกล่าว ได้แก่

¹ ทรายละเอียดในภาคผนวก ค

4.2.1.4.1 การนำหลักการบริหารใหม่มาใช้ในการปกครองคณะสงฆ์

กล่าวคือ มอบอำนาจการบริหารให้มหาเถรสมาคม ในอันที่จะปกครอง ทัดสิน ข้อขัดแย้งและเป็นองค์ปรึกษาแก่สังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร ดังความปรากฏชัดว่า

สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ตำแหน่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกา เจ้าคณะใหญ่คณะกลาง ทั้งพระราชาคณะ เจ้าคณะรองคณะเหนือคณะใต้ คณะธรรมยุติกา คณะกลาง ทั้ง 4 ตำแหน่งนั้นยกเป็นพระมหาเถระที่ทรงปฤกษาในการพระศาสนาและการปกครองบำรุงสงฆมณฑลทั่วไป ข้อการะทุระในพระศาสนาหรือในสงฆมณฑล ซึ่งได้โปรดให้พระมหาเถระทั้งนี้ ประชุมวินิจฉัยในที่มหาเถรสมาคมตั้งแต่ 5 พระองค์ขึ้นไป คำตัดสินของมหาเถรสมาคมนั้นให้เป็นลัทธิชาด ผู้ใดจะอุทธรณ์หรือโต้แย้งต่อไปอีกไม่ได้...¹

กล่าวได้ว่า การนำหลักการบริหารใหม่มาใช้ในการปกครองคณะสงฆ์ในครั้งนั้น ช่วยให้การปกครองคณะสงฆ์ในประเทศเป็นแบบแผนที่รัดกุมยิ่งขึ้น โดยมีมหาเถรสมาคมเป็นองค์กรที่ทำหน้าที่ปกครองดูแลสังฆมณฑล และทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาข้อราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพระศาสนาจักรแก่พระมหากษัตริย์ นับเป็นการโอนอำนาจเกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์ให้แก่มหาเถรสมาคมโดยสิ้นเชิง การปกครองคณะสงฆ์จึงเป็นเอกเทศ และมีระบบการปกครองที่เด่นชัดขึ้นกว่าเดิม

อย่างไรก็ตามแม้ว่าตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 กำหนดให้มหาเถรสมาคมมีอำนาจในการวินิจฉัยกิจการต่าง ๆ ของคณะสงฆ์ แต่

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 กฎหมาย ร.ศ. 121 ลงวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121 หน้า 401

ปรากฏว่าอำนาจในการบังคับบัญชาคณะสงฆ์ก็ยังอยู่ในมือของเสนาบดีกระทรวง
 ธรรมการดังแต่ก่อน ดังความในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ.
 2445 มาตรา 45 ระบุว่า "ให้เป็นหน้าที่เสนาบดีกระทรวงธรรมการที่จะรักษา
 การให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้"¹ ส่วนการแต่งตั้งสมณศักดิ์ เจ้าคณะสงฆ์ระดับ
 ต่าง ๆ นั้น พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง แต่ในระหว่างที่ว่างสมเด็จพระสังฆราช
 (พ.ศ. 2442 - 2453) กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ ธรรมยุติก
 นิกาย ทรงปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ยังมีใ้ทรงได้รับแต่งตั้งให้ดำรง
 ตำแหน่งนี้ ดังนั้นแสดงว่าหลังจากประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์
 พ.ศ. 2445 แล้ว ผู้มีบทบาทสำคัญในการปกครองคณะสงฆ์นอกจากเสนาบดีกระทรวง
 ธรรมการแล้ว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ก็ทรงมีบทบาทสำคัญ ทรงปฏิบัติพระภารกิจ
 ทางด้านพระศาสนาอันเป็นประโยชน์แก่คณะสงฆ์หลายด้าน แต่ยังไม่สามารถทำได้
 เต็มที่ เพราะยังมีใ้ทรงรับอำนาจโดยเด็ดขาด*

4.2.1.4.2 การจัดการปกครองบังคับบัญชาภายในคณะสงฆ์ พระบรม
 ราโชบายของรัชกาลที่ 5 ในเรื่องนี้จะเห็นได้จากพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์
 พ.ศ. 2445 ตั้งแต่หมวด 4 ขึ้นไป² ซึ่งจะเห็นว่านโยบายการบริหารงานบุคคล

¹ เสรีย์ร ถายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "พระราชบัญญัติลักษณะ
 ปกครองคณะสงฆ์" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 กฎหมาย ร.ศ. 121
 ลงวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121 หน้า 416

* สมัยรัชกาลที่ 6 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
 ทรงได้รับอำนาจสิทธิขาดในด้านการปกครองคณะสงฆ์ ในฐานะสมเด็จพระสังฆราช
 ทำให้สามารถจัดการปกครองคณะสงฆ์ได้เรียบร้อยขึ้น

² คู่มือระเบียบในภาคผนวก ค

มุ่งจะให้คณะสงฆ์ปกครองกันเองลดหลั่นกันไปตามลำดับ คือ เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง อธิการหมวดและเจ้าอาวาสบังคับบัญชาในมณฑล เมือง อำเภอ ตำบลและในวัดขึ้นต่อกันโดยลำดับ กำหนดอำนาจหน้าที่แต่ละตำแหน่งไว้โดยละเอียดชัดเจน เป็นอำนาจแต่งตั้ง ถอดถอน บำรุงรักษา สั่งสอนอบรม กวดขัน ควบคุมดูแลพระพุทธรูปศาสนา การกำหนดหน้าที่ดังกล่าวช่วยให้พระสงฆ์มีหน้าที่ในการปกครองดูแลวัดให้ทราบระเบียบและแนวทางปฏิบัติต่อการดำรงตำแหน่งในหน้าที่ต่าง ๆ ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนั้นการที่พระราชบัญญัตินี้ได้กำหนดหน้าที่และอำนาจให้กับผู้ปกครองดูแลวัดในแต่ละระดับ จึงเป็นการแบ่งขอบเขตและความรับผิดชอบได้อย่างดี ช่วยให้แนวทางปฏิบัติประสานสอดคล้องกันที่สุดในที่สุด พระศาสนาที่ย่อมเจริญสืบไปด้วย

นอกจากนี้การกำหนดตำแหน่งดังกล่าว ยังช่วยทำให้ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือเกิดเอกภาพทางบริหาร¹ ซึ่งเป็นลักษณะเดียวกันและสอดคล้องกันกับการจัดรูปการปกครองของฝ่ายพระราชาณาจักรในสมัยนั้น ดังนั้นผลจากการนำรูปแบบการปกครองของฝ่ายพระราชาณาจักรมาใช้ในการคณะสงฆ์ดังกล่าว ก่อให้เกิดผลดีแก่คณะสงฆ์และประเทศชาติเป็นอย่างมาก กล่าวคือ มีกฎหมายรับรองเป็นสัดส่วน ดังนั้นคณะสงฆ์จึงเป็นองค์กรอิสระที่สามารถปกครองตนเองโดยอิสระ จึงเป็นการสร้างความมั่นคงให้แก่พระศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป นอกจากนี้ยังให้ผลดีแก่ประเทศชาติ เพราะพระสงฆ์มีสิทธิเต็มที่ที่จะปกครองตนเองอย่างน้อยก็มีการจัดรูปองค์กรขึ้นเป็นหลักแหล่งไม่มีบกพร่องอย่างใดเลย ไม่มีสิ่งเรี่ยกรังหรือแสวงหา² อันจะก่อให้เกิดความยุ่งยากแก่การคณะสงฆ์

¹ วิบูลย์ ภักดีมงคล "พระบรมราโชบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องคณะสงฆ์" ธรรมศาสตร์ 1 : 90 มิถุนายน - ตุลาคม 2515

² ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช "พระสงฆ์กับการเมือง" พระพุทธศาสนา กับคึกฤทธิ์ หน้า 94

4.2.1.4.3 การจัดการควบคุมผลประโยชน์ของพระศาสนา ได้แก่ การกำหนดลักษณะวัด และขอบเขตของวัด ที่กรณีสงฆ์ และที่กลปนา ให้นั้นคงเป็นสัดส่วนแน่นอน โดยรัฐเข้ามามีบทบาทควบคุมใกล้ชิดขึ้น¹ พระบรมราชโบายถึงกล่าวเป็นประโยชน์ต่อการคณะสงฆ์ในแง่ความเรียบร้อยต่อการควบคุมรักษาโดยคณะสงฆ์และฝ่ายบ้านเมือง อีกประการหนึ่งกฎหมายได้เข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องกับในแง่สิทธิในฐานะวัดเป็นนิติบุคคล ซึ่งมีผลต่อความมั่นคงในเรื่องที่พำนักอาศัยของพระสงฆ์ให้ถาวรสืบไป² ย่อมทำให้พระสงฆ์มีโอกาสในการศึกษาพระปริยัติธรรม เป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนาตลอดไป

4.2.1.4.4 กำหนดให้พระสงฆ์เป็นกำลังสำคัญในการจัดการศึกษาแผนใหม่ของชาติ กล่าวคือ ให้พระสงฆ์มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบการศึกษาของชาติอย่างจริงจัง พระบรมราชโบายในเรื่องนี้เห็นได้ชัดในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ซึ่งกำหนดให้ตำแหน่งต่าง ๆ ของคณะสงฆ์รับผิดชอบควบคุมการศึกษาทั้งของประชาชนและของพระสงฆ์ลัดหลั่นกันเป็นชั้น ๆ³ พระบรมราชโบายในเรื่องนี้แสดงให้เห็นถึงการที่รัชกาลที่ 5 ทรงพยายามจัดตั้งระบบการศึกษาของพระภิกษุให้เป็นระบบเดียวกันทั้งชาติและทรงมุ่งหวังที่จะให้การจัดการศึกษาหัวเมืองที่มีอุปสรรคอยู่ประสบความสำเร็จ แต่ปรากฏว่าการที่พระองค์มุ่งหวังที่จะให้คณะสงฆ์มีบทบาทในการบำรุงส่งเสริมการศึกษาของชาตินั้น ไม่เป็นไปดังพระราชประสงค์และพระบรมราชโบายที่วางไว้ได้ทั้งหมด เพราะไม่สามารถแก้ทัศนคติเดิมของ

¹ คุรุรายละเอียดในภาคผนวก ค

² วิบูลย์ ภักดิ์มณฑล "พระบรมราชโบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องคณะสงฆ์" ธรรมศาสตร์ 1 : 90 มิถุนายน - ตุลาคม 2515

³ คุรุรายละเอียดในภาคผนวก ค

พระสงฆ์บางรูปก่อวิชาการสมัยใหม่ พระสงฆ์จึงไม่สนใจไม่เอาธุระจริงจังในเรื่องนี้ เป็นเหตุให้การศึกษาไม่เจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร

นอกจากนี้พระบรมราชโบายของรัชกาลที่ 5 ซึ่งกำหนดให้พระสงฆ์ทุกระดับชั้น มีหน้าที่บำรุงการศึกษาตามวัดให้เจริญขึ้นนั้น นับเป็นการส่งเสริมการศึกษา พระศาสนาด้วย เพราะพระสงฆ์ย่อมสั่งสอนศีลธรรมแก่เด็กด้วย ประกอบกับเด็กมีสิ่งแวดล้อมที่อยู่มากแล้ว จึงเท่ากับเป็นการส่งเสริมให้เด็กสนใจในพระพุทธศาสนา มากขึ้น เมื่อเด็กมีอายุครบบรรพชาจะได้ใช้ความรู้ทางหนังสือที่เล่าเรียนมาศึกษาค้นคว้า พระปริยัติธรรมต่อไป จึงอาจกล่าวได้ว่าพระบรมราชโบายในการกำหนดให้พระสงฆ์ ทุกระดับชั้นมีหน้าที่บำรุงการศึกษาด้วยนั้นทำให้พระศาสนาแพร่หลาย ขณะเดียวกันยัง เป็นการสร้างเอกภาพให้แก่ชาติด้วย เพราะวิธีสอนกำหนดให้เรียนหนังสือไทยทุก หัวเมือง ด้วยทรงมีพระราชประสงค์ให้ราษฎรพื้นเมืองบางมณฑลที่มีภาษาพูดสำเนียง ท้องถิ่นและมีอักษรพื้นเมืองใช้เอง เช่น มณฑลพายัพ บุรพา อุตรและปัตตานี มีความรู้สึกเป็นพลเมืองไทยเช่นเดียวกับพลเมืองส่วนใหญ่ของประเทศ เพื่อตัดปัญหา ความรู้สึกที่แบ่งแยกกันให้หมดสิ้นไป ซึ่งจะช่วยให้การดำเนินงานด้านการปกครอง ง่ายขึ้น ในภาวะที่บ้านเมืองกำลังเผชิญกับภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก

อย่างไรก็ตาม พระบรมราชโบายสร้างเอกภาพให้แก่ชาติโดยอาศัยคณะสงฆ์ กังกล่าว ก็ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร เพราะปรากฏว่าหลังจากประกาศใช้ พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 แล้ว ได้มีรายงานจากพระศิริธรรม มุนี เจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช เกี่ยวกับการจัดการศึกษาใน พ.ศ. 2446 ตอน หนึ่งว่า "เมืองตานีได้จัดสอนตามแบบหลวง นักเรียนไม่ค่อยพอใจเรียน เพราะ คนในเมืองนี้เป็นคนชาติมลายูและคนจีน โดยมาก คนไทยน้อยจึงไม่ค่อยจะมีนักเรียนขุม ในปีนี้ถึงกับล้มเลิกแล้ว"¹ นอกจากนี้พระธรรมวโรดม เจ้าคณะมณฑลพายัพ ได้มี

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/34 เล่ม 4 รายงานตรวจการคณะการศึกษา ของพระศิริธรรมมุนี เจ้าคณะมณฑล นครศรีธรรมราช เสนอต่อเจ้าพระยาวิเทศวิไลไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการ (ส่วเนา) ที่ 7297 ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 123

โทรเลขถึงเจ้าพระยาวิชิทวงศ์วุฒิไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เมื่อวันที่ 18 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2449 เกี่ยวกับการจัดการปกครองคณะสงฆ์ที่เมืองเชียงใหม่ ว่า "ใช้พระราชบัญญัติยังไม่ได้จัดคลุมไปก่อน"¹ สำหรับที่เมืองเชียงใหม่ รัชกาลที่ 5 ก็ทรงเข้าใจปัญหาได้ดี ดังปรากฏในพระราชกระแส "เมื่อจัดการตามพระราชบัญญัติไม่ได้ ก็ต้องเป็นไปเช่นนั้น"² ดังนั้นเมื่อไม่ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับดังกล่าว อำนาจในการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่จึงไม่เป็นไปดังพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 ในปีต่อมาพระธรรมวโรดมก็ได้รายงานอีกว่า

ในมณฑลพายัพนั้นจะสร้างพระพุทธรูปก็ดี สร้าง โบสถ์วิหารและศาลาปฏิบัติ ทำการศรัทธา มีวิธีแปลกมาก เหมือนหนึ่งสร้างพระพุทธรูปเสร็จแล้ว ต้องมี ถ้าไม่สะดวกเบิกถือกันว่ายังไม่เป็นพระ การฉลองโบสถ์วิหารก็มีวิธีหนึ่ง มีผู้ว่ากล่าววาทนเป็นโวหารทั้งภาษาโน้น เขาเรียกกันว่า ทาน แองงานศพนั้นคล้าย ๆ กันกับเทศสารทพรต ประเพณีอย่างนี้มีอยู่ทุก ๆ เมือง พระสงฆ์ในมณฑลนั้น ๆ จะประพฤติอะไร ๆ ก็ ประพฤติเหมือนกันแทบทั้งนั้น พระสงฆ์ในมณฑลนั้นจะว่าดีก็ดี จะว่าร้ายก็ร้าย ถ้าหัวหนาลงหรือนับถือแล้ว ก็เป็นการทำงานที่สุด ถ้าหัวหน้าไม่ลงแลนับถือ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/46 เล่ม 5 สำเนาโทรเลขพระธรรมวโรดม เจ้าคณะมณฑลพายัพ เจริญพรมายังเจ้าพระยาวิชิทวงศ์วุฒิไกร (สำเนา) โทรเลขที่ 9786 ลงวันที่ 18 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/46 เล่ม 5 หนังสือกรมราชเลขาธิการ เรียบเจ้าพระยาวิชิทวงศ์วุฒิไกร ที่ 185/1936 ส. ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125

แล้วก็เป็นการยากที่สุด คอยสังเียง ร้องกู่บาเพ่านั้น ถ้าดูบว่าอย่างไร
แล้ว ก็แล้วกัน ไม่มีใครมีปากเสียง...

ดังนั้นอุปสรรคของการจัดการศึกษาในเมืองจันทบุรี แสดงให้เห็นว่า
ลักษณะขนบธรรมเนียม วัฒนธรรม ศาสนาและภาษา เป็นสิ่งที่ทำให้พระบรม
ราชาโฆบายของรัชกาลที่ 5 ในด้านการสร้างเอกภาพของชาติโดยอาศัยพระราชบัญญัติ
ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควรในรัชกาล
ของพระองค์ เพราะพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ยังมิได้
ประกาศใช้ครบทุกมณฑล โดยเฉพาะมณฑลที่มีปัญหา เช่น มณฑลพายัพและปัตตานี
ซึ่งเพิ่งจะได้ประกาศใช้ในวันที่ 5 ธันวาคม ปีพ.ศ. 2467 ตอนปลายสมัยรัชกาล
ที่ 6

กล่าวได้ว่าพระบรมราชาโฆบายของรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับพระราชบัญญัติ
ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 โดยส่วนรวมประสบความสำเร็จ ดังรายงาน
จัดการ คณะการพระศาสนาและการศึกษาของ เจ้าคณะมณฑล และผู้อำนวยการศึกษา
มณฑลต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น รายงานของพระธรรมราชาธิบดี เจ้าคณะมณฑล
กรุงเทพฯ ตอนหนึ่งว่า "การคณะการพระศาสนา ตามที่ได้จัดไว้แต่ศกก่อน บัดนี้
พิเคราะห์ดูก็ค่อนข้างเรียบร้อยขึ้น ส่วนการศึกษา ข้าหลวงธรรมการได้ตรวจจัดการ
และแนะนำวิธีต่าง ๆ ในการปกครอง วิธีสอน เมื่อเทียบความเจริญและความเสื่อม
กับศกก่อน ในศกนี้มีความเจริญเรียบร้อยขึ้น"² และอีกตัวอย่างในมณฑลนครสวรรค์

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/46 เล่ม 5
ฉีก พระบรมมวโรคม ขอถวายพระพรรัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 10 มิถุนายน ร.ศ.126

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/20 เล่ม 3
หนังสือเจ้าพระยาวิจิตรวงศ์ไชยกราบทูล กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ที่ 255/6509
ลงวันที่ 13 พฤศจิกายน ร.ศ. 125

พระธรรมโลกาจารย์ เจ้าคณะมณฑล ได้ส่งรายงานมายังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ปลัดทูลฉลอง กระทรวงธรรมการ ลงวันที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2449 ตอนหนึ่งว่า "การคณะ การศาสนาและการศึกษา เจริญเรียบร้อยขึ้นกว่าแต่ก่อน เกือบจะพอสมควรกับประเทศแล้ว"¹ นอกจากนี้ในปีเดียวกัน ปรากฏการรายงานผลการจัดการคณะ การศาสนาและการศึกษาของพระยาวิจิตรวงศ์ไชยกร กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ความรายงานของเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า "การคณะ การพระศาสนา การศึกษาในสภนี้ ความที่พระธรรมเจดีย์ ได้จัดไปส่งเทศน์มีความเจริญขึ้นกว่าศกก่อน ทั้งมีผู้ศรัทธาได้บริจาคทรัพย์อุดหนุน โรงเรียนและการปฏิสังขรณ์ก็มีมาก"²

การที่พระบรมราชาไชยของรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ไม่ประสบความสำเร็จทั้งหมด ทั้งนี้เกิดจากความไม่คล่องตัวของพระภิกษุและเจ้าหน้าที่ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบไม่เอาใจใส่เท่าที่ควร เช่น ในมณฑลภูเก็ต ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2452 ตอนหนึ่งดังนี้

ในเวลาเมื่อข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่ ณ เมืองภูเก็ต ได้สืบสวนถึงเรื่อง การพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลนั้น พระอธิการระวี เจ้าคณะมณฑล

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.47/113 เล่ม 4 ลิลิตพระบรมไตรโลกาจารย์ เจ้าคณะมณฑลนครสวรรค์ เจริญพรมายังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ 12 กันยายน ร.ศ. 125

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/32 เล่ม 4 หนังสือเจ้าพระยาวิจิตรวงศ์ไชยกร กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 230/5668 ลงวันที่ 16 ตุลาคม ร.ศ. 125

ที่แจ่ว่าอยู่ข้างจะลำบาก เพราะต้องตั้งรูปขึ้นใหม่แทบทุกอย่าง ระเบียบอะไรก็ไม่มี ส่วนในการจัดการศึกษานั้น ท่านรู้สึกว่าเป็นพระวังเตนไม่ค่อยสะดวก เพราะการที่จะจัดการโรงเรียนก็เกี่ยวกับเรื่องเงิน จะไปเพี้ยพุดจาขอเงินเขาเองก็หุ่ดไม่ใคร่ถนัด...ส่วนการคณะ พระอริยะกระวี ก็ร้องว่าอยู่ข้างจะลำบากมาก ในชั้นต้นขอความแนะนำไปให้กระทรวงธรรมการ ก็ได้รับตอบมาแต่ว่าให้ดูไปตามพระราชบัญญัติและปฏิบัติไปตามนั้น...เพราะฉะนั้นต้องคลำอยู่ จึงยังไม่สู้ลงรอยคั่นอีกประการหนึ่ง คือพระอริยะกระวีเองมีอายุและพรรษาชุกววย พวกเจ้าคณะเมืองและเจ้าคณะแขวง จึงยังทั้งทำอยู่ข้างจะกระด้าง ๆ อยู่บ้าง ยังไม่สนิทสนม แต่ไม่ถึงแตกร้างหรือมีเหตุการอันใด...แต่ตามที่สั่งเกตุดูเข้าใจว่า พระอริยะกระวีมีความร้อใจในเรื่องการศึกษา...แต่เห็นจะทำไปให้เร็วได้ยาก เพราะการใด ๆ ที่สั่งให้แนะนำไปแล้ว ก็ไม่มีใครจะไ้เป็นไปตามที่สั่งหรือแนะนำไว้ พวกเจ้านาที่ฝ่ายบ้านเมืองออกจากนี้ ๆ เสีย...¹

นอกจากนี้ยังปรากฏอีกว่า พระภิกษุและสามเณรมักประพฤติผิดวินัย ประพฤติอนาจารต่าง ๆ เป็นด้วยเจ้าอาวาสปล่อยละเลย มิได้เอาใจใส่ตรวจตรา ว่ากล่าวให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระบรมราชโองการออกประกาศต่าง ๆ เพื่อควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์ ผู้ประพฤติผิดวินัยเหล่านั้น พร้อมทั้งกำหนดโทษแก่เจ้าอาวาส เจ้าอธิการและพระภิกษุต่าง ๆ ดังจะได้อีกกล่าวในตอนต่อไป

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/52 เล่ม 6 พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร (วชิราวุธ) กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 7/7 ลงวันที่ 14 มิถุนายน ร.ศ. 128

อนึ่ง การที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 แม้ในสมัยของพระองค์ยังไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร และยังไม่ได้ประกาศใช้ในทุกมณฑลก็ตาม แต่ก็เท่ากับเป็นการวางรากฐานการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นแบบแผนเดียวกันทั่วประเทศ โดยให้พระสงฆ์ปกครองกันเองภายใต้การบริหารของมหาเถรสมาคมจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ขณะเดียวกันก็เป็นลักษณะแสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญต่อพระพุทธศาสนาในฐานะที่ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก

4.2.2 การทูลบำรุ้งพระพุทธรูปต่าง ๆ

4.2.2.1 การทูลขานความประพฤติของพระสงฆ์ นอกจากรัชกาลที่ 5 จะโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 เพื่อให้การปกครองสังฆมณฑลมีแบบแผนที่เรียบร้อยแล้ว ปรากฏว่าตั้งแต่ต้นรัชกาล พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตรวจราดูแลความประพฤติของพระสงฆ์เสมอมา ทั้งนี้คงเป็นเพราะมีพระราชประสงค์ที่จะให้พระสงฆ์เป็นแบบอย่างที่ดีแก่ประชาชน เพราะพระสงฆ์เป็นผู้สืบทอดอายุพระพุทธศาสนา ถ้าพระสงฆ์ตั้งอยู่ในวินัย ย่อมทำให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนามากขึ้น พระพุทธศาสนาจะได้เจริญรุ่งเรือง ด้วยเหตุนี้รัชกาลที่ 5 จึงโปรดฯ ให้ออกประกาศ ทูลขานความประพฤติของพระสงฆ์ เมื่อเกิดมีการฟ้องร้องว่าพระสงฆ์ประพฤตินาจารต่าง ๆ เช่น สุมเงิน กัญชา เสพสุรา เล่นการพนัน เป็นต้น และจากการไต่สวนของเจ้ากระทรวงธรรมการ ทราบความจริงว่า พระสงฆ์ที่กระทำผิดวินัยส่วนใหญ่เป็นพวกที่เคยกระทำกรรมผิดทางบ้านเมืองแล้วหนีมาบวชเพื่อหนีความผิดเหล่านั้น ดังนั้นเมื่อผู้มีใจมีจิตศรัทธาจริงเข้ามาบวช จึงมักประพฤติผิดวินัย เพื่อจะแก้ไขลักษณะบกพร่องดังกล่าว รัชกาลที่ 5 จึงมีพระบรมราชโองการออกประกาศใน พ.ศ. 2419 ประกาศให้พระสงฆ์ทั่วกันทุกพระอารามว่า

แต่ไปขอไปพระสงฆ์ที่จะเป็นอุปัชฌาย์แล้ว จะบวชอุปสมบทแล้ว จึงพิจารณา
ให้เลื่อยค ถ้าผู้ใดเป็นคนหน้าคักหลังลาย แลบวชมาแต่ก่อนแล้วคักถึง
สามครั้งแล้วห้ามมิให้บวชเป็นอันขาด แลผู้ที่จะต้อง โทษถูกเขียนคักหลังลาย
แต่ยังไม่ได้อบวช ครั้นอายุครบอุปสมบทอายุเกินอุปสมบทก็คัก จะบวชเป็น
ภิกษุ ก็ให้มีความรคาฎาที่หนึ่ง ว่าจากนั้นมารับรองให้มันคงว่า จะไม่
ประพฤติชั่วแล้วจึงบวชให้ผู้นั้น แลให้เรียกประกันทานบวชไว้ไว้นั่นคง...¹

นอกจากนี้ในประกาศยังได้กำหนดไว้ด้วยว่า ตำแหน่งเจ้าอธิการและ
อุปัชฌาย์อุปถัมภ์ จะต้องได้รับตราตั้งจากเจ้าพนักงานเจ้าคณะว่าเป็นผู้เหมาะสมที่จะ
บวชให้พระภิกษุได้ ถ้าผู้ใดขัดขึ้นก็จะได้รับโทษสถานหนัก²

ต่อมาใน พ.ศ. 2431 ได้มีประกาศเกี่ยวกับการกวัดข้นความประพฤติ
ของคณะสงฆ์ออกมาอีกฉบับหนึ่ง เนื่องจากชาววาสาคัพ้องร้องกล่าวโทษพระภิกษุสงฆ์
ในพระอารามต่าง ๆ อยู่เสมอ เป็นต้นว่า พระเป็นปราชิก วิวาทฆ่ากันตาย
รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชดำริว่า การที่พระสงฆ์ประพฤติอนาจารต่าง ๆ ดังกล่าว
อาจเป็นเพราะพระราชาคณะ พระครูฐานานุกรม เจ้าอธิการ ผู้ครองพระอาราม
ไม่เอาธุระตรวจตราว่ากล่าว ด้วยมีความเกรงใจและเกียจคร้าน รัชกาลที่ 5
จึงมีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้พระราชาคณะ พระครูฐานานุกรม
เจ้าอธิการ ผู้ครองพระอาราม ให้เอาใจใส่ตรวจตราว่ากล่าวห้ามปรามอย่าให้
พระสงฆ์คบหาสตรีในเวลาและสถานที่ไม่สมควร ห้ามเสพสุรา กัญชา สู้บ่อน

¹ เสด็จเยี่ยม ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศพระสงฆ์ให้รู้ทั่ว
กันทุก ๆ พระอาราม" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9 กฎหมาย จ.ศ. 1237
หน้า 145

² ต. หน้า 145 - 147

และห้ามสะสมอาวุธต่าง ๆ อันจะเป็นเหตุให้เกิดการวิวาทถึงแก่กันตาย พร้อมทั้งกำหนดโทษแก่พระสงฆ์ที่ไม่ปฏิบัติตาม โดยไม่ให้อยู่ในพระอารามต่อไป หรือแจ้งความตอกรมธรรมการ รวมทั้งผู้ครองพระอารามผู้ใดเพิกเฉยไม่เอาเป็นธุระจนมีผู้มาฟ้องร้อง และพิจารณาได้ตามจริง ผู้ครองพระอารามต้องมีความผิดด้วย¹

แต่ปรากฏว่า แม้จะมีประกาศดังกล่าวออกมาพร้อมกับข้อกำหนดโทษ ก็ปรากฏว่ายังมีพระสงฆ์บางพระอารามประพฤติอนาจารฝ่าฝืนอยู่เป็นบางครั้ง ทำให้เป็นที่วิพากษ์ของพระพุทธศาสนา รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชประสงค์จะให้พระพุทธรูปศาสนาเจริญรุ่งเรืองสืบไป ดังนั้นในวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2452 จึงมีพระบรมราชโองการประกาศให้ เจ้าอาวาส เจ้าคณะ เจ้าอธิการในพระอารามหลวงและวัดราษฎร์ทั้งในกรุงเทพฯ และในหัวเมืองทั้งปวง ให้เป็นธุระตรวจตราว่ากล่าวสั่งสอนพระสงฆ์สามเณรซึ่งอยู่ในปกครอง ให้ศึกษาข้อพระวินัยบัญญัติอย่าให้ประพฤติอนาจาร ละเมิดศีลธรรมอาวุธเครื่องประหาร ไม่ว่าจะเป็นของตนเองหรือรับฝากของผู้อื่น และยกมาขบถอาชญาที่เป็นอันตราย เสพสุรา สุมเงิน เป็นต้น ในประกาศได้กำหนดโทษเจ้าอาวาส เจ้าอธิการ ซึ่งเพิกเฉยละเลยมิได้ตรวจตราว่ากล่าว ปล่อยให้พระภิกษุสามเณรละเมิดศีลธรรมอาวุธ ถ้าพิจารณาแล้วได้ความจริงจะปรับโทษเจ้าอาวาส เจ้าอธิการ และผู้กระทำความผิดโดยสถานใดสถานหนึ่ง และถ้าพระภิกษุและสามเณรรูปใดประพฤติอนาจาร สั่งสอนไม่เชื่อฟัง ก็ให้เจ้าอาวาสจับไล่เสียจากวัด ถ้าขัดขืนก็ให้จับส่งต่อเจ้าคณะและเจ้าพนักงานกระทรวงธรรมการโดยลำดับ²

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศพระสงฆ์เจ้าอาวาสให้จัดการวัด" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 กฎหมาย จ.ศ. 1250 ลงวันอังคาร เดือน 8 จ.ศ. 1250 หน้า 225 - 257

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.ร.6/5 เรื่องประกาศไม่ให้พระสงฆ์สามเณรละเมิดศีลธรรมอาวุธและประพฤติอนาจาร ลงวันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452)

หลังจากที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศไม่ให้พระสงฆ์สามเณรสะสมอาวุธและประพฤติอนาจารต่าง ๆ เพื่อถ่วงขึ้นความประพฤติของพระสงฆ์เป็นครั้งที่ 2 ในวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2452 แล้ว เหตุการณ์ดังกล่าวก็ยังคงมีปรากฏอยู่ เช่น วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2452 สมีช่วงวิเศษข้างเผือก ได้เข้าเป็นพรรคพวกกับกบฏผู้ร่วมกันแย่งพระศรีมโหสถ ที่บางช้าง อำเภอบัวชุม แขวงเมืองสมุทรปราการ¹ และวันที่ 29 กันยายน พ.ศ. 2452 เกิดเรื่องขึ้นที่วัดรวกแขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ คือพระในวัดนั้นมาสู่ประชิดกันเสกสุรา เป็นเหตุให้เกิดการวิวาทกับกำนันผู้ใหญ่บ้าน จนมีกบฏกระสุนปืนตาย² ชาวที่พระเสกสุราและวิวาทถึงฆาตนั้นทราบถึงรัชกาลที่ 5 ก็ปรากฏในรายงานเสนาบดี เมื่อวันที่ 5 ตุลาคม พ.ศ. 2452 ว่า รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชหัตถเลขาพระราชนิพนธ์พระบรมราชกระแสว่า "อย่างเช่นพระเสกสุราแลกการวิวาท พวกที่เกี่ยวข้องในการวิวาทมากน้อยเท่าใดควรจะให้เลิกหมดได้ เจ้าอธิการที่ครองวัดไม่ดี ปล่อยให้ลูกวัดทำอนาจาร ไม่ว่าวัดหลวง วัดราษฎร์ไม่ควรจะให้ปกครองวัด"³ ต่อจากนั้น ในวันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ. 2452 จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการและเจ้าคณะทั้งปวง ตรวจตราให้เจ้าอาวาส เจ้าอธิการทั่วประเทศช่วยกัน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมมณฑลปกครอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.ร.6/5
ประกาศให้เจ้าอาวาสเอาใจใส่ในการปกครองวัด ลงวันที่ 8 ตุลาคม ร.ศ. 128

² ก.

³ กองจดหมายเหตุ กรมมณฑลปกครอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ร.6/8 รายงานเสนาบดีศึกษา เรื่องพระสงฆ์ประพฤติอนาจารต่าง ๆ ลงวันที่ 5 ตุลาคม ร.ศ. 128

เอาใจใส่ตรวจตราสั่งสอนพระภิกษุสามเณรในปกครองให้ปฏิบัติตนอยู่ในพระวินัยปฏิบัติ
 ห้ามไม่ให้ประพฤติอนาจาร สะสมศาสตราวุธ เสพสุรา ถ้าพระภิกษุรูปใดประพฤติ
 อนาจารถึงกล่าวจะถกบังคับให้สึก ส่วนเจ้าอาวาส เจ้าอธิการที่ละเลยมิได้เอาใจใส่
 ตรวจตรา ปลอมใหญ่กวักประพฤติอนาจารก็ให้โบสถ์ย้ายไปเป็นอุโบสถอื่น หรือถ้า
 ฐาปนแล้วไม่ห้ามปรามก็ให้ขับไล่ออกจากวัดโดยไม่ให้โบสถ์ นอกจากนั้นเจ้าอาวาส
 เจ้าอธิการวัดใด รับพระภิกษุรูปใดโดยไม่โบสถ์ ต้องถูกปรับโทษสถานใดสถาน
 หนึ่งตามสมควรแก่โทษ¹

จากประกาศต่าง ๆ ดังกล่าว บ่งชี้ให้เห็นถึงการตั้งพระทัยที่จะทำนุบำรุง
 พระพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคงสืบไป กวดยทรงเห็นว่าพระภิกษุเป็นผู้สืบอายุพระพุทธ
 ศาสนา ดังนั้นเมื่อพระภิกษุประพฤติผิดจากพระวินัยบัญญัติ ก็ทรงพยายามหาวิธี
 ป้องกันแก้ไข ในฐานะที่ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก โดยการออกประกาศต่าง ๆ
 เช่นเดียวกับที่บรรพชนดริยเคยปฏิบัติมาแล้วในอดีต

4.2.2.2 ทรงจัดตั้งหน่วยงานและบุคคลากรที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา
 จากการที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชศรัทธาอย่างแรงกล้าในการที่จะทำนุบำรุง
 พระพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคงสืบไป จึงได้ทรงจัดตั้งหน่วยงานและบุคคลากรที่เกี่ยวข้อง
 กับพระพุทธศาสนา ดังนี้

4.2.2.2.1 กระทรวงธรรมการ กรมหน่วยงานซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับ
 พระพุทธศาสนา คือ กรมธรรมการสังฆการีและกรมราชบัณฑิต กรมธรรมการสังฆการี
 เป็นกรมที่รวมอยู่ด้วยกัน โดยกรมธรรมการทำหน้าที่ในการพระศาสนาและพิจารณา
 พิพากษาคดีที่พระภิกษุสามเณรเป็นความกับฆราวาส ส่วนกรมสังฆการีเป็นพนักงานใน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 รด.6/8
รายงานเสนาบดีสภา เรื่องพระสงฆ์ประพฤติอนาจารต่าง ๆ ลงวันที่ 5 ตุลาคม
 ร.ศ. 128

พิธีสงฆ์ ส่วนกรมราชบัณฑิตแยกเป็นกรมหนึ่งต่างหาก มีหน้าที่บอกหนังสือพระสงฆ์
แต่เวลาที่พระสงฆ์แปลพระปริยัติธรรม กรมธรรมการกับกรมราชบัณฑิต จะทำหน้าที่
รวมกัน โดยเป็นผู้กำกับตรวจการแปลพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ ต่อมารัชกาล
ที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนตามพระอารามต่าง ๆ จึงได้ตั้งกรมศึกษาธิการ
ขึ้นใหม่อีกกรมหนึ่ง ให้ทำหน้าที่จัดการเรื่องการศึกษาตามพระอารามต่าง ๆ ปรากฏว่า
งานของกรมศึกษาธิการมากขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากทรงมีพระราชประสงค์จะมีคนเข้า
รับราชการ จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการศึกษาในแบบแผนและระเบียบพระราชกฤษฎีกาว่า การจะ
จัดตั้งกรมศึกษาธิการเป็นกรมใหญ่ โดยรวมกรมราชบัณฑิตซึ่งทำหน้าที่คล้ายคลึงกันเข้า
ด้วยกัน โปรดเกล้าฯ ให้กรมธรรมการสังฆการี กรมศึกษาธิการ กรมพยาบาล
กรมแผนที่และพิพิธภัณฑ์สถานมารวมอยู่ในบังคับบัญชาเดียวกันเมื่อ พ.ศ. 2432

เรียกว่า กรมธรรมการ ได้ทรงมีพระบรมราชโองการของกรมธรรมการไว้ว่า
"เป็นพนักงานที่จะบังคับบัญชาการเกี่ยวของในพระสงฆ์ ตำแหน่งที่พระยาพระเสด็จ
และเป็นผู้บังคับการโรงเรียนและโรงพยาบาลทั่วทั้งพระราชอาณาเขต"¹

ต่อมาในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 โปรดเกล้าฯ ประกาศตั้งกรม
ธรรมการขึ้นเป็นกระทรวงธรรมการ ดังนั้นกระทรวงธรรมการ* จึงเป็นหน่วยงาน
ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบจัดการเกี่ยวเนื่องกับพระศาสนาตลอดสมัยรัชกาลที่ 5 และ
สืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้

¹กระทรวงศึกษาธิการ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435 - 2507

พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบเจ็ดสิบสองปีของกระทรวง 1 เมษายน 2507

หน้า 88 - 90

* สมัยรัชกาลที่ 6 เปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงศึกษาธิการ

4.2.2.2.2 จัดตั้งมรรคนายก รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชประสงค์จะ
ออกทุนก่อกำตั้งพระสงฆ์ จึงทรงทำนุบำรุงพระอารามจากเงินกัลปนาสำหรับพระอาราม
ซึ่งเก็บได้จากผลประโยชน์ต่าง ๆ เช่น ค่าเช่าที่ แต่ทรงตระหนักว่าการจะให้
พระเก็บผลประโยชน์เงินทองย่อมไม่สะดวก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกฎข้อบังคับขึ้นไว้
เพื่อบำรุงผลกัลปนาสำหรับพระอารามสืบไป โดยโปรดเกล้าฯ ให้มีผู้ดำรงตำแหน่ง
มรรคนายก สำหรับจัดการบำรุงรักษามูลประโยชน์เงินกัลปนาแทนพระสงฆ์วัดละ
หนึ่งคนหรือหลายคนแล้วแต่สมควรตามความเห็นชอบของเจ้าอาวาสและเสนาบดี
กระทรวงธรรมการ มรรคนายกจะได้รับอำนาจในการจัดการเกี่ยวกับผลประโยชน์
ของวัด ทั้งในด้านการให้เช่าที่ดินและการกำหนดอัตราค่าเช่า การจ่ายเงินกัลปนา
บำรุงพระอารามตลอดจนการทำบัญชีรายรับรายจ่ายเงินกัลปนาไว้เป็นหลักฐานเสนอ
ต่อกระทรวงธรรมการตอนต้นปี¹

นอกจากนี้ยังปรากฏในพระราชกระแสของรัชกาลที่ 5 กำหนดให้มรรคนายก
วัดต่าง ๆ จัดทำแผนที่เขตวัดนั้น ๆ ด้วย² จึงกล่าวได้ว่าการที่รัชกาลที่ 5 โปรดฯ
ให้จัดตั้งตำแหน่งมรรคนายกขึ้นนั้นก็เพื่อบำรุงพระอาราม ซึ่งเป็นสถานศึกษาทั้ง
พระสงฆ์สามเณรและกุลบุตรโดยทั่วไป และยังเป็นที่พักของพระสงฆ์ผู้สูงอายุ
พระพุทธรูปศาสนา เมื่อพระสงฆ์ได้รับการทำนุบำรุงอย่างดียิ่งย่อมจะปฏิบัติตนอยู่ใน
พระวินัยบัญญัติอย่างเคร่งครัด พระพุทธรูปศาสนาก็จะเจริญไปด้วย ดังพระราชดำรัส
รัชกาลที่ 5 ทอมพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าในการเฉลิม
พระชนมพรรษาที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เมื่อวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2447

¹ คุรายละเอียดยกในภาคผนวก ง

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 น.49.7/63
หนังสือหลวงภักดีนฤเบศร เวียนมายังพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเวียง ปลัดทูลฉลอง
กระทรวงนครบาล ที่ 34/5116 ลงวันที่ 6 ตุลาคม ร.ศ. 124

ตอนหนึ่งว่า "ตั้งแต่ได้จัดแบบแผนให้มีมรรคนายก สำหรับเป็นหัวหน้าในการบำรุงพระอารามต่าง ๆ การบำรุงรักษาพระอารามเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก"¹ ดังนั้น การจัดตั้งมรรคนายกของรัชกาลที่ 5 จึงเป็นลักษณะหนึ่งของการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบมาจนทุกวันนี้

4.2.2.3 โปรดเกล้าฯ ให้ตรวจสอบพระไตรปิฎกฉบับเดิมและหาเพิ่มเติม
การที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย เพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนาทั้งกล่าวแล้วในบทที่ 3 เป็นสาเหตุที่ทำให้มีการสำรวจพระไตรปิฎกซึ่งสร้างมาแต่รัชกาลก่อน ๆ จะมีครบทุกฉบับหรือไม่ จึงพระปรารภของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ตอนหนึ่งว่า

พระคัมภีร์ไตรปิฎกในหอพระมณเฑียรธรรมซึ่งมีอยู่ถึง 4 สำหรับ พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงสร้างทุกรัชกาลมา เกรงว่าจะสูญหายไปเสียบ้าง จะไม่บริบูรณ์ทั้งด้านทองใหญ่ ด้วยพระคัมภีร์ไตรปิฎกมีขายอยู่ตาม โรงเจ้านำ
น้อย

ทุกมุม คนต่างประเทศซื้อไปเสียก็มาก ทรงพระวิตกอยู่ ถ้าได้สำรวจเสียสักคราวหนึ่งจะเป็นการดี...²

จากพระราชปรารภของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสดังกล่าวข้างต้น รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นด้วย จึงมีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการจัดการตรวจพระไตรปิฎกในหอพระมณเฑียรธรรมตามจำนวนพระไตรปิฎกที่ได้สร้างในทุกรัชกาล รวมทั้งที่จารึกเป็นภาษาต่าง ๆ เช่น พม่า ลังกา เป็นต้น โดยมอบ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2417 - 2453 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. ทองเดา ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 182

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/4 เล่ม 1 หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ ส, 116 ลงวันที่ 18 พฤษภาคม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)
250

ให้พระเจ้านองยาเซอ พระองค์เจ้าจันทร์ทศจุราจาร กับพระยาจุติการบดี ไป
 ตรวจพระไตรปิฎก พร้อมทั้งให้มีเจ้าพนักงานซึ่งเป็นเปรียญในกระทรวงธรรมการ
 ไปช่วยตามสมควรและเชิญเสด็จพระสัมพันธวงศ์ กรมหมื่นนฤบาลมุนษมาตย์และเจ้า
 พนักงานกรมราชบัณฑิต มาตรวจพระไตรปิฎกเป็นเรื่อง ๆ ไปตามรัชกาล โดยไป
 ขอบัญชีจากกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสมาตรวจสอบกัน¹ การที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ
 ให้ตรวจสอบพระไตรปิฎกนับรัชกาลก่อน ๆ นั้น นับเป็นการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา
 ลักษณะหนึ่ง เพราะพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์แห่งพระพุทธศาสนา ซึ่งรวบรวมคำสั่งสอน
 ของพระพุทธเจ้าไว้ เมื่อได้รวบรวมไว้ถูกต้องครบถ้วน ย่อมเป็นประโยชน์ต่อการ
 ศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรจะได้สอบทานกันหลายฉบับ ย่อมทำให้
 พระพุทธศาสนาเจริญยิ่งขึ้น

นอกจากจะโปรดเกล้าฯ ให้มีการตรวจสอบพระไตรปิฎกภายในประเทศ
 แล้วใน พ.ศ. 2443 ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระจันทิมาจิตหาพระไตรปิฎกอักษรพุกาม
 ที่ตรวจสอบว่ายังขาดอยู่ให้ครบตามจำนวน² ในครั้งนั้นพระจันทิมาขอพระบรมราชา
 อนุญาตเดินทางไปจัดซื้อพระไตรปิฎกด้วยตนเอง พร้อมกับพระราชไมตรี โดยให้เหตุผล
 ว่าเพื่อจะได้หนังสือที่ดี ๆ รัชกาลที่ 5 พระราชทานพระบรมราชาอนุญาตพร้อมกับ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.1/2 เรื่อง
โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการตรวจทานพระไตรปิฎกในหอพระมณเฑียรธรรม
 10 มิถุนายน - 13 ธันวาคม 2435

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/22 เล่ม 2
หนังสือพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลพระเจ้านองยาเซอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์
 ที่ 106/2508 ลงวันที่ 9 สิงหาคม ร.ศ. 119

รับสั่งว่า "ถ้าหาพระพุทธรูปงาม ๆ ขนาดตั้งระเบียงมาได้ด้วยสักองค์หนึ่งก็จะดี*
แต่อย่าไปเอาพระที่เขาทำขายขนาดเข่นส่งไปไว้ที่วัดวิเวกถวายพัทธเจ้ามาอีก"¹

จะเห็นได้ว่า รัชกาลที่ 5 ทรงเอาพระทัยใส่ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยศพระไตรปิฎกซึ่งมีอยู่เดิมทั้งแก่รัชกาลก่อน ๆ และฉบับใดขาดหายไปก็ให้หาเพิ่มเติม เป็นผลให้พระภิกษุมิพุทธไตรปิฎกสำหรับศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างครบถ้วน ขณะเดียวกันก็เป็นการแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภกอย่างแท้จริง เพราะได้ทรงให้ความคุ้มครองแก่สิ่งบูชาสักการะแทนองค์พระพุทธเจ้า เพราะถือกันว่า พระไตรปิฎกเป็นพุทธเจดีย์ประเภทที่เรียกว่า ธรรมเจดีย์ การกระทำดังกล่าวย่อมทำให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ประชาชนโดยทั่วไปจงรักภักดีต่อพระองค์มากขึ้น เพราะพระพุทธศาสนาเป็นที่ยึดมั่นศรัทธาของชาวไทยแต่เดิมมา

4.2.2.4 ทรงกระทำพระราชกุศลในวโรกาสต่าง ๆ พระราชศรัทธาของรัชกาลที่ 5 ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ยังได้แสดงออกให้เห็นจากการกระทำพระราชกุศลในวโรกาสต่าง ๆ กันเช่นเดียวกับบรรพชนสมัยก่อน ได้แก่ การปฏิบัติพระราชกิจด้านศาสนาเป็นประจำวัน โดยคำนึงตามพระราชานุกิจ² เช่น

*รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเบญจมบพิตรและทรงได้ร่วมบูรณะพระพุทธรูปแบบต่าง ๆ ไว้ตามระเบียงพระอุโบสถ สำหรับเป็นตัวอย่างให้ประชาชนได้ชมและศึกษา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/22 เล่ม 2 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 26/635 ลงวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 119

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานฉาปนกิจศพ นางสาวอิศรินนาค 26 เมษายน 2522 หน้า 233

ทรงบาตร ทรงสดับพระธรรมเทศนา เป็นต้น และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลตาม
 ราชประเพณีในวันสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา มาฆบูชา วัน
 เชาพรรษา ตลอดจนการเสด็จพระราชดำเนินพระราชนิเทศตามพระอาราม
 ทั้งในกรุงและหัวเมือง โดยเสด็จทั้งทางชลมารคและสถลมารคเป็นประจำทุกปี¹
 และโปรดเกล้าฯ พระราชทานน้ำไตรภรณ์ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้น
 ผู้ใหญ่ไปทอดยังพระอารามต่าง ๆ ทั่วประเทศ² พร้อมทั้งทรงพระราชอุทิศพระราช
 ทรัพย์ถวายเป็นจตุปัจจัยแก่วัดเหล่านั้นด้วย³ และได้ทรงพระราชอุทิศถวายพระราช
 ทรัพย์แก่วัดต่าง ๆ ในวโรกาสอื่นด้วย เช่น ในปีพ.ศ. 2438 และ พ.ศ. 2446
 ได้ทรงพระราชอุทิศถวายเงินวัดบวรนิเวศวิหาร เนื่องในวโรกาสครองราชสมบัติ
 เสด็จอภัยพระบรมไปยกราชราช (รัชกาลที่ 1) และพระบรมชนกนาถ⁴

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 88 หมายรับสั่งรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1253
 และกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.2/3 บายูชี
พระอารามที่พระราชทานกรีนหลวงมีรายนามผู้สร้างและปฏิสังขรณ์ ร.ศ. 119

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 20/78
หนังสือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ว.20/2
หนังสือกรมราชเลขาธิการ ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 36/500 ลงวันที่ 20
 สิงหาคม ร.ศ. 117

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.15/1
พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 นมัสการแก่พระเถระซึ่งเป็นกรรมการจัดการเล่าเรียน
ในมหามกุฏราชวิทยาลัย (สำเนา) ที่ 45/678 ลงวันที่ 3 มีนาคม ร.ศ. 114
 (พ.ศ. 2438) และ พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 ประกาศแก่พระเถระในคณะ
ธรรมยุติกนิกาย 4 ตุลาคม ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446)

นอกจากนี้ ได้ทรงให้การสนับสนุนการออกผนวชแก่พระราชโอรสและพระบรมวงศานุวงศ์ เช่น ในปีพ.ศ. 2447 ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารออกผนวช ในการนี้ ได้ทรงมีพระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้า ในการเฉลิมพระชนมพรรษาที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เมื่อวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2443 ตอนหนึ่งว่า "เราหวังใจว่าบรรดาพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย คงจะยินดียิ่งไม่ทนาคอการที่เราได้อนุญาตให้มกุฎราชกุมารบรรพชาอุปสมบทในปีนี้ โดยตัวเราเองและมกุฎราชกุมารได้แลเห็นด้วยกันว่าจะเป็นประโยชน์แก่พระศาสนาและพุทธศาสนิกชนตลอดจนตัวมกุฎราชกุมารเองได้เป็นอันมาก"¹ การที่รัชกาลที่ 5 พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมโอรสาธิราชออกผนวชดังพระราชดำรัส ย่อมเป็นลักษณะหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นว่า ทรงปฏิบัติตามราชประเพณีที่กระทำกันมาแต่โบราณ ณะเดียวกันก็ทรงกระทำเพื่อให้เป็นตัวอย่างแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และประชาชน ด้วยทรงเห็นว่าถ้าบุคคลใดได้บวชแล้วย่อมจะได้เรียนรู้หลักธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งสอนให้ทำความดีละเว้นความชั่ว ดังนั้นถ้าการเป็นไปดังพระราชประสงค์ ก็ย่อมส่งผลให้สภาพสังคมซึ่งเสื่อมทรามอยู่ในขณะนั้นมีสภาพดีขึ้น ซึ่งจะช่วยให้การปรับปรุงประเทศของพระองค์ประสบความสำเร็จเร็วขึ้น

รัชกาลที่ 5 มีได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตการออกผนวชให้เฉพาะพระราชโอรสและพระบรมวงศานุวงศ์เท่านั้น ปรากฏว่าได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระเถระชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายไทยอุปสมบทให้แก่พระภิกษุชาวลังกาที่เข้ามา

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 - 2453) ธนาคารแห่งประเทศไทย พิมพ์ในอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. ทองเถา ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 182

ขอรับพระวินัยปฏิบัติตามธรรมยุติกนิกายใน พ.ศ. 2429 ด้วยทรงมีพระราชดำริตั้ง
ปรากฏในพระราชหัตถเลขา กราบหุดกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ตอนหนึ่งว่า "ซึ่งพวก
ลังกาจะมาขอรับลัทธิธรรมยุติกไปประพาศให้เป็นการแพร่หลายออกไปดังนี้ เห็นว่า
เป็นการมีคุณแก่ชนทั้งปวง ไม่ควรเป็นที่รังเกียจอย่างใดอย่างหนึ่ง"¹ นอกจากนี้
รัชกาลที่ 5 ยังได้ทรงขอร้องให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสแนะนำการพระศาสนาให้
พระลังกาเข้าใจ ด้วยทรงพระวิตกว่าพระพุทธศาสนาจะไม่ได้รับการทำนุบำรุงเท่าที่
ควรจากพระภิกษุลังกา ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา กราบหุดกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ตอนหนึ่งว่า

การที่ท่านลัทธิสมณ กับท่านปัญญาเสขจะสมัคอยู่ที่วัดที่สร้างใหม่ก็แล้ว
หม่อมฉันวิตกแต่ข้อปฏิบัติตามแบบอย่างธรรมยุติกของเรา เธอได้ศึกษา
น้อยนัก เวลาที่ออกไปนี้ความประพฤติอันใดซึ่งจะเป็นพยานให้เห็นว่า
ได้ประพฤติตามแบบธรรมยุติกามีคุณพิเศษขึ้น ซึ่งจะเป็นที่ชวนความเลื่อม
ใสของผู้อื่นต่อไปอีกนั้น เธอจะไม่ใคร่ทราบ ขอให้ทรงเพาะปลูกแนะนำ
ไปให้มาก ๆ เมื่อเวลากลับไปแล้ว ขอให้ทรงพระอุตสาห ส่งข่าว
การวักคึกคึกข้อปฏิบัติต่าง ๆ แต่ละเลยเสียจะไปลงแบบเก่าไม่ประหลาด
อันใด เมื่อได้ทั้งรากง่ามันคงแล้ว จึงจะเป็นที่ไว้วางใจได้...²

การที่พระภิกษุชาวลังกามาชอวชในพระบวรพุทธศาสนาในครั้งนี้ แสดงให้
เห็นว่า ในพ.ศ. 2429 รัชกาลที่ 5 ทรงได้รับการยกย่องพระเกียรติยศอย่างสูง

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ :
พระราชหัตถเลขา - ถวายพระหัตถ์ ธนาคารกรุงศรีอยุธยา พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์
ครบ 50 ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 46

² ก. หน้า 49 - 50

จากพระสงฆ์ลังกาในฐานะองค์ศาสนูปถัมภกแก่พระพุทธศาสนาในลังกา¹ เพราะ
 ขณะนั้นพระพุทธศาสนาในลังกาอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม พระสงฆ์แตกแยกเป็น 3
 พวกใหญ่ คือ มหาวงศ์ อุบาลีวงศ์ และรามัญวงศ์ แต่ละพวกมีวิธีปฏิบัติพระวินัย
 ต่างกัน พระสงฆ์เป็นจำนวนมากพยายามจะรวมให้เป็นปึกแผ่นมั่นคง แต่ไม่สามารถ
 ทำได้สะดวก เพราะผู้ปกครองลังกาอยู่ในขณะนั้น คืออังกฤษ มิได้สนับสนุนพระพุทธศาสนา
 จึงไม่มีผู้ใดทำหน้าที่เป็นองค์ศาสนูปถัมภก พระสงฆ์เหล่านั้นมีความเห็นตรงกันว่า
 พระพุทธศาสนาในประเทศไทยขณะนั้นเจริญรุ่งเรือง ไม่มีประเทศใดที่นับถือพระพุทธ
 ศาสนาเทียบได้ ทั้งนี้สืบเนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงเอาพระทัยใส่ในการทำนุบำรุง
 พระพุทธศาสนา ดังนั้นพระสงฆ์ลังกาเหล่านั้นจึงมีหนังสือขอพระบรมราชวโรกาสให้
 รัชกาลที่ 5 ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภกในลังกาดังกล่าวแล้ว การที่ทรงรับเป็น
 องค์ศาสนูปถัมภกในลังการั้งนั้นเท่ากับทรงช่วยทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาที่เสื่อมโทรม
 ในลังกาให้กลับฟื้นคืน ขณะเดียวกันย่อมทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับชาวลังกา
 แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังเป็นข้อแสดงให้นานาประเทศเห็นว่าขณะนั้นพระพุทธศาสนา
 เจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศไทย

4.2.2.5 การสร้าง บุรณะและปฏิสังขรณ์วัด รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระ
 ราชศรัทธาในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาถึงพระราชาธิบดี จึงทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง บุรณะ และปฏิสังขรณ์วัดจำนวนมากภายในรัชกาลของ
 พระองค์ เช่นเดียวกับบูรพกษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภก ด้วย
 ทรงตระหนักว่า วัดเป็นศูนย์กลางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และใช้เป็นสถาน
 ศึกษาสำหรับประชาชนมาแต่โบราณ ดังนั้นรัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง
 และปฏิสังขรณ์วัดทั้งในกรุงและหัวเมืองดังนี้

¹ นันทนา วัฒนสุข บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยรัตนโกสินทร์
 กับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา หน้า 126

4.2.2.5.1 การสร้างวัด ในสมัยรัชกาลที่ 5 วัดที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นทั้งในกรุงและหัวเมือง ที่สำคัญได้แก่ วัดราชบพิธ วัดเบญจมบพิตร วัดเทพศิรินทราวาส วัดนิเวศน์ธรรมประวัติที่บางปะอิน และวัดอัมพวันนimit กับวัดจุฬาลงกรณ์ที่เกาะสีชัง วัดเหล่านี้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในวโรกาสต่าง ๆ กัน เช่น พ.ศ. 2412 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดราชบพิธเป็นพระอารามหลวงประจำรัชกาล¹ เช่นเดียวกับบูรพกษัตริย์ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งงบประมาณการจรรในกระทรงวังปีละ 5,000 บาท สำหรับจ่ายทำการปฏิสังขรณ์สิ่งที่จะต้องสำเร็จ² ถึงสมัยรัชกาลที่ 6 งบประมาณการวางนี้ก็ยังคงมีอยู่ นอกจากนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเทพศิรินทราวาส เพื่ออุทิศถวายพระบรมราชชนนี ซึ่งสร้างสำเร็จใน พ.ศ. 2421³

ในพ.ศ. 2442 รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างสวนดุสิต โดยเอาที่วัดดุสิตสร้างพระราชวังกับเอาที่วัดร้างอีกวัดหนึ่งทำถนน ดังนั้นเพื่อรักษาพระราชประเพณีในฐานะที่ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก จึงมีพระราชปรารภจะสร้างวัดขึ้นทดแทน ทรงพระราชดำริว่าสร้างวัดเพิ่มขึ้นใหม่หลายวัดยากที่จะรักษาให้ถาวรอยู่ได้ ถ้าวางเงินซึ่งทรงบริจาคสร้างเพียงวัดเดียวให้เป็นวัดใหญ่ และทำโดยฝีมือประณีต

¹เฉลิม อยู่เวียงชัย สมัยกรุงธนบุรี สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 211

²สำนักราชเลขาธิการ แผ่นที่ 115 มหาเสวกโท พระยาสุพรรณบุรณสาร อธิบดีกรมพระคลังข้างที่ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (สำเนา) ที่ 18/954 ลงวันที่ 22 กรกฎาคม 2459

³เสถียร สุภโสภณ พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย หน้า 234

ก็คงจะดีกว่า จึงเลือกวัดเบญจมบพิตร* เป็นวัดที่ทรงสถาปนาตามพระราชดำรินี้ โดยมีพระราชประสงค์จะให้เป็นที่อารามทั้งงดงามสมควรที่พระสงฆ์จะอยู่อาศัย ประพฤติพรหมจรรย์** และเป็นที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรมและวิชาชั้นสูง² ตลอด

* เดิมเป็นวัดเล็ก ๆ ชื่อวัดแหลมหรือวัดไทรทอง แต่ไม่ทราบแน่ชัดว่า สร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยาหรือกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ 2 มีพระราชศรัทธา ปฏิสังขรณ์ขึ้นเป็นครั้งแรกพร้อมกับพระเจ้าน้องร่วมในเจ้าจอมมารดาเดียวกันอีก 4 พระองค์ คือ กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ พระองค์เจ้าหญิงวงศ์ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรุตม์และพระองค์เจ้าหญิงอินทนิล โดยทรงสร้างพระเจดีย์ขึ้น 5 องค์บริเวณหน้าวัด ต่อมารัชกาลที่ 4 ได้พระราชทานนามใหม่ว่า "วัดเบญจมบพิตร" ซึ่งหมายความว่า วัดของเจ้านาย 5 พระองค์ ภายหลังเปลี่ยนนามเป็น "เบญจมบพิตร" หน้าที่ 273

ประวัติวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในมหามงคลสมัย
ชนมายุครบ 5 รอบ สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณเถระ 27 พฤษภาคม 2412
หน้า 2 - 3

** 6 ธันวาคม พ.ศ. 2443 เมื่อสร้างพระอุโบสถและเสนาสนะ วัดเบญจมบพิตรแล้ว รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้มีนิตยพระภิกษุและสามเณรวัดมหาธาตุ รวม 33 รูป เสด็จจำพรรษาในรัชกาล มีพระบรมมหาราชวัง (จ่าย) แต่ยังเป็นพระเทพมุนี เป็นประธานไปประจำวัดเบญจมบพิตร ตั้งแต่นั้นลัทธิสังฆะทั้ง 2 พระอารามก็เป็นอันเดียวกันจนทุกวันนี้ เช่น พิธีไหว้พระ สวดมนต์และวิชิตรูปโลกกฐิน ซึ่งว่าในภาษาไทย 4 องค์ เป็นแบบที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชดำริไว้โปรดให้ใช้รูปโลกในทั้ง 2 พระอารามนี้

² หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุทรงสร้างวัดเบญจมบพิตรในรัชกาลที่ 5
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงศรีเฉลิม 2466 หน้า 19

จนเป็นที่สำหรับโหมหาชนได้นมัสการให้เป็นทีเจริญศรัทธา¹ ในครั้งนั้นได้มีผู้โดยเสด็จพระราชกุศลบริจาคทุนทรัพย์และสิ่งก่อสร้างเป็นจำนวนมากมาย ด้วยเหตุนี้การสถาปนาวัดเบญจมบพิตรจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเป็นพิเศษ โดยจัดวางแผนผังวัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ทั้งพระอุโบสถ พระวิหาร เสนาสนะกุฏิ สำหรับแบบการก่อสร้างโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมพยานวิธานวิจิตรพงศ์เป็นต้นกีดออกแบบ โดยโปรดเกล้าฯ ให้เลือกแบบอย่างช่างไทยโบราณมาใช้ ส่วนศิลปะก็โปรดเกล้าฯ ให้จัดทำด้วยศิลปะอันประณีตวิจิตรมีถนนคดวกว้างและโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอุโบสถด้วยศิลาลอน ซึ่งสั่งมาจากอิตาลี* โปรดเกล้าฯ ให้ช่างจำลองพระพุทธรชินราชพิมพ์เดียวกับองค์เดิมที่ประดิษฐานอยู่ในพระวิหารวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ณ เมืองพิษณุโลกแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ และมีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงต่างประเทศทำหนังสือสัญญาจ้างช่างญี่ปุ่นเปิดทองพระพุทธรชินราช² เมื่อเสร็จแล้วได้อัญเชิญไปประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถที่โปรดฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่นมัสการ และเป็นที่สักการบูชาของบรรพชนและคฤหัสถ์โดยทั่วไป โปรดฯ ให้เปลี่ยนนามวัดว่า "เบญจมาภิมิตร" อันหมายความว่าวัดพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่ 5

¹"สำเนาพระราชหัตถเลขาบรรจุนในศิลาทองพระฤกษ์" ประวัติดวัดเบญจมบพิตร
คุณิควนาราม พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในนามวงกลสมัยชนมายุครบ 5 รอบ สมเด็จพระวันรัต
กิตติโสภณเถระ 27 พฤษภาคม 2412 หน้า 37

*การก่อสร้างพระอุโบสถเสร็จสมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 6

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.9/65 หนังสือ
กรมราชเลขาธิการ แลสำเนาบอกหลวงวิศาลเรื่องจ้างช่างญี่ปุ่น ถึงพระยาอนุรักษ
ราชมณเฑียร เลขที่ 61/1381 ส. ลงวันที่ 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 128

ทรงสร้าง¹ หลังจากสร้างวัดเสร็จแล้ว รัชกาลที่ 5 ได้ทรงประกาศมอบวัดเบญจมบพิตรให้เป็นที่อยู่ประกอบกิจทางสงฆ์ เมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ. 2452²

สำหรับค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างบริเวณวัดเบญจมบพิตร โปรดฯ ให้ใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่³ โดยมีพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ประชาชนผู้มีจิตศรัทธาเข้าร่วมสมทบด้วย วัดเบญจมบพิตรนับเป็นสถานที่ยกย่องที่เด่นแห่งหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งปรากฏให้เห็นมาจนทุกวันนี้ เช่นเดียวกับวัดนิเวศธรรมประวัติ ซึ่งโปรดฯ ให้สร้างขึ้นที่บางปะอิน ถวายเป็นวัดสำหรับพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย วัดนี้ลักษณะการก่อสร้างใช้ศิลปะแบบกอธิคของฝรั่ง กล่าวคือได้โปรดฯ ให้ถ่ายแบบวัดในคริสต์ศาสนาของฝรั่งมาสร้าง ตลอดจนประตูหน้าต่างก็มีบานกระจกสีประดับเหมือนวัดในคริสต์ศาสนา วัดนี้สร้างสำเร็จใน พ.ศ. 2421⁴ และยังปรากฏแก่สายตาประชาชนจนปัจจุบันนี้

¹ประวัติวัดเบญจมบพิตรคฤหบดีวาราม พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในมหายานมงคลสมัยชนมายุครบ 5 รอบ สมเด็จพระวันรัต ภิกขุโสภณเถระ 27 พฤษภาคม 2492 หน้า 3 - 4 และ 38

²เสถียร ลายลักษณ์ และคณะฯ ผู้รวบรวม "เรื่องประกาศยกพระบรมราชูปถัมภ์ตั้งวัดเบญจมบพิตร" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 23 กฎหมาย ร.ศ. 128 ลงวันที่ 28 พฤศจิกายน ร.ศ. 128 หน้า 191

³สำนักราชเลขาธิการ อส.ร (สวนกุหลาบ) เรื่องงบประมาณการจ่ายทำการต่าง ๆ ในหมู่วังสวนกุหลาบและวัดเบญจมบพิตร ธันวาคม 2444 - 2 กุมภาพันธ์ 2449

⁴เสถียร ศกุนตลา พระพุทธศาสนาในประเทศไทย หน้า 236

ดังนั้นการที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดขึ้นทั้งในกรุงและหัวเมือง นับเป็นประโยชน์ต่อการพระศาสนาและการศึกษา ขณะเดียวกันย่อมเป็นการเพิ่มความจงรักภักดีของประชาชนที่มีต่อพระองค์ด้วย เนื่องจากวัดเป็นสถานศึกษาของไทยมาแต่โบราณและเป็นกุศลงามของสังคม

4.2.2.5.2 การบูรณะและปฏิสังขรณ์วัด ด้วยพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 จึงปรากฏว่าตลอดรัชกาล พระองค์ได้ทรงบูรณะและปฏิสังขรณ์วัดจำนวนมากมายทั้งในกรุงและหัวเมือง¹ ทั้งนี้คงสืบเนื่องมาจากรัชสมัยของพระองค์ยาวนานถึง 42 ปี (พ.ศ. 2417 - 2453) วัดต่าง ๆ ที่สร้างและปฏิสังขรณ์มาตั้งแต่รัชกาลก่อน ๆ ย่อมจะทรุดโทรมลงไปจนต้องทำการปฏิสังขรณ์ใหม่ ประกอบกับพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชประสงค์จะใช้วัดเป็นสถานศึกษาของราษฎรในระบอบที่พระองค์ทรงปรับปรุงประเทศ เพราะไม่ต้องสิ้นเปลืองพระราชทรัพย์หรืองบประมาณของรัฐในการสร้างโรงเรียนขึ้นใหม่ ประกอบกับทรงเห็นว่าราษฎรคุ้นเคยกับการส่งบุตรหลานไปศึกษาที่วัดอยู่แล้ว การใช้วัดเป็นสถานศึกษาคงจะทำให้ไม่ยากนัก ซึ่งก็เป็นไปด้วยพระราชประสงค์ เพราะการศึกษาของชาติในปัจจุบันนี้เริ่มต้นจากโรงเรียนวัดในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นเอง

รัชกาลที่ 5 ทรงสนพระทัยเกี่ยวกับกิจการพระศาสนาในด้านการบูรณะและปฏิสังขรณ์วัดเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากจดหมายโต้ตอบเกี่ยวกับเรื่องการบูรณะวัดระหว่างรัชกาลที่ 5 กับกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส² ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์เอา

¹เสถียร ศกุนโตภณ พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย หน้า 236 -

²สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ : พระราชหัตถเลขา - ลายพระหัตถ์ ธนาคารกรุงศรีอยุธยา พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 150 - 214

พระทัยใส่ในแบบแผนการซ่อมแซมวัด โดยเป็นผู้ทรงกำหนดกะเกณฑ์ลักษณะการซ่อมแซมด้วยพระองค์เอง เช่น การปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาส ดังความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ. 2451 ว่า "แต่เพื่อจะให้สิ้นรังเกียจ หม่อมฉันจะใคร่บำรุงการเล็กน้อยบางอย่าง คือจะคิดต่อท่อน้ำเข้าไปหาฤๅในวัดให้ฤๅในวัดมีน้ำเข้าอยู่เสมอ... แลอยากจะจัดการในพื้นที่วัดให้สะอาดหมดจดขึ้น มีถนนดินที่ถมให้ราบเสมอกัน แต่มีความทอดยาวกลัวพระจะรักษาไม่ได้"¹ และในพระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่ง ลงวันที่ 19 กรกฎาคม พ.ศ. 2451 มีความว่า

การวัดราชาธิวาส ยิ่งคิดไปก็ยิ่งยากขึ้น เพราะพิจารณาเข้าก็เห็นหลักตอที่หักขวาง ไม่เป็นการง่ายเลย โทนต้องถึงเอาอินนิเนียร์กรมโยธา มาตรวจ แลจะต้องเจาะลงไปดูรากผนังที่รากอยู่ข้างจะมีความหวาดหวั่นกลัวว่า ถ้าประทุกอิงอาไศรยผนังเดิมหนักเข้า รากไม่สมบูรณ์จะยุบลงไปได้พิเคราะห์ดูโดยถนัด เป็นความเหินส่วนตัวหม่อมฉันเอง เห็นว่าในหมู่พระอุโบสถนี้ น่าจะมีสิ่งใดซึ่งหาแต่ครั้งกรุงเก่าได้เหลืออยู่เลย...²

นอกจากนี้ยังได้ทรงบูรณะและปฏิสังขรณ์วัดในวโรกาสต่าง ๆ เช่น ไปรภักดิ์ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามตลอดทั้งวัด ในโอกาสสมโภชกรุงเทพฯ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ :
พระราชหัตถเลขา - ลายพระหัตถ์ ธนาคารกรุงศรีอยุธยา พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
 1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 150

² ก. หน้า 185

ครบ 100 ปี ในพ.ศ. 2425¹ ในครั้งนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ประทับพระศรีรัตนเจดีย์
ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้วยกระเบื้องทองต่างประเทศ และยังโปรดเกล้าฯ ให้
บูรณะพระปฐมเจดีย์ที่สร้างค้างอยู่ตั้งแต่สมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยประทับ
ด้วยกระเบื้องเคลือบทั้งองค์จนสำเร็จบริบูรณ์² ทำให้เพิ่มความสง่างามขึ้นกว่าเดิม
อีกหลายเท่า และปรากฏอยู่จนกระทั่งปัจจุบันนี้ และขณะที่พระองค์เสด็จประพาส
ไปยังที่ต่าง ๆ ทั้งในกรุงและหัวเมือง ก็มีได้ทรงละเลยในการสังเกตวัฏวาทารม
ไปด้วย ถ้าทรงเห็นว่าวัดใดไม่สะอาดเรียบร้อย เจ้าอาวาสขาดการเอาใจใส่
ดูแลหรือชำรุดปรักหักพัง ก็ทรงแนะนำให้รักษาสถานที่สะอาด และพระราชทาน
พระราชทรัพย์ในการปฏิสังขรณ์วัดเหล่านั้น หรือเห็นว่าวัดใดสะอาดเรียบร้อยก็
ทรงสรรเสริญ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ลงวันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2442 ตอนหนึ่งดังนี้

หม่อมฉันไปดูการที่สวนกุหลาบอยู่เกือบเสมอทุกวัน ตามนิลยซึ่งนั่งออกไม่ว่า
จะได้ ไปเห็นอะไรกลางทางก็คุยเขียนทีละเล็กทีละน้อย บัดนี้ได้สมประสงค์
อย่างหนึ่งในการที่ขุขานสุเมธ (พระสุเมธจารย์ (ศรี) วัดชนะสงคราม)
ว่าไม่รักษาวัด ปลอ่ยให้คนโพธิ์ คนไพร่ขึ้นเก็บพระเจดีย์ และลานวัด
รกเรื้อว เตี้ยวนี้ได้ลงมือปัดกวาดชำระต้นไม้ เชื่อว่าคงจะกวาดขึ้นเอา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.2/1
ลายพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ทรงสับขอบเจ้านายและผู้ที่ได้ช่วยการในวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ลง วันอังคาร
เดือน 6 จ.ศ. 1244 (พ.ศ. 2425)

² ทวยหาญ ยมบาล "พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรง
บำรุงศิลปอย่างไร" เรียงความขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว หน้า 168

ให้ศักดิ์ ส่วนวัดพระปิ่นที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปสร้างที่บางขุนพรหม
เจ้าของเรือหัวรั้วและบักควาของเขเอง ก็ได้ไปสรรเสริญความอุทิศสำคัญ
สำเร็จแล้ว เคียงข้างแต่ป่าช้าวัดสามพระยา ซึ่งยังจะแก้ไขยากอยู่สักหน่อย
เพราะเหตุที่ต้องลงทุน อีกวัดหนึ่งนั่น คือ วัดนาราลลุนทรนิการาม เฉพาะ
อยู่ที่หัวถนนซึ่งเป็นที่งาม ถึงว่าเป็นวัดมีเจ้าของก็จริง และไม่สู้บริบูรณ์
เหมือนแต่ก่อนเสียแล้ว กรันจะพูดกลูกกลัวจะไม่มีใครศรัทธา... จึงคิด
ไว้ว่าจะพูดกับท้าวสุน (คุณหญิงสุน ไชยิกเสถียร ข้าหลวงเดิมผู้สร้างวัดกับ
พระยาไชยิก (เจียน) สามี่) เอง เพราะวัดนี้เกี่ยวด้วยดวงใช้ทุนมาก
เหมือนกัน...¹

จากการที่ได้ทอดพระเนตรเห็นวัดบางวัด ไม่ได้รับการดูแลจากฝ่ายพระสงฆ์
จึงโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการ ซึ่งมีหน้าที่ดูแลการคณะสงฆ์ ออกประกาศ
ให้เจ้าอาวาสดูแล บังคับพระสงฆ์ ถิ่นวัด เจ้ากรม ปลัดกรม ข้าพระ ให้
รักษาพระอุโบสถ พระวิหารการเปรียญ ตลอดจนลานพระอุโบสถ ลานพระวิหาร
ลานพระเจดีย์ ให้สะอาดหมั่นจดตามสมควรทุกพระอาราม ให้กรมพระธรรมการ
จัดเจ้าพนักงานลัดเปลี่ยนกันไปตรวจตามพระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร²

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์ :
พระราชหัตถเลขา - ถวายพระหัตถ์ รัชการกรุงศรีอยุธยา พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์
ครบ 50 ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
1 - 7 สิงหาคม 2514 หน้า 205 - 206

² กองจดหมายเทศุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.2/1
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กราบบังคมทูล
รัชกาลที่ 5 เรื่องสำเนาประกาศให้พระสงฆ์แลกรมพระธรรมการตรวจตรารักษา
พระอารามให้สะอาด ที่ 28 ลงวันที่ 21 ธันวาคม ร.ศ. 109

สักการบูชา ครั้งนั้นได้พระพุทธรูปมาเป็นจำนวนมาก มีหลายแบบ หลายสมัย และมีพระพุทธรูปที่งดงามเป็นอันมาก จนที่ระเบียงวัดเบญจมบพิตรได้ชื่อว่าเป็น พิพิธภัณฑ์พระพุทธรูปที่สำคัญแห่งหนึ่งของเมืองไทย¹

ดังนั้นการเสด็จประพาสทั้งในกรุงและหัวเมือง จึงมีส่วนทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงบูรณะและปฏิสังขรณ์วัด ซึ่งเป็นสิ่งยืนยันได้ว่า พระองค์ทรงมีพระราชรัทธาอย่างแท้จริงในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้ปรากฏเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่คนรุ่นหลัง

กล่าวได้ว่าการที่รัชกาลที่ 5 ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์และสร้างวัดขึ้นทั้งในกรุงและหัวเมือง แสดงให้เห็นถึงการให้การอุปถัมภ์แก่ฝ่ายศาสนจักร เพราะวัดเป็นที่พำนักของพระภิกษุผู้สืบอายุพระพุทธศาสนา และยังใช้เป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนของกุลบุตรมาแต่โบราณ โดยเฉพาะรัชกาลที่ 5 เมื่อทรงขยายการศึกษาไปยังประชาชนทั่วไปได้ทรงเห็นความจำเป็นในการใช้วัดเป็นที่เรียนเช่นเดิม การสร้างบูรณะและปฏิสังขรณ์วัดจึงเท่ากับเพิ่มสถานที่เรียนให้แก่กุลบุตร ดังนั้นการสร้างบูรณะและปฏิสังขรณ์วัด นับเป็นการส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์และประชาชน จึงเท่ากับเป็นการส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้เจริญไปด้วย และการกระทำดังกล่าวของรัชกาลที่ 5 ย่อมเป็นที่พึงพอใจและเป็นแบบอย่างแก่ประชาชนทั่วไป เพราะคนคุ้นเคยกับวัดมาก่อน ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ผู้มีทุนทรัพย์ ได้เข้าร่วมโดยเสด็จพระราชกุศลบริจาคทรัพย์ในการบูรณะและปฏิสังขรณ์วัดเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้การสร้างบูรณะและปฏิสังขรณ์ ตลอดจนการสร้างพระพุทธรูปขึ้น ย่อมเป็นการแสดงให้พระบรมวงศานุวงศ์ เจ้านาย ข้าราชการและประชาชนเห็นว่าพระองค์ทรงกษัตริย์อยู่ในทิศพิฆาตธรรม จักรวรรดิวัตรและสังกตวิถิตตามหลักศีลและธรรมในพระพุทธศาสนา ย่อมทำให้บุคคลเหล่านั้นจงรักภักดีต่อพระองค์ยิ่งขึ้น จึงส่งผลให้สถาบันพระมหากษัตริย์มั่นคงขึ้น

¹ เสถียร ศกุนตลา พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย หน้า 241

นอกจากรัชกาลที่ 5 จะทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ยังได้พระราชทานแต่งตั้งสมณศักดิ์ พร้อมกับพระราชทานนิตยภัตแก่ พระสงฆ์และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเปลี่ยนอัตรานิตยภัต สมเด็จพระราชาคณะและพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ตลอดจนพระราชาคณะยกเป็นอัคราใหม่¹ ภายหลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 แล้ว แสดงให้เห็นว่านอกจากทรงมีพระราชศรัทธาในการทำนุบำรุงศาสนาบุคคลแล้ว คงจะตั้งพระทัยให้เป็นสิ่งบำรุงขวัญแก่พระสงฆ์สืบอายุพระพุทธศาสนา เพื่อจะได้ปฏิบัติหน้าที่และประพฤติดนัยให้สอดคล้องกับพระวินัยและพระราชบัญญัติดังกล่าว เพราะสังคมไทยถือว่าพระสงฆ์เป็นที่เคารพนับถือและเป็นที่พึ่งของประชาชนโดยทั่วไป ถ้าพระสงฆ์ประพฤติดนัยอยู่ในพระวินัย วัดก็จะเป็นศูนย์รวมของประชาชนและทำให้ประชาชนยึดมั่นศรัทธาในลักษณะของพระพุทธศาสนามากขึ้น จะได้ประพฤติดนัยสิ่งที่ดีงาม ทำให้ไม่เกิดความยุ่งยากในสังคม จะเป็นการง่ายต่อการจัดการปกครอง ในภาวะที่ทรงปรับปรุงประเทศ ขณะเดียวกันตามพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ซึ่งกำหนดให้พระสงฆ์ทุกระดับชั้นมีหน้าที่ในการบำรุงการศึกษาด้วยนั้น เมื่อพระสงฆ์ประพฤติดนัยอยู่ในพระวินัย ประชาชนย่อมจะนิยมส่งบุตรหลานไปศึกษาเล่าเรียนในวัดมากขึ้น เมื่อจำนวนผู้ได้รับการศึกษามากขึ้น พระศาสนาก็ย่อมเจริญขึ้นด้วย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.15/3
หนังสือพระยาวาฬการบตี กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 161/5381 ลงวันที่ 31
ตุลาคม ร.ศ. 121

ดังนั้นการส่งเสริมการศึกษาของคณะสงฆ์และการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา
 ของรัชกาลที่ 5 ในลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว นับเป็นการสร้างสมบุญของรัชกาล
 ที่ 5 ด้วยทรงปฏิบัติการณ์ที่ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการคณะสงฆ์และประชาชน โดย
 ล้วนรวม โดยเฉพาะการปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ การตราพระราชบัญญัติ
 ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ในพ.ศ. 2445 รวมทั้งการสร้าง บูรณะและปฏิสังขรณ์
 วัดทั้งในกรุงและหัวเมือง ตลอดจนการบำเพ็ญพระราชกุศลในวโรกาสต่าง ๆ
 การจัดสร้างพระพุทธรูปและการแต่งตั้งสมณศักดิ์ให้แก่พระสงฆ์ การกระทำความดี
 ย่อมมีส่วนทำให้พระพุทธศาสนานั้นคงและเจริญแพร่หลายสืบมาจนทุกวันนี้

ผลจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา
ในลักษณะต่าง ๆ กันแล้ว ทำให้เกิดประโยชน์ต่อประเทศในด้านต่าง ๆ ดังนี้

5.1 ด้านการคณะสงฆ์

จากการที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติ ลักษณะปกครอง
คณะสงฆ์ขึ้น ใน พ.ศ. 2445 เป็นผลให้อำนาจของพระมหากษัตริย์ในด้านการบริหาร
คณะสงฆ์ลดลง เพราะตามพระราชบัญญัติกำหนดให้มหาเถรสมาคมเป็นองค์กรสูงสุด
ในการบริหารการคณะสงฆ์ แต่การที่อำนาจของพระมหากษัตริย์ลดลงดังกล่าวกลับเป็น
ผลให้ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือ เกิดเอกภาพทางบริหาร
ซึ่งเป็นไปในลักษณะเดียวกัน และสอดคล้องกับการจัดรูปการปกครองของฝ่ายราชอาณาจักร
ในสมัยนั้น กล่าวคือตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 กำหนด
ให้พระสงฆ์ได้ปกครองกันเองลดหลั่นกันไปตามลำดับจากสูงลงไปหาคำ คือ เจ้าคณะ
มณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง อธิการมณฑล และเจ้าอาวาส บังคับบัญชาในมณฑล
ในเมือง ในแขวง ในตำบล และในวัดขึ้นต่อกันโดยลำดับ พร้อมทั้งกำหนดหน้าที่แต่ละ
ตำแหน่งไว้โดยละเอียดชัดเจนเป็นอำนาจแต่งตั้ง ถอดถอน บำรุงรักษา สั่งสอนอบรมกุลบุตร
ตลอดจนเผยแผ่ศาสนา การกำหนดหน้าที่ดังกล่าวเป็นผลให้การปฏิบัติงานของพระสงฆ์
เป็นระเบียบแบบแผนง่ายต่อการปฏิบัติ เพราะพระสงฆ์รับผิดชอบมีแนวทางในการปฏิบัติที่
ชัดเจนยิ่งขึ้น แนวปฏิบัติดังกล่าวยังคงสืบทอดมาจนถึงปัจจุบันนี้ นอกจากนี้การกำหนด
หน้าที่อธิการและกิจการที่จะรักษาประโยชน์พระศาสนาของคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติทำ
ให้วัดและสำนักสงฆ์มั่นคงเป็นสัดส่วนที่แน่นอนขึ้น เพราะรัฐเข้ามามีบทบาทควบคุมใกล้ชิด
ยิ่งขึ้น ก่อให้เกิดประโยชน์แก่คณะสงฆ์หลายประการซึ่งไม่เคยมีมาก่อน ทั้งในแง่ความ
เรียบร้อยง่ายต่อการควบคุมรักษาโดยคณะสงฆ์และฝ่ายบ้านเมือง ขณะเดียวกันกฎหมาย
ได้เข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องกับแง่สิทธิในฐานะวัดเป็นนิติบุคคล ซึ่งมีผลต่อความมั่นคง

ในเรื่องที่พำนักของพระสงฆ์ให้ถวายเป็นกุศลให้พระสงฆ์มีโอกาสใช้เป็นสถานศึกษา
พระปริยัติธรรม เป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนาตลอดมา นับเป็นผลดีในด้านการ
ส่งเสริมความมั่นคงให้แก่พระศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบไปด้วย

อนึ่ง การที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งมหาวิทยาลัยและ
มหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นสถานศึกษาของพระสงฆ์คณะมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย
นั้น แสดงให้เห็นถึงการให้ความเสมอภาคแก่พระสงฆ์ทั้งสองนิกาย แทนที่จะทรงส่งเสริม
เฉพาะพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถ
ทรงตั้งขึ้น นอกจากนี้ ในงานพระราชพิธีต่าง ๆ ก็โปรดฯ ให้พระสงฆ์ทั้งสองนิกายเข้าร่วม
ในพระราชพิธีนั้น ๆ การกระทำดังกล่าวส่งผลให้ไม่เกิดการแตกแยกในหมู่พระสงฆ์ใน
สมัยรัชกาลที่ 5 ขณะเดียวกันรัชกาลที่ 5 ได้ทรงกวักชวนความประพฤติของพระสงฆ์ให้
ตั้งอยู่ในสมณเพศที่แท้จริง โดยโปรดฯ ให้ออกประกาศต่าง ๆ ควบคุมความประพฤติของ
พระสงฆ์ถวายฉบับด้วยกัน เป็นผลให้การคณะสงฆ์ในสมัยนั้นมีระเบียบแบบแผนมากขึ้น
กว่าเดิม ดังปรากฏในรายงานของเจ้าคณะมณฑลต่าง ๆ เช่น ลิขิตพระธรรมโลกาจารย์
เจ้าคณะมณฑลนครสวรรค์รายงานมายังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ปลัดทูลฉลองกระทรวง
ธรรมการ ลงวันที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2449 ตอนหนึ่งว่า "การคณะ การศาสนา...
เจริญเรียบร้อยขึ้นกว่าแต่ก่อน เกือบจะพอสอดควรกับประเทศแล้ว"¹ และยังปรากฏจาก
พระราชดำรัสของรัชกาลที่ 5 ตอบพระสงฆ์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ
วันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2450 ตอนหนึ่งว่า

แต่เมื่อสุดสิ้นกำหนด อันเป็นเวลาให้มาสู่พระราชอาณาเขต จำเดิมแต่เมือง-
ตราดและเมืองจันทบุรี ก็ไ้ความชื่นชมยินดี เพราะได้เห็นผลของการที่ได้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศท. 47/113 เล่ม 4
ลิขิตพระธรรมไตรโลกาจารย์ เจ้าคณะมณฑลนครสวรรค์ เจริญพรมายังพระยาวิสุทธิ
สุริยศักดิ์ 12 กันยายน ร.ศ. 125

หาไปอันไม่ได้เห็นด้วยตามา ปรากฏว่าการที่ท่านนั้นไม่เปลาประโยชน์ยอม
เห็นผล เช่นเจ้าคณะมณฑลจกคณะสงฆ์ซึ่งปรากฏแก่ตา เมื่อเวลาพระสงฆ์
ได้มารับรองทั้งสองเมืองนั้นก็ขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก¹

แสดงให้เห็นว่าพระบรมราชาไชยของรัชกาลที่ 5 ในด้านการทำนุบำรุง
คณะสงฆ์ประสบผลสำเร็จในสมัยของพระองค์

5.2 งานสังคม

ผลจากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 มีส่วนก่อให้เกิดประโยชน์
ทางงานสังคมทั้งฝ่ายคณะสงฆ์และชุมชน

5.2.1 ทางงานคณะสงฆ์ ในส่วนที่เกี่ยวกับสภาพสังคมของพระสงฆ์นั้น
กล่าวได้ว่าผลจากการที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครอง
คณะสงฆ์และการออกประกาศต่าง ๆ ควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์มีส่วนทำให้สภาพ
สังคมของพระสงฆ์มีระเบียบแบบแผนในการปกครองมากกว่าเดิม กล่าวคือ ได้มีการ
กำหนดลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบแบบแผนง่ายต่อการปฏิบัติ กับทั้งได้
กำหนดหน้าที่และความรับผิดชอบของพระสงฆ์ในระดับต่าง ๆ จึงทำให้พระสงฆ์รับผิดชอบ
มีแนวทางในการปฏิบัติที่ชัดเจนขึ้น ซึ่งแนวปฏิบัติดังกล่าวยังคงสืบทอดมาจนทุกวันนี้ และ
การที่รัชกาลที่ 5 ทรงส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์โดยโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสถาบันการ
ศึกษาชั้นสูงของพระสงฆ์ทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย ก็มีผลให้พระสงฆ์มีบทบาท
ต่อสังคมโดยส่วนรวมมากขึ้น กล่าวคือมีได้มีบทบาทเฉพาะงานด้านการศึกษาโดย
ตรงเท่านั้น แต่จะหาหน้าที่ให้ความรู้ด้านวิชาการแก่ประชาชน และสนใจ
และทางสังคมของชาวบ้านด้วย จึงกล่าวได้ว่าการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของ
รัชกาลที่ 5 มีส่วนส่งเสริมให้สถาบันทางศาสนามีส่วนใกล้ชิดกับประชาชนมากขึ้น จึง
ส่งผลให้ประชาชนให้การอุดหนุนแก่สถาบันทางศาสนาเรื่อยมาจนทุกวันนี้

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 - 2453 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเอก ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 206 - 207

5.2.2 ประโยชน์ต่อชุมชน การส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์มีส่วนช่วย
ให้สภาพสังคมดีขึ้น เพราะหลังจากที่พระสงฆ์ได้รับการศึกษาอบรมแล้ว ก็ได้เป็นครูสอน
นักเรียนตามโรงเรียนต่าง ๆ ที่ไปรุดเกล้าฯ ให้จัดตั้งตามวัดทั้งในกรุงและหัวเมืองไค้มีผู้
นิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียนตามโรงเรียนวัดเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้สืบเนื่องจากวัดเป็น
ศูนย์กลางจัดการศึกษาให้กับประชาชนมาแต่เดิม และการที่ประชาชนเข้ารับการศึกษ
ในวัดโดยมีพระสงฆ์เป็นครูนั้น นอกจากจะได้ความรู้ทางด้านวิชาการแล้ว ยังได้ความรู้
ในด้านหลักธรรมของพระพุทธศาสนาสำหรับเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติตนให้เป็น
คนดี และการที่วัดกับประชาชนมีส่วนเกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิด วัดจึงเป็นทุกอย่างของ
ชุมชนได้แก่ เป็นสถานศึกษา สถานสงเคราะห์ สถานพยาบาล เป็นโรงศาล¹ และเป็น
ศูนย์กลางของการบริหารและการปกครอง² บางครั้งยังเป็นที่ชุมนุมทหารในยามสงคราม
ด้วย³ ดังนั้นการสร้างบูรณะและปฏิสังขรณ์วัดของรัชกาลที่ 5 จึงเท่ากับเป็นการสร้าง
จุดศูนย์กลางให้ประชาชนเข้ามาร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ทางศาสนา และประโยชน์ด้าน
อื่น ๆ ดังกล่าวแล้ว วัดจึงเปรียบเสมือนหลักประกันความมั่นคงของประเทศชาติ ในฐานะ

¹ วิชัย แจ่มจุฑา "บทบาทของศาสนาต่อการเมืองการปกครองของไทย"

รัฐศาสตร์นิเทศน์ 2 : 284-285 สิงหาคม 2519

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/4 เล่ม 1
รายงานประจำปี มณฑลนครไชยศรี ศก. 116 ของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี
กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ 2 ลงวันที่ 30
กันยายน รศ. 117

³ พระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประวัติวัดมหาธาตุ

เป็นแหล่งให้การศึกษาแก่ประชาชน เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวประชาชนให้เกิดความสามัคคี
ความเป็นระเบียบเรียบร้อยและความคุมความประพฤติของประชาชนให้อยู่ในกรอบแห่ง
ศีลธรรม ซึ่งเป็นผลดีแก่การเมืองการปกครองของไทยในสมัยนั้นเป็นอย่างยิ่ง

การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง
สภาพทางสังคมด้วย กล่าวคือ มีข้อกำหนดพิธีกรรมแก่ไพร่หลวง ไพร่สม ซึ่งสละโล่หลักสูตร
ในภาษามคธไว้ตั้งแต่ชั้นประโยคสาม จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พ้นสภาพจากไพร่หลวง
ไพร่สม และถ้าสึกเป็นฆราวาสเข้ารับราชการ ก็มียศเสมอขุนหมื่นในกระทรวงธรรมการ¹
ดังนั้นผลจากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 จึงเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เห็น
ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงพยายามยกเลิกระบบไพร่เพื่อเปลี่ยนสภาพสังคมไทยจากระบบเดิมด้วย
จึงปรากฏว่าในระหว่าง พ.ศ. 2425 ถึง พ.ศ. 2433 เป็นระยะที่พระสงฆ์สึกออกรับ
ราชการมากที่สุด² เพราะระยะนั้นเป็นสมัยที่งานราชการเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็วและ
ต้องการคนที่มีความรู้จำนวนมากเข้ารับราชการ ซึ่งในขณะนั้นถือว่าพระสงฆ์และสามเณร
ที่ได้เข้าสละโล่พระปริยัติธรรมเป็นเปรียญชั้นสูงเป็นผู้ที่ได้ศึกษาถึงขั้นสูงสุดในประเทศ
เท่าที่มีอยู่ รัฐจึงรับบุคคลเหล่านี้เข้ารับราชการในตำแหน่งใหม่ ๆ เพื่อความเจริญ
ก้าวหน้าของประเทศ ตัวอย่างที่ดีที่สุดของผู้ที่เปลี่ยนฐานะทางสังคมจากการลาสิกขาบท

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 5/2 ฎีกาที่ 1
ที่ควาพระวรวงศ์เธอเป็นประเพณีสำหรับมหาธาตุวิทยาลัย ร.ศ. 111

² เติวก์ เค วัยอาจ "คณะสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ"

ศิลปากร 10 : 44 พฤษภาคม 2509

เข้ารับราชการคือ เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)*

นอกจากนี้การทูลบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ในบางลักษณะ เช่น การโปรกเกล้าฯ ให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงรจนานั่งสือเบญจศีลเบญจธรรม สำหรับใช้สอนในโรงเรียนและโปรกเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาแจกจ่ายและจำหน่ายแก่ประชาชนในราคาถูก ทำให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในหลักธรรมของพระพุทธศาสนาด้วยกัน เป็นผลให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคมในฐานะที่ต่างก็เป็นพุทธศาสนิกชน จึงเป็นผลดีต่อประเทศอย่างมาก ในภาวะที่เผชิญกับภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก

จึงกล่าวได้ว่าผลของการทูลบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 นอกจากจะมีผลต่อสังคมของคณะสงฆ์โดยตรงแล้ว ยังมีผลต่อสังคมโดยรวมด้วย

5.3 ด้านการศึกษา

ผลจากการทูลบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ในบางลักษณะมีส่วนทำให้คณะสงฆ์ได้รับการศึกษาดีขึ้น เช่น การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย การโปรกเกล้าฯ ให้จัดรวบรวมพระไตรปิฎกฉบับต่าง ๆ ที่มีมาแต่รัชกาลก่อน ๆ และให้หาฉบับที่ขาดเพิ่มเติม รวมทั้งโปรกเกล้าฯ ให้จัดตั้งสถาบันการศึกษาชั้นสูงของพระสงฆ์ทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย ตลอดจนการมีพระบรมราชานุญาตให้จัดตั้งโรงเรียน

* เจ้าพระยายมราชเป็นชาวสุพรรณบุรี บิดามารดาชื่อนจิ่งนำไปฝากเรียนหนังสือในวัดในเมืองสุพรรณบุรี ต่อมาได้เข้าไปอยู่ในกรุงและเข้าสอบไล่พระปริยัติธรรม เมื่อ พ.ศ. 2425 ได้ได้ประโยคสาม แล้วสืบทอดรับราชการ เมื่อ พ.ศ. 2426 ไปฝึกหัดเป็นครูในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบได้เป็นครูของพระเจ้าลูกยาเธอ ในรัชกาลที่ 5 รวม 10 ปี ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างประเทศ แล้วกลับมารับราชการในกระทรวงมหาดไทยเมื่อ พ.ศ. 2437 ภายหลังได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยา ได้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครราชสีมา เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ และกระทรวงนครบาล

สอนพระปริยัติธรรมขึ้นตามวัดต่าง ๆ รวมทั้งการโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งหอพุทธศาสนสังฆสภาขึ้นสำหรับเป็นแห่งรวบรวมหนังสือพระไตรปิฎกฉบับต่าง ๆ และหนังสือธรรมต่าง ๆ นั้น ผลจากการกระทำดังกล่าวมีส่วนทำให้พระสงฆ์มีสถานศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นหลักแหล่งที่แน่นอนและเป็นแบบแผนมาจนทุกวันนี้ และการจัดตั้งมหาจุฬาราชวิทยาลัยนั้นมีส่วนต่อการแก้ปัญหาการขาดแคลนครู และเพิ่มความรู้แก่ครูที่จะออกไปสอนตามโรงเรียนวัดทั้งในกรุงและหัวเมือง เพราะมหาจุฬาราชวิทยาลัยเป็นแหล่งฝึกหัดครูเพื่อส่งออกไปสอนตามโรงเรียนวัดที่โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเพื่อพัฒนาคนเข้ารับราชการในระยะปรับปรุงประเทศ เพราะสังคมไทยถือว่าพระสงฆ์เป็นผู้ซึ่งได้รับการเคารพยกย่องให้เป็นผู้มีเกียรติที่สุดในสังคม ในฐานะที่ประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าโดยเคร่งครัด เป็นตัวอย่างที่ดีในด้านศีลธรรมและจริยธรรมทั่วไปจึงได้รับความเชื่อถือจากประชาชน ดังนั้นการทูลบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยการส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์ ตลอดจนการสร้างบวรและปฏิสังขรณ์วัดของรัชกาลที่ 5 จึงมีผลต่อการศึกษาของประชาชนโดยทั่วไปด้วย กล่าวคือ หลังจากที่พระสงฆ์ได้รับการศึกษาอบรมแล้ว พระสงฆ์ก็ได้ชักชวนประชาชนให้หันมาับการศึกษามากขึ้น โดยอาศัยวัดเป็นสถานศึกษาและพระสงฆ์เป็นผู้ให้ความรู้ ประกอบกับพระราชมัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ได้มีข้อกำหนดให้พระสงฆ์ทุกระดับมีหน้าที่ในการบำรุงการศึกษาด้วย จึงกล่าวได้ว่าวัดและพระสงฆ์มีบทบาทในการพัฒนาการศึกษาของชาติ ดังนั้นโรงเรียนในปัจจุบันจึงมีพื้นฐานมาจากโรงเรียนวัดในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นเอง

จึงกล่าวได้ว่าผลจากการทูลบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 มีส่วนส่งเสริมให้การศึกษานาชาติเจริญขึ้น ทั้งการศึกษาฝ่ายสงฆ์และประชาชนโดยทั่วไป

5.4 ด้านการเมืองการปกครอง

การทูลบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 มีผลทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มั่นคงขึ้น ทั้งนี้สืบเนื่องจากการที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชศรัทธาต่อพระศาสนาในฐานะองค์พุทธศาสนูปถัมภก โดยการทูลบำรุงพระพุทธศาสนาทั้งด้านศาสนธรรม ศาสนบุคคล และศาสนวัตถุ แม้แต่การเสด็จออกผนวชในขณะเสวยราชย์และการบำเพ็ญพระราชกุศลเนื่องในวโรกาสต่าง ๆ ล้วนเป็นลักษณะ

ของการสร้างกรรมดีตามหลักของพระพุทธศาสนา การปฏิบัติกรรมดีดังกล่าว นอกจากจะเป็นการสร้างสมบุญเพื่อตัวพระองค์เองตามความเชื่อในหลักธรรมของพระพุทธศาสนาแล้วยังส่งผลให้ประชาชนมีความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์และเป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัด จึงทำให้ไม่ค่อยมีปัญหาในด้านการปกครองในระยะของการปรับปรุงประเทศ และเผชิญกับภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก เพราะหลักธรรมในพระพุทธศาสนาสอนให้คนไทยรักสงบ ยึดถือสายกลาง รู้จักประนีประนอม ยอมสั่นยอมยาว มีความเคารพนบนอบผู้ใหญ่และมีขันติ ดังนั้นการยึดถือในหลักธรรมดังกล่าวจึงส่งผลให้สถาบันพระมหากษัตริย์มั่นคงขึ้น และทำให้ไทยดำรงความเป็นเอกราชอยู่ได้จนทุกวันนี้ จึงกล่าวได้ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงอาศัยพระพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ทางการเมือง เช่นเดียวกับพระยาสิโธ และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่ละยุคเกี่ยวข้องกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนาต่างกล่าวข้างต้น ถ้ามองอีกแง่หนึ่ง ก็เป็นเหตุให้เกิดการชะงักงันในด้านการเมืองการปกครอง เพราะประชาชนจะยอมรับการกระทำต่าง ๆ ของรัฐบาลที่ได้ประพฤติปฏิบัติตามหลักของศาสนา โดยไม่มีปฏิกริยาตอบสนอง ย่อมทำให้ประชาชนขาดความสนใจในกิจการของรัฐบาล¹ จึงเป็นอุปสรรคต่อการเมืองการปกครองของไทย ในอันที่จะปลุกฝังอุดมการณ์การปกครองแบบประชาธิปไตยในระยะต่อมา

ส่วนการสร้างบูรณะและปฏิสังขรณ์วัด ของรัชกาลที่ 5 ก็เป็นผลดีแก่การเมืองการปกครองสมัยนั้นเป็นอย่างดี เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของสังคม พระสงฆ์กลายเป็นผู้นำทางจิตใจและเป็นศูนย์รวมแห่งความเคารพนับถือ การร่วมมือ โดยนัยนี้วัดจึงเป็นหลักประกันความมั่นคงของประเทศ ในฐานะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวประชาชนให้เกิดความสามัคคี ความเป็นระเบียบเรียบร้อย และควบคุมความประพฤติของประชาชนให้อยู่ในกรอบของศีลธรรม

¹วิชัย แจ่มสุท "บทบาทของศาสนาต่อการเมืองการปกครองของไทย"

นอกจากนี้ การที่โปรดเกล้าให้จัดการศึกษาหัวเมืองโดยตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัด มีพระเป็นครูสอน นับเป็นผลดีต่อการปรับปรุงประเทศในขณะนั้น เนื่องจากสามารถหาคน ที่มีความรู้เข้ารับราชการ ได้มากขึ้น ซึ่งเป็นไปดังพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5 อย่างไร ก็ตามความสำเร็จของการจัดการศึกษาในยุคนั้น ได้ส่งผลให้คนมีค่านิยมในการยึดอาชีพ ราชการ เรื่อยมาจนทุกวันนี้

ดังนั้น ผลจากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 นอกจากจะส่งผลให้ พระองค์ได้รับผลบุญจากความยึดมั่นศรัทธาในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังเป็นประโยชน์ต่อ การเมืองการปกครอง ในระยะที่ทรงปรับปรุงประเทศและเผชิญกับภัยคุกคามจากลัทธิ จักรวรรดินิยมตะวันตกด้วย

5.5 งานเศรษฐกิจ ^

การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับการตราพระราชบัญญัติ ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ.2445 ได้ระบุเกี่ยวกับที่วัด ที่ธรณีสงฆ์ และที่กัลปนา ตลอดจนสิทธิในการครอบครองไว้ชัดเจน ทำให้ทราบขอบเขตของที่ดินแต่ละแห่งทางศาสนา ได้แน่นอนขึ้นส่งผลให้สามารถที่จะนำปัจจัยต่าง ๆ มาบำรุงกิจทางสงฆ์ได้มากกว่าเดิม เช่น เงินผลประโยชน์ที่เก็บได้จากค่าเช่าที่วัด ที่ธรณีสงฆ์และที่กัลปนา ซึ่งเป็นผลให้ พระพุทธศาสนามั่นคงสืบมาจนทุกวันนี้ และการโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งมรคณายกขึ้นประจำ วัดต่าง ๆ สำหรับจัดการบำรุงรักษาสถาปัตยกรรมของวัดนั้น ๆ เช่นการให้เช่าที่ดินวัด การกำหนดอัตราค่าเช่า การจ่ายเงินผลประโยชน์ที่ได้รับบำรุงวัดนั้น ๆ ตลอดจนทำบัญชี รายรับรายจ่ายไว้เป็นหลักฐาน เป็นผลให้ฐานะทางเศรษฐกิจของวัดมั่นคงขึ้น เพราะวัด มีรายได้ที่แน่นอน นอกเหนือจากงบประมาณประจำปีที่ได้รับจากกระทรวงธรรมการ หรือ งบประมาณการจรจากกระทรวงวัง เช่นการให้เช่าที่ดินวัด ซึ่งสร้างเป็นที่ดินวัด การเก็บผลประโยชน์ดังกล่าว ส่งผลให้ลักษณะวัดและสภาพความเป็นอยู่ของพระใน วัดนั้นดีกว่าวัดที่ขาดผลประโยชน์ ดังพระราชดำรัสตอนหนึ่งของ รัชกาลที่ 5 ครั้นว่า "ตั้งแต่ได้จัดแบบแผนให้มีมรคณายกสำหรับเป็นหัวหน้าในการ

111
x 1/2

บำรุงพระอารามต่าง ๆ การรักษามุงพระอารามเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก¹ ทั้งนี้การมีตำแหน่งมรรคนายกประจำวัดต่าง ๆ ในปัจจุบันนี้จึงเป็นผลสืบเนื่องมาจาก ประโยชน์ที่วัดพึงได้รับมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5

การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 นอกจากจะมีผลทางด้านเศรษฐกิจ คอวการพระพุทธศาสนาโดยตรงแล้ว ยังมีผลต่อเศรษฐกิจของประชาชนและประเทศ กวย ก็จะได้เห็นได้จากกรณีที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุโขมนัยวินิตขณะดำรง ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาเป็นผู้ออกไปรับพระสารีริกธาตุที่รัฐบาล อินเดียทูลเกล้าฯ ถวาย ณ ประเทศอินเดีย ในครั้งนั้นนอกเหนือจากการออกไปรับ พระสารีริกธาตุแล้ว รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุโขมนัยวินิตไปดูงานการโยธา เกี่ยวกับการชลประทานกวย ก็ปรากฏข้อความจากพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ทูล กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441 ตอนหนึ่งว่า "แต่การที่พระยาสุโขมจะออกไปครั้งนี้จำต้องให้เป็นประโยชน์ นอกจากการที่จะรับพระธาตุ คือให้ดูการบ้านเมืองต่าง ๆ มีการอิริโกชน์ เป็นต้น ซึ่งจะไ้เป็นประโยชน์แก่ บ้านเมือง"² เกี่ยวกับงานด้านการชลประทานนี้เป็นที่สนพระทัยของรัชกาลที่ 5 มาก จะเห็นได้จากคราวเสด็จประพาสชวาครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2439 ใ้ทอดพระเนตรและ ศึกษาการชลประทานอย่างละเอียด ก็ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ตอนหนึ่งดังนี้

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 - 2453 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน พระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 182

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/3 กลอง 1 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ที่ 63/738 ลงวันที่ 2 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

๗๗

๗๗

เลยไปที่บ้านอินเอยเนี่ยทำการอิริเก้น คือคิดจะขุดแบ่งสายน้ำให้มาลงตามไร่นาตามนา ไคลงมือตรวจการมาจะครบ 4 ปีแล้ว การที่ทำนั้นใหญ่โตมาก คือจับเอาแม่น้ำโปรโกที่ไหลมาตามชลลภาค โอบหลังมณฑล ยกยาการตะมาลงทะเล เพราะเป็นแม่น้ำใหญ่ น้ำไหลลงทะเลเสียเร็ว เขาคิดตั้งทำนบกั้นที่หัวเลี้ยวประมาณครึ่งหนึ่งของลำแม่น้ำ แล้วขุดคลองจับน้ำลงมาเป็นสาย ๆ ให้น้ำไหลอาบทั่วแผ่นดินในมณฑลนั้น เป็นคลองใหญ่ คลองเล็กหลายร้อยคลอง มีทำนบกั้นทอวางก่อกว้างเขาคอเขาหลายสิบแห่ง... ข้อซึ่งพรรณนาให้รู้เห็นว่าการตรวจตราและความคิดเป็นอย่างนั้น คนที่ไม่ได้เป็นอินเอยเนี่ยเช่นเรา แลไปดู่เพียงชั่วโงมเดียว ไม่สามารถจะชี้แจงได้ตลอด แต่อย่างไร ๆ เป็นที่ชอบใจเราเป็นอย่างยิ่ง คุณเพลินแลไล่เลียงถึงการทำ จนเขาเตือนให้กลับ...¹

ด้วยเหตุที่ระยะนั้นยังเป็นระยะของการปรับปรุงประเทศ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุมนัณยวินิตคุณการชลประทานที่อังกฤษจัดในอินเอยนอกเหนือจากการไปรับพระสารีริกธาตุ และปรากฏว่าผลจากการไปงานชลประทานของพระยาสุมนัณยวินิตในครั้งนั้น ได้นำกลับมาใช้ในประเทศ เช่น การจัดทำทำนบที่เมืองนครศรีธรรมราชได้คำนึงตามแบบที่เห็นมาจากอินเอย² เป็นผลให้การทำไร่นาของราษฎรในเมือง

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะเที่ยวตรวจกว่าสองเดือน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี 28 กุมภาพันธ์ 2516 หน้า 260 - 261

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/9 เล่ม 1 พระยาสุมนัณยวินิต ขาดหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช กราบทูลพระเจ้าอนงยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ เรื่องทำทำนบเมืองนครศรีธรรมราช ที่ 32/5664 ลงวันที่ 29 สิงหาคม ร.ศ. 119

นครศรีธรรมราชมีสภาพดีขึ้น จึงกล่าวได้ว่าการทำงานบำรุงพระพุทธศาสนามีผลต่อการ
ปรับปรุงเศรษฐกิจของประชาชนและประเทศให้ดีขึ้นด้วย ซึ่งเป็นผลดีโดยทางอ้อม

นอกจากนี้หลักธรรมในพระพุทธศาสนายังมีผลต่อระบบเศรษฐกิจ เนื่องจาก
พระพุทธศาสนาสอนให้ผู้นับถือมีหลักปฏิบัติ คือให้รู้จักยับยั้งเหินในการประกอบอาชีพ
เพื่อให้มีทรัพย์เกิดขึ้น รักษาทรัพย์ที่หามาได้หรือรู้จักออมทรัพย์ คบเพื่อนที่ดี ระวาง
การใช้จ่ายให้เหมาะสมฐานะของตน และได้แสดงทางแห่งการสูญเสียทรัพย์ที่หามาได้
ด้วยการเป็นนักเลงผู้หญิง ดิศสุรา เล่นการพนัน และคบคนไม่ดีเป็นมิตร นอกจากนี้
ในหลักธรรมชั้นสูงยังสอนให้รู้จักความต้องการ ความโลภอันจะก่อให้เกิดทุกข์ ดังนั้น
หลักธรรมดังกล่าวจึงมีผลต่อระบบเศรษฐกิจภาคคนปฏิบัติได้ แต่เนื่องจากสังคมไทยยอมรับ
ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมและสภาวะที่ว่าชาติหน้ามีจริง จึงทำให้ชาวไทยมุ่งทำบุญ
กุศลเพื่อความสุขในชาติหน้า เป็นผลให้ไม่มีการออมทรัพย์เพื่อการลงทุน ผู้ใดจึงจนมาก
ก็ยิ่งทำบุญมาก เพื่อหวังผลบุญสำหรับชาติหน้าจะได้มั่งมี การทำบุญจึงเปรียบเสมือน
การลงทุนระยะยาว และไม่มีผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจในชีวิตนี้ และการที่ประชาชน
เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงใค้กุศล จิตใจ เวลา แรงงานสิ่งของและกำลังทรัพย์
ให้แก่วัดเป็นจำนวนมาก ดังจะเห็นได้จากการสร้าง บูรณะ และปฏิสังขรณ์วัด จึง
อาจสรุปได้ว่าการกระทำดังกล่าวพิจารณาในแง่เศรษฐศาสตร์สำหรับภาวะปัจจุบัน
เป็นการจมหายไปของทุนซึ่งไปรวมอยู่ที่วัด ดังจะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์จำนวนมาก
ของรัชกาลที่ 5 และเงินทองของประชาชนซึ่งใค้กุศลให้แก่การสร้าง บูรณะและปฏิสังขรณ์
วัด แต่ก็นับว่าเป็นสิ่งดีเพราะยังหลงเหลือเป็นอาคารและวัตถุโบราณดีกว่าไปสูญเสีย
ทางอบายมุขต่าง ๆ จึงกล่าวได้ว่าการมีวัดเป็นการสร้างประโยชน์ให้แก่สังคมและ
ประเทศเรื่อยมาจนทุกวันนี้

¹ ธีรพล ชันทไชย "การคำนึงถึงศาสนาในพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ"

พัฒนบริหารศาสตร์ 10 : 418 กรกฎาคม 2513

ดังนั้นผลจากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ในด้านเศรษฐกิจ จึงมีประโยชน์ต่อวงการพระพุทธศาสนาและประชาชนโดยทั่วไป

5.6 ด้านประเพณีและวัฒนธรรม

การสร้างบูรณะและปฏิสังขรณ์วัด รวมทั้งการสร้างและโปรกเกล้าฯ ให้รวบรวม พระพุทธรูปแบบต่าง ๆ ตลอดจนการบำเพ็ญพระราชกุศลในโอกาสต่าง ๆ เช่น การเสด็จ พระราชดำเนินทอดพระกริณ มีผลด้านประเพณีและวัฒนธรรมด้วย กล่าวคือวัดเป็นศูนย์กลาง ของชุมชน เป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมเป็นที่รวมกิจกรรมต่าง ๆ ของคนในชุมชน เมื่อมี การสร้าง บูรณะและปฏิสังขรณ์วัด ก็เท่ากับเป็นการสร้างจุดศูนย์กลางให้ประชาชนเข้ามา ร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ได้ เช่น กิจกรรมทางศาสนา ประเพณีและวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่ ต้องใช้สถาบันทางศาสนาเข้ามามีส่วนร่วม เช่น การประกอบกิจในวันสำคัญทางศาสนา นอกจากนั้น การสร้าง บูรณะและปฏิสังขรณ์วัด รวมทั้งการสร้างและโปรกเกล้าฯ ให้ รวบรวมพระพุทธรูปแบบต่าง ๆ นั้น ยังเป็นการอนุรักษ์ศิลป วัฒนธรรม และสถาปัตยกรรม ของชาติให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาค้นคว้าต่อไป ดังจะเห็นได้จากสถาปัตยกรรมการก่อสร้าง ตามแบบศิลปะของไทยที่วัดเบญจมบพิตร และวัดนิเวศน์ธรรมประวัติซึ่งใช้ศิลปะการก่อสร้าง ตามแบบตะวันตก ทั้งนี้สืบเนื่องจากทรงมีพระราชประสงค์จะให้ชาวไทยได้รู้เห็นถึงศิลปะ ของชาวยุโรปด้วย ดังปรากฏข้อความในจารึกที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติตอนหนึ่งว่า

ไซ้จะมีพระราชหฤทัยเลื่อมใสนับถือศาสนาอื่น นอกจากพระพุทธศาสนานั้น หามิได้ พระราชดำริห์ในพระราชประสงค์จะทรงบูชาพระพุทธศาสนาด้วย ของแปลกประหลาด และเพื่อให้อาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงชมเล่นเป็น ของประหลาด ไม่เคยมีในพระอารามอื่น และเป็นของมั่นคงถาวรพอสมควร เป็นพระอารามหลวงในหัวเมือง...¹

นอกจากนี้การสร้างพระพุทธรูปพระพุทธรูปราชจำลองที่วัดเบญจมบพิตร

และการโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมพระพุทธรูปแบบและสมัยต่าง ๆ ที่ประดิษฐานอยู่รายรอบ พระระเบียงวัดเบญจมบพิตร ตลอดจนภาพเขียนในพระวิหารวัดสุวรรนการามเรื่อง พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ซึ่งรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิเทศบดินทร์ให้ ข่างเขียนที่ค้างอยู่ให้เสร็จในคราวเสด็จพระราชทานพระภิกษุที่วัดสุวรรนการามใน พ.ศ. 2432 ถึงเหล่านักรักษาศรีและวัฒนธรรมไว้ให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาสืบมาจน ทุกวันนี้ จึงกล่าวได้ว่าศิลปะเป็นสิ่งสำคัญในการช่วยเผยแผ่และสืบทอดพระพุทธศาสนา ได้เป็นอย่างดี เพราะมีส่วนนำมาในพระพุทธรูปนิพนธ์เกิดความเลื่อมใสศรัทธาและ จากการที่วัดเป็นแหล่งให้การศึกษา พระสงฆ์ส่วนใหญ่เป็นผู้มีความรู้ วรรณกรรมระดับชาติ จึงมักเกิดขึ้นในวัด¹ เช่น ซากค่าง ๆ เป็นต้น รัชกาลที่ 5 ก็โปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ หนังสือประเภทชาดกขึ้นเช่นกัน และได้มีผู้ซึ่งเห็นประโยชน์นำไปพิมพ์สำหรับแจกญาติมิตร ที่มาช่วยเหลือในงานศพด้วย โดยเฉพาะเรื่องทศชาติ ซึ่งผู้นำไปพิมพ์ให้เหตุผลดังนี้

ทศชาติเป็นหนังสืออันประกอบด้วยประโยชน์... คือเป็นประโยชน์ในทาง ข้างศาสนาเพราะเป็นหนังสือเรื่องดีนับถือกันมาแต่โบราณว่าเป็นชาดกสำคัญ ในพระศาสนา... เป็นประโยชน์ในทางรู้ภาษาเพราะเป็นหนังสือที่แต่ง อยู่ในภาษาบาลีและภาษาไทยที่เรียบเรียงไว้... และที่สุดเป็นประโยชน์ที่เป็น การอนุโลมต่อพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ 5 ด้วย ...²

ส่วนการพิมพ์แจกเจ้าภาพมักจะให้พิมพ์ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลีจะพิมพ์ไว้ข้าง หายรวมในเล่มเดียวกัน ทั้งนี้ดำเนินการตามคำแนะนำของกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ ว่า "เพื่อจะได้เป็นประโยชน์ตลอดไปถึงผู้รู้ภาษาบาลีในต่างประเทศด้วย"³ จึง

¹ ธีระ พินิจภูวดล และนิศยา กาญจนวรรณ ความรู้ทั่วไปทางวรรณกรรมไทย
หน้า 164 - 261

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/24 เล่ม 2
เอกนิบาต

³ ด.

เป็นผลให้วรรณกรรมพุทธศาสนาแพร่หลายมากขึ้น และการพิมพ์หนังสือแจกงานศพนิยมปฏิบัติกันมาจนทุกวันนี้

ดังนั้นผลจากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 มีส่วนส่งเสริม ประเพณีและวัฒนธรรมของชาติด้วย

5.7 ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

การที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้มีการชำระและจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย และพระราชทานไปยังสถานศึกษาในต่างประเทศด้วยนั้น นับเป็นสิ่งสำคัญในการสร้างสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศให้มั่นคงขึ้นโดยใช้ศาสนาเป็นสื่อ นำมาจากการจัดส่งพระไตรปิฎกไปในครั้งนั้น ทำให้ชาวต่างประเทศให้ความสนใจต่อพระไตรปิฎก คัมภีร์สำคัญของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ถึงกับมีหนังสือขอพระราชทานเพิ่มเติมเป็นจำนวนมาก และได้มีการจัดแปลพระไตรปิฎกออกเป็นภาษาต่าง ๆ โดยอาศัยพระไตรปิฎกฉบับอักษรไทยดังกล่าวเป็นหลัก ทำให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก นับได้ว่าการชำระพระไตรปิฎก และจัดพิมพ์เป็นอักษรไทยในครั้งนั้น นอกจากจะเกิดประโยชน์ในแง่ของการมีพระไตรปิฎกจำนวนมากฉบับสำหรับพระสงฆ์สามเณร และผู้สนใจในประเทศไทยได้ศึกษาโดยทั่วกันแล้ว ยังช่วยเกื้อกูลให้ชาวต่างประเทศผู้สนใจพระพุทธศาสนาได้ใช้เป็นแนวทางในการศึกษาพระพุทธศาสนาได้อย่างกว้างขวางด้วย ถึงข้อความตอนหนึ่งในจดหมายของนายเฮนรี กลาค วอร์เรน แห่งมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์หูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการว่า "ข้าพเจ้ากำลังแต่งวิสุทธิมคค์อยู่ฉบับหนึ่งโดยพากเพียรแปลได้พบเห็นข้อความในพระพุทโธษา อันเป็นการอุทิศหนุนอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งมีอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ไถ่ทรงพระราชทานกับข้าพเจ้านั้น"¹ แสดงให้เห็นว่าการพระราชทานพระไตรปิฎกไปยังสถานศึกษาต่างประเทศ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 รล. 8.2 ช. /2 จดหมาย
มิสเตอร์เฮนรี กลาค วอร์เรน หลวงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ
เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ คำแปลที่ 505 ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116

เป็นผลให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายทั่วโลกจนกระทั่งทุกวันนี้ และการพระราชทาน
พระไตรปิฎกฉบับอักษรไทยไปยังนานาประเทศในครั้งนั้น ยังมีผลทำให้ไทยได้รับความรู้
เกี่ยวกับความก้าวหน้าของการจัดการศึกษาของสถานศึกษาต่าง ๆ ในต่างประเทศ ซึ่ง
จักส่งมาตอบแทนภายหลังที่ได้รับพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นอักษรไทยแล้ว ถึงขอความ
ตอนหนึ่งในหนังสือของนายไอแซค เทนเชนค์ สมิท กงสุลใหญ่แห่งกรุงสยามที่เมือง
นิวยอร์กถึงผู้จัดการหอสมุดต่าง ๆ ในสหรัฐอเมริกา ลงวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2437
ว่า "บางทีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระราชกฤษฎีกาไทยยินดีที่ได้ทรงรับรายงาน
ของวิทยาไลยนี้ ซึ่งเป็นที่แสดงให้ทราบว่าในกำหนด 25 ปีซึ่งล่วงไปแล้วนี้ การหนังสือ
และการศึกษาได้เจริญขึ้นในตำบลแห่งกรุงอเมริกานี้โดยอย่างยิ่ง"¹ นอกจากนี้ยังทำให้
ชาวต่างประเทศรู้จักรัชกาลที่ 5 และประเทศไทยมากขึ้นด้วย ถึงปรากฏในข้อความ
ตอนหนึ่งของนายไอแซค เทนเชนค์ สมิท ทูลกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ
ลงวันที่ 30 มีนาคม พ.ศ. 2437 ดังนี้

ข้าพเจ้าได้มีความยินดีในการนั้นเป็นอย่างยิ่งแล้วข้าพเจ้าก็คิดเห็นว่า เป็นการ
การที่สมควรที่ได้เตรียมพระคำภีร์เล่มงาม ๆ เหล่านี้ ซึ่งเป็นตัวอย่าง ๆ
ประเสริฐของวิธีพิมพ์หนังสือในกรุงสยามไว้ให้เป็นที่ระฤกถึงพระราชกฤษฎีกา
ครบ 25 พรรษาครานั้น แลได้พระราชทานคำภีร์เหล่านั้นให้กับโรงเรียน
ต่าง ๆ ในกรุงอเมริกาคด้วย การนี้คงเป็นที่ให้เกิดความสนิทกับราชธานีไทย
ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลให้มีความเอื้อเฟื้อเพิ่มเติมขึ้นใน
พระราชอาณาเขตสยามแลราษฎรสยาม จนในภายหลังผู้ใดจะมีความอาย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/14 กล่อง 2
หนังสือของมิสเตอร์ไอแซค ที. สมิท กงสุลใหญ่แห่งกรุงสยามที่เมืองนิวยอร์ก ถึง
ผู้จัดการหอสมุดต่าง ๆ ในอเมริกา คำแปลที่ 2179 ลงวันที่ 20 มีนาคม ร.ศ. 113

ที่ได้กล่าวกันว่า ไม่รู้ว่ากรุงสยามตั้งอยู่ที่ไหนเหมือนอย่างครั้งก่อน มี
ขุนนางสยามนาย 1 ทำการเลี้ยงโต๊ะเพื่อประสงค์แสดงเกียรติยศแก่
ราชทูตอเมริกัน ณ กรุงสยามนาย 1 ในการเลี้ยงโต๊ะนั้น ข้าพเจ้าได้
ยินราชทูตนั้นออกถ้อยคำว่า ก่อนเวลาที่ได้ตั้งข้าพเจ้าเป็นราชทูตนั้น
ข้าพเจ้าก็ยังไม่รู้ว่ากรุงสยามตั้งอยู่ที่ไหน...¹

อนึ่งความสัมพันธ์กับต่างประเทศในด้านศาสนา ในลักษณะอื่น ๆ เช่น การได้
รับพระสารีริกธาตุและการจัดแบ่งให้แก่ประเทศต่าง ๆ รวมทั้งการมีพระบรมราชานุญาต
ให้พระเถระคุณเถระผู้ใหญ่ฝ่ายไทยบวชให้แก่พระลังกานั้น ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญ
แพร่หลายไปยังนานาประเทศและส่งผลให้รัชกาลที่ 5 ทรงมีฐานะเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก
เพียงองค์เดียวในขณะนั้น นอกจากนี้ชาวไทยยังได้รับพระสารีริกธาตุอันเป็นสิ่งแทนองค์
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไว้สักการบูชาจนกระทั่งทุกวันนี้ด้วย ขณะเดียวกันก็ส่งผลให้ความ
สัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศเหล่านั้นมั่นคงขึ้นด้วย ดังจะเห็นได้จากการที่รัฐบาลอินเก็ย
ได้จัดแบ่งสิ่งของซึ่งขุดพบพร้อมกับพระสารีริกธาตุให้แก่ไทยด้วย ดังรายงานของพระยา
สุขมนัยวินิตซึ่งออกไปรับพระสารีริกธาตุ ตอนหนึ่งว่า "ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปหา
คอกเตอร์ปัลลอคเจ้าพนักงานมิวเซียม ๆ ให้ค่าสิ่งจากเจ้าพนักงานกรมเมือง ให้มอบ
สิ่งของเครื่องทองเงินให้แก่ข้าพระพุทธเจ้าสิ่งละสำหรับ แต่โดยความเชื่อเพื่อของ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กค.82.2/14

กลอง 2 หนังสือของมิสเตอร์ไอแซค ที สมิท กงสุลใหญ่แห่งกรุงสยามที่เมืองนิวยอร์ก
ตุลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ คำแปลที่ 2178 ลงวันที่ 30 มีนาคม ร.ศ. 113

30
40 120 4 13 55 300
4 4 10 4 3

คอกเคอร์ปลอกของบางอย่างข้าพระพุทธเจ้าไ้มามากกว่าสิ่งสำหรับ" นอกจากนี้
รัฐบาลอินเดียยังได้จัดสิ่งหนึ่งสื่อที่เกี่ยวกับเรื่องราวของพระธาตุ ณ เมืองมัทราสมา
ให้ด้วย² ทำให้ไทยทราบเรื่องราวเกี่ยวกับพระสารีริกธาตุมากขึ้น ส่วนคณะสงฆ์ทาง
ลังกาก็ได้จัดสิ่งหนึ่งสื่อที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาให้แก่ไทยหลายเล่มด้วยกัน ได้แก่
หนังสือคันคาวงษ์ (Datha Vansa) ซึ่งเป็นพงศาวดารพระพันธุราช หนังสืออ้ายคำ
จารึกสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช หนังสือพงศาวดารของพระเจ้าอโศกมหาราช และ
หนังสือว่าด้วยพระพุทธศาสนา³ เป็นผลให้ไทยได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา
มากขึ้น และปรากฏว่าแม้กระทั่งปัจจุบันนี้ไทย อินเดีย และลังกายังคงมีความสัมพันธ์
ทางศาสนาอันเป็นอย่างดีตลอดมา

ความสัมพันธ์กับต่างประเทศในด้านศาสนา นอกจากจะให้ประโยชน์แก่ไทย
ในด้านศาสนาและส่งเสริมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศให้มั่นคงขึ้นแล้ว ผลโดยทางอ้อม
ยังได้ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ทางราชการของไทยด้วย เช่น เมื่อครั้งที่พระยาสุมนัยวินิต
เดินทางไปรับพระสารีริกธาตุนั้น รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ทูลเรื่องการชลประทานด้วย ซึ่ง
ภายหลังพระยาสุมนัยวินิตได้นำวิธีการที่พบเห็นมาปรับปรุงใช้ภายในประเทศดังกล่าวแล้ว
นอกจากนี้เมื่อพระยาสุมนัยวินิตเชิญพระสารีริกธาตุกลับ ได้เดินทางกลับผ่านในเส้นทาง
เมืองตรังกับเมืองพัทลุง เป็นผลให้พระยาสุมนัยวินิตซึ่งมีตำแหน่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/5 กลอง 1
หนังสือพระยาสุมนัยวินิตกราบทูลพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงเทเวธวงศ์โรประการ
เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ 21 มีนาคม ร.ศ. 117

² ดู.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 2
(จ.ศ. 1238 - 1240) เลขที่ 26 จดหมายเหตุคณะสงฆ์เมืองลังกา จ.ศ. 1240
หน้า 47 - 51

มณฑลนครศรีธรรมราชอยู่ในขณะนั้น มีโอกาสตรวจเส้นทางระหว่างเมืองตรังกับเมืองพัทลุง เพราะพระยาสุมนัยวินิตไม่เคยผ่านเส้นทางนั้นมาก่อน ดังปรากฏความจากหนังสือ พระยาสุมนัยวินิตกราบทูลกรมหลวงเทเวศวงศ์โรประการ ลงวันที่ 21 มีนาคม พ.ศ. 2441 ตอนหนึ่งว่า

วันที่ 25 มกราคม ออกจากสิงคโปร์ถึงเกาะหมากวันที่ 27 พระยา
 รัชฎานุประคิษฐ์กับพระยาทวีปสยามกิจ ลงมารับ...ได้ไปถูกขาคกลงกันว่า
 เวลาเชิญพระบรมธาตุกลับจากอินทีย จะไ้เชิญไปทางเมืองตรัง พัทลุง
 สงขลา เพื่อราษฎรทั้งหลายในมณฑลภูเก็ต นครศรีธรรมราช ได้ถวาย
 สักการบูชา...ส่วนประโยชน์ทางราชการ ข้าพระพุทธเจ้าอยากได้
 ตรวจทางระหว่างเมืองตรังกับเมืองพัทลุง ซึ่งข้าพระพุทธเจ้ายังมิได้
 เคยไปนั้นด้วย...¹

ดังนั้นผลจากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ในด้านความสัมพันธ์
 กับต่างประเทศ นอกจากจะให้ประโยชน์ด้านศาสนาโดยตรงแล้ว ยังเป็นประโยชน์ต่อ
 ประชาชนและประเทศด้วย

ผลจากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ดังกล่าวแล้ว มีส่วนก่อให้เกิด
 เกิดประโยชน์ต่อวงการพระพุทธศาสนาและประชาชนโดยทั่วไป ตลอดจนประเทศชาติ
 เป็นอันมาก โดยเฉพาะต่อดองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง ทรงได้รับ
 ประโยชน์จากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ทั้งในด้านการสร้างสมบุญ
 ตามความเชื่อในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ซึ่งมีส่วนช่วยเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/2 กล้อง 2
หนังสือพระยาสุมนัยวินิต กราบทูลพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงเทเวศวงศ์โรประการ
เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ 21 มีนาคม ร.ศ. 117

สถาบันพระมหากษัตริย์ จึงกล่าวได้ว่าการที่รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนานั้น นอกเหนือจากการที่ทรงปฏิบัติพระองค์ในฐานะองค์พุทธศาสนูปถัมภกแล้ว โดยทรงปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ทางการเมืองด้วย เพราะสถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศไม่มั่นคงตั้งแต่พระองค์ขึ้นเสวยราชย์ เนื่องจากข้าราชการขุนนางภายในประเทศมีความ คิดเห็นต่างกันและแบ่งแยกกันเป็นกลุ่ม ๆ จนทำให้เกิดความขัดแย้งกันขึ้นภายในประเทศ ประกอบกันเป็นระยะของการปรับปรุงประเทศและเผชิญกับภัยจากการคุกคามของลัทธิ จักรวรรดินิยมตะวันตก จึงทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องช่วย แก่ไขสถานการณ์ดังกล่าว โดยพยายามสร้างเครื่องยึดเหนี่ยวให้กับประชาชนในสังคม เป็นผลให้พระองค์ทรงสามารถรักษาสถานภาพของพระองค์และประเทศไว้ได้ สำหรับ ในลัทธิพระศาสนาโดยทรงนั้น ผลจากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ใน ครั้งนั้นได้วางรากฐานให้กิจการต่าง ๆ ทางศาสนาดำรงอยู่ได้จนทุกวันนี้

บทสรุป

สภาพทั่วไปของพระพุทธศาสนาในไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ชาวไทยรับนับถือพระพุทธศาสนาด้วยดีทั้งทางที่เป็นศาสนาประจำอาณาจักรมาตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหงครองกรุงสุโขทัย แต่สภาพพระพุทธศาสนาในแต่ละสมัยจะแตกต่างกันไปตามสภาพทางการเมือง สังคมและเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตามพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหงจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงอยู่ในฐานะองค์พุทธศาสนูปถัมภก ทรงให้การอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ เป็นอย่างดี เช่น การสร้าง บูรณะ และปฏิสังขรณ์วัดตลอดจนการดูแลที่ดินและผู้คนให้ทั่วถึง การออกผนวชของพระมหากษัตริย์ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ การเสด็จบำเพ็ญพระราชกุศลทางศาสนา การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมและการฟื้นฟูด้านพระธรรมวินัยรวมทั้งความสัมพันธ์กับต่างประเทศด้านศาสนา แต่การอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาในลักษณะดังกล่าว มิได้ขึ้นอยู่กับการปฏิบัติพระองค์ในฐานะองค์พุทธศาสนูปถัมภกเท่านั้น แต่ขึ้นอยู่กับการปฏิบัติพระองค์ตามหลักธรรมและความเอื้อบางประการในพระพุทธศาสนาด้วย เช่น การปฏิบัติตามหลักศัทธิราชธรรม จักรวรรดิวัตรและสังคหวัตถุ ความเชื่อในเรื่องกรรมและผลของกรรม คติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์คตินี้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาจะมีอายุถึง 5,000 ปี นอกจากนั้นพระมหากษัตริย์บางพระองค์ ได้ใช้ศาสนาเพื่อประโยชน์ทางการเมืองของพระองค์ด้วย เช่น พ่อขุนรามคำแหง พระมหาธรรมราชาลิไท สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นต้น ดังนั้นตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหงจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐจึงมีบทบาทสำคัญในการเข้าจัดการด้านการศาสนาจักร จึงเป็นผลให้พระพุทธศาสนามั่นคงสืบทอดมาจนถึงรัชกาลที่ 5 ส่วนประชาชนก็ให้ความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากการออกบวช การสร้าง บูรณะและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดจนปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงอยู่ในฐานะองค์พุทธศาสนูปถัมภก เช่นเดียวกับบูรพกษัตริย์ จึงทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี และมีลักษณะขยายวงกว้างกวาระยะก่อน ๆ มา เนื่องจากมีปัจจัยสำคัญหลายประการช่วยให้เริ่มนอกเหนือจากการปฏิบัติพระองค์ ในฐานะองค์พุทธศาสนูปถัมภกและการปฏิบัติตามหลักธรรมตลอดจนศรัทธาความเชื่อทางประการในพระพุทธศาสนา ปัจจัยสำคัญดังกล่าวได้แก่ การเสด็จประพาสทั้งในและต่างประเทศ การเสด็จภายในประเทศทำให้ทอดพระเนตรเห็นชนบทพระองค์ในวงการพระพุทธศาสนา จึงโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขข้อบกพร่องเหล่านั้น เช่น เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรเห็นวัดโพธิ์วัดโทรมก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชทรัพย์บูรณะและปฏิสังขรณ์ หรือวัดใดชำรุดปรกรกรุงรังก็โปรดเกล้าฯ ให้ออกประกาศให้เจ้าอาวาสจัดการดูแลวัดให้สะอาดเรียบร้อย หรือเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองใดทรงสดับพระธรรมเทศนา ซึ่งพระสงฆ์เทศนาให้ประชาชนฟังด้วยข้อความที่เข้าใจยาก มีนิทานมาก ก็โปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงแก้ไข ให้เทศน์ด้วยข้อความกระชับรัดกุม เข้าใจง่าย เพื่อประชาชนจะได้นำไปปฏิบัติ ส่วนการเสด็จประพาสต่างประเทศ เช่น เมื่อเสด็จประพาสทวีปยุโรป ก็โปรดพระราชทานพระราชทรัพย์ให้จัดพิมพ์หนังสือคำแปลพระคัมภีร์หลายเล่ม ขณะเดียวกันสภาพสังคมในขณะนั้นก็เป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เพราะปรากฏว่าคนส่วนมากมิได้ปฏิบัติตนอยู่ในศีลและธรรมตามหลักของพระพุทธศาสนา เช่น บัวเมาอยู่ในอบายมุขต่าง ๆ ประพฤติตนเป็นโจรผู้ร้าย เป็นต้น ซึ่งก่อให้เกิดความวุ่นวายในสังคม และขณะนั้นสถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศก็ไม่มั่นคงเท่าที่ควร เช่น ในส่วนกลางพระราชอำนาจของรัชกาลที่ 5 ถูกจำกัดโดยกลุ่มการเมืองสองกลุ่ม คือ ตระกูลมุนนาคและกรมพระราชวังบวรสถานมงคล นอกจากนี้ในส่วนภูมิภาคบางหัวเมืองได้เกิดปฏิวัติต่อต้าน เนื่องจากความไม่เข้าใจในพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 ในการปรับปรุงประเทศ ดังจะเห็นได้จากกบฏผีบุญในภาคอีสาน กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ เป็นต้น ทำให้รัชกาลที่ 5 จำเป็นต้องทรงหาวิธีในการรักษาสถานภาพของพระองค์ไว้ให้มั่นคงและสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในประเทศ โดยอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องช่วย นอกจากนี้ทรงเห็นภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้นจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก จึงทรงปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย เท่าเทียมกับตะวันตก แต่ขณะนั้นยังขาดแคลนคนที่มีความรู้เขา

รับราชการ รัชกาลที่ 5 จึงทรงพัฒนาคนไทยให้มีความรู้เป็นสถานศึกษา มีพระภิกษุเป็นครูสอน
ด้วยปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวจึงทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งสรุปได้ดังนี้

ใน พ.ศ. 2431 โปรดเกล้า ฯ ให้ชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย
นับเป็นครั้งแรกที่พระไตรปิฎกได้รับการจัดพิมพ์ขึ้น ด้วยทรงพระราชดำริว่า เดิมพระไตร
ปิฎกเขียนด้วยอักษรขอมในใบลาน อ่านยาก ทำให้เข้าใจผิดเพี้ยน และเงินทองและไม้ถูกต้องทรง
กันทุกฉบับ ด้วยเหตุนี้จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ทั้งฝ่ายพระสงฆ์และฆราวาสรวมดำเนินการชำระ
และจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับอักษรไทยขึ้นให้ทันวันฉลองราชสมบัติครบ 25 ปี ใน พ.ศ.
2436 ในการนี้ให้พระราชทานพระราชนิพนธ์จำนวน 1,000 ซึ่ง จัดพิมพ์พระไตรปิฎกจำนวน
1,000 จบ ๆ ละ 39 เล่ม โปรดเกล้า ฯ พระราชทานไปยังพระอารามหลวงทั่วประเทศ
ตลอดจนสถานศึกษาในต่างประเทศด้วยแห่งละหนึ่งจบ ภายหลังโปรดเกล้า ฯ ให้จำหน่าย
แก่ประชาชนในราคาถูก 2 ซึ่ง และพระราชทานแก่ชาวต่างประเทศให้นำไปใช้ประโยชน์
เป็นผลให้พระไตรปิฎกแพร่หลายมากขึ้นภายในประเทศ ทำให้พระสงฆ์และฆราวาส
จนผู้สนใจได้อาศัยพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ด้วยอักษรไทยศึกษาเล่าเรียนมาจนถึงปัจจุบันนี้
ทั้งยัง เป็นที่รู้จักกันดีในต่างประเทศทั่วโลกเรื่อยมาจนทุกวันนี้ นับเป็นการเผยแผ่พระพุท
ทธศาสนาให้เจริญแพร่หลายประการหนึ่ง

นอกจากรัชกาลที่ 5 จะทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยโปรดเกล้า ฯ ให้จัดพิมพ์
พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยแล้ว ยังได้โปรดเกล้า ฯ ดำเนินการโดยวิธีอื่น ๆ ด้วย คือ
โปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งหอพุทธศาสนดงกละขึ้นทั่วเขตเบญจมาศพิตร สำหรับเป็นที่เก็บรวบรวม
หนังสือพระไตรปิฎกและหนังสืออื่น ๆ ในพระพุทธศาสนา ซึ่งก่อให้เกิดประโยชน์แก่การ
ศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรและผู้นับถือ นอกจากนั้นได้โปรดเกล้า ฯ ให้แต่ง
หนังสือที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาในหลายลักษณะด้วยกัน ได้แก่ หนังสือเบญจศีลและ
เบญจธรรม หนังสือเทศนา หนังสือสวดมนต์ หนังสือธรรมจักร และหนังสือชาดกต่าง ๆ
เป็นผลให้ประชาชนได้เรียนรู้หลักธรรมในพระพุทธศาสนา เป็นหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิต
ส่วนพระสงฆ์และสามเณรก็มีโอกาสสำหรับใช้เทศนาและสวดสวดมนต์เป็นแบบฉบับเดียวกัน
จึงทำให้ประชาชนเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนามากขึ้น นอกจากรัชกาลที่ 5 ได้

พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ในการพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับอักษรพม่าที่ทางโรงพิมพ์ฮั่วทวี้
แห่งเมืองวางจุงซอมาถวาย จึงนับได้ว่าการที่รัชกาลที่ 5 ทรงดำเนินการในลักษณะต่าง ๆ
ดังกล่าวเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่ง ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญอยู่ในประเทศไทยจนกระทั่ง
ทุกวันนี้

การเผยแพร่พระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ไปยังต่างประเทศมิได้มีเฉพาะการพระ
ราชทานพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ด้วยอักษรไทยเท่านั้น แต่ได้เสด็จไปสืบพระพุทธศาสนาใน
อินเดียด้วยพระองค์เอง ซึ่งเป็นผลพลอยได้จากการเสด็จประพาสอินเดีย ทำให้บรรดา
นักค้นคว้าซึ่งศึกษาโบราณคดีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาพากันหันไปสนใจสืบสวนค้นคว้า
ทางประเทศอินเดียแทนที่ที่เคยศึกษากันมาแต่ทางประเทศลังกา จึงมีผลให้ความรู้ความ
เห็นของคนไทย ในด้านโบราณคดีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนากว้างขวางขึ้นโดยลำดับ เรื่อยมา
จนทุกวันนี้

นอกจากรัชกาลที่ 5 ได้ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยแบ่งพระสารีริกธาตุที่รัฐบาล
อินเดียทูลเกล้าฯ ถวาย โดยให้พระยาสุภมนียวินิตออกไปรับถึงประเทศอินเดีย พระ
ราชทานแก่ประเทศพม่า ลังกา ญี่ปุ่น และรัสเซีย เป็นผลให้พระพุทธศาสนิกชนในประเทศ
เหล่านั้นเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนามากขึ้น ส่วนที่เหลือจากพระราชทานก็โปรดเกล้าฯ
ให้บรรจุไว้ในพระเจดีย์กุหาทองที่วัดสระเกศ ทำให้พุทธศาสนิกชนชาวไทยได้สักการะและ
นมัสการมาจนทุกวันนี้

ในการส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์ รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้ง
โรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมขึ้นตามวัดต่าง ๆ เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุ
และสามเณร ได้ทรงกำหนดให้มีการสอบไล่พระปริยัติธรรมเป็นประจำทุกปี ทรงส่งเสริม
การศึกษาของพระสงฆ์ทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุตินิกาย โดยโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งสถาบัน
การศึกษาชั้นสูงขึ้นสองแห่ง คือมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรญาณและมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อ
เป็นสถานศึกษาของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายและธรรมยุตินิกายตามลำดับ ในระยะแรกการ
ดำเนินกิจการต่าง ๆ ของสถาบันทั้งสองประสบกับปัญหาและอุปสรรคอยู่บ้าง โดยเฉพาะ
ลักษณะการเรียนการสอนและวิธีการสอน แต่ในที่สุดพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวชิรญาณ
วโรรช ได้ทรงดำเนินการปรับปรุงและแก้ไขให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ซึ่งในปัจจุบันสถาบัน

ทั้งต้องยังคงเป็นสถานที่มาของพระสงฆ์สองนิกาย ดังนั้นการที่รัชกาลที่ 5 ทรงส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์ นอกจากจะทำให้การศึกษาของพระสงฆ์เจริญขึ้นแล้ว ยังเป็นการส่งเสริมให้การศึกษาของชาติเจริญขึ้นด้วย เพราะรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัดทั้งในกรุงและหัวเมือง โดยมีพระภิกษุเป็นครูสอน กายเหตุนี้จึงทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงสร้างบูรณะและปฏิสังขรณ์วัดทั้งในกรุงและหัวเมืองจำนวนมากมาย เพื่อใช้เป็นแหล่งศึกษาพระพุทธรูปศาสนาและใช้เป็นสถานศึกษา แต่การที่รัชกาลที่ 5 ทรงมุ่งหวังให้พระสงฆ์ปฏิบัติ ในการส่งเสริมการศึกษาของชาตินั้นมีอุปสรรคอยู่บ้างในระยะแรก จึงทำให้งานด้านการศึกษาของราษฎร เจริญก้าวหน้าช้ากว่าที่ควรจะเป็น แต่ต่อมาอุปสรรคต่าง ๆ ก็หมดสิ้นไปหลังจากรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ใน พ.ศ. 2445 ดังนั้นการจัดการศึกษาขึ้นตามวัดโดยมีพระภิกษุเป็นครูสอนนั้น นับเป็นการส่งเสริมพระพุทธรูปศาสนาให้เจริญแพร่หลาย และเป็นการวางรากฐานการศึกษาโรงเรียนหัวเมืองในปัจจุบันด้วย

✕ ในด้านการจัดตั้งมณฑล ใน พ.ศ. 2445 รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ขึ้น เพื่อจัดตั้งมณฑลให้เป็นระเบียบเรียบร้อยทั่วพระราชอาณาจักร การตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ขึ้นในครั้งนั้น แสดงให้เห็นถึงพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 ในการนำหลักการสมัยใหม่มาใช้ในการปกครองคณะสงฆ์ซึ่งไม่เคยมีมาก่อน กล่าวคือ มณฑลอำนาจบริหารให้แก่มหาเถรสมาคมในอันที่จะปกครองตักสินข้อขัดแย้ง และเป็นองค์ปรึกษาแก่สังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ได้จัดอนุโลมตามวิธีการปกครองพระราชอาณาจักร คือ มีเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และอธิการหมวด บัณฑิตบัญชาในมณฑล เมือง แขวง ตำบล และในวัด ขึ้นตรงต่อกันโดยลำดับ ทั้งได้กำหนดหน้าที่แต่ละตำแหน่งไว้โดยละเอียดชัดเจนเป็นอำนาจถดถอย บำรุงรักษา ซึ่งสอนคุณธรรม ตลอดจนเผยแผ่ศาสนา ทำให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือ เกิดเอกภาพการบริหาร ซึ่งเป็นไปในลักษณะเดียวกันและสอดคล้องกับการจัดรูปการปกครองของฝ่ายพระราชอาณาจักรในสมัยนั้น การที่พระราชบัญญัติกำหนดให้พระสงฆ์ตั้งแต่ชั้นเจ้าอาวาสขึ้นมาจนถึงระดับสูงสุดมีหน้าที่ในการบำรุงการศึกษานั้น เป็นการแสดงให้เห็นถึงพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 ที่ทรงเห็น

คุณค่าของการศึกษาในวัด ซึ่งนับ เป็นการวางรากฐานการศึกษาของชาติในระยะต่อมา และในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ยังได้กำหนดการวางระเบียบการเก็บผลประโยชน์ของพระอารามให้เป็นหลักฐาน โดยรัฐเข้ามามีบทบาทควบคุมอย่างใกล้ชิดด้วย ทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของวัดมั่นคงขึ้น

สำหรับด้านความประพฤติกของพระสงฆ์ ทรงให้ออกประกาศต่าง ๆ เพื่อให้พระสงฆ์ที่อยู่ในพระวินัยบัญญัติ จะได้เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาของพุทธศาสนิกชน และโปรดเกล้าให้กระทรวงธรรมการทำหน้าที่จัดการเกี่ยวกับงานด้านพระศาสนา แม้ในปัจจุบันกระทรวงนี้ก็ยังยังมีหน่วยงานรับผิดชอบงานด้านพระศาสนาอยู่

นอกจากพระราชพิธีในพระพุทธรูปศาสนาของรัชกาลที่ 5 ยังได้ทรงแสดงออกให้เห็นได้จากการบำเพ็ญพระราชกุศลเนื่องในวโรกาสต่าง ๆ เช่น เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกรุณ ทรงแบตรและสดับพระธรรมเทศนา เป็นต้น ทรงแต่งตั้งสมณศักดิ์พร้อมกับพระราชทานนิศยภัตแก่พระสงฆ์ด้วย

ผลจากการที่รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนาดังกล่าวแล้ว ทำให้เกิดประโยชน์ต่อประเทศในด้านต่าง ๆ คือ ในด้านการคณะสงฆ์ จากการที่โปรดให้ตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ทำให้พระสงฆ์ได้ปกครองกันเองภายใต้การบริหารงานของมหาเถรสมาคม ทำให้การปกครองตั้งสมณศักดิ์เป็นแบบแผนเดียวกันทั้งประเทศ ซึ่งแนวปฏิบัติดังกล่าวยังคงใช้ปฏิบัติมาจนทุกวันนี้ ส่วนการส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์ ทั้งการตั้งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มหามกุฏราชวิทยาลัยและโรงเรียนพระปริยัติธรรมตามวัด ตลอดจนการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย รวมทั้งการโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมพระไตรปิฎกและหาฉบับที่ขาดหายเพิ่มเติม สิ่งเหล่านี้ช่วยทำให้การศึกษาของพระสงฆ์และประชาชนเจริญขึ้น เพราะในสมัยนั้นพระสงฆ์ทำหน้าที่สอนหนังสือให้แก่ประชาชนในโรงเรียนวัดที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้น จึงส่งผลให้การปรับปรุงประเทศของรัชกาลที่ 5 ประสบความสำเร็จ เพราะทำให้หาคนเข้ารับราชการได้มากขึ้น ทั้งยังเกิดช่องทางที่พวกไพร่บ้านพลเมืองจะได้เลื่อนฐานะทางสังคมเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์สังคมไทย แต่ผลดังกล่าวนี้ เป็นการปลูกฝังค่านิยมของคนให้นิยมยึดอาชีพรับราชการเรื่อยมาจนทุกวันนี้ การทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนาของรัชกาลที่ 5 ยังมีผลทำให้พระสงฆ์มีบทบาททางสังคมมากขึ้น จึงส่งผลให้สภาพสังคมดีขึ้น

ควย เพราะประชาชนได้เรียนรู้หลักธรรมจากพระสงฆ์เป็นแนวทางในการปฏิบัติตนให้เป็นคนดีและยังทำให้ประชาชนเกิดความรู้ดีกว่าทางก็เป็นพุทธศาสนิกชน ย่อมก่อให้เกิดเอกภาพในสังคมไทย นับเป็นผลดีแก่ประเทศอย่างมากในภาวะที่เผชิญกับภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตก

หนึ่งการกำหนดให้มีมรณายกประจำวัดต่าง ๆ ทำหน้าที่จัดการมอประโยชน์วัด เช่น การเช่าที่ดินเพื่อทำไร่ปลูกพืชเศรษฐกิจของฝ่ายศาสนจักรมั่นคงขึ้น และผลพลอยได้จากการติดต่อกับต่างประเทศทางด้านการศาสนา เช่น การเดินทางไปรับพระสารีริกธาตุของพระยาสุเมธมัยวินิต ที่ประเทศอินเดีย ก็ก่อให้เกิดผลดีต่อเศรษฐกิจของประชาชนและประเทศเช่นกัน โดยเฉพาะการจัดการชลประทาน ซึ่งได้นำมาปรับปรุงในประเทศ ส่วนการแบ่งพระสารีริกธาตุให้แก่ประเทศต่าง ๆ ตลอดจนการพระราชทานพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นอักษรไทยไปยังนานาประเทศทั่วโลก นับเป็นผลดีต่อประเทศและวงการพระพุทธศาสนา เพราะทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศมั่นคงขึ้น พระพุทธศาสนาก็เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายทั่วโลกจนทุกวันนี้ ส่วนการสร้างวัด บุรณะและปฏิสังขรณ์วัด ก็เป็นผลดีเพราะถือเป็นการฉลองสืบวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมของชาติ ให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาแลดูสืบมาจนทุกวันนี้ เช่น สถาปัตยกรรมการก่อสร้างตามแบบศิลปะไทยทั่วทุกมุมของเมือง และวัดนี้เวกัณธรรมประวัติ ซึ่งใช้ศิลปการก่อสร้างแบบตะวันตก และวัดยังเป็นศูนย์รวมของประชาชนในด้านต่าง ๆ ตลอดจนเป็นแหล่งสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาจนทุกวันนี้

การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 นอกจากจะทำให้เกิดผลดีแก่ประเทศในด้านต่าง ๆ แล้ว ยังก่อให้เกิดผลดีแก่รัชกาลที่ 5 ในช่วงพระองค์ควย ทำให้ฐานะทางการเมืองของพระองค์มั่นคงขึ้น เพราะประชาชนต่างให้ความจงรักภักดีในฐานะที่ทรงปฏิบัติพระองค์ตั้งมั่นอยู่ในหลักศัพทราชธรรม จักรวรรดิวัตร สังคหวัตถุ และทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภกอย่างแท้จริง จึงทำให้การปกครองในสมัยของพระองค์ดำเนินไปอย่างราบรื่น ถึงผลให้การปรับปรุงประเทศของพระองค์ประสบความสำเร็จ และยังสามารถรักษาความเป็นเอกราชของประเทศจากภัยคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกไว้ได้ จึงสรุปได้ว่า ผลจากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 นั้น เป็นประโยชน์ต่อการรักษาเอกราชทางการเมือง การปกครองของพระองค์ให้มั่นคงควยประการหนึ่ง

การที่รัชกาลที่ 5 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ ถึงแม้ว่าจะประสบ
อุปสรรคอยู่บ้าง แต่โดยส่วนรวมแล้วผลจากการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระองค์ นับ เป็น
ประโยชน์ต่อประเทศทั้งฝ่ายคณะสงฆ์ ข้าราชการและพระองค์เอง จุดเด่นประการสำคัญที่ช่วย
ส่งเสริมให้การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในด้านนั้น ๆ ประสบความสำเร็จในที่สุดนั้น นับ เนื่อง
จากการที่ทรงได้รับความช่วยเหลืออย่างดียิ่งจากฝ่ายพระสงฆ์ เจ้านาย ข้าราชการ ตลอดจน
ประชาชน บุคคลสำคัญที่ช่วยในงานด้านนี้ของรัชกาลที่ 5 ประสบความสำเร็จและเป็นประ
โยชน์ต่อประเทศอย่างมาก ก็คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ประกอบกับ
รัชกาลที่ 5 ทรงเอาพระทัยใส่และติดตามผลเรื่อยมา จึงส่งผลให้พระพุทธศาสนาเจริญขึ้นตลอด
มาจนทุกวันนี้

มจร๑๗๓

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น

1.1 เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1.ก/6

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทูลพระบิดา

ลงวันที่ 23 ธันวาคม ค.ศ. 1859

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/2 กลอง 1 สำเนารายงานการประชุม

24 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/2 กลอง 1 หนังสือพระยาสุมนนยวินิต

กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ 21 มีนาคม ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/3 กลอง 1 พระราชหัตถเลขา

รัชกาลที่ 5 ทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ ที่ 63/738 ลงวันที่ 2 พฤศจิกายน

ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/3 กลอง 1 ลายพระหัตถ์กรมหลวง

เทเวศร์วัชรปรีการแจ้งความมายังมิสเตอร์ยอช เกรฟวิล ราชทูตอังกฤษ

คำแปลที่ 70/8887 ลงวันที่ 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/3 กลอง 1 หนังสือมิสเตอร์ยอช

เกรฟวิล ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ทูลมายังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง

เทเวศร์วัชรปรีการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ คำแปลที่ 50/5263 ลงวันที่

17 สิงหาคม ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 82.1/4 กลอง 1 หนังสือมิสเตอร์ยอช เกรฟวิล

ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ 15 มิถุนายน

ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/5 กลอง 1 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5

ทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ ที่ 106/1223 ลงวันที่ 8 มกราคม ร.ศ. 118

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/7
 กลอง 2 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
 ที่ 113/1266 ลงวันที่ 20 มกราคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.1/9 กลอง 2 กระแสพระราชดำรัสตอบ
 สุนทรพจน์ของคณะทูตพรตญี่ปุ่นเมื่อเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท สำเนาที่ 1566
 ลงวันที่ 14 มิถุนายน ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/2 กลอง 1 ประกาศกระทรวงธรรมการ
 บอกราชาพระไทรยปิฎกมัลละ 2 ชั่ง 1 มกราคม ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/5 กลอง 1 หนังสือพระยาสุมนัยวินิต
 กราบทูลพระเจ้าอนงยาเซอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวง
 ท่างประเทศ 21 มีนาคม ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/14 กลอง 2 หนังสือของมิสเตอร์ไอแซค
 ที่ สมิต กงสุลใหญ่แห่งกรุงสยามที่เมืองนิวยอร์ก ทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
 คำแปลที่ 2178 ลงวันที่ 30 มีนาคม ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/14 กลอง 2 หนังสือมิสเตอร์ไอแซค
 ที่ สมิต กงสุลใหญ่แห่งกรุงสยามที่เมืองนิวยอร์ก ถึงผู้จัดการหอสมุดต่าง ๆ ใน
 อเมริกา คำแปลที่ 2179 ลงวันที่ 20 มีนาคม ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/15 กลอง 2 จดหมายมิสเตอร์ เอเคเรียน
 สกอต พรอฟเฟสเซอร์ เยอแมนนี ฟิลโลไวย์ บรอน ยูนิเวอร์สตี ถึงมิสเตอร์
 ไอแซกซอน เซนสมิท กงสุลเยเนรอลสยามกรุงอเมริกา คำแปลที่ 11457
 ลงวันที่ 3 พฤษภาคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/17 กลอง 2 พระไทรปิฎก (2437-
 2438)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/31 กลอง 3 ลายพระหัตถ์กรมหมื่น
 สมมตอมรพันธุ์กราบทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ที่ 53/245 ลงวันที่ 8
 กันยายน ร.ศ. 115

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/37
 กลอง 3 หนังสือราชบัลลังก์ มุกดาปี พุทธพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทวะวงศ
 วโรประการ คำแปลที่ 332 ลงวันที่ 26 มีนาคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/38 กลอง 3 รัฐบาลสยามมอบให้
 พระยานนทบุรีศรีเกษตราภรณ์เป็นตัวแทนมอบหนังสือพระไตรปิฎกให้สถาบัน
 การศึกษาและหอสมุดต่าง ๆ ในยุโรป 2438 - 2444

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/42 กลอง 3 คำแปลหนังสือคอกเตอร์
 ราช อโยธยนิเวศน์กรมวังมณฑลรัชกาลที่ 5 (สำเนา) ที่ 8819 ลงวันที่ 2
 กันยายน ค.ศ. 1896

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/42 กลอง 3 พระราชกระแสรัชกาลที่ 5
 ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 15 ลงวันที่ 23 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กต.82.2/42 กลอง 3 สายพระหัตถ์กรมหมื่น
 สมมตอมรพันธุ์เรียนเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ สำเนาที่ 4030 ที่ 11/246 ลงวันที่ 8
 กันยายน ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น.49.5/39 ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะ
 การปกครองคณะสงฆ์ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น.49.7/63 หนังสือหลวงภักดีนฤเบศรเรียนมายัง
 พระอินทรีขันธ์ลีหราชรองเรื่องปลัดทูลฉลองกระทรวงนครบาล ที่ 34/5116 ลงวันที่ 6
 ตุลาคม ร.ศ. 124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.9/65 หนังสือกรมราชเลขาธิการแลสำเนา
 บอกหลวงวิศาลเรื่องข้างขึ้นถึงพระยานุรักษ์ราชมนเฑียร เลขที่ 61/1381 ส.
 ลงวันที่ 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 128

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 2 เลขที่ 26 จดหมายคณะสงฆ์เมืองดงก
 จ.ศ. 1240 หน้า 47 - 51

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 2
 เลขที่ 98 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เรื่อง
ภาษาสันสกฤต 5 8 6 คำ ปีมะเส็ง จ.ศ. 1240

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 2 เลขที่ 98 พระราชหัตถเลขา
 รัชกาลที่ 5 นมัสการมายังเจ้าคุณคณาสนโสมณ 5 8 6 คำ ปีมะเส็ง สมุทธุตติก
 จ.ศ. 1240

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 2 เลขที่ 143 พระราชหัตถเลขา
 รัชกาลที่ 5 กราบพูลกรมพระปรมเทววิยาสงครามให้ทรงเรียบเรียงเรื่องบรรพชา
 ลงวันที่ 4 13 6 คำ ปีมะเส็ง สมุทธุตติก หน้า 354 - 355

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 20 เลขที่ 78 หนังสือสมเด็จ
 เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/1 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึง
 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลำเนาที่ 143/453 ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/2 เล่ม 1 การประชุมเทศาภิบาล
 ครั้งที่ 2 ลงวันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/4 เล่ม 1 รายงานประจำปีมณฑล
 นครไชยศรี ศก 116 ของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี กราบพูลกรมหมื่น
 ดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ 2 ลงวันที่ 30 กันยายน
 ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/9 เล่ม 1 พระยาสุพรรณสุนิชา ข้าหลวง
 เทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน
 นริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ เรื่องทำท้าวเมืองนครศรีธรรมราช
 ที่ 32/5664 ลงวันที่ 29 สิงหาคม ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/107 รายงานกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เลขาธิการราชการเมืองสุพรรณบุรี ร.ศ. 122

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.2/1 ลาย
พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ทรงสืบทอดเจ้านายและผู้อื่นซึ่งได้ช่วยการในวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ลงวันอังคาร
เดือน 6 จ.ศ. 1244

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.6/8 รายงานเสนาบดีสภาเรื่องพระสงฆ์
ประพฤติอนาจารต่าง ๆ ลงวันที่ 5 ตุลาคม ร.ศ. 128

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.8.2ข/2 จดหมายมิสเคอเฮนรี คลาค วอร์เรน
ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา เสนาบดีกระทรวงการ
ต่างประเทศ คำแปลที่ 505 ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.8.2ข/3 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์
ราชเลขาธิการกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 60 ลงวันที่ 21 มกราคม ร.ศ. 122

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 รล.8.2ข/6 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 1450/13110 ลงวันที่ 11 มีนาคม ร.ศ. 123

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.20/2 หนังสือกรมราชเลขาธิการถึงเจ้าพระยา
ภาสกรวงศ์ ที่ 36/500 ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/3 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์
เรียนเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/5 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 337 ลงวันที่ 7 มกราคม ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/13 เล่ม 2 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรง
ราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เรื่องขอพระราชทานเรียบเรียงรายงาน
กรมพระธรรมการ ใน ร.ศ. 108 เป็นครั้งที่ 4 ที่ 303 ลงวันที่ 15 กุมภาพันธ์
ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/84 หนังสือพระยาวิจิตรภิกขุขอพระราชทาน
กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 38/1100 ลงวันที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 121

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 ฎีกาที่ 1
ชื่อว้พระราชบัญญัติเป็นประเพณีสำหรับมหาธาตุวิทยาลัย ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 ประชุมเถระสมาคมฝ่ายคณะมหานิกาย
เรื่องมหาธาตุวิทยาลัย 7 กันยายน ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ตอบเจ้าพระยา
ภาสกรวงศ์ ที่ 479 ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 รายงานจดหมายเหตุประชุมเถระสมาคมเรื่อง
มหามกุฏราชวิทยาลัย ณ วัดบวรนิเวศวิหาร 6 กันยายน ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 สำเนาพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึง
พระยาภาสกรวงศ์ ร. ที่ 408 ลงวันที่ 27 สิงหาคม ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 สำเนาพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึง
พระยาภาสกรวงศ์ ร. ที่ ศธ.5 ลงวันที่ 27 สิงหาคม ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/2 หนังสือพระยาภาสกรวงศ์กราบบังคมทูล
รัชกาลที่ 5 ที่ ศ.479 ลงวันที่ 12 กันยายน ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 บาญชีผู้จัดการแลครูนักเรียนมหามกุฏราชวิทยาลัย
ในปี ร.ศ. 112 สำเนาที่ 10224

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 นมัสการมายัง
พระเถระผู้ใหญ่เป็นนายกแลกรรมการของมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่ 28/849
ลงวันที่ 26 ตุลาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 แก่พระเถระผู้ใหญ่
ซึ่งเป็นกรรมการจัดการเล่าเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่ 45/678 ลงวันที่ 3
มีนาคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 สำเนาลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 10223 ลงวันที่ 27 มกราคม ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 สำเนารายงานพระธรรมไตรโลกาจารย์
นายกแห่งมหามกุฏราชวิทยาลัย ในปี ที่ 3 อ่านถวายกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สำเนาที่
4579 ลงวันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 115

จดหมายเทศแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 หนังสือ
เจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ 23 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/4 หนังสือพระเทพกวี นายกแห่งมหามกุฏ
ราชวิทยาลัย เจริญพรมายังรัชกาลที่ 5 6 มีนาคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/6 หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เสนาบดี
กระทรวงธรรมการกราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ ที่ 77/4797
ลงวันที่ 13 ตุลาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/8 หนังสือกรมราชเลขาธิการมัลการมายัง
พระไทรสรนริช ที่ 58/468 ลงวันที่ 14 กรกฎาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/9 ลิขิตสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดราชบูรณะ
ขอถวายพระพรรัชกาลที่ 5 27 ตุลาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.1/1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงธรรมการกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เรื่องสำเนาประกาศให้
พระสงฆ์แลกรมธรรมการตรวจตรารักษาพระอารามให้สะอาด ที่ 28 ลงวันที่ 21
ธันวาคม ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.1/1 ลิขิตพระครูสังฆปาโมกข์วัดเขาลอยแหวน
เจ้าคณะใหญ่เมืองจันทบุรี เจริญพรมายัง พระยาวิภากรบดิ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวง
ธรรมการ (สำเนา) หนังสือที่ 94 ลงวันที่ 11 มกราคม ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.2/1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เรื่องสำเนาประกาศให้
พระสงฆ์แลกรมพระธรรมการตรวจตรารักษาพระอารามให้สะอาด ที่ 28 ลงวันที่ 21
ธันวาคม ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.2/3 บัญชีพระอารามที่พระราชทานกรีนหลวง
มีรายนามผู้สร้างและปฏิสังขรณ์ ร.ศ. 119

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.6/3 เรื่องนุราย
ลัทธิลัทธิราชโอรสและออกประกาศทรงตีเตียนพระสงฆ์วัชณะสงครามกับให้พระสงฆ์
อารามต่าง ๆ รักษาพระอารามให้เป็นทีที่สะอาดเรียบร้อย ลงวันที่ 29 เมษายน
 ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.6/5 ประกาศให้เจ้าอาวาสเอาไว้ใจในการ
ปกครองวัด 8 ตุลาคม ร.ศ. 128

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.8.6/5 เรื่องประกาศไม่ให้พระสงฆ์สามเณรสะสม
เครื่องศาสตราวุธและประพุดคือนาจาร ลงวันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ. 128
 (พ.ศ. 2452)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.9/6 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเลขาธิการ ที่
 ที่ 426/4493 ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.9/6 เล่ม 1 สำเนาคำแนะนำหนังสือสวนต่ง
พร้อมลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กราบทูล
กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ ที่ 426/4493 ลงวันที่ 8 กันยายน
 ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.9/12 เล่ม 1 หนังสือร้อยเอกหลวงโยธาธรรม
นิเวศ นายเวรกรมยุทธศึกษา ทำเรื่องกราบความเห็นยื่นต่อพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์
ปลัดทูลฉลองและพระยาวิจิตรบริรักษ์ถึงเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เรื่องขอ
พระบรมราชานุญาตพิมพ์พระธรรมบทแปลใหม่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.11/16 หนังสือมิสเคอ สตรีงเงอ อุตุนแล้วการ
แทนกงสุลเยเนราลอังกฤษ ทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ คำแปลที่ 150/13516
 ลงวันที่ 15 มีนาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/4 เล่ม 1 สรุปรายงานจัดการคณะกรรมการ
พระศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 117 - 118

จดหมายเหตุนางเอก, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7 เล่ม 1

รายงานประชุมพิเศษ 26 กันยายน ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/8 เล่ม 1 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5

กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่ 11/527 ลงวันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/8 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

ถวายพระพรรัชกาลที่ 5 ที่ 1/18 ลงวันที่ 29 กันยายน ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/10 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรง

ราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เป็นการส่วนพระองค์ 26 มีนาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/10 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณ

วโรรส กราบทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 115 ลงวันที่ 11 กันยายน ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/10 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณ

วโรรสกราบทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 66 ลงวันที่ 18 กันยายน ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/20 เล่ม 3 หนังสือเจ้าพระยาวิศิษฐวงศ์ไกร

กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 255/6509 ลงวันที่ 13 พฤศจิกายน ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/23 เล่ม 3 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

กราบทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 69 ลงวันที่ 22 สิงหาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/25 เล่ม 3 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

กราบทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 78 ลงวันที่ 28 สิงหาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/27 เล่ม 4 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

กราบทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 4/103 ลงวันที่ 25 มิถุนายน ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/32 เล่ม 4 หนังสือเจ้าพระยาวิศิษฐวงศ์ไกร

กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 230/5668 ลงวันที่ 16 ตุลาคม ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/34 เล่ม 4 รายงานตรวจการคณะกรรมการ

การศึกษาของพระศรีธรรมมณี เจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราชเสนอต่อเจ้าพระยา

วิศิษฐวงศ์ไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการ (สำเนา) ที่ 7297 ลงวันที่ 24

พฤศจิกายน ร.ศ. 123

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/42 เล่ม 5

พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 แจกความมายังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ที่ 77

ลงวันที่ 8 มิถุนายน ร.ศ. 122

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/46 เล่ม 5 ลิขิตพระบรมวโรกสขอถวาย

พระพรรัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 10 มิถุนายน ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/46 เล่ม 5 สำเนาโทรเลขพระบรมวโรกส

เจ้าคณะมณฑลพายัพเจริญพรมายังเจ้าพระยาวิจิตวงศ์วิไลโร (สำเนา) โทรเลขที่

9786 ลงวันที่ 18 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/46 เล่ม 5 หนังสือกรมราชเลขาธิการ

เรียนเจ้าพระยาวิจิตวงศ์วิไลโร ที่ 185/1936 ส. ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์

ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/52 เล่ม 6 พระราชหัตถเลขาพระบรมโอรสาธิราช

สยามมกุฎราชกุมาร (วชิราวุธ) กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ที่ 7/7 ลงวันที่ 14

มิถุนายน ร.ศ. 128

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.15/3 หนังสือพระยาวิจิตรการบดีกราบบังคมทูล

รัชกาลที่ 5 ที่ 171/5381 ลงวันที่ 31 ตุลาคม ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/1 เล่ม 1 บัญชีแสดงจำนวนพระไตรปิฎก

ที่พระราชทานศึกษาสถานต่างประเทศ ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/3 เล่ม 1 เรื่องจะพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นหนังสือ

ไทย และบัญชีพนักงานตรวจแก้ไขพิมพ์พระไตรปิฎก ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/3 เล่ม 1 สำเนาพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5

ถึงท่านเล็ก (ภานุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) ร, ที่ 588

ภ, ภ. 22 ลงวันที่ 5 8 2 ค่ำ จ.ศ. 1249

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/4 เล่ม 1
พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ สำเนา ร. ที่ 704
111
8, ก 12 ลงวันที่ 8 ธันวาคม ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/4 เล่ม 1 ร่างประกาศของพระยาภาสกรวงษ์
เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กราบทูลพระบรมวงศานุวงศ์และแจ้งความแก่ผู้มีศรัทธา
เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/4 เล่ม 1 ร่างประกาศพระยาภาสกรวงษ์
เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กราบทูลพระบรมวงศานุวงศ์ และแจ้งความแก่ท่านทั้งหลาย
ทั้งปวงที่มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ที่ ส, 528 ลงวันที่ 10
6104
ธันวาคม ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/4 เล่ม 1 หนังสือพระยาภาสกรวงษ์ทูล
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ศึกษา เสนาบดีกระทรวงมรชาธร
ที่ ส, 513 ลงวันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ. 111
5952

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/4 เล่ม 1 หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงษ์
กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ ส, 116 ลงวันที่
250
18 พฤษภาคม ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/6 เล่ม 1 ต้นร่างพระราชหัตถเลขารัชกาล
ที่ 5 ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ที่ 5/4607 ลงวันที่ 17 ตุลาคม ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/6 เล่ม 1 บัญชีจำนวนพระโคตรยปฎกที่จะ
พระราชทานตามพระอารามทั้งในกรุงและหัวเมืองกับคู่สำหรับพระโคตรยปฎก
ที่ 5639 ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/11 เล่ม 1 หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงษ์
กราบทูลในพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 57/11028 ลงวันที่ 31
มีนาคม ร.ศ. 113

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/13 เล่ม 1

ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ที่ 25/422 ลงวันที่ 24

ตุลาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/13 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์
ถึงพระยานนทบุรี ที่ 65/1010 ลงวันที่ 15 มีนาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/13 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์
ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ที่ 63/1091 ลงวันที่ 30 มีนาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/13 เล่ม 1 หนังสือบรรณาสมาชิกกระทรวง
ธรรมการ เตนเคส เอนริอิกกี อีอีซัน โอมิ แห่งกรุงญี่ปุ่นทูลพระเจ้านองยาเซอ
กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรประการ เสนาบดีว่าการกระทรวงต่างประเทศ คำแปลที่ 7921
ลงวันที่ 5 สิงหาคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/17 เล่ม 2 ลายพระหัตถ์กรมหลวง
เทเวศร์วรวงศ์โรประการ กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ลำเนาที่ 5080 ลงวันที่ 31
กรกฎาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/17 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์
ทูลกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรประการ ร่างที่ 54/247 ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/17 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหลวงเทเวศร์
วโรประการทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ที่ 243/4846 ลงวันที่ 11 สิงหาคม
ร.ศ. 123

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/17 เล่ม 1 หนังสือฟิลิป เอช ธิบเด
ขอพระราชทานกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 คำแปลที่ 4998 ลงวันที่ 9 กรกฎาคม
ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/18 เล่ม 1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณ
วโรรสทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 42 ลงวันที่ 22 ธันวาคม ร.ศ. 117

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/18 เล่ม 1
หนังสือกรมหมื่นพงษาดิศรมหิตกับนายราชดิศนุหาร กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5

9 ธันวาคม ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/18 เล่ม 1 หนังสือกรมราชเลขาธิการ
ทูลกรมหมื่นพงษาดิศรมหิต แลแจ้งความแก่นายราชดิศนุหาร ที่ 114/901
ลงวันที่ 10 ธันวาคม ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/20 เล่ม 1 คำแปลหนังสืออยุธยาธรรมกิติ
ทูลขอพระไทรปิฎก ส่งมาพร้อมกับลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทูลกรมหมื่น
สมมตอมรพันธุ์ ที่ 201 ลงวันที่ 31 มกราคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/22 เล่ม 2 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 26/635 ลงวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/22 เล่ม 2 หนังสือพระยาภาสกรวงศ์
กราบทูลพระเจ้าอนงยาเชอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 106/2508 ลงวันที่ 9
สิงหาคม ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/24 เล่ม 2 ใบปกหนังสือชาตก ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/24 เล่ม 2 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์
กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 9 มีนาคม ร.ศ. 123

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/27 เล่ม 2

พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

พระยาธุลาภิบาล ที่ 1/967 ลงวันที่ 12 สิงหาคม ร.ศ. 122

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/27 เล่ม 2 รายงานเสนาบดีสภา 22 กุมภาพันธ์
ร.ศ. 124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/27 เล่ม 2 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรินทร์

กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 14 มิถุนายน ร.ศ. 123

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.19/27 เล่ม 2 หนังสือกรมราชเลขาธิการ

ทูลหม่อมเจ้าประภากร ที่ 98/727 ลงวันที่ 10 กันยายน ร.ศ. 120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.1/2 เรื่องโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการตรวจ

ทานพระไตรปิฎกในหอพระมณเฑียรธรรม 10 มิถุนายน - 13 ธันวาคม 2435

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.45/15 เล่ม 5 รายงานการศึกษาและการพระศาสนา

ของพระอมราภิรักษ์ ผู้อำนวยการศึกษาณฑลปราจีนบุรี กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

5 กันยายน ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.47/22 เล่ม 1 พระเมธีธรรมรส ผู้อำนวยการศึกษา

มณฑลนครสวรรค์ ขอประทานทำรายงานจัดการคณะและการพระศาสนาและการศึกษาในหัวเมือง

มณฑลนครสวรรค์ กราวยกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส 28 มกราคม ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.47/113 เล่ม 4 ลิขิตพระธรรมไตรโลกาจารย์

เจ้าคณะมณฑลนครสวรรค์เจริญพรมายังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ 12 กันยายน ร.ศ. 125

_____ สม.2.21/7 ปาฐกถาวรากลุ่มเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศสยาม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงที่สามัคยาจารย์ 24 สิงหาคม

2471

_____ สำนักราชเลขาธิการ แผ่นที่ 66 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพรทูลสมเด็จ

พระบรมโอรสาธิราช (วชิราวุธ) 3 สิงหาคม ร.ศ. 125

สำนักราชเลขาธิการ แผ่นที่ 115 มหาเสวกโท พระยาศุภกรณบรรณสาร อธิบดีกรมพระคลัง
ข้างที่ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (สำเนา) ที่ 18/954

ลงวันที่ 22 กรกฎาคม 2459

_____ อสร. (สวนกุหลาบ) เรื่องงบประมาณการจ่ายค่าการต่าง ๆ ในหมู่วังสวนกุหลาบ

_____ และวัดเบญจมบพิตร ธันวาคม 2444 - 2 กุมภาพันธ์ 2449

_____ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 1 จ.ศ. 1144

_____ เลขที่ 17 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 2 จ.ศ. 1182

_____ เลขที่ 2 ตอนที่ 1 2 และ 5 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

_____ เลขที่ 18 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1202

_____ เลขที่ 55 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1197

_____ เลขที่ 70 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1199

_____ เลขที่ 189 ตอนที่ 1 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1212

_____ เลขที่ 304 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1207

_____ เลขที่ 27 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 4 ไม่ปรากฏ จ.ศ.

_____ เลขที่ 153 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 4 จ.ศ. 1227 (หมู่ประกาศ)

_____ เลขที่ 163 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 4 จ.ศ. 1213

_____ เลขที่ 1 ตอนที่ 1 และ 3 หมายรับสั่งนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1198

_____ เลขที่ 2 ตอนที่ 8 และ 20 หมายรับสั่งนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1208

_____ เลขที่ 5 ตอนที่ 10 หมายรับสั่งนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1212

_____ เลขที่ 6 ตอนที่ 16 หมายรับสั่งนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1208

_____ เลขที่ 6 ตอนที่ 19 หมายรับสั่งนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1206

_____ เลขที่ 7 ตอนที่ 2 หมายรับสั่งนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1207

_____ เลขที่ 13 หมายรับสั่งนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1206

_____ เลขที่ 88 หมายรับสั่งนิติศาสตร์ที่ 5 จ.ศ. 1253

_____ เลขที่ 61 มัคคี 23 หมายเหตุคดีในพระสุจริตต่าง ๆ

_____ เลขที่ 1/2 เอกสารสมัยสุโขทัย

1.2 เอกสารต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

"การไล่นักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักเกษมสวนกุหลาบ" ราชกิจจานุเบกษา
เล่ม 1 จ.ศ. 1246

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 องค์การคำ
ครุสภา 2504, 4 เล่ม

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ จดหมายเหตุราชกิจรายวันในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2416) โรงพิมพ์สำนัก
ทำเนียบนายกรัฐมนตรี 2516, 220 หน้า

จดหมายเหตุราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระ
บรมราชานุญาตให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงกัญญา เทพาภิบาล (ด้อย
บุณนาค) 14 พฤศจิกายน 2514 โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี 2514,
352 หน้า

พระบรมราชาธิราชในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ ร้อยตรีชดายุทธ เอกพจน์ 8 พฤษภาคม 2514 โรงพิมพ์สามมิตร
2514, 49 หน้า

พระบรมราชาธิราชในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานอาปนกิจศพ
นายสุข สงวนนอย 13 มกราคม 2509 โรงพิมพ์อักษรสาส์น 2509,
51 หน้า

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่
พ.ศ. 2417 - 2453 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา
ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด 2510,
251 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาใน
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่องในโอกาสครบ 100 ปี
นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ 1 ตุลาคม 2511
โรงพิมพ์คุรุสภา, 283 หน้า

"แจ้งความกระทรวงธรรมการแผนกศึกษาธิการเรื่องตั้งมหาวิทยาลัย"

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 10 ร.ศ. 112

โชติ ทองประยูร กฎหมายคณะสงฆ์ พิมพ์ครั้งที่ 2 โรงพิมพ์การศาสนา 2506,
342 หน้า

นายกรัฐมนตรี, สำนัก คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางวัฒนธรรมและโบราณคดี
ประชุมเสนาบดีภาค 3 โรงพิมพ์ทำเนียบสำนักนายกรัฐมนตรี 2508,
253 หน้า

"ประกาศพระราชปรารภในการก่อพระฤกษ์สังฆเสนาสน์ราชวิทยาลัย" ราชกิจจานุเบกษา
เล่ม 13 ลงวันที่ 20 กันยายน ร.ศ. 115

"โปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทยและสอนเลขทุกพระอาราม"

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2 ลงวันที่ 6 กรกฎาคม จ.ศ. 1237

พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่ม 11 (จักกวัตติสูตร) พระสุตตันตปิฎก เล่ม 3
พินิจาย ปาฏิวรรค โรงพิมพ์การศาสนา 2514

พระรัตนปัญญาเถระ ชินกาลมาลีปกรณ์ แปลโดย ร.ต.ท.แสง มณวิฑูร เปரியู
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพงษ์สวัสดิ์ สุริโยทัย 15 พฤศจิกายน
2518 โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ 2518, 184 หน้า

พระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 โรงพิมพ์คุรุสภา
2513, 2 เล่ม

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา ประมวลพระนิพนธ์ : การคณะสงฆ์
พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ ครบ 50 ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 โรงพิมพ์ศรีศตวรรษ 2514,
534 หน้า

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา ประมวลพระนิพนธ์ :

พระธรรมเทศนา พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่ง
สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514
โรงพิมพ์มหาภูมิราชวิทยาลัย 2514, 492 หน้า

ประมวลพระนิพนธ์ : พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์ ธนาคารศรีอยุธยา
พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์
2514, 338 หน้า

วชิรญาณ, หอพระสมุด จดหมายเหตุทรงสร้างวัดเบญจมบพิตรในรัชกาลที่ 5 พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงศรีเฉลิม 2466 โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ
2466, 89 หน้า

วันรัตนวัดพระเชตุพน, สมเด็จพระ สังคีตียวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย
แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณ) พิมพ์ถวายเป็นธรรมเนียมบรรณาการ
โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (อมลเถระ)
วัดพระเชตุพน 1 เมษายน 2521 สีวพร 2521, 574 หน้า

กิลปากร, กรม จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมฉบับ
เพิ่มเติม (2310 - 2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ. 2310 - 2363) โรงพิมพ์คุรุสภา 2516,
454 หน้า

จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลม
มลายูคราว ร.ศ. 107 และ 108 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายสนธิ สุมาวงศ์ 27 เมษายน 2519 ทางหุ่นส่วนจำกัดการพิมพ์ 2519,
78 หน้า

ศิลปากร, กรม เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจักรการเปลี่ยนแปลง
ราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์เป็นอนุสรณ์
 ในงานสถาปนากิจศพ หม่อมสนธิ กฤดากร 6 มีนาคม 2510 โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต
 2510, 108 หน้า

_____ ประชุมกวีอาจารย์ภาคที่ 1 อาจารย์กรุงสุโขทัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
 พระราชทานเพลิงศพ พระราชประสิทธิ์ธิคุณ 8 เมษายน 2515 โรงพิมพ์คุรุสภา
 2515, 214 หน้า

_____ เรื่องกฎหมายตราสามดวง ห้างหุ้นส่วนจำกัดคูคมศึกษา 2521, 775 หน้า
 เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4, 8
 9, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23 โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478

2. เอกสารชั้นสอง

กรุงเทพฯ (นามแฝง) 9 รัชกาลและสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายฯ บรรณศิลป์ 2516, 463 หน้า
 เกษม กิริสัมพันธ์ และ นีออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง โรงพิมพ์
 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516, 213 หน้า

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. สถาบันพระมหากษัตริย์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่ง
 ประเทศไทย 2519, 36 หน้า

_____ "สังคมสมัยอยุธยา" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
 ธรรมศาสตร์ 2516, 213 หน้า

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4
 ภาค 2 คณะธรรมยุติกพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระ
 พระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก (จวน อุฏฐายี) 17 มิถุนายน 2515 โรงพิมพ์
 มหามกุฏราชวิทยาลัย 2515, 619 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ "พระบรมราชาธิบายว่าด้วยความสามัคคี"

ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516,

213 หน้า

พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์พระราชทานในงานพระเมรุพระศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า 21 กุมภาพันธ์ 2481 โรงพิมพ์อักษรนิติ 2481,

97 หน้า

ระยะเที่ยวชวากว่าสองเดือน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้า

บรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวฑี 28 กุมภาพันธ์ 2516 โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์

2516, 388 หน้า

เจื้อ สตะเวทิน "ไตรภูมิพระร่วง" วรรณคดีพุทธศาสนา คลังวิทยา 2506,

401 หน้า

ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ กวีโวหาร-โบราณคดี โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์ 2503,

583 หน้า

เฉลิม อยู่เวียงชัย สมัยกรุงธนบุรี สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เอกสารนิเทศการศึกษา

ฉบับที่ 131 หน่วยงานนิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู โรงพิมพ์คุรุสภา 2516,

509 หน้า

ชลธิรา กลัคอยู่ "ไตรภูมิพระร่วง : รากฐานของอุดมการณ์ทางการเมืองไทย"

ธรรมศาสตร์ 1 : 106-121 มิถุนายน - กันยายน 2517

ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2325 - 2453 กานัลังคม พิมพ์ครั้งที่ 2

โรงพิมพ์กิตติวรรณ 2519, 553 หน้า

ชัยอนันต์ สมุทวานิช การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย พ.ศ. 2411 - 2475

สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ม.ป.ป., 189 หน้า

"ความคิดทางการเมืองเรื่องธรรมราชา" เอกสารหมายเลข 13 ประกอบ

การสัมมนา "การเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย" 1-4 สิงหาคม 2520,

51 หน้า อัคราเนนา

- ชาณุวิทย์ เกษตรศิริ "พระพุทธศาสนาและการรวมอาณาจักรสมัยก่อนอยุธยา :
1893 - 1991" ธรรมศาสตร์ 1 : 39 - 51 มิถุนายน - กันยายน 2519
_____ "ส่วยและสำเภาในรัชกาลที่ 2" ศิลปวัฒนธรรม 5 : 22 - 23 มีนาคม
2523
- ณรงค์ พวงพิศ ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย เอกสารประกอบ
คำบรรยายลำดับที่ 11 ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มศ.ว.
ประสานมิตร 2522, 326 หน้า อัดสำเนา
- _____ "พุทธศาสนากับการเมืองในประวัติศาสตร์ไทยบางตอน" ประวัติศาสตร์
1 : 30 - 45 มกราคม - เมษายน 2523
- ณัฐพล ชันช้อย "การคำนึงถึงศาสนาในพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ" พัฒนบริหารศาสตร์
10 : 414 - 480 กรกฎาคม 2513
- ณัฐวุฒิ สุกขสีสงคราม สมเด็จพระเจ้าบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 2 ม.ป.ท.
2505, 829 - 1888 หน้า
- คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา ความทรงจำ แพร่พิทยา
2514, 408 หน้า
- _____ ตำนานคณะสงฆ์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางเล็ก พินสายแก้ว
19 เมษายน 2514 โรงพิมพ์คุรุสภา 2514, 57 หน้า
- _____ นิทานโบราณคดี พิมพ์ครั้งที่ 9 คลังวิทยา 2501, 655 หน้า
- _____ ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพพระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตโต) 21 มีนาคม 2514
โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม 2514, 281 หน้า
- _____ พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
ฌาปนกิจศพ น.ส.ชิตี มุนนาค 26 เมษายน 2522 บัณฑิตวิทยาลัยพิมพ์ 2522,
302 หน้า

คำกราบทูลภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา พระราชพงศาวดารฉบับ
พระราชหัตถเลขา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพ คุณพ่อไต้ลง พรประภา

4 กันยายน 2511 บริษัทตั้งทองฮวดจำกัด 2511, 811 หน้า

เรื่องประวัติวัดมหาธาตุ โรงพิมพ์พิพรรฒนากร 2461, 124 หน้า

"ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน ประวัติศาสตร์และ

การเมือง โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516, 213 หน้า

ตรี อนาคตกุล ผู้รวบรวม รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน

พระราชทานเพลิงศพ นายพลเจ้าพระยาบดินทรเดชา (แย้ม ณ นคร) 27

กุมภาพันธ์ 2505 โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์ 2505, 253 หน้า

เดช บุณนาค "ขบถเงี้ยวเมืองแพร่ ร.ศ. 121" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ 2 : 67 -

78 กันยายน - พฤศจิกายน 2511

"ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ 1 : 78 - 84

มิถุนายน - สิงหาคม 2510

ตำนานพระธาตุคอกยสุเทพ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าหญิงจามรวีวงศ์ มกราคม

2472 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนากร 2472, 27 หน้า

ทรงวิทย์ แก้วศรี ความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎกไทย กรุงเทพมหานครพิมพ์ 2517,

44 หน้า

ทวยหาร ยมนาค "พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบำรงศัลยกรรมอย่างไร"

เรียงความขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงพิมพ์คุรุสภา

2504, 278 หน้า

ทินกร ทองเศวต พระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนา พิมพ์เป็นที่ระลึกงานฉาปนกิจศพ

นางละมุน ลีระรา 11 มิถุนายน 2511 โรงพิมพ์ศิรินสาร 2511, 82 หน้า

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 โรงพิมพ์

คุรุสภา 2503, 133 หน้า

ทิพาวงค์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 โรงพิมพ์
คุรุสภา 2504, 206 หน้า

_____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 โรงพิมพ์
คุรุสภา 2508, 192 หน้า

_____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2494 - 2411
พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุนนาค)
17 กุมภาพันธ์ 2477 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2477, 482 หน้า

เทพ สุขรัตน์ "การศาสนาสมัยอยุธยา" รวมปรากฏงานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี
องค์การศาสนา 2510, 315 หน้า

ธิดา สาระยา "สุโขทัยในประวัติศาสตร์" เอกสารหมายเลข 19 ประกอบการ
สัมมนา "การเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย" 1 - 7 สิงหาคม 2520,
11 หน้า อักส่าเนา

ช่วงศักดิ์ อายุวัฒน์ ประวัติกรรมการศาสนาและการพระศาสนาในประเทศไทย พิมพ์เป็นที่
ระลึกในงานพระกรุณาพระราชทาน พ.ศ. 2516 โรงพิมพ์การศาสนา 2516, 192 หน้า
นันทนา เฑชะวนิชย์ "ตำแหน่งสังฆปริณายกกับการปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทย"

ประวัติศาสตร์ 2 : 79 - 90 พฤษภาคม - สิงหาคม 2521

นันทนา วัฒนสุข บทบาทสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับ
การทํานุบำรุงพระพุทธศาสนา วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2516,
302 หน้า อักส่าเนา

นายกรัฐมนตรี, สำนัก คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ตำนาน
พื้นเมืองเชียงใหม่ โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี 2514, 150 หน้า

ประไพ รักษา ผลของการเสด็จพระพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ. 2411 - 2453) วิทยานิพนธ์
กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2522, 380 หน้า
อักส่าเนา

ปาวเรศวรียาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา และคนอื่น ๆ เทศนา
พระประวัติและพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ โรงพิมพ์พระจันทร์ 2483,
 266 หน้า

พญาสิทธิ ไตรภูมิพระร่วง คลังวิทยา 2515, 327 หน้า

พนรัตน์, สมเด็จพระ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา คลังวิทยา 2515,
 655 หน้า

พรพรรณ ชารานุมาส "มหาชาติคำหลวง" วรรณคดีที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา
 บรรณกิจไตรคัง 2515, 467 หน้า

พระพจนวิลาส ทำเนียบสมณศักดิ์ โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ 2455

พระมงคลเทพมุนี (อินทโชติเถระ) ประวัติการศาสนศึกษาและการศึกษาหนังสือไทย
ของวัดทองนพคุณ โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม 2500, 92 หน้า

พระมหาอุทัย "เรื่องการศึกษาปริยัติธรรม" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ 4 : 53 - 65
 ธันวาคม 2509

พระศรีวิสุทธิวงศ์ พระพุทธศาสนาหาพิณปี โรงพิมพ์พิมพ์นามกุฎราชวิทยาลัย 2489,
 26 หน้า

พระสาสนโสภณ "การปกครองคณะสงฆ์" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ 4 : 19 - 31
 สิงหาคม 2509

พระอมรโมลี วัดบวรนิเวศวิหาร การปกครองคณะสงฆ์โดยย่อ โรงพิมพ์พิมพ์นามกุฎ
 ราชวิทยาลัย 2480

พร้อมพงศ์ ณ เชียงใหม่ การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียงในสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล (พ.ศ. 2427 -
2436) ปริญญาโท กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2518,
 152 หน้า อักส่าเนา

พลกุล อังกินันท์ บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ปริญญาโท กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2515,
 214 หน้า อักส่าเนา

พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอกรมหมื่น ประวัติพุทธศาสนาในประเทศไทย

โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย 2522, 65 หน้า

เพ็ญศรี คึก "การฟื้นฟูทางพระราชไมตรีและสัมพันธภาพทางการทูตระหว่างไทยและ
ฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2399 - 2411)"

แสดงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 3 : 8 - 38 กันยายน 2516

ไพฑูรย์ มีกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอันสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวง
สรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. 2436 - 2453) ปรินุณานิพนธ์

กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2515, 189 หน้า สำคัญ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย ความจริงอันประเสริฐ อนุสรณ์มหาวิทยาลัย
ครบรอบปีที่ 30 6 - 7 สิงหาคม 2520 กรุงเทพมหานคร พิมพ์ 2520, 136 หน้า

_____ พุทธศาสนาในเอเชีย พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพ

สมเด็จพระสังฆราช อัญมณีมหาเถระ วัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร 17

มิถุนายน 2515 กรุงเทพมหานคร พิมพ์ 2515, 82 หน้า

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย ธรรมจักษุ เล่ม 1 ตอนที่ 1 - 6 ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437)
หน้า 12

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย ธรรมจักษุ เล่ม 2 ตอนที่ 7 - 12 ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438)
หน้า 1055

_____ ธรรมจักษุ เล่ม 3 ตอนที่ 1 - 6 ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)
หน้า 308

_____ พระประวัติ-พระคติพจน์ และเอกสารเกี่ยวกับงานมหาสมณานุสรณ์ พิมพ์ใน

งานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย
2514, 110 หน้า

มานิจ ชุมสาย, ม.ล. ประวัติการศึกษาภาคบังคับในประเทศไทย กองสัมพันธ์
ต่างประเทศ กระทรวงศึกษาธิการ 2498, 173 หน้า

- ริกส์, เฟรด คับบลิว การปรับตัวเข้าสู่สังคมของสยามและพม่า แปลโดย อมร
โสภณวิเชษฐวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถลาง ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519, 105 หน้า
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา ตำนานวัชรนิเวศวิหาร
ตอนที่ 2 พิมพ์โดยพระบรมราชโองการในงานถวายพระเพลิงศพ สมเด็จพระมหา
สมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมษายน 2465 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
2465, 141 หน้า
- พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส พิมพ์ในงาน
มหาสมณานุสรณ์ ครบ 50 ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
2514, 406 หน้า
- วัยอาจ, เควิด เค "คณะสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมโบราณ" ศิลปกร 10 : 41 -
48 พฤษภาคม 2509
- วิจิตร วรณกรรม กษัตริย์ศรีอยุธยา โรงพิมพ์นิยมวิทยา 2498, 363 หน้า
- วิชัย แจ่มสุท "บทบาทของศาสนาต่อการเมืองการปกครองของไทย" รัฐศาสตร์
นิเทศน์ 2 : 284 - 285 สิงหาคม 2519
- วิจิตวงศ์วชิโร, เจ้าพระยา ตำนานพระอารามหลวง พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ หลวงสำเร็จวรรณกิจ (บุญ เศษะนันท์) 23 เมษายน
2515 ห้างหุ้นส่วนจำกัดอรุณการพิมพ์ 2515, 45 หน้า
- วิทย์ พินคันเงิน ศิลปกรรมและการช่างของไทย โอเคียนลโคร์ 2512, 403 หน้า
- วิบูลย์ ภักคิมงคล "พระบรมราชาบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรื่องคณะสงฆ์" ธรรมศาสตร์ 1 : 83 - 101 มิถุนายน - ตุลาคม 2515
- วุฒิชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
2516, 240 หน้า
- เวลดา, วอเตอร์ เอฟ แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ แปลโดย นิจ ทองโสภิต โรงพิมพ์
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514, 298 หน้า

ศรีนครินทร์วิโรฒ, มหาวิทยาลัย คู่มือการเขียนรายงานภาคินพนธ์และปริญญานิพนธ์

ฉบับปรับปรุงแก้ไขครั้งที่ 2 พ.ศ. 2521 กรุงเทพมหานคร 2521, 148 หน้า

ศรีบุรพา สิ่งทอง พระราชพิธีของกษัตริย์ไทย (สมัยโบราณ-ปัจจุบัน) โอเดียนสโตร์
2505, 728 หน้า

ศิลปากร, กรม คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดาร

กรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ พิมพ์ครั้งที่ 2 คลังวิทยา 2515,
472 หน้า

_____ตำนานมูลศาสนา แปลโดย สุก สวัสดิวงศ์ และ พรหม ขมาลา เปริยญ

พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงเกษ สนิทวงศ์ 17 ธันวาคม

2518 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2518, 307 หน้า

_____ตำนานเรื่องวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงสถาปนา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายจำเนียร

นครประสาธน์ 2 กุมภาพันธ์ 2514 มหุงวิทยาการพิมพ์ 2514, 114 หน้า

_____ไตรภูมิโลกวินิจฉัย ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง เล่ม 1) โรงพิมพ์คุรุสภา

2521, 586 หน้า

_____ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 ภาค 1 ตอนต้น โรงพิมพ์คุรุสภา 2506,

307 หน้า

_____ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 โรงพิมพ์คุรุสภา 2511, 314 หน้า

_____ประชุมพงศาวดาร เล่ม 30 ภาค 51 โรงพิมพ์คุรุสภา 2511,

315 หน้า

_____พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ และพงศาวดาร

เหนือ พระยาวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1 โรงพิมพ์คุรุสภา 2504, 382 หน้า

_____พระราชพงศาวดารกรุงสยามฉบับบริติชมิวเซียม กาวหนา 2507,

743 หน้า

_____ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 2 คลังวิทยา 2515, 880 หน้า

ศึกษาธิการ, กระทรวง กรมการศาสนา แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 2 พ.ศ. 2457
หน้า 32 - 33

_____ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435 - 2507 พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบ
เจ็ดสิบสองปีของกระทรวง 1 เมษายน 2507 โรงพิมพ์คุรุสภา 2507,
434 หน้า

สมโชติ อ๋องสกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี (พ.ศ. 2449 - 2474)
ปริญญาบัตร กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2521,
426 หน้า อักสำเนา

สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร 17 สมเด็จพระสังฆราชไทย แพร่พิทยา 2515, 827 หน้า
สวัสดิ์ จงกล "วิวัฒนาการของการจัดรูปบริหารการศึกษา" ใน บทเรียนจากการจัด
การศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา รายงานการประชุมทางวิชาการครั้งที่ 2 โรงพิมพ์
คุรุสภา 2518, 395 หน้า

สิทธิ พินิจกุล และ นิทยา กาญจนวรรณ ความรู้ทั่วไปทางวรรณกรรมไทย
พิมพ์ครั้งที่ 2 ทวงกลม 2520, 459 หน้า

สุจิตร์ ศุขยานนท์ "ธรรมเนียมพระสงฆ์เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์" ราชประติมากรรม
ศึกษานุกรม 2511, 90 หน้า

สุชีพ บุญญานุภาพ หลักพระพุทธศาสนา แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิง
มุขมนตรี (ฉวน เปาโรหิตย์) 21 พฤศจิกายน 2489 ม.ป.ท. 2489,
57 หน้า

_____ หลักพระพุทธศาสนา อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงฤทธิอัคเนย์
(อิน เอมะศิริ) 29 เมษายน 2514 โรงพิมพ์มหาภูมิภววิทยาลัย 2514,
78 หน้า

เสถียร โพธิ์นันทะ ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค 2 พิมพ์โดย
เสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระ
สังฆราช (จวน อุฏฐายี มหาเถร) 17 มิถุนายน 2515 พุทธอุปถัมภ์
การพิมพ์ 2515, 313 หน้า

เลื้อน กุโสดน พระพุทธศาสนาในประเทศไทย คลังวิทยา 2505,
298 หน้า

อดิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416
แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี สว่างบุญมี โรงพิมพ์พิมพ์เทศ
2521, 502 หน้า

อนุนาราชชน, พระยา เรื่องเกี่ยวกับประเพณีต่าง ๆ โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง)
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงกิติประกาศ (ม.ล.นอ นพวัน)
25 ธันวาคม 2515 โรงพิมพ์อมรรณการพิมพ์ 2515, 174 หน้า

อจธรา กาญจนมัย การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2325 -
2394) วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2523, 282 หน้า
อัครสำเนา

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตาม
ต้นฉบับโบราณในภาคเหนือ วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520,
331 หน้า อัครสำเนา

อำรุง โกมลวรรณะ เจ้าฟ้ามงกุฎแห่งกรุงสยาม แพร่พิทยา 2506, 567 หน้า

Bidhyalabh Bhritiyakorn, Kromamun. A History of Buddhism in Siam.
Bangkok, the Asia Foundation Bangkok branch for free academic
distribution from the original article written for the Encyclopaedia
of Buddhism of the Government of Ceylon, 1960. 53 p.

Buddhism in the Kingdom of Thailand. Bangkok, Mahamakut-Raja-
Vidyalaya Press, 2500. 66 p.

Wyatt, David K. The Politics of Reform in Thailand : Education in
the Reign of King Chulalongkorn. Bangkok, Thai Wattana Panich,
2512. 425 p.

תרגום

ภาคผนวก ก

กฎหมายคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ 4

ประกาศ พ.ศ. 2395

- ฉบับที่ 1 วาดลายสังฆทาน
 ฉบับที่ 2 วาดลายห้ามไม่ให้ชาวชุกชุมตร อาวุธ 24 ถึง 70 เป็นเกร เป็นเพชร
 ฉบับที่ 3 วาดลายการสร้างวัด

ประกาศ พ.ศ. 2396

- ฉบับที่ 4 วาดลายให้พระสงฆ์ชาวพระแก้วมรกตในเรือน 8 แรม 8 คำ
 ฉบับที่ 5 วาดลายป้องกันปาราชิก
 ฉบับที่ 6 วาดลายภิกษุสามเณรรักใคร่อยู่จนถึงปาราชิก ให้มาดุกะโทษจะยกโทษ
 ฉบับที่ 7 ห้ามไม่ให้เอาแรงไม้ไผ่จากมาท่าทะเล เฝ้าในพระอารามหลวง
 ฉบับที่ 8 ห้ามไม่ให้ชักสื่อนแควนอนภิกษุสามเณรประพฤติก่อนอาจารย์
 ฉบับที่ 9 ห้ามก่อกองไฟให้สนทนากับภิกษุสามเณรที่ประพฤติก่อนอาจารย์

ประกาศ พ.ศ. 2397

- ฉบับที่ 10 วาดลายพระสงฆ์จะออกมารับราชการ
 ฉบับที่ 11 วาดลายเขตรังวัดอุบายมรดก
 ฉบับที่ 12 ห้ามมิให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงมาพูดทัก
 ฉบับที่ 13 วาดลายพระราชาคณะ ฐานาเปรียญ อีกมากเกินไป จะต้องเข้าเฝ้าหน้าพิมพ์

ประกาศ พ.ศ. 2399

- ฉบับที่ 14 วาดลายให้ตำรวจตรวจวัดอาศัยวัด
 ฉบับที่ 15 เรื่องง้าวารณา

ประกาศ พ.ศ. 2400

- ฉบับที่ 16 ห้ามมิให้พระสงฆ์ สามเณรเที่ยวเตร่ในทางเสด็จพระราชดำเนิน

ประกาศ พ.ร. 2401

ฉบับที่ 17 ห้ามไม่ให้พระสงฆ์พายเรือ แฉวเรือ เวลาเสด็จทางชลมารคแต่ประทับริมน้ำ

ประกาศ พ.ร. 2402

ฉบับที่ 18 ว่าด้วยพระราชบัญญัติพระสงฆ์สามเณรแลภิกษุวัค เป็นประกาศฉบับแรกที่ใช้

คำว่า "พระราชบัญญัติ" ซึ่งมีสาระสำคัญเกี่ยวกับ

1. ว่าด้วยการชำระอธิกรณ์ พระสงฆ์สามเณรที่ประพฤติผิดวินัย
2. ว่าด้วยการจัดระเบียบภิกษุวัคและคฤหัสถ์อาศัยวัค
3. ว่าด้วยภิกษุสามเณรที่ไม่อยู่ในวัค
4. ว่าด้วยการตั้งเถระที่ภิกษุรับ ฟิการ และภิกษุที่ไต่จรรยาจากต่างจังหวัด
5. ว่าด้วยสามเณรโคงและปะชาวกิษย์วัคตองบวช เป็นภิกษุ
6. ว่าด้วยห้ามมิให้คนเสียจริตทั้งพระ เณร และคฤหัสถ์อาศัยวัค

ฉบับที่ 19 ว่าด้วยทรงทำบุญบำรุงพระพุทธรูป

ประกาศ พ.ร. 2403

ฉบับที่ 20 ว่าด้วยพระราชบัญญัติให้ภิกษุสามเณร และภิกษุวัค เมื่อประพฤติอนาจารแล้ว
ให้มาดุด่าโทมนัสและจะยกโทษให้

ฉบับที่ 21 ห้ามไม่ให้พระสงฆ์กลบไต่หอยแต่ประพฤติอนาจาร

ประกาศ พ.ร. 2404

ฉบับที่ 22 ว่าด้วยพระราชบัญญัติเรื่องพระสงฆ์สามเณรลักทรัพย์

ที่มา : ชำรงศักดิ์ อายูวัฒน์ ประวัติกรรมการศาสนาและการพระศาสนาในประเทศไทย

หน้า 150 - 152

ภาคผนวก ข

บัญชีพระเถรานุเถระ ซึ่งเป็นผู้ตรวจชำระพระไตรปิฎกพิมพ์ครั้งแรกลงมือจนการสำเร็จ

กองตรวจชำระพระไตรปิฎก		ของ พระราชทาน	
- พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส		พระไตรปิฎกบรรจจุฬาทิเศษ	1 จบ
ทรงชำระได้	11 เณร	นาฬิกาพิมพ์ใหญ่	1 เรือน
- พระเมธาธรรมมรสี	ชำระได้ 9 เณร	พระไตรปิฎกบรรจจุฬาทิหนึ่ง	1 จบ
		นาฬิกาพิมพ์ใหญ่	1 เรือน
- พระธรรมเจดีย์	ชำระได้ 7 เณร	พระไตรปิฎกบรรจจุฬาทิหนึ่ง	1 จบ
		นาฬิกาพิมพ์กลาง	1 เรือน
- พระเทพโมลี	ชำระได้ 6 เณร	พระไตรปิฎกบรรจจุฬาทิหนึ่ง	1 จบ
		นาฬิกาพิมพ์กลาง	1 เรือน
- สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้นำชำระกับ		(สมเด็จพระสังฆราช พระไตรปิฎก	
พระเมธาธรรมมรสีได้	1 เณร	บรรจจุฬาทิหนึ่ง	1 จบ
		นาฬิกาพิมพ์กลาง	1 เรือน
- พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอรุณนิภาคุณากร		พระไตรปิฎกบรรจจุฬาทิหนึ่ง	1 จบ
ทรงชำระได้	2 เณร	นาฬิกาพิมพ์กลาง	1 เรือน
- หม่อมเจ้าพระสถาพรพิริยพรตกับพระองค์เจ้า		พระราชทานหม่อมเจ้าสถาพรพิริยพรต	
อรุณนิภาคุณากร ทรงชำระได้	2 เณร	พระไตรปิฎกบรรจจุฬาทิสอง	1 จบ
		นาฬิกาพิมพ์เล็ก	1 เรือน
- หม่อมเจ้าพระศรีสุภาภักขิยานุวัตรกับพระ		พระราชทานหม่อมเจ้าพระศรีสุภาภักขิยานุวัตร	
องค์เจ้าอรุณนิภาคุณากร		พระไตรปิฎกบรรจจุฬาทิสอง	1 จบ
ทรงชำระได้	1 เณร	นาฬิกาพิมพ์เล็ก	1 เรือน
รวมพระไตรปิฎก		39 เณร	

กองรวมพระไตรปิฎก	ของพระราชนาน
1. พระพรหมมุนี แม่กอง พุทธนิคาย	- พระไตรปิฎกบรรจจุฑาตาม 1 จบ
2. พระธรรมวโรดม แม่กอง สังยุตตนิกาย	- พระไตรปิฎกบรรจจุฑาตาม 1 จบ
3. พระธรรมราชาวัชร แม่กอง พุทธนิคาย	- พระไตรปิฎกบรรจจุฑาตาม 1 จบ
4. หม่อมเจ้าพระพิณดรรชนี แม่กอง พระไตรปิฎกตอนตน	- พระไตรปิฎกบรรจจุฑาตาม 1 จบ
5. สมเด็จพระวันรัต แม่กอง พระอภิธรรมปิฎก ตอนปลาย	- พระไตรปิฎกบรรจจุฑาตาม 1 จบ

ที่มา : กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เลกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 19/3 เล่ม 1 ๒๒๕
พระเถรานุเถระ ซึ่งเป็นผู้ตรวจชำระพระไตรปิฎกพิมพ์ทั้งฉบับรณการสำเร็จ น.ป.ป.

ภาคผนวก ก

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าฯ คำรับเห็นชอบเกล้าฯ ให้ประกาศจงทราบทั่วกัน ทุกวันนี้การปกครองข้างฝ่ายพระราชอาณาจักรก็ไต่ทรงพระราชดำริเห็นแก้ไข และจัดตั้งแบบแผนการปกครองให้เรียบร้อยเจริญดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นหลายประการแล้ว

และฝ่ายพระพุทธจักรนั้น การปกครองสงฆ์สมควรดัดแปลงเป็นการสำคัญทั้งในประโยชน์แห่งพระศาสนา และในประโยชน์ความเจริญของพระราชอาณาจักรด้วย ถ้าการปกครองสงฆ์สมควรดัดแปลงไปตามแบบแผนอันเรียบร้อย พระศาสนาก็จะรุ่งเรืองถาวร และจะชักนำประชาชนทั้งหลายให้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาในทางประพฤติดีมาปฏิบัติ และว่าเรียนวิชาคุณในสงฆ์ดำเนินยิ่งขึ้นเป็นอันมาก มีพระราชประสงค์จะทรงทำนุบำรุงสงฆ์สมควรดัดแปลงให้เจริญคุณสมบัตินั้นคงสืบไปโดยพระศาสนา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราเป็นพระราชบัญญัติไว้สืบไปดังนี้ว่า

หมวดที่ ๑

วาทยนามและกำหนดใช้พระราชบัญญัติ

มาตรา ๑ พระราชบัญญัติใหม่นี้ชื่อว่า พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๑ และพระราชบัญญัตินี้จะโปรดให้ใช้ในมณฑลใดเมื่อใด จะได้อำนาจประกาศในหนังสือพิมพ์ราชกิจจานุเบกษา เป็นสำคัญ

มาตรา ๒ ตั้งแต่วันนี้ใช้พระราชบัญญัตินี้ในทั่วไทยยกเลิกบรรดากฎหมายแบบแผนประเพณีซึ่งขัดขวางต่อพระราชบัญญัตินี้ มิให้ไว้ในที่นั้นสืบไป

หมวดที่ 2

วาคยใหญ่

มาตรา 3 พระราชบัญญัตินี้ไม่เกี่ยวข้องกับกายสังข กิจและอัทธิยะเพาะในนิกายนั้น ๆ ซึ่งเจ้าคณะหรือสงฆ์ในนิกายนั้นได้เคยมีอำนาจจากลาบั้งคัมมาตก่อนประการใด ก็ให้ลงเป็นไปตามเคยทุกประการ แต่การปกครองอันเป็นสามัญทั่วไปในนิกายทั้งปวงให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 4 สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ตำแหน่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ 1 เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ 1 เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกา 1 เจ้าคณะใหญ่คณะกลาง 1 ทั้งพระราชคณะ เจ้าคณะรองคณะเหนือคณะใต้ คณะธรรมยุติกา คณะกลาง ทั้ง 4 ตำแหน่งนั้นยกเป็นพระมหาเถระที่ทรงปลุกชาในการพระศาสนา และการปกครองบำรุงสงฆ์ตลอดทั่วไปของภิกษุในพระศาสนา หรือในสงฆ์สมณคณ ซึ่งได้โปรดให้พระมหาเถระทั้งนี้ ประชุมวินิจฉัยในมหาเถรสมาคม ตั้งแต่ 5 พระองค์ขึ้นไป คำตัดสินของมหาเถรสมาคมนั้นให้เป็นสัตยาธิษฐาน ผู้ใดจะอุทธรณ์หรือโต้แย้งต่อไปอีกไม่ได้

หมวดที่ 3

วาคยวัด

มาตรา 5 วัด กำหนดตามพระราชบัญญัติเป็น 3 อย่าง คือ พระอารามหลวง
อย่าง 1 อารามราษฎร์อย่าง 1 ที่สำนักสงฆ์อย่าง 1

1 พระอารามหลวง คือ วัดที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสร้าง หรือทรงพระกรุณาโปรดให้เข้าจำนวนในบัญชี นับว่าเป็นพระอารามหลวง

2 อารามราษฎร์นั้น คือ วัดซึ่งได้พระราชทานวิสุงคามสีมา แต่มิได้เข้าบัญชีนับว่าเป็นวัดหลวง

3 ที่สำนักสงฆ์นั้น คือ วัดซึ่งยังไม่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา

มาตรา 6 ที่วัด และที่ชนวัดนั้น จำแนกตามพระราชบัญญัติเป็น 3 อย่าง คือ
ที่วัด 1 ที่ธรณีสงฆ์ 1 ที่กัลปนา 1

- 1 ที่วัดนั้น คือ พึ่งทั้งวัดจนตลอดเขตวัดนั้น เรียกว่าวัด
- 2 ที่ธรณีสถิตนั้น คือ ที่แห่งใด ๆ ซึ่ง เป็นสมบัติของวัด
- 3 ที่กลุณยานั้น คือ ที่แห่งใด ๆ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินให้ทรงพระราชอุทิศเงินอากร
ค่าที่แห่งนั้นขึ้นวัดกัก หรือพระเจ้าอุบาสกมีใ้ถวายกรรมสิทธิ์ อุทิศแก่ผลประโยชน์อื่น เกิดแต่ที่นั้น
กัก ที่เช่นนั้นเรียกว่าที่กลุณยาน

มาตรา 7 ที่วัดกัก ที่ธรณีสถิต เป็นสมบัติสำหรับพระศาสนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นอรรถศาสนูปถัมภก ทรงปกครองรักษาโดยพระบรมราชานุภาพ ผู้ใดผู้หนึ่ง
จะโอนกรรมสิทธิ์นั้นไปไม่ได้

มาตรา 8 วัดใดร้างสงฆ์ไม่อาไศรย ให้เจ้าพนักงานฝ่ายพระราชอาญาจักร เป็น
ผู้ปกครองรักษาวัดนั้น ทั้งที่ธรณีสถิตขึ้นวัดนั้นด้วย

มาตรา 9 ผู้ใดจะสร้างวัดขึ้นใหม่ต้องได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตก่อน
จึงจะสร้างได้ และพระบรมราชานุญาตนั้นจะพระราชทานดังนี้ คือ

ข้อ 1 ผู้ใดจะสร้างที่สำนักสงฆ์ขึ้นใหม่ในที่แห่งใด ให้ผู้นั้นมีจดหมายแจ้งความต่อ
นายอำเภอผู้ปกครองท้องที่แห่งนั้น ในนายอำเภอผู้ปกครองท้องที่นั้นจากคณะแขวงนั้นตรวจและพิจารณา
ขอความเห็นชอบก่อน คือ

1 ที่ดินซึ่งจะ เป็นวัดนั้น ผู้ขออนุญาตมีอำนาจโดยชอบด้วยกฎหมายที่จะยกให้หรือไม่

2 ถ้าสร้างวัดในที่นั้น จะเป็นความชักชวนอันใดในราชการฝ่ายพระราชอาญาจักร
หรือไม่

3 วัดร้างในที่นั้น จะเป็นที่ควรสงฆ์อาไศรยหรือไม่

4 สร้างวัดขึ้นในที่นั้น จะเป็นประโยชน์แก่ประชุมชนในที่นั้นหรือไม่

5 วัดร้างในที่นั้น จะเชื่อมประโยชน์แห่งพระศาสนาด้วยประการใดบ้าง เป็นต้น
ว่าจะพาให้วัดที่มีอยู่แถววังโอบ หรือร้างไปหรือไม่

ถ้านายอำเภอและเจ้าคณะแขวง เห็นพร้อมกันว่า ไม่สมควรของอย่างหนึ่งอย่างใด
ใน 5 ข้อนั้นแล้ว ก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าคณะแขวงมีอำนาจที่จะทำหนังสือ
อนุญาตให้สร้างที่สำนักสงฆ์ขึ้นขึ้น และให้นายอำเภอประทับตรากำกับในหนังสือนั้นด้วย และ

เจ้าของท้องถิ่นนั้นจะต้องจัดการโอนโอนเนื้อที่ถวายแก่สงฆ์ตามกฎหมายก่อน จึงจะสร้างที่
สำนักสงฆ์ได้

ข้อ 2 ในการที่จะขอรับพระราชทานวิสุงคามสีมาสำหรับอารามเดิมที่ใดก่อสร้าง
ปฏิสังขรณ์ใหม่ก็ดี หรือจะสร้างที่สำนักสงฆ์ขึ้นเป็นอารามก็ดี ให้ผู้ขอทำจดหมายยื่นต่อผู้ว่า
ราชการ เมืองนั้น ๆ ให้มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลฯ ถ้าในจังหวัดกรุงเทพฯ ก็ให้ยื่นจด
หมายนั้นต่อกระทรวงธรรมการ ให้แนบความกราบบังคมทูลฯ เพื่อจะไต่พระราชนิพนธ์
บรมราชานุญาต

ข้อ 3 ถ้าจะสร้างอารามขึ้นใหม่ที่ใดๆ ต้องขออนุญาตอย่างสร้างที่สำนักสงฆ์ก่อน
ต่อใ้ขออนุญาตนั้นแล้วจึงจะขอรับพระราชทานวิสุงคามสีมาได้

หมวด 4

วาทกวยเจ้าอาวาส

มาตรา 10 วัดหนึ่งให้มีพระภิกษุเป็นเจ้าอาวาสรูปหนึ่ง การเลือกสรรและตั้ง
เจ้าอาวาสพระอารามหลวงนั้น แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร แม้อารามราษฎร์และ
ที่สำนักสงฆ์แห่งใด ถ้าทรงพระราชดำริเห็นสมควรจะทรงเลือกสรรและตั้งเจ้าอาวาสก็ได้

มาตรา 11 วัดในจังหวัดกรุงเทพฯ วัดหลวงก็ดี วัดราษฎร์ก็ดี ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวไม่ทรงเลือกและตั้งเจ้าอาวาส ให้เป็นหน้าที่ของพระราชาคณะผู้กำกับแขวงที่
วัดนั้นตั้งอยู่ที่จะปลุกเสกสังฆและตั้งปฐมนิเทศแห่งวัดนั้น เลือกสรรพระภิกษุซึ่งจะเป็นเจ้าอาวาส
ถ้าและพระราชาคณะนั้นเห็นว่า พระภิกษุรูปใดสมควรจะเป็นเจ้าอาวาสก็ให้มีอำนาจที่จะทำ
ตราตั้งพระภิกษุรูปนั้นเป็นเจ้าอาวาสวัดนั้น และตราตั้งนั้นต้องให้มณฑุชาการกระทรวงธรรม
การประทับตราเป็นสำคัญในฝ่ายพระราชทานจักรกวย

มาตรา 12 การเลือกสรรเจ้าอาวาสวัดในหัวเมือง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวไม่ทรงเลือกและตั้งเองนั้น ให้เป็นหน้าที่ของเจ้าคณะแขวงที่จะปลุกเสกสังฆและตั้งปฐมนิ
เทศแห่งวัดนั้น เลือกสรรพระภิกษุซึ่งสมควรจะเป็นเจ้าอาวาส ถ้าปรึกษาเห็นพร้อมกันในพระ
ภิกษุรูปหนึ่งรูปใดก็ดี หรือเห็นแตกต่างกันเป็นพระภิกษุหลายรูปก็ดี ให้เจ้าคณะแขวงนำความ
เสนอแก่เจ้าคณะเจ้าเมือง ๆ เห็นว่าพระภิกษุรูปใดสมควรเป็นเจ้าอาวาสก็ให้มีอำนาจที่จะ

ทำตราตั้งพระภิกษุรูปนั้นเป็นเจ้าอาวาสวัดนั้น และตราตั้งนั้นต้องให้ญวาราชการ เมืองประทับ
ตราตำแหน่ง เป็นสำคัญในฝ่ายพระราชอาญาจักรกวย

อนึ่ง เจ้าอาวาสทั้งปวงนั้นถ้าไม่ได้อยู่ในสมณะศักดิ์ที่สูงกว่า ก็ให้มีสมณะศักดิ์เป็น

อธิการ

มาตรา 13 เจ้าอาวาสมีหน้าที่ดังนี้ คือ

ข้อ 1 ที่จะทำนุบำรุงรักษาวัดนั้น ตามกำลังและความสามารถ

ข้อ 2 ที่จะตรวจตรา อยุ่ให้วัดเป็นที่พำนัก แอบแฝงของโจรผู้ร้าย

ข้อ 3 ที่จะปกครองบรรพชิตและภุชงค์ ซึ่งอาศัยอยู่ภายในวัดนั้น

ข้อ 4 ที่จะรักษาความเรียบร้อย และระงับ อชักรณในหมู่บรรพชิตและภุชงค์ซึ่งอาศัยอยู่

ภายในวัดนั้น

ข้อ 5 ที่จะเปนธุระในการ สั่งสอนพระศาสนาแก่บรรพชิตและภุชงค์ให้เจริญใน

สัมมาปฏิบัติตามสมควร แก่ผู้นั้นด้วย

ข้อ 6 ที่จะเปนธุระให้ภุชงค์ซึ่งอาศัยอยู่ เป็นศิษย์อยู่ในวัดนั้นใคร่เรียนวิชาความ

รู้ตามสมควร

ข้อ 7 ที่จะเปนธุระแก่ผู้มีพระคุณและทายาทมาทำบุญในวัดนั้นให้โดย่าเพื่อบูชาโดยสะดวก

ข้อ 8 ที่จะทำนุบำรุงบรรพชิตและภุชงค์ซึ่งอาศัยอยู่ในวัดนั้นและทำรายงานการวัด

ขึ้นต่อเจ้าคณะ

ข้อ 9 ถ้าพระภิกษุตามเขตรในวัดนั้นขาดนางจะไปอยู่วัดอื่นก็ดี หรือจะเฝ้าทางไกลก็ดี

เป็นหน้าที่ของ เจ้าอาวาสจะต้องให้หนังสือขอร้องไปเป็นสำคัญ เว้นแต่ถ้า เจ้าอาวาสเห็นว่าภิกษุ
ตามเขตรูปใดจะไปเพื่อประพฤติอนาจารในที่อื่น จะไม่ยอมให้หนังสือขอร้องก็ได้ แต่ต้องแจ้ง
เหตุให้พระภิกษุหรือตามเขตรรูปนั้นทราบด้วย

มาตรา 14 เป็นหน้าที่ของบรรพชิตและภุชงค์บรรดาซึ่งอาศัยอยู่ในวัดนั้นจะต้อง
ช่วยอาวาส ในการทั้งปวงอันเป็นภาระของ เจ้าอาวาสนั้น

มาตรา 15 บรรดาพระภิกษุตามเขตรต้องมีสังกัดอยู่ในมาฆะชีวกิ ใดวัดหนึ่งทุกรูป

มาตรา 16 ภุชงค์ซึ่งอาศัยอยู่ในวัดย่อมมีหน้าที่และความรับผิดชอบต่อพระราชกำหนด
กฎหมายเพิ่มเติมพอ เมืองทั้งปวง

มาตรา 17 เจาอาวาสมีอำนาจเหล่านี้ คือ

ข้อ 1 มีอำนาจที่จะบังคับว่าความบรรพชิตและภิกษุซึ่งอยู่ในวัดนั้น

ข้อ 2 อภิภรตเกิดขึ้นในวัดใด ถ้าเป็นความตามคำพึงพระวินัยเจาอาวาสวัดนั้น มีอำนาจที่จะพิพากษาได้ ถ้าเป็นความแห่งเมตตาธรรมทั้งสองฝ่ายยอมให้เจาอาวาสเปรียบเทียบ ก็เปรียบเทียบได้

ข้อ 3 บรรพชิตภิกษุ ภิกษุณี ถ้ามิได้รับอนุญาตของเจาอาวาส จะเข้าไปบวช หรือไปอยู่ในนั้นไม่ได้

ข้อ 4 บรรพชิตภิกษุ ภิกษุณี ที่อยู่ในวัดนั้น ถ้าไม่อยู่ในโอวาทของเจาอาวาส เจาอาวาสจะไม่ให้อยู่ในวัดนั้นก็ได้

ข้อ 5 ถ้าเจาอาวาสยังกับการอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติ หรือพระราชนิบัญญัติ และพระภิกษุสามเณรในวัดนั้น ไม่กระทำตามกติก หรือฝ่าฝืนคำสั่งที่มีนัยประมาทเจาอาวาสกติก เจาอาวาสมีอำนาจที่จะกระทำทัณฑกรรมแก่พระภิกษุสามเณรผู้มีความผิดนั้นได้

ข้อ 6 ถ้าเจาอาวาสกระทำการตามหน้าที่ โดยชอบด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย ตามและภิกษุผู้ใดชักชวน หรือลอบอ้างอำนาจหรือมีนัยประมาทเจาอาวาส ผู้นั้นมีความผิดของ ราชวางโทษปรับครั้งหนึ่งเป็นเงินไม่เกิน 20 บาท หรือจำคุก เดือนหนึ่ง หรือทั้งปรับและจำคุก ทั้ง 2 สถาน

มาตรา 18 ผู้ใดจะอุทธรณ์คำสั่งของเจาอาวาส ถ้าวัดในจังหวัดกรุงเทพฯ ให้อุทธรณ์ต่อพระราชาคณะผู้กำกับแขวง ถ้าวัดในหัวเมือง ให้อุทธรณ์ต่อเจ้าคณะแขวง

มาตรา 19 วัดใดจำนวนสงฆ์มากกติก หรือเจาอาวาสวัดใดไม่สามารถจะกระทำการตามหน้าที่ใดทุกอย่าง ด้วยความชราภาพหรืออุปนิสัยตนกติก

ในจังหวัดกรุงเทพฯ เมื่อพระราชาคณะผู้กำกับแขวง เห็นจะตั้งพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งเป็นรองเจาอาวาสสำหรับรับภาระทั้งปวง หรือแต่อย่างใดอย่างหนึ่งช่วยเจาอาวาสกติก รองเจาอาวาสได้ รองเจาอาวาสจะมีอำนาจใดเท่าที่พระราชาคณะผู้กำกับแขวงได้มอบนั้น แต่จะมีอำนาจเกินเจาอาวาส หรือกระทำการฝ่าฝืนอนุมัติของเจาอาวาสไม่ได้ ส่วนวัดในหัวเมืองก็ให้เป็นอำนาจและหน้าที่ของเจ้าคณะเมืองจะตั้งรองเจาอาวาสเป็นผู้ช่วยเจาอาวาสได้เหมือนเช่นนั้น รองเจาอาวาสถ้าไม่ได้อยู่ในขณะสักกพิธีสูงกว่า ให้มีขณะสักกพิธีเป็นรองอธิการ

หมวดที่ 5

วาทะกรรม

มาตรา 20 ในท้องที่อำเภอหนึ่ง ให้กำหนดตามพระราชบัญญัติเป็นแขวงหนึ่งใน
จังหวัดกรุงเทพฯ จะโปรดให้พระราชกฤษฎีกาเป็นเจ้าคณะแขวงละรูป ส่วนท้องที่ในหัว
เมืองนอกจังหวัดกรุงเทพฯ นั้น แขวงหนึ่งให้มีเจ้าคณะแขวงรูปหนึ่ง แต่ถาแขวงใดมีวัดน้อย
จะรวมหลายแขวงไว้ในหน้าที่เจ้าคณะแขวงใดแขวงหนึ่งก็ได้ ทั้งนี้แล้วแต่เจ้าคณะมณฑลจะ
เห็นควร

มาตรา 21 พระราชกฤษฎีกากำกับแขวงในจังหวัดกรุงเทพฯ นี้ จะโปรดให้พระ
ราชคณะรูปใด เป็นผู้กำกับแขวงใด แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร

ส่วนการเลือกตั้งเจ้าคณะแขวงในหัวเมืองนั้น เป็นเจาหน้าที่เจ้าคณะเมืองจะเลือก
สรรเจ้าอาวาส วัดซึ่งอยู่ในแขวงนั้น เสนอต่อเจ้าคณะมณฑล แล้วแต่เจ้าคณะมณฑลจะเห็น
สมควร และให้เจ้าคณะมณฑลมีอำนาจที่จะทำตราตั้งเจ้าคณะแขวง และตราตั้งนั้นต้องให้
ข้าหลวงใหญ่ซึ่งสำเร็จราชการมณฑลประทับตรากำกับ เป็นสำคัญข้างฝ่ายพระราชอาณาจักรด้วย
อนึ่ง เจ้าคณะแขวงนั้น ถ้าไม่ได้อยู่ในขณะถึงแก่พิราลัยแล้ว ให้มีสมณะศักดิ์เป็นพระครู ถ้าทรง
พระราชดำริเห็นสมควรจะทรงเลือกสรร หรือจะพระราชทานสัญญาบัตรราชทินนาม ตั้ง
เจ้าคณะแขวงให้มีสมณะศักดิ์ยิ่งขึ้นไปได้

มาตรา 22 บรรดาวัดในจังหวัดกรุงเทพฯ อยู่ในแขวงใดให้ขึ้นอยู่กับพระราช
คณะกำกับแขวงนั้น ส่วนวัดในหัวเมืองใดอยู่ในแขวงใด ก็ให้ขึ้นอยู่กับเจ้าคณะแขวงนั้น เว้น
แต่วัดทั้งในกรุงเทพฯ และในหัวเมืองที่โปรดให้ขึ้นอยู่กับพระเถระ หรือ เณระพระราชคณะ
รูปใดรูปหนึ่ง ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นสมควร

มาตรา 23 ให้พระราชาคณะกำกับแขวงในจังหวัดกรุงเทพฯ มีถานานุศักดิ์ตั้ง
ถานานุกรมตำแหน่งพระสังฆราชใดรูปหนึ่ง เว้นแต่เจ้าพระราชาคณะรูปนั้น มีถานานุศักดิ์ควร
ตั้งถานานุกรมเกิน 3 รูปอยู่แล้วก็ไม่ตองตั้ง

มาตรา 24 พระราชาคณะกำกับแขวงมีหน้าที่ดังนี้ คือ

ข้อ 1 ที่จะตราจตราอำนาจการวัดและการสงฆ์ บรรดาซึ่งอยู่ในปกครองให้เรียบ
ร้อย เป็นไปตามพระวินัยบัญญัติและพระราชาบัญญัติ

ข้อ 2 ที่จะเลือกและตั้งรองเจ้าคณะแขวง เจ้าอาวาส และรองเจ้าอาวาส อันมี
อำนาจเลือกตั้งได้ตามพระราชบัญญัติ

ข้อ 3 ที่จะตรวจตราทำนุบำรุงการตั้งสอนพระศาสนา และการศึกษาในวัดซึ่งอยู่
ในความปกครอง

ข้อ 4 ที่จะไปดูแลตรวจตราการงานวัดขึ้นในแขวงนั้น เป็นครั้ง เป็นคราวตาม
สมควร

ข้อ 5 ที่จะช่วยระงับอิทธิพลแก้ไขความขัดข้องของ เจ้าอาวาสและวินิจัยข้ออุทธรณ์
ของเจ้าอาวาส

มาตรา 25 พระราชกฤษฎีกากำกับแขวงในจังหวัดกรุงเทพฯ มีอำนาจดังนี้

ข้อ 1 รองเจ้าคณะแขวง กัด เจ้าอาวาส กัด รองเจ้าอาวาส กัด ที่พระราชาคณะ
นั้นตั้งได้ตามพระราชบัญญัติ แต่ไม่สมควรจะอยู่ในตำแหน่งต่อไป เพราะความประพฤติก็
เพราะไม่สามารถก็ พระราชาคณะผู้กำกับแขวงมีอำนาจที่จะเอาออกจากตำแหน่งได้

ข้อ 2 มีอำนาจที่จะตัดสินข้ออุทธรณ์ หรือการเถียงแย้งในคำสั่ง และควินิจัย
ของเจ้าอาวาสวัดขึ้นในแขวงนั้น

ข้อ 3 มีอำนาจที่จะบังคับว่ากล่าวพระภิกษุตามเขวในวัดซึ่งขึ้นอยู่ในแขวงนั้นในกิจ
อันชยถวายพระวินัยบัญญัติและพระราชาบัญญัติ

มาตรา 26 พระครูเจ้าคณะแขวงหัวเมืองมีหน้าที่ดังนี้ กัด

ข้อ 1 ที่จะตรวจตราอำนาจการวัดและการตั้งสมรคาที่อยู่ในปกครองให้เรียบร้อย
เป็นไปตามพระวินัยบัญญัติและพระราชาบัญญัติ

ข้อ 2 ที่จะเลือกเจ้าอาวาสและรองเจ้าอาวาสตามความในพระราชบัญญัติ

ข้อ 3 ที่จะตรวจตราทำนุบำรุงการตั้งสอนพระศาสนา และการศึกษาในวัดซึ่งอยู่
ในปกครอง

ข้อ 4 ที่จะไปดูแลตรวจตราตามวัดขึ้นในแขวงนั้น เป็นครั้ง เป็นคราวตามสมควร

ข้อ 5 ที่จะช่วยแก้ไขความขัดข้องของ เจ้าอาวาส และวินิจัยข้ออุทธรณ์คำสั่ง
ของเจ้าอาวาส

ข้อ 6 ถ้าเกิดเหตุหรือฉ้อโกงอย่างใดในการวัด หรือการชั่งในแขวงนั้น อัน
 เพื่อกำจัดที่จะระงับได้ ก็ให้รับความผิดจากเจ้าคณะเมือง

มาตรา 27 เจ้าคณะแขวงมีอำนาจดังนี้ คือ

ข้อ 1 มีอำนาจที่จะตัดสินข้ออุทธรณ์หรือการเถียงแย้ง ในคำสั่งและคำวินิจฉัย
 ของเจ้าอาวาสวัดขึ้นในแขวงนั้น

ข้อ 2 มีอำนาจที่จะบังคับเจ้าอาวาสพระภิกษุสามเณรตลอดท้องที่แขวงนั้น ในกิจอัน
 รวมด้วยพระวินัยบัญญัติและพระราชาบัญญัติ

มาตรา 28 เจ้าคณะแขวงมีอำนาจทุกสิ่ง ทั้งอำนาจกรมผู้ช่วยการคณะได้ 2 รูป
 คือ พระสมุห์รูป 1 พระใบฎีการูป 1 ถ้าเจ้าคณะแขวงนั้นได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น
 พระครูมีราชทินนาม ทั้งพระปลัดเจ้าอีกรูปหนึ่ง

มาตรา 29 แขวงใดในจังหวัดกรุงเทพฯ ก็คือ ในหัวเมืองก็มิต่างกัน พระราชา
 คณะผู้กำกับแขวงในจังหวัดกรุงเทพฯ หรือเจ้าคณะเมืองนั้น เห็นสมควรจะมีผู้ช่วยตรวจ
 ทราการอยู่ประจำท้องแขวง จะตั้งเจ้าอาวาสวัดใดวัดหนึ่งในแขวงนั้นให้เป็นรองเจ้าคณะ
 แขวงกำกับตรวจตราการวัดในตำบลหนึ่ง หรือหลายตำบลก็ได้ และในแขวงหนึ่งจะมีรองเจ้า
 คณะแขวงที่อุปถัมภ์ได้ตามสมควร แต่รองเจ้าคณะแขวงรูป 1 ต้องมีจำนวนวัดอยู่ในหมวดนั้นไม่
 น้อยกว่า 5 วัด จึงควรตั้ง และรองเจ้าคณะแขวงมีหน้าที่ฟังคำสั่ง และเป็นผู้ช่วยเจ้าคณะ
 แขวง อันรองเจ้าคณะแขวงนั้นถ้าไม่ได้อยู่ในสมณะศักดิ์ที่สูงกว่า ให้มีสมณะศักดิ์เป็นเจ้า
 อธิการ

หมวดที่ 6

การควบคุมเมือง

มาตรา 30 หัวเมืองหนึ่งให้มีพระราชาคณะหรือพระครูเป็นเจ้าคณะเมืองรูป 1
 การเลือกสรรและตั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองนี้ แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร

มาตรา 31 เจ้าคณะเมืองมีหน้าที่ดังนี้ คือ

ข้อ 1 ที่จะตรวจตราจำนวนการวัด และการตั้งสมณรรคาอยู่ในเขตเมืองนั้นให้
 เรียบร้อย และเป็นไปตามพระวินัยบัญญัติ และพระราชาบัญญัติ

ขอ 2 ที่จะตั้งรองเจ้าคณะแขวง เจ้าอาวาส และรองเจ้าอาวาสวัดในเขตเมืองนั้น ซึ่งมีอำนาจตั้งไต่ถามพระราชาธิบดี

ขอ 3 ที่จะตรวจตราทำนุบำรุงการตั้งสอนพระศาสนา และการศึกษาในมรรคาวัดในเขตเมืองนั้น

ขอ 4 ที่จะช่วยแก้ไขความขัดข้องของเจ้าคณะแขวง และระงับอิทธิพลวิจิตรของอุทธรณ์คำอ้าง และคำวินิจฉัยของเจ้าคณะแขวงในเมืองนั้น

ขอ 5 ที่จะเลือกเจ้าอาวาสซึ่งสมควร เป็นเจ้าคณะแขวง เหนือต่อเจ้าคณะมณฑล

มาตรา 32 เจ้าคณะเมืองมีอำนาจดังนี้ คือ

ขอ 1 มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาจากถาวรจนมณฑลตลอดเมืองนั้น ในกิจอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติ และพระราชาบัญญัติ

ขอ 2 รองเจ้าคณะแขวงก็ดี เจ้าอาวาสก็ดี รองเจ้าอาวาสก็ดี ซึ่งเจ้าคณะเมืองตั้งไต่ถามพระราชาธิบดี ถ้าไม่สมควรจะคงอยู่ในตำแหน่งต่อไป เพราะความประพฤติผิด หรือเพราะขาดความสามารถก็ดี เจ้าคณะเมืองมีอำนาจที่จะเอาออกจากตำแหน่งได้

ขอ 3 มีอำนาจที่จะตัดสินอุทธรณ์คำอ้าง หรือคำวินิจฉัยของเจ้าคณะแขวง

มาตรา 33 เจ้าคณะเมืองมีอำนาจที่กีดต่งदानานุกรมได้ 5 รูป คือ พระปลัด 1 พระวินัยธร 1 พระวินัยกรรม 1 พระสมุทร 1 พระใบฎีกา 1 สำหรับช่วยในการคณะ

มาตรา 34 หัวเมืองใดมีกิจการมาก จะทรงพระกรุณาโปรดตั้งพระครูเจ้าคณะรอง เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะเมืองรูป 1 หรือหลายรูปตามแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร

หมวดที่ 7

วากยคณะมณฑล

มาตรา 35 หัวเมืองมณฑล 1 จะทรงพระกรุณาโปรดให้พระราชาคณะผู้ใหญ่เป็นเจ้าคณะมณฑลรูป 1 พระราชาคณะรูปใดควรจะเป็นเจ้าคณะมณฑลไหนนั้น แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร

มาตรา 36 ถ้ามณฑลใดมีกิจการมาก จะทรงพระกรุณาโปรดให้มีพระราชาคณะเป็นเจ้าคณะรองผู้ช่วยการมณฑลนั้นอีกรูป 1 หรือหลายรูป ทั้งนี้แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร

มาตรา 37 เจ้าคณะมณฑลมีหน้าที่ดังนี้ คือ

ข้อ 1 ที่จะรับพระบรมราชานุญาตไปจัดการทำนุบำรุง พระศาสนาและบำรุงการศึกษาตามวัดในมณฑลนั้น ให้เจริญรุ่งเรืองเรื่องตามพระราชประสงค์

ข้อ 2 ที่จะออกไปตรวจตราการคณะสงฆ์และการศึกษาในมณฑลนั้น ๆ บ้างเป็นครั้งเป็นคราว

ข้อ 3 ที่จะตั้งพระครูเจ้าคณะแขวงตามหัวเมืองในมณฑลนั้น บรรดาซึ่งมิได้รับพระราชทานสัญญาบัตร

ข้อ 4 ที่จะช่วยแก้ไขความขัดข้องของเจ้าคณะเมืองในมณฑลนั้น

มาตรา 38 เจ้าคณะมณฑล มีอำนาจดังนี้ คือ

ข้อ 1 มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาพระภิกษุสามเณรทั่วทั้งมณฑลนั้นในกิจอันสมควรด้วยพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ

ข้อ 2 ที่จะมอบอำนาจให้เจ้าคณะรองออกไปตรวจจัดการในมณฑลใดตามเห็นสมควรจะให้มีอำนาจเท่าใด แต่มิให้เกินแก่อำนาจและฝืนอนุวัติของเจ้าคณะมณฑล

ข้อ 3 ผู้มีตำแหน่งสมณะศักดิ์ชั้นใด ๆ ในมณฑลนั้น นอกจากที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรแล้ว ถ้าไม่สมควรจะอยู่ในตำแหน่ง เพราะความประพฤติไม่ดี เพราะขาดความสามารถก็ดี เจ้าคณะมณฑลมีอำนาจที่จะเอาออกจากตำแหน่งได้

ข้อ 4 เจ้าคณะมณฑลมีอำนาจที่จะตั้งขึ้นหรือถอดถอนคำตั้งหรือคำวินิจฉัยของเจ้าคณะเมือง

มาตรา 39 เจ้าคณะมณฑลมีอาณาเขตต์ตั้งถาวรตามกรมไต่ 6 รูป คือ พระครูปลัด 1 พระครูวินัยธร 1 พระครูวินัยธรรม 1 พระสังฆรักษ์ 1 พระอนุห 1 พระใบฎีกา 1 แต่ถ้าวินิจฉัยถักตั้งเดิมมีตำแหน่งใดแล้วไม่ต้องตั้งตำแหน่งนั้น

หมวดที่ 8

วาทะยาน

มาตรา 40 เป็นหน้าที่ของเจ้ากระทรวงธรรมการและเจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องที่ ที่จะช่วยอุดหนุนเจ้าคณะให้ไต่ถักตั้งและอำนาจพอที่จะจัดการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติ

มาตรา 41 พระภิกษุสามเณรต้องฟังบังคับบัญชาเจ้าคณะซึ่งตนอยู่ในความปกครองตามพระราชบัญญัติ ถ้าไม่ฟังบังคับบัญชาหรือหมิ่นเลียดต่ออำนาจเจ้าคณะ มีความผิด เจ้าคณะมีอำนาจที่จะทำทัณฑกรรมได้

มาตรา 42 ถ้าเจ้าคณะกระทำการตามหน้าที่ในพระราชบัญญัติและกฎให้สัตยาภิเษมลงชักชวนต่ออำนาจเจ้าคณะ ผู้นั้นมีความผิด ต้องระวางโทษฐานชักชวนเจ้าพนักงาน

มาตรา 43 คดีที่จำเลยเป็นเจ้าอาวาสก็ดี หรือเป็นคฤหัสถ์คำสั่งคดีอื่น หรือคำสั่งของเจ้าอาวาสก็ดี หรือจำเลยเป็นรองเจ้าคณะแขวง หรือเป็นदानานุกรมของเจ้าคณะแขวงก็ดี หรืออุทธรณ์คำสั่งรองเจ้าคณะแขวงหรือदानานุกรมเจ้าคณะแขวงก็ดี ถ้าข้อวินิจฉัยคดีนั้นอยู่ในคำพิพากษาวินัยบัญญัติ หรือในการบังคับบัญชาตามพระราชบัญญัตินี้ คดีเกิดขึ้นในแขวงใดให้เจ้าคณะแขวงนั้นมีอำนาจที่จะตัดสินคดีนั้นได้

คดีเช่นนั้น ถ้าจำเลยหรือผู้ต้องอุทธรณ์เป็นเจ้าคณะแขวง หรือรองเจ้าคณะเมือง หรือदानานุกรมเจ้าคณะหัวเมืองใด ให้เจ้าคณะเมืองนั้นมีอำนาจที่จะตัดสินได้ ถ้าจำเลยหรือผู้ต้องอุทธรณ์เป็นเจ้าคณะเมือง หรือรองเจ้าคณะมณฑล หรือदानานุกรมของเจ้าคณะมณฑลของรองเจ้าคณะมณฑลใด ให้เจ้าคณะมณฑลนั้นมีอำนาจตัดสินได้ ถ้าจำเลยหรือผู้ต้องอุทธรณ์เป็นเจ้าคณะมณฑล หรือเป็นพระราชาคณะผู้กำกับแขวง ให้โจทก์หรือผู้อุทธรณ์ทำฎีกาขึ้นต่อกระทรวงธรรมการ ในหน้าความกราบบังคมทูลพระกรุณา

มาตรา 44 พระราชาคณะ หรือสังฆนายก ซึ่งโปรดให้ปกครองคณะพิเศษนอกจากที่ใดกล่าวมาในพระราชบัญญัตินี้ เช่นพระราชาคณะซึ่งใดว่ากล่าววัดในจังหวัดกรุงเทพฯ หลายวัด แต่มีใดกำกับเป็นแขวงเป็นต้นก็ดี มีอำนาจและหน้าที่ในการปกครองวัดเช่นเหมือนพระราชาคณะผู้กำกับแขวงนั้น

มาตรา 45 ให้เป็นหน้าที่เสนาบดีกระทรวงธรรมการที่จะรักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้

ประกาศมาณวันที่ 16 มิถุนายน รัตนโกสินทรศก 121 เป็นวันที่ 12270 ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ที่มา : เด็ดเดี่ยว ลายลักษณ์และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18
กฎหมาย ร.ศ. 120-121 หน้า 399 - 417

ภาคผนวก ง

๒ ขอบังคับเรื่อง เงินกู้ยืม

พระยาวิสุทธิการบดี ผู้รั้งราชการในตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงธรรมการ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ๆ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ สั่งว่า เงินกู้ยืมสำหรับพระอาราม อันพึงไต่จากประโยชน์ต่าง ๆ เช่น ค่าเช่าที่เป็นต้น ย่อมเป็นประโยชน์อุดหนุนกำลังซึ่งจะกระทำการทำนุบำรุงพระอารามนั้น ๆ แต่การเก็บผลประโยชน์เงินทองของพระวินัยบัญญัติ ชักเกล็ดซึ่งจะกระทำเอง กรันจะให้เจ้าพนักงานจัดการแทนตม การก็แยกย้ายหลายแห่งนัก และไม่สะดวกแก่ใจซึ่ง มีพระราชประสงค์จะอุดหนุนกำลังซึ่ง จะกระทำการทำนุบำรุงพระอาราม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งข้อบังคับขึ้นไว้ เพื่อบำรุงผลกู้ยืมสำหรับพระอารามสืบไป ดังนี้

ข้อ 1 วัดใดมีเงินกู้ยืมขึ้นวัด อันพึงไต่จากประโยชน์ต่าง ๆ มีค่าเช่าที่เป็นต้น วัดนั้นให้มีมรรคนายก สำหรับจัดการบำรุงรักษาผลประโยชน์เงินกู้ยืมแทนสงฆ์วัดละ 1 คน หรือหลายคน ตามควร แก่การ

ข้อ 2 ให้เจ้าอาวาสปรึกษากับผู้บัญชาการกระทรวงธรรมการ เลือกหาผู้ซึ่งสมควรจะเป็นมรรคนายก เมื่อเห็นผู้ใดสมควร ให้นำความกราบบังคมทูล ถวายพระราชดำริเห็นชอบด้วยก็จะทรงพระกรุณาโปรดพระราชนานพระบรมราชานุญาตให้ผู้นั้นเป็นมรรคนายก สำหรับวัดนั้น และจะไต่ประกาศนามในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญ

ข้อ 3 เมื่อมรรคนายกได้ปฏิบัติของเจ้าอาวาสแล้ว ให้มีอำนาจที่จะจัดการเพลา

1 ที่วัดใด ที่ธรณีสถิตใด ซึ่งไม่จำเป็นต้องการใช้ในกิจแห่งพระศาสนา มรรคนายกจะจัดการให้เกิดประโยชน์จากที่นั้น ๆ ด้วยประการอย่างใด มีให้เขาคือเป็นต้น เพื่อเก็บผลกู้ยืมขึ้นบำรุงวัดก็ได้ แต่ถ้าจะให้ผู้ใดเขาคือหรือมีอำนาจอย่างใดในที่นั้นเกินกว่าที่ ต้องมีหนังสืออนุญาตของผู้บัญชาการกระทรวงธรรมการก่อนจึงจะทำได้ อีกประการหนึ่ง จะสัญญาขอให้ผู้ใดเรียกเอาค่าเสียหายอย่างใดเมื่อสิ้นสัญญานั้นไม่ได้

2 ในที่ซึ่งให้เช่าอื่นนั้น มรรคทายกมีอำนาจที่จะจัดการให้วาประมูล หรือกำหนดอัตราค่าเช่าได้ตามเห็นสมควร และมีอำนาจที่จะเป็นโจทก์ฟ้องร้องในคดีที่เกี่ยวแก่ประโยชน์กัลปนาของวัดนั้นได้

3 มรรคทายกมีอำนาจที่จะว่ากล่าวเขย่าวงจักรสงฆ์ในวัดนั้น และมีอำนาจที่จะจัดให้เขย่าวงจักรหรือผู้ใดเก็บค่าเช่า แด่เจ้ากัลปนาสำหรับวัดนั้น

4 มรรคทายกมีอำนาจที่จะจ่ายเงินกัลปนาทำนุบำรุงพระอารามและการพระศาสนาในวัดนั้น ตามที่ไปถูกษาเห็นพร้อมด้วยเจ้าอาวาส

ข้อ 4 ในการที่รักษาตั้งเงินกัลปนานั้น ให้มรรคทายกจัดการเก็บรักษาโดยอนุมัติของเจ้าอาวาส ถ้าตัวเงินมากเป็นความลำบากแก่การเก็บรักษา ก็ให้จัดการฝากเงินนั้นไว้ในที่อื่นมั่นคง คือฝากแยกเป็นต้น โดยอนุมัติของกระทรวงธรรมการ

ข้อ 5 ห้ามมิให้โอนกรรมสิทธิ์วัดหรือที่ธรณีสงฆ์ แต่ห้ามมิให้กู้เงินในนามของวัดหรือของสงฆ์ โดยมีใ้รับอนุญาตของรัฐบาล

ข้อ 6 ให้มรรคทายกทำบัญชีรายรับรายจ่ายเงินกัลปนาไว้สำหรับพระอาราม แด่ให้กระทรวงธรรมการแห่งเจ้าพนักงานไปตรวจบัญชี ทั้งตรวจการที่จะได้จัดทำนุบำรุงพระอารามตลอดจนการเก็บผลกัลปนานั้นเนื่อง ๆ

ข้อ 7 เมื่อสิ้นปีลง คือล่วงถึงเดือนเมษายนศกใหม่ ให้มรรคทายกทำบัญชีรายอะเอียดออกจำนวนเงินกัลปนาที่ได้รับ แด่รายจ่ายที่ได้จ่ายเงินนั้นทำนุบำรุงพระศาสนาและพระอารามในการใด ๆ ยื่นต่อกระทรวงธรรมการ เพื่อให้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายทรงอนุโมทนา

ฉบับนี้ให้ไว้เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม รัตนโกสินทร ศก 121

(ลงนาม) พระยาวิจิตรบริรักษ์

ผู้รั้งราชการในตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

ที่มา : เด็ดชัย ดายลักษณะและคณอื่น ๆ ผู้รวบรวม ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18
กฎหมาย ร.ศ. 120 - 121 หน้า 370 - 373

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

บทคัดย่อ

ของ

นิศยา วงศ์วิวัฒน์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ 2524

จุดมุ่งหมายของการทำปฏิญานี้ขึ้นไว้ถึงนี้ มุ่งศึกษาถึงสาเหตุ ลักษณะ
วิธีดำเนินการ ปัญหา อุปสรรค การแก้ไข และผลจากการทำนุบำรุงพระพุทธ
ศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผลจากการศึกษาทำให้ทราบว่า ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาในการทำนุบำรุง
พระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ สืบต่อกันมาในฐานะองค์พุทธศาสนูปถัมภก แต่
การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะ
ขยายวงกว้างขวางกว่า ทั้งนี้เนื่องมาจากความจำเป็นที่ต้องปรับปรุงประเทศในภาวะ
ที่ต้องเผชิญภัยคุกคามจากต่างชาติจักรวรรดินิยมตะวันตก และการเสริมสร้างความเป็น
มั่นคงให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์ วิธีดำเนินการในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงอาศัยบุคคลากรทั้งฝ่ายบรรพชิต
และฆราวาสช่วยดำเนินการ แม้ว่าในระยะแรกจะประสบกับปัญหาและอุปสรรคอยู่บาง
เช่น การขาดแคลนบุคคลากรที่มีความรู้ความเข้าใจในการดำเนินการและการปรับตัว
ของคณะบุคคลผู้รับผิดชอบในการดำเนินงาน แต่ปัญหาและอุปสรรคเหล่านั้นได้รับการ
แก้ไขให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดีเป็นลำดับ และประสบผลสำเร็จในที่สุด จึงก่อให้เกิด
ผลดีแก่ประเทศในด้านต่าง ๆ เช่น ในด้านการเมือง การปกครอง ทำให้สถาบัน
พระมหากษัตริย์มั่นคงขึ้น ด้านสังคมช่วยให้สภาพสังคมดีขึ้นและเกิดความเป็น
อันหนึ่งอันเดียวกันของสังคม ทั้งทำให้การศึกษาของชาติเจริญขึ้นทั้งฝ่ายพระสงฆ์
และประชาชนโดยทั่วไป ผลประการสำคัญในด้านการพุทธศาสนาคือ การวาง
รากฐานให้กิจการต่าง ๆ ทางศาสนามุ่งอยู่ใต้อำนาจแห่งพระรัตนตรัย

KING RAMA V AND HIS PATRONAGE OF BUDDHISM

AN ABSTRACT

BY

NITAYA WONGVIWATANA

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree
at Srinakharinwirot University

February 1981

The main purpose of this thesis is to study causes, means, problems, obstacles, ways of solving problems and results of the attempt of King Rama V, as the patron of Buddhism, in promoting Buddhism of King Rama V, in the country.

The result of this study shows that from earlier days until the reign of King Rama V, every Thai king had always been a devout Buddhist and had taken always Buddhism under his patronage by giving his supports in various forms. But under the patronage of King Rama V, Buddhism was given more attention and importance. This was due to many factors at the times: the need for modernization, the danger from Western Imperialism and the necessity of strengthening the monarchy. Both sangha and laities were appointed to the work. Although having to face some problems in the beginning, for example, the lack of well qualified persons for the job, the incapability of self-adaptation of some officials at first, but all these problems were gradually solved and the success reached in the end. The success of the policy did a lot of good to the country in many ways: politically, the monarchy has become more stable; socially, Thai society has been improved and more united; intellectually, national education both secular and ecclesiastical, has been developed and expanded. As for Buddhism itself, the most important effect from the policy is the good and **endurable foundation.**